PGPH S102(DSC)

দুবছৰীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম

(চি বি চি এচ; এন ই পি ২০২০ অনুসৰি)

প্ৰথম ষান্মাসিক

জ্ঞানবিদ্যা

দৰ্শন/সমাজতত্ত্ব

শ্ৰী সূৰ্য কুমাৰ ভূঞা সামাজিক বিজ্ঞান বিদ্যালয়

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় : বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

১. অধ্যাপক সৌৰভপ্ৰাণ গোস্বামী, দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

২. ড° সাবিত্রী দেবী, সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, কটন বিশ্ববিদ্যালয়

৩. ড° নব প্রসাদ নাথ, সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, নগাঁও মহাবিদ্যালয় (স্বায়ত্বশাসিত)

সমন্বয়ৰক্ষী: ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য	ভাষান্তৰকাৰী
১, ৪	ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
২	ড° পাপৰী বৰুৱা, কুমাৰ ভাস্কৰ বর্মা সংস্কৃত বিশ্ববিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
৩, ৬	ড° জাহ্নবী ডেকা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
৫	ড° ৰূপজ্যোতি দত্ত, গৱেষক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
৭	ড° সুচৰিতা দেৱী, বি. বৰুৱা মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
৮	ড° কৱৰী গোস্বামী, নাৱেঙ্গী আঞ্চলিক মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
৯	ড° প্রণতি দেৱী, বি. বৰুৱা মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১০	শ্রীমতী ধনমণি নাথ, আর্য্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১১	ড° চাৰু দাস, আর্য্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১২	ড° পল্লবী শর্মা, কৃষ্ণ গুৰু আধ্যামিক বিশ্ববিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১৩	ড° ভায়োলিনা ডেকা, গৱেষক, আই আই টি গুৱাহাটী	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১৪	ড° সীমা বৰুৱা, কটন বিশ্ববিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU
১৫	ড° হাছেন আলি আহমেদ, ইন্দিৰা গান্ধী মহাবিদ্যালয়	ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU

সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয়বস্তু সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, ড° ভাস্কৰ ভট্টাচায্য, KKHSOU

ভাষা সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, ড° হিমা ছেত্রী, KKHSOU

গাঁথনিক সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU

এটা Creative Commons Attribution-Non-Commercial-Share Alike 4.0 লাইচেঞ্চৰ (আন্তঃৰাষ্ট্রীয়) অধীনত উপলব্ধ: *http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/* প্রকাশক: ৰেজিষ্ট্রাৰ, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ।

আগষ্ট, ২০২৫ ISBN নং: ৯৭৮-৯৩-৮৭৯৪০-৩৬-৯

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এই স্ব-শিক্ষণ সামগ্রী (SLM)

প্রধান কার্যালয়: পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী – ৭৮১০১৭

ৰেশম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী – ৭৮১০২২

ৰেবছাইট: www.kkhsou.in

বিষয় : বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

১. অধ্যাপক সৌৰভপ্ৰাণ গোস্বামী, দৰ্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

২. ড° সাবিত্রী দেবী, সহযোগী অধ্যাপক, দৰ্শন বিভাগ, কটন বিশ্ববিদ্যালয়

৩. ড° নব প্ৰসাদ নাথ, সহযোগী অধ্যাপক, দৰ্শন বিভাগ, নগাঁও মহাবিদ্যালয় (স্বায়ত্বশাসিত)

সমন্বয়ৰক্ষী: ড° তেজসা কলিতা, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য	ভাষান্তৰকাৰী
১	ড° বনজিত শৰ্মা, বঙাইগাঁও কলেজ	উৎপল গগৈ, KKHSOU
২	ড° হাসান আলী আহমেদ, ইন্দিৰা গান্ধী কলেজ	উৎপল গগৈ, KKHSOU
৩,১১	ড° চন্দনা ডেকা, এচ আৰ এম বিশ্ববিদ্যালয়	উৎপল গগৈ, KKHSOU
৪	ড° ৰূপজ্যোতি দত্ত, গৱেষক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	উৎপল গগৈ, KKHSOU
৫,৭,৮	ড° মানসী বৰা, নগাঁও ছোৱালী মহাবিদ্যালয়	উৎপল গগৈ, KKHSOU
৬,১২	ড° পল্লৱী শৰ্মা, এন.ই.এফ. কলেজ	উৎপল গগৈ, KKHSOU
৯	ড° ভাস্কৰ ভট্টাচাৰ্য্য, KKHSOU	উৎপল গগৈ, KKHSOU
১০,১৫	ড° নমিতা কলিতা, নগাঁও ছোৱালী মহাবিদ্যালয়	উৎপল গগৈ, KKHSOU
১৩	ড° ভায়োলিনা ডেকা, গেৱেষক, আই আই টি গুৱাহাটী	উৎপল গগৈ, KKHSOU
১৪	ড° চাৰু দাস, আৰ্য্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়	উৎপল গগৈ, KKHSOU

সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয়বস্তু সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, ড° ভাস্কৰ ভট্টাচাৰ্য্য, KKHSOU

ভাষা সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, উৎপল গগৈ, KKHSOU

গাঁথনিক সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU

এই স্ব-অধ্যয়ন সামগ্ৰী (SLM) খন কৃষ্ণ কান্ত হাজৰিকা ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international) অনুসৰি উপলব্ধ কৰা হৈছে:

http://creative commons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

আগষ্ট, ২০২৫ ISBN নং: ৯৭৮-৯৩-৮৭৯৪০-৩৩-৮

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এই স্ব-শিক্ষণ সামগ্ৰী (SLM)

প্ৰধান কাৰ্যালয়: পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী – ৭৮১০১৭

ৰেশম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী – ৭৮১০২২

ৱেবছাইট: www.kkhsou.in

বিষয়সূচী

অধ্যায় ১: সন্দেহবাদ আৰু জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা

জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা, সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজায়, সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা

অধ্যায় ২: সন্দেহবাদৰ পক্ষে যুক্তিসমূহ

সন্দেহবাদ এক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে, সন্দেহবাদৰ বিকাশ, সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অর্থ আৰু প্রয়োগ, প্রাচীনযুগৰ একাডেমিক সন্দেহবাদ আৰু পির্ৰহনিজম, ৰেনে ডেকার্টৰ পাছৰ সন্দেহবাদ, ডেভিড হিউমৰ সন্দেহবাদ, অযুক্তিসংগত সন্দেহবাদ, প্রাকৃতিক সন্দেহবাদ, দার্শনিক সন্দেহবাদ আৰু তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদ

অধ্যায় ৩: জ্ঞানৰ উপায়সমূহ

জ্ঞান, জ্ঞানৰ JTB পৰিভাষা, জ্ঞানীয় ন্যায়সংগতকৰণৰ তত্ত্বসমূহ, জ্ঞানৰ উৎসসমূহ, জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্বসমূহ: বুদ্ধিবাদ, অভিজ্ঞতাবাদ, সন্দেহবাদ

অধ্যায় ৪: প্রত্যক্ষ

প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ, প্রত্যক্ষৰ বিভিন্ন তত্ত্ব, ভাৰতীয় দর্শনত প্রত্যক্ষ

অধ্যায় ৫: স্মৃতি

স্মৃতিৰ সংজ্ঞাসমূহ, ভাল স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, স্মৃতিৰ পর্যায়সমূহ, স্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহ, স্মৃতিৰ ৰূপসমূহ, স্মৃতি কি বিশ্বাসযোগ্য, স্মৃতি-জ্ঞানৰ অপৰিহার্যতা

অধ্যায় ৬: জ্ঞান আৰু বিশ্বাস

জ্ঞানৰ স্বভাৱ, বিশ্বাসৰ স্বভাৱ, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক—পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী, জ্ঞান আৰু বিশ্বাস—আধুনিক দৃষ্টিভংগী, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্য

অধ্যায় ৭: ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান

ত্রয়ী তত্ত্ব, ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান, সত্যতাৰ চর্ত, ন্যায়সংগতাৰ চর্ত, ন্যায়সংগতাৰ দৃষ্টিভংগী, ন্যায়সংগতাৰ প্রকাশ, লঘু জ্ঞান, গেটিয়াৰ সমস্যা, অসত্য বিশ্বাস নথকাৰ চর্ত, সত্যকাৰী কাৰক নথকাৰ চর্ত, ন্যায়সংগতাৰ অৱিহনে সম্ভৱ? নির্ভৰযোগ্যতাবাদী জ্ঞান তত্ত্বসমূহ, কাৰনমূলক জ্ঞান তত্ত্বসমূহ

অধ্যায় ৮: বিশ্বাসৰ চর্ত

জানিবলৈ, দৈনন্দিন জীৱনত Knowing, Knowing that Knowing how আৰু বিশ্বাস কৰাটো, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পৰম্পৰাগত বিকাশ, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্য, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক

অধ্যায় ৯: সত্যৰ তত্ত্বসমূহ

দার্শনিক সত্য, অনুৰূপতাবাদ তত্ত্ব, সংগতি তত্ত্ব, প্রাগমেটিক বা প্রায়োগিক তত্ত্ব, সত্যৰ কিছুমান অন্য গুৰুত্বপূর্ণ তত্ত্ব

অধ্যায় ১০: গেটিয়াৰৰ সমস্যা

জ্ঞানৰ মানদণ্ড বিশ্লেষণ (JTB), "Knowing That" আৰু "Knowing How": পাৰ্থক্য, বিশ্বাস, সত্য, জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত, বিশ্বাসৰ বিশ্লেষণ, সত্যঃ জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যকীয় চৰ্ত জ্ঞান আৰু সত্যৰ মাজৰ কোনো যাদুকৰী সম্পৰ্ক নাই, সত্যৰ আৱশ্যকতাৰ বিপৰীতে উত্থাপিত আপত্তিসদৃশ, উদাহৰণসমূহ, ন্যায়সংগতাঃ জ্ঞানৰ বাবে ন্যায়সংগতা এক আৱশ্যক চৰ্ত, কিয় ন্যায়সংগতা জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যক, ন্যায়সংগতাৰ স্বৰূপ, জ্ঞান আৰু ইয়াৰ চৰ্তসমূহ, গেটিয়াৰৰ আপত্তিসূচক উদাহৰণসমূহ।

অধ্যায় ১১: আত্ম-জ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়

আত্ম-জ্ঞানৰ অৰ্থ, জন লক আৰু বৰ্ণার্ড উইলিয়ামছৰ বিশেষ উল্লেখৰ সৈতে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠি, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠিসমূহ, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ দৈহিক মাপকাঠি, হিউমৰ আত্ম-জ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণা

অধ্যায় ১২: অন্য মনৰ জ্ঞানৰ সমস্যা

সদৃশ্যৰ যুক্তি, দার্শনিক আচৰণবাদ, উইটজেনষ্টেইনৰ ভাষাগত যুক্তি, মানদণ্ডমূলক যুক্তি, অতিৰিক্ত কিছুমান মন্তব্য"

অধ্যায় ১৩: জ্ঞান আৰু কজিটোৰ নিশ্চিততা

জ্ঞান আৰু নিশ্চিততাৰ সন্ধান, যুক্তিৰ ভূমিকা: বুদ্ধিবাদ, ডেকার্টৰ পদ্ধতি, গণিতৰ পদ্ধতি, অন্তদৃষ্টি আৰু অনুমোদন, ডেকার্টৰ পদ্ধতিগত সন্দেহ, Cogite Erge Sum মই ভাবোঁ, সেয়ে মই আছোঁ।

অধ্যায় ১৪: কাণ্টৰ পূৰ্ববতী জ্ঞানৰ নিশ্চিততা

অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক ধাৰণাৰ সমস্যা, অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে গণিতৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ, অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে পদার্থবিদ্যাৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ, তত্ত্ববিদ্যাৰ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ, কাণ্টৰ ধাৰণাৰ মূখ্য ভাগ সমূহ, অভিজ্ঞতা পূৰ্বধাৰণা ৰূপে স্থান আৰু সময়

অধ্যায় ১৫: নিশ্চিততাৰ বিষয়ে উইটগেনষ্টেইনৰ অভিমত

নিশ্চিততা সম্পৰ্কে এক সাধাৰণ আলোচনা, এখন বিশ্ব-চিত্ৰৰ নিশ্চিততাবোৰঃ On Certainity গ্ৰন্থৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক পৰ্যালোচনা, জ্ঞান আৰু নিশ্চিততা

পাঠ্যবিষয় পৰিচয়

এই নির্দিষ্ট পাঠ্যক্রমত দর্শনৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ শাখা পাশ্চাত্যৰ জ্ঞানতত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত জ্ঞানৰ প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ, উৎপত্তিৰ দৰে বিষয়সমূহৰ ওপৰত আলোচনা কৰে আৰু লগতে জ্ঞান, জ্ঞানৰ উৎস, জ্ঞানৰ তত্ত্ব আদিৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হৈছে। জ্ঞানতত্ত্ব মূলতঃ আধ্যাত্মিকতাবিজ্ঞানৰ সৈতে জড়িত। আমি ইতিমধ্যে আমাৰ দাবীৰ ন্যায্যতা প্রদান নকৰালৈকে আৰু প্রমাণ নকৰালৈকে 'বাস্তৱ বা 'সত্তা তত্ত্বৰ অনুসন্ধান আৰম্ভ কৰিব নোৱাৰোঁ। সেই অনুসন্ধানৰ জ্ঞান সম্ভৱ বুলি জনা প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা যদি ধৰি লোৱা হয় যে আমি এনে কৰিব নোৱাৰোঁ, তেনেহ'লে 'বাস্তৱ' বা 'সত্তাক জানিলে বাস্তৱৰ প্রকৃতিৰ অনুসন্ধান কৰাটো অর্থহীন। গতিকে, বিষয়টোৰ আমাৰ জ্ঞানৰ প্রকৃতি আৰু বৈধতা আৰু বাস্তৱ বা সত্তাৰ প্রকৃতিৰ অনুসন্ধান দুয়োটা দিশএকেটা অনুসন্ধানৰ।

এই পাঠ্যক্রমটো পোন্ধৰটা অধ্যায়েৰে গঠিত।

প্রথম অধ্যায়টো আৰম্ভ হয় "সন্দেহবাদ আৰু জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা" ।ইয়াত জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা, সন্দেহবাদ কি, সন্দেহয়বাদৰ ইতিহাস, সন্দেহবাদ আৰু ইয়াৰ বৈচিত্র্য আদি ধাৰণাসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে

দ্বিতীয় অধ্যায়টো হল "সন্দেহবাদৰ পক্ষেযুক্তি" । এই অধ্যায়টোত অন্তর্ভুক্ত ধাৰণাসমূহ হল-সন্দেহবাদ হৈছে এক দার্শনিক পদ্ধতি, সন্দেহবাদৰ বিকাশ, বিভিন্ন জ্ঞানৰ প্রয়োগ, সন্দেহবাদ, প্রাচীন যুগত শৈক্ষিক সন্দেহবাদ আৰু পাইৰ'নিজম, ৰেনে ডেকার্টৰ পিছৰ সন্দেহবাদ,হিউমৰ সন্দেহবাদ, অযুক্তিকৰ সন্দেহবাদ, প্রকৃতিবাদী সন্দেহবাদ।দার্শনিক সন্দেহবাদ আৰু যুক্তিবাদী ধনাত্মকতাবাদ, দার্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদএ জে আয়াৰৰ মতামত। এই অধ্যায়টোত অন্তর্ভুক্ত ধাৰণাসমূহ হ'ল Zta, শ্রব্ধ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্রকাৰ, Polytheism, হেনোথেইজম, মনোথেইজম, ডেইজম, আৰু একনিজম।

তৃতীয় অধ্যয়টো হৈছে "জ্ঞানৰ উপায়সমূহ।ইয়াত জ্ঞান, জেটিবিৰ সংজ্ঞাৰ দৰে বিষয়সমূহৰ সৈতে জড়িতজ্ঞান, জ্ঞানগত ন্যায্যতা তত্ত্ব, জ্ঞানৰ উৎস, উৎপত্তিৰ তত্ত্বজ্ঞান: যুক্তিবাদ, অভিজ্ঞতাবাদ আৰু সন্দেহ আদিবোৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

চতুর্থ অধ্যায়টো হল "প্রত্যক্ষ। ইয়াত মূলতঃ প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ, Different পার্থক্য আদি ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছ। ধাৰণাৰ তত্ত্ব, প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদ, পৰোক্ষ বাস্তৱবাদ, আদর্শবাদ, পৰিঘটনাবাদ, ভাৰতীয় দর্শনত প্রত্যক্ষ আদিবোৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

পঞ্চম অধ্যায়টো হৈছে, "স্মৃতি"। ইয়াত আকস্মিকতাবাদ আৰুপ্রকৃতিবাদ, অনুমানক অস্বীকাৰ কৰা আৰু বেদৰ বৈধতাক অস্বীকাৰ কৰা আদি আলোচনা কৰা হৈছে।

ষষ্ঠ অধ্যায়টো হৈছে “জ্ঞান আৰু বিশ্বাস” । এইআধ্যায়টোত অন্তর্ভুক্ত ধাৰণাসমূহ হ’ল জ্ঞানৰ প্ৰকৃতি, বিশ্বাসৰ প্ৰকৃতি, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পৰ্ক-পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী, জ্ঞান আৰু বিশ্বাস-আধুনিক দৃষ্টিভংগী আৰু জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান

সপ্তম অধ্যায়টো হ’ল “ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান” । এই অধ্যায়টোত অন্তর্ভুক্ত কৰা ধাৰণাসমূহ হ’ল ত্রিপাক্ষিক তত্ত্ব, ন্যায্য সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান, সত্য অৱস্থা, বিশ্বাসৰ অৱস্থা, ন্যায্যতা চর্ত, ন্যায্যতা প্ৰদানৰ পদ্ধতি, ন্যায্যতা প্ৰদানৰ প্ৰকাৰ, লঘু জ্ঞান, গেটিয়াৰ সমস্যা, মূল বিশ্বাস নথকাৰ চর্ত বাতিল কৰা তথ্য নথকাৰ চর্ত, ন্যায়যুক্তিকৰণৰ অবিহনে জ্ঞান সম্ভৱ নে? জ্ঞানৰ নির্ভৰযোগ্যতাবাদী তত্ত্ব আৰু জ্ঞানৰ কাৰণগত তত্ত্ব।

অষ্টম অধ্যায়টিৰ নাম ‘বিশ্বাসৰ চর্ত’। ইয়াত Knowing, Knowing in আদি বিষয়সমূহৰ সৈতে জড়িত
দৈনন্দিন জীৱন, Knowing That আৰু Knowing How কেনেকৈ জনা, বিশ্বাস কৰা, বিশ্বাসৰ কিছুমান দিশ, বিশ্বাস কৰা, পৰম্পৰাগত
জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ বিকাশ, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য, আৰু মাজৰ সম্পৰ্ক জ্ঞান আৰু বিশ্বাস আদি বিষয়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

নৱম অধ্যায়টিৰ নাম ‘সত্যৰ তত্ত্বসমূহ’। এই অধ্যায়টিত আলোচনা কৰা বিষয়বোৰ হ’ল সত্যৰ অনুৰূপ তত্ত্ব, সত্যৰ সংহতি তত্ত্ব, সত্যৰ প্ৰাগমেটিক তত্ত্ব আৰু আন কিছুমান সত্যৰ গুৰুত্বপূর্ণ তত্ত্বসমূহ।

দশম এককটো হল “গেটিয়াৰৰ সমস্যা” । ইয়াত আলোচনা কৰা বিষয়বোৰ হ’ল জ্ঞানৰ মানক বিশ্লেষণৰ দৰে বিষয়সমূহৰ সৈতে জড়িত (জেটিবি) বিষয়বোৰ্, বিশ্বাস, বিশ্বাসৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চর্ত হিচাপে জ্ঞান, বিশ্বাসৰ বিশ্লেষণ, সত্য জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চর্ত, জ্ঞান আৰু সত্য, চর্তৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিপৰীত উদাহৰণ, অর্থাৎ সত্য, ন্যায্যতা: জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চর্ত হিচাপে ন্যায্যতা, ন্যায্যতা কিয় প্ৰয়োজনীয় জ্ঞান, ন্যায্যতাৰ প্ৰকৃতি, জ্ঞান আৰু ইয়াৰ চর্ত, আৰু গেটিয়াৰ কাউণ্টাৰ উদাহৰণ ইত্যাদি।

একাদশ আধ্যায়টি হৈছে “আত্মজ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়” । এই অধ্যায়ত সামৰি লোৱা ধাৰণাসমূহ হ’ল-পৰিচয়: আত্মজ্ঞান অর্থ, লকৰ উইলিয়ামছৰ বিশেষ উল্লেখৰ সৈতে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠী, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ শাৰীৰিক মাপকাঠী, আৰুহিউমৰ আত্মজ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণা।

দ্বাদশ অধ্যায়টো হল “অন্য মনৰ জ্ঞানৰ সমস্যা”। এই অধ্যায়টোত অন্তর্ভুক্ত ধাৰণাসমূহ হৈছে সাদৃশ্যৰ যুক্তি, দার্শনিক আচৰণবাদ, উইগেইষ্টাইনৰ ভাষাগত আৰু কেইটামান মন্তব্য।

ত্রৈয়োদশ অধ্যায়টো হ’ল “জ্ঞান আৰু Cogito ৰ নিশ্চিততা”। এই অধ্যায়টোৱে আলোচনা কৰা বিষয়বোৰ হ’ল

জ্ঞান আৰু নিশ্চয়তাৰ সন্ধান, যুক্তিৰ ভূমিকা: বুদ্ধিবাদ, ডেকার্টৰ পদ্ধতি, গণিতৰ পদ্ধতি, অন্তর্দৃষ্টি আৰু নিগমন, ডেকার্টৰ পদ্ধতিগত সন্দেহ, Cogite Erge Sum আৰু সমালোচনা ইত্যাদি।

চতুর্দশ অধ্যায়টি হ'ল "কান্টৰ পূৰ্ববতী জ্ঞানৰ নিশ্চিততা" । এই অধ্যায়টোত সামৰি লোৱা ধাৰণাসমূহ হ'ল, প্ৰতিজ্ঞতা পূৰ্বধাৰণাৰূপে গণিত, পদাৰ্থিবদ্যা আৰু তথ্যবিদ্যাৰ বিচাৰ। সংশ্লেষণাত্মক ধাৰণাৰ সমস্যা, কাণ্টৰ ব্যৱস্থাৰ মূল বিভাগ,স্থান আৰু সময় হৈছে অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ধাৰণা আৰু সমালোচনা

পঞ্চদশঅধ্যায়টিৰ নাম হ'ল "নিশ্চিততাৰ বিষয়ে উইটগেনষ্টেইনৰ অভিমত" । এই অধ্যায়টিত অন্তৰ্ভুক্ত বিষয়সমূহ হ'ল: জ্ঞান'নিশ্চয়তাৰ ওপৰত সাধাৰণ আলোচনা, এটা বিশ্ব-চিত্ৰৰ নিশ্চয়তা: On Certainity ৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক অনুসন্ধান, নিশ্চয়তা, আৰু জ্ঞান আৰু নিশ্চয়তা

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়ত আকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰ মূল পাঠত উল্লেখ থকা প্ৰয়োজনীয় ধাৰণাসমূহ সৰল অৰ্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। 'জানি থোৱা ভাল' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্ৰতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত 'অগ্ৰগতি নিৰিক্ষণ' যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতিৰ সম্পৰ্কে স্বপৰীক্ষৰণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব। অধ্যয়ণৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক। অধায়টোত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শিতানত উল্লেখ থকা গ্ৰন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখন 'প্ৰসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰে ই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। আপোনালোকে বিশদভাবে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অধ্যায় ১: সন্দেহবাদ আৰু জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা
১.৪ সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজায়
১.৫ সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা
১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১.৭ অধিক জানিবলৈ
১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

সন্দেহবাদৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।

সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১.২ পৰিচয়

জ্ঞানতত্ত্ব বা Epistemology-ক প্ৰায়েই যিকোনো দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ কেন্দ্ৰীয় ক্ষেত্ৰ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ই জ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন: ইয়াৰ স্বভাৱ, ইয়াৰ আৱশ্যকতা, আৰু ইয়াৰ সীমাবদ্ধতা। ই হৈছে জ্ঞানৰ স্বভাৱ, উৎস, বৈধতা আৰু বিস্তাৰৰ ওপৰত এক অনুসন্ধান। চমুতে, জ্ঞানতত্ত্ব হৈছে: (a) সংজ্ঞায়িত উপাদানবোৰ, (b) বস্তুনিষ্ঠ অৱস্থা বা উৎস, আৰু (c) জ্ঞান আৰু ন্যায়িকতাৰ সীমা অধ্যয়ন। কিমান ধৰণৰ জ্ঞান এজন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰিব পাৰে আৰু কিমান ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰে? একে ধৰণে সকলো ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰা সম্ভৱ নে, বা ইয়াৰ এটা সীমা আছে নে? এই ধৰণৰ নিশ্চয়তাৰ অভাৱৰ চিন্তাই জ্ঞানৰ প্ৰক্ৰিয়া বা ফলাফল সন্দৰ্ভত সন্দেহ উৎপন্ন কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে জ্ঞানতত্ত্বৰ অন্যতম আধাৰভূত সমস্যা হৈছে নিশ্চিততাৰ সন্দেহ বা অস্বীকাৰ। সন্দেহে মানুহৰ মনত প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে, কাৰণ বিভিন্ন দাৰ্শনিক মতবাদে বিভিন্ন ফলাফলত উপনীত হয় যিবোৰ এক আনৰ বিপৰীত। এই সন্দেহে মানুহৰ মনত জিজ্ঞাসা কৰে—সঠিক জ্ঞান লাভ কৰা

সম্ভৱ নে? ৰাছেলে জ্ঞানৰ নিম্নলিখিত সংজ্ঞা কয়: "আমি যাক দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰোঁ, যদি সেয়া সত্য হয়, তেনেহলে তাক জ্ঞান বুলি কোৱা হয়।"

এইটোএনেএকঅধ্যয়ন, যি দৃশ্যমান বা অনুভৱযোগ্য জগতৰ সীমা পাৰ হয়। **এৰিষ্টটলৰ** এই ধৰণৰ অধ্যয়নক প্ৰথম দাৰ্শনিকতা' (first philosophy) বুলি অভিহিত কৰিছিল, যাক পাছত অধিবিদ্যা (metaphysics) বুলি জনা যায়। তেওঁৰ 'প্ৰথম দাৰ্শনিকতা'। আছিল সকলো বিদ্যমান বস্তুৰ আটাইতকৈ উচ্চ নীতিৰ অধ্যয়ন। ইয়াত তেওঁ ব্যক্তি বস্তুসমূহৰ ওপৰত থকা এক বিশেষতত্ত্বৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। অধিবিদ্যা সেইবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, যিবোৰ স্থিৰ — অৰ্থাৎ যিবোৰ সলনি নহয়।

১.৩ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতাঃ

প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ নিজৰ মত থাকে—জ্ঞান বুলিলে কি বুজায়, আৰু জ্ঞানে কিবা বুজায় নে। দাৰ্শনিকসকলে জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সন্দৰ্ভত বিভিন্ন ধাৰণা প্ৰকাশ কৰিছে। পূৰ্ববতী(A priori) আৰু অনুৱৰ্তী (A posteriori) হৈছে জ্ঞানতত্ত্বৰ দুটা আদি শব্দ। A priori শব্দৰ অৰ্থ "পূৰ্বৰ পৰা"। এই শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে কাৰণ পূৰ্ববতী জ্ঞান এনেধৰণৰ যিটো অভিজ্ঞতা নোহোৱাকৈয়ে ব্যক্তিয়ে বিশ্বৰ পৰা আহৰণ কৰে। ইয়াকেই যুক্তিপূৰ্ণ চিন্তা ৰূপে বেছি জনাজাত। আনহাতে, A posteriori-ৰ অৰ্থ "পিছত অহা"। এইটো অভিজ্ঞতা আৰু পৃথক ধৰণৰ যুক্তিৰে জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহৃত। এই ধৰণৰ জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ মাধ্যমেৰে প্ৰথমে লাভ হয় আৰু তাৰ পিছত যুক্তি আৰু চিন্তাৰ মাধ্যমেৰে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। দাৰ্শনিক আলোচনাত, এই শব্দটো অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞান-ৰ সমাৰ্থক হিচাপেও কেতিয়াবা ব্যৱহাৰ কৰা হয়—অৰ্থাৎ, পৰ্যবেক্ষণ-ভিত্তিক জ্ঞান।

ৰাছেলে জ্ঞানক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে: বস্তুৰ জ্ঞান (knowledge of things) আৰু সত্যৰ জ্ঞান (knowledge of truths)। বস্তুৰ জ্ঞান পুনৰ দুটা প্ৰকাৰত বিভক্ত: 'পৰিচয়-ভিত্তিক জ্ঞান' (Knowledge by Acquaintance) আৰু 'বৰ্ণনা-ভিত্তিক জ্ঞান' (Knowledge by Description)। সত্যৰ জ্ঞান পুনৰ দুটা প্ৰকাৰ: অন্তৰ্দৃষ্টিজনিত (Intuitive) আৰু গৌণ (Derivative)। ৰাছেলে বিশ্বাস কৰে যে আমাৰ সকলো জ্ঞান—বস্তু আৰু সত্য উভয়—পৰিচয়ৰ ওপৰত আধাৰিত। বস্তুৰ দৈনন্দিন জ্ঞান স্তৰভেদে বিভক্ত—যেনে, আমি কাৰোবাক ভালদৰে জানো বা কম জানো বুলি কোৱা হয়, এইটো সেই ব্যক্তি সম্পৰ্কে আমাৰ তথ্যৰ পৰিমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ৰাছেলে বিশ্বাস কৰে যে এই ধৰণৰ জ্ঞানহে সকলো আন জ্ঞানৰ এক দৃঢ় আধাৰ প্ৰদান কৰিব পাৰে। ৰাছেলে কয়: "আমি ক'ব যে আমি যিকোনো বস্তুৰ সৈতে পৰিচিত—যাক আমি প্ৰতক্ষ্যভাৱে অনুভৱ কৰোঁ, য'ত কোনো অনুমান বা সত্যৰ জ্ঞানৰ মধ্যস্থতা নাই।"

ইয়াৰ বিপৰীতে, এখন টেবুলৰ জ্ঞান আমি sense-data ৰ মাধ্যমেৰে বৰ্ণনা কৰিব পাৰো। যেতিয়া আমি এখন টেবুল বস্তু হিচাপে জানো, তেতিয়া আমি তাক বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে জানো। বৰ্ণনা-ভিত্তিক জ্ঞান বুজাই থকাৰ সময়ত

ৰাছেলে দেখুৱাব বিচাৰিছে যে এই জটিল তত্ত্বটো কেনেদৰে কাৰ্য্য কৰে। সকলোতকৈ দৃষ্টিগোচৰ বস্তু যিবোৰ আমি বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে জানো—সেইবোৰ হৈছে পদাৰ্থ আৰু আন মানুহৰ মন।

Donald Davidson-ৰ মতে জ্ঞানৰ তিনি ধৰণ আছে: আত্মজ্ঞান (knowledge of our own minds), পৰজ্ঞান (knowledge of other minds), আৰু বাহ্যিক বাস্তৱৰ জ্ঞান (knowledge of an external reality)। আনহাতে, এইবোৰ বিষয়গত, আন্তঃবিষয়গত আৰু বস্তুগত জ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। Davidson লিখে: "সাধাৰণতে, মই জানো—মই কি ভাবোঁ, কি বিচাৰোঁ, আৰু কি অভিপ্ৰায় লওঁ; আৰু মোৰ অনুভূতিসমূহ কি। তদুপৰি, মই আশে-পাশেৰ বিশ্বৰ বহু বস্তুৰ বিষয়ে জানো—স্থান, আকৃতি, কাৰণ আৰু ফলাফল ইত্যাদি। কেতিয়াবা মই আন মানুহৰ মনত কি চলিছে সেয়াও জানো। এই তিনি ধৰণৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞানৰ পৃথক বৈশিষ্ট্য আছে।" বচনা

সাধাৰণতে, জ্ঞানৰ প্ৰচলিত বিভাজন তিনি শ্ৰেণীত দেখা যায়: Personal (ব্যক্তিগত), Procedural (কাৰ্য্যপদ্ধতিগত), আৰু Propositional (বচনাত্মক)। এই শেষৰ —বচনাত্মক জ্ঞান—হে দাৰ্শনিকসকলৰ মূল চিন্তা-ক্ষেত্ৰ। কিন্তু এই তিনি ধৰণৰ জ্ঞানৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্ক বুজিলেই স্পষ্টভাবে বুজা যায়—কি বিশ্লেষণ কৰা হৈছে আৰু কি নহয়।

প্ৰথম ধৰণৰ জ্ঞান হৈছে ব্যক্তিগত জ্ঞান বা পৰিচয়ৰ জ্ঞান। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি ক'লোঁ: "মই Mozart ৰ সংগীত জানো"—এইটো হৈছে পৰিচয়ৰ জ্ঞান।

দ্বিতীয় ধৰণৰ জ্ঞান হৈছে কাৰ্যপদ্ধিতগত জ্ঞান বা কিবা এটা কৰিব পাৰাৰ জ্ঞান। ইয়াক Skill-based knowledge বা দক্ষতা জ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, কোৱা হয় যে "মই গাড়ী চলাব জানো"—এইটো কাৰ্যপদ্ধিতগত জ্ঞান। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—সেইটো কৰিবলৈ প্ৰয়োজনীয় দক্ষতা থকা। এইটো কেৱল তত্বগত জ্ঞান নহয়, বাস্তৱ দক্ষতা-ভিত্তিক। এই "Ability account" ৰ know-how-ৰ মূল ধাৰণাটো Gilbert Ryle ৰ সৈতে জড়িত। Ryle কয়: যিকোনো বস্তু কৰিব জনাটো মানে সেইটো কৰিব পৰা সক্ষমতা থকা।

সেয়া হোৱা বাবে, যদি আপোনাৰ কিবা এটা কৰিব পৰাৰ ক্ষমতা থাকে, তেন্তে অনুমান কৰিব পাৰি যে আপুনি সেইটো জানে।

বচনাত্মক জ্ঞান—অৰ্থাৎ বাক্যমূলক বা বৰ্ণনামূলক জ্ঞান—ৰ ক্ষেত্ৰত, আমি বিভিন্ন বস্তুৰ বিষয়ে জানো বুলি দাবী কৰোঁ।

১.৪ সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজোৱা হয়?

সন্দেহবাদ হৈছে এক দার্শনিক অনুসন্ধানৰ পদ্ধতি যি জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন তোলে। যিদৰে ডগমেটিজম (dogmatism) হৈছে জ্ঞানৰ আগতীয়াকৈ সমালোচনা নকৰাকৈ গ্ৰহণ কৰা এটা পদ্ধতি, তেনেদৰে সন্দেহবাদ হৈছে এনে এটা পদ্ধতি যি জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত সন্দেহ কৰে। সন্দেহবাদ এটা পদ্ধতি হিচাপে ওলাই আহে ডগমেটিজমৰ বিফলতাৰ প্ৰথম প্ৰভাৱ হিচাপে। কাৰণ হৈছে, দুটা বিপৰীত মতবাদৰ সংঘাতে "নিৰাশাৰ অনুভৱ" জন্মায়। আনহাতে, যি কোনো কথা দাবী কৰা হয়, তাক সমান কাৰণৰে অস্বীকাৰো কৰা যায়। এইদৰে জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত অথবা কিবা সাধাৰণ মানদণ্ডৰ ওপৰত যি সত্য বুলি ধৰিব পাৰি, তাৰ ওপৰত সন্দেহ জন্মে।

সংশয়বাদে চূড়ান্ত জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন তোলে আৰু বাস্তৱতা গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতাৰ সীমাবদ্ধতাত গুৰুত্ব দিয়ে। ই আমাৰ জ্ঞানগত সফলতাৰ সম্ভাৱনাত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে আৰু সেই অনুসৰি বিশ্বাসযোগ্য জ্ঞান লাভ কৰাৰ ক্ষমতাক প্ৰত্যাহ্বান জনায়। জ্ঞানতত্ত্বৰ ইতিহাসত সংশয়বাদে আত্মসন্তুষ্ট ডগমেটিজমৰ প্ৰতি এটা উত্তম প্ৰতিষেধক হিচাপে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। ইয়াৰ গুৰুত্ব এইটোত নিহিত যে, এটা স্বাস্থ্যকৰ সন্দেহবাদৰ এজনৰ চিন্তাধাৰা সদায় সমালোচনাৰ বাবে মুক্ত থাকে। দার্শনিকতা যি পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰে যে চূড়ান্ত বাস্তৱতাৰ জ্ঞান সম্ভৱ নহয় বুলি ধৰে, তাক সন্দেহবাদ বুলি কোৱা হয়।

সংশয়বাদে জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত সার্বজনীন আৰু অৱশ্যম্ভাবী জ্ঞানৰ তথা নিশ্চিততাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। ই সকলো জ্ঞানক কেৱল সম্ভাৱনাৰূপে বিবেচনা কৰে। সংশয়বাদীয়ে জ্ঞানৰ অস্তিত্বক সমর্থন কৰাৰ চেষ্টাত নিজকে নিযুক্ত নকৰি, সেই অস্তিত্বক সমালোচনা কৰে। ই জ্ঞানৰ সমস্যাত এটা নেতিবাচক মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰে আৰু যুক্তিবাদের ডগমেটিক মনোভাৱৰ বিপৰীত। যুক্তিবাদে অভিজ্ঞতাৰ পৃষ্ঠভূমিত থকা বাস্তৱ বস্তুসমূহৰ প্ৰতি মান্যতা প্ৰদান কৰি বৈধ জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাত বিশ্বাস কৰে। আনহাতে, সংশয়বাদে এইটো সন্দেহ কৰে যে একো কথা আমি নিশ্চিতকৈ ক'ব নোৱাৰো। ই অজ্ঞতাৰ ওপৰত এটা সীমা নির্ধাৰণ কৰে।

সন্দেহবাদক মানুহৰ অৱস্থাৰ ওপৰত এখন মতবাদ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। ই এইদৰে বুজা যায় যে, আমি একো জানো নে একো নিশ্চিত নহয়, অথবা সকলো বস্তু সন্দেহৰ বিষয়। A. J. আইয়াৰ ৰ মতে, সংশয়বাদীয়ে অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা বক্তব্যসমূহৰ সত্যতাৰ স্বীকৃতি নাকচ নকৰে, কিন্তু সেই স্বীকৃতিৰ আধাৰতেই প্ৰশ্ন তোলে। দার্শনিক সংশয়বাদে যি প্ৰশ্ন তোলে, সেয়া আমাৰ প্ৰমাণৰ মানদণ্ড ব্যৱহাৰৰ পদ্ধতি নহয়, ৰঞ্চ সেই মানদণ্ডবোৰ নিজেই।

সংশয়বাদীয়ে বিশ্বাস কৰে যে, বস্তুবোৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ বাবে বেলেগকৈ দেখা যায় আৰু এটা ব্যক্তিৰ বাবে সময় অনুযায়ীও বেলেগকৈ দেখা যায়। সংশয়বাদীয়ে প্ৰত্যুত্তৰস্বৰূপে প্ৰশ্ন তোলে—আমি কেনেকৈ নির্ধাৰণ কৰিম কেতিয়া কোনো আভাস cognitive (জ্ঞানগত) হৈছে? যদি এই আভাসবোৰ সেইবোৰৰূপে সংজ্ঞায়িত কৰা হয় যিবোৰে বিশ্বাস জন্মায়, তেনেহলে সমস্যাটো এই যে মানুহে বহু সময়ত এনে আভাসত বিশ্বাস কৰে যিবোৰ পিচত ভুল প্ৰমাণিত হয়।

সর্বাংগীণ সন্দেহবাদ (wholesale scepticism) কেইটামান যুক্তিৰ আধাৰত অসম্ভৱ বুলি কোৱা হৈছে: (১) polar concepts ৰ যুক্তি, আৰু (২) paradigm case যুক্তি। polar concepts ৰ যুক্তিয়ে কয় যে, কিছুমান ধাৰণা একে সময়তে যুগ্ম ৰূপত আহে—এটা অন্যটোৰ বিপৰীতে অর্থ পায়। যেনে, Norman Malcolm ৰ মতে, শুদ্ধ, অশুদ্ধ, জ্ঞান, বিশ্বাস আদি উদাহৰণসমূহ এই ধৰণৰ। সেয়ে, যদি বিশ্বাস থাকে, তেন্তে জ্ঞানো থাকিবই লাগিব।

ৰাইলে কয়, সত্য মুদ্রা (genuine coin) নাথাকিলে নকল মুদ্রা (counterfeit coin) সম্ভৱ নহয়। কিন্তু হেমলিনৰ মতে, এনে কল্পনা কৰিব পৰা যায় যে, এখন দেশত যদি নকল মুদ্রা থাকে তেন্তে সচাঁ মুদ্রাও থাকিবই লাগিব। আনহাতে, যদি নকল মুদ্রাৰ বিষয়ে ক'বলৈ যায়, তেন্তে সচাঁ মুদ্রা কি—সেয়া জনাটো প্রয়োজন। সেয়ে, এটা সংশয়বাদীয়ে নিশ্চয়কৈ দাবী কৰিব পাৰে যে কোনো জ্ঞান নাই, যতক্ষণ লৈকে তেওঁ জ্ঞান ধাৰণাটোক কিছু অর্থ দিয়ে।

ইয়াৰ বিপৰীতে paradigm-case যুক্তিয়ে কয় যে, যদি কোনো ধাৰণাৰ অর্থ থাকে, তেন্তে সেই ধাৰণাটো কিছুমান আদর্শ উদাহৰণত প্রয়োগযোগ্য হ'ব লাগিব। কিন্তু হেমলিনে কয় যে, এটা শব্দৰ অর্থ আছে বুলি ক'ব পৰা যায় বুলি ক'লে, তাৰ অর্থ এই নহয় যে, সেই শব্দটোৰ সৈতে মিলা খোৱা বস্তু নিশ্চয় আছে।

সংশয়বাদীয়ে তেওঁৰ সন্দেহবোৰ শাৰীৰিক বস্তু, অতীত, আৰু আন মানুহৰ মনৰ ওপৰত কৰা দাবীসমূহৰ ওপৰত কেন্দ্র কৰে। যুক্তিবাদে সংশয়বাদীক উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰে এনে সত্য সন্ধান কৰি যিবোৰ অখণ্ডনীয়। Descartes ৰ দার্শনিকতাই এই ধাৰণাক আটাইতকৈ স্পষ্ট ৰূপত প্রতিনিধিত্ব কৰে। তেওঁৰ "Cogito Ergo Sum" (মই চিন্তা কৰোঁ, সেই কাৰণে মই আছোঁ) এটা অবিহিত আৰু অখণ্ডনীয় সত্য।

কিন্তু আইয়াৰৰ মতে, "মই চিন্তা কৰোঁ" এই বক্তব্যটোত মই সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ কিয়নো তাৰ সন্দেহ কৰাটোৱে নিজে তাৰ সত্যতা নিশ্চিত কৰে। কিন্তু সেই একে কাৰণতে মই "মই আছোঁ" এই বক্তব্যটো সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ বুলি ক'ব নোৱাৰি। "মই আছোঁ" এই বক্তব্যটো কোনো প্রয়োজনীয় সত্য নহয়, ই এক আলশিন্দ কথা, মানে হয়তো বা মই নাথাকিলেও হ'ব পাৰিলেহেঁতেন।

আইয়াৰ ৰ মতে, অভিজ্ঞতাৰ তাৎক্ষণিক উক্তিসমূহো ভুল হ'ব পাৰে। কিন্তু, সন্দেহবোৰ প্রাকৃতিকভাৱে অন্ত পৰে যেতিয়া আমি প্রমাণবোৰ এটা নির্দিষ্ট সীমালৈ অনুসৰণ কৰি যাওঁ। আৰু যদি আমি উপলব্ধ প্রমাণবোৰ গ্রহণ কৰোঁ, তেন্তে আমি জ্ঞানৰ তিনিটা ক্ষেত্রতে—শাৰীৰিক বস্তু, অতীত, আৰু আনৰ মন—সত্যতাৰ জ্ঞান আছে বুলি ক'ব পাৰোঁ।

শাৰীৰিক বস্তুৰ ক্ষেত্রত আয়াৰে কয়, সেইবোৰ আমাৰ দেখা অনুসাৰেই আছে বুলি ভাবিবলৈ কল্পনা কৰিব পৰা যায়, যদিও তাৰ প্রমাণ সৰলভাৱে পোৱা নাযায়। আৰু কিছুমান গুণৰ ক্ষেত্রত স্পষ্ট যে সেই বস্তুবোৰ এনে

নোহোৱা হ'ব পাৰে। আইয়াৰ স্বীকাৰ কৰে যে শাৰীৰিক বস্তুবোৰ sense data লৈ হ্ৰাস কৰা নাযায় কিয়নো সেয়া sense data নাথাকিলেও অৱস্থিত থাকে। তথাপিও অনুমানৰ স্বীকৃত পদ্ধতিৰে আমি sense data ৰ জৰিয়তে শাৰীৰিক বস্তুসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰোঁ, কিয়নো শাৰীৰিক বস্তুৰ ধাৰণাটো এনেদৰে গঠন কৰা হৈছে যিয়ে ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

অতীতৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আইয়াৰ কয় যে, আটাইতকৈ ভাল অনুমানমূলক পদ্ধতি অনুসৰণ কৰি আমি অতীত জানিব পাৰোঁ আৰু নিজৰ স্মৃতি সমৰ্থন কৰিব পাৰোঁ। যদি সংশয়বাদীয়ে কয় যে অতীত অভিজ্ঞতা পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে কোনো অতীত উক্তি সত্য নে নহয়—সেইটো সম্পূৰ্ণ খোলা প্ৰশ্ন হৈ থাকে, তেন্তে আইয়াৰ ৰ উত্তৰ—সেই সংশয়বাদী অযুক্তিসংগত। কিন্তু এইটো সংশয়বাদীক চিন্তিত নকৰে, কিয়নো তেওঁ আমাৰ যুক্তিৰ মানদণ্ডকেই অস্বীকাৰ কৰে। আইয়াৰ কয়, সংশয়বাদীয়ে আমাৰ পৰা যি প্ৰমাণ বিচাৰে, সেয়া যুক্তিৰে অসম্ভৱ। সেয়া আমি দিব নোৱাৰাটো আমাৰ প্ৰমাণৰ দুৰ্বলতা নহয়, বৰঞ্চ যদি আমি সেইটো দিব পাৰিলোঁ, তেন্তে সেয়া আমাৰ প্ৰমাণৰ দুৰ্বলতা হ'ব।

আন লোকৰ মনৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আইয়াৰ কয়, আন মন 'আন' বুলি সংজ্ঞায়িত কৰি পৃথক কৰা হয়, আৰু আমি আন মন আমাৰ নিজ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে হ্ৰাস কৰিব নোৱাৰোঁ। কিন্তু 'আন' শব্দটো পদ্ধতিগতভাৱে দ্ব্যৰ্থক। আন মনৰ এক বিশিষ্ট শ্ৰেণী নাই। সেয়ে আমি নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ সদৃশতা আৰু বিভিন্ন পৰোক্ষ প্ৰমাণৰ ভিত্তিত আনৰ মনৰ বিষয়ে যুক্তিসংগত উপসংহাৰ প্ৰদান কৰিব পাৰোঁ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ১: তলত তিনিটা প্ৰশ্ন লিখা যিবোৰ আপোনাৰ মতে সন্দেহবাদী প্ৰশ্ন হব পাৰে:

.....

.....

.....

১.৫সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ

যিকোনো দৃষ্টিভংগীয়ে কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব সন্দেহ কৰে, বা আমি একো জানো নে নাই সেয়া সন্দেহ কৰে, বা আমি বিশেষ কিছুমান যুক্তি ব্যৱহাৰ কৰাৰ ন্যায়িকতা আছে নে নাই সেয়া সন্দেহ কৰে, তাক সন্দেহবাদ বুলি কোৱা হয়। যুগে যুগে বহু দাৰ্শনিকে এই মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, যদি আমি কিছুমান কথা নিশ্চিতভাৱে নাজানোঁ,

তেন্তে আমি একো নাজানোঁ, বা কেতিয়াও সম্ভাব্য বুলি ভাবিব নোৱাৰোঁ। তেনে বহু দার্শনিক, বিশেষকৈ গ্রীক সন্দেহবাদী আৰু ডেকার্টে, এটা প্রকৃত সত্য কেতিয়া হ'ব তাৰ নিখুঁত চিহ্ন বা 'মানদণ্ড' বিচাৰিছে।

জেনোফানিছ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৫৭০-৪৮০) এ কৈছিল যে, যদি সত্য কোৱা হয়, তেন্তেও সেইটো জনা নাযাব। গর্গিয়াছ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৪৮৫–৩৮০) এ কৈছিল, "বাস্তৱিকতা নাই, আৰু যদি থাকিলেও, আমি সেয়া জানিব নোৱাৰোঁ, আৰু যদি জানিলেও, আমি সেয়া যোগাযোগ কৰিব নোৱাৰোঁ।" হেৰাক্লাইটাছ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৫৩৫–৪৭৫) এ এই ধাৰণা দিছিল যে, যিদৰে এটা নদীত দুবাৰকৈ খোজ দিব নোৱাৰি, ঠিক তেনেদৰে সকলো বস্তু সলনি হৈ আছে; এই তত্ত্বই সূচায় যে, নিজৰেই তত্ত্বত প্রকাশিত হোৱা সত্যৰ বাহিৰে কোনো স্থায়ী সত্য বিচাৰি পোৱা অসম্ভৱ।

এলিছৰ পীৰোহ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৩৬৫–২৭০) ক সন্দেহবাদৰ প্রতিষ্ঠাপক বুলি গণ্য কৰা হয়। তেওঁ আলেকজাণ্ডাৰ দ্য গ্রেটৰ সেনাবাহিনীত সৈনিক হিচাপে কর্মৰত আছিল। কোৱা হয় যে, পীৰোহে আলেকজাণ্ডাৰৰ সৈতে ভাৰতলৈ গৈ বিভিন্ন দেশ আৰু মানুহৰ মতামতৰ বৈচিত্র্য অনুভৱ কৰিছিল। তেওঁ দেখিলে যে, এখন সমাজৰ বিশ্বাস আন এখন সমাজৰ বিশ্বাসৰ একেবাৰে বিপৰীত। আচৰিতভাৱে, এটা যুক্তিসমূহ আন এটা বিপৰীত মতামত ৰাখোঁতা গোটৰ যুক্তিৰে সমানে শক্তিশালী। এনে পৰিস্থিতিত, এজন মানুহে নিজৰ যুক্তিসমূহৰ সমর্থনত নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব লগা হয়। কিন্তু অভিজ্ঞতা বিভ্রান্তিমূলক হ'ব পাৰে। সেয়া হ'লে, কোনো বিশেষ ব্যাখ্যাক সঁচা বুলি ধৰাৰ সলনি আন যিকোনো ব্যাখ্যাই সঁচা হ'ব পাৰে। পীৰোহৰ পৰামর্শ আছিল যে, যি পৰিপ্রেক্ষিতত কোনো ব্যক্তি নিজকে পায়, সেইখিনিত প্রচলিত আচৰণ আৰু প্রথাৰ সৈতে মিল ৰাখি চলা উচিত। এই মতৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি তেওঁ কৈছিল যে একো জনা নাযায়।

পীৰোহৰ শিষ্য, টিমনৰ অফ ফিলছ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৩২০–২৩০) এ এই মতক অধিক যুক্তিপূর্ণভাৱে প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। টিমনে স্ব-প্রমাণিত নীতি কোনো বিজ্ঞানৰ আধাৰ হ'ব পাৰে, তেনে সম্ভাৱনাক অস্বীকাৰ কৰিছিল। কিয়নো সকলো অনুমানৰ আধাৰত কিছুমান সমর্থিত অনুমান বা প্রমাণ লাগিব। অর্থাৎ, যদি আমি এটা প্রস্তাৱৰ সত্যতা প্রতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰো, তেন্তে ইয়াৰ সমর্থনকাৰী অনুমান বা অনুমানবোৰৰ সত্যতাৰ প্রয়োজন। এনে প্রমাণৰ অভাৱ স্পষ্টভাৱে প্রমাণিত হয়। এই পদ্ধতিত, যুক্তি অসীমলৈ যায় আৰু সকলো যুক্তি বা তর্কৰ ধাৰা চক্রাকাৰ বা অন্তহীন হব লগীয়া হয়। সেয়া হ'লে, কোনো নিশ্চিত সত্যৰ মৌলিক ভিত্তি পোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই।

টিমনৰ মৃত্যুৰ পিছত, তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী আৰচেছিলাউছ (খ্রীঃ পূঃ চ. ৩১৫–২৪০) প্লেটোৰ একাডেমীৰ অধ্যক্ষ হ'ল। উল্লেখযোগ্য যে প্লেটোৰ একাডেমী ২০০ বছৰৰ বাবে সন্দেহবাদীৰ দখলত আছিল। আৰচেছিলাউছে দুটা গুৰুত্বপূর্ণ মত প্রকাশ কৰিছিল: প্রথমত, যিকোনো প্রশ্নৰ দুয়ো পক্ষত সমানে শক্তিশালী যুক্তি দিয়া উচিত। দ্বিতীয়ত, তেওঁৰ ছাত্রসকলৰ যিকোনো প্রস্তাৱ খণ্ডন কৰাৰ চেষ্টা কৰা উচিত।

প্লেটোয়ে পৃথিৰীৰ জ্ঞানত নির্ধাৰিত সত্য লাভৰ অসম্ভৱতাত গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁ স্বয়ং, চোক্রেটিছৰ দৰে, তেওঁৰ ছাত্রসকলৰ আগবঢ়োৱা মত খণ্ডন কৰি দিছিল; এজন দার্শনিকৰ উপযুক্ত মনোভাৱ হ'ল সকলো গুৰুত্বপূর্ণ

বিষয়ত মতদান নিশ্চিত কৰি ৰাখা। প্লেটো 'মিথ অৱ দ্য কেৱ'ৰ পৰা আৰম্ভ কৰিছিল, যি দেখুৱাইছিল যে মানুহে বস্তুবোৰৰ সত্যৰ বিষয়ে কেনেকৈ আঁধাৰত আছে। আৰু এই অজ্ঞতা প্ৰায় বিশ্বজনীন।

ডেকার্টে সন্দেহজনক বিষয়বোৰৰ ক্ষেত্ৰ বঢ়াইছিল। তেওঁ আৰম্ভ কৰিছিল এই পৰ্যবেক্ষণৰে যে, ইন্দ্ৰিয়ে কেতিয়াবা তেওঁক বিভ্ৰান্ত কৰিছে, আৰু এনে বিভ্ৰান্তিকাৰী বস্তু বিশ্বাস কৰাটো সাৱধানতামূলক নহয়। কিন্তু তেওঁ কৈছিল, আমি নিজেই বুজি পাওঁ কেতিয়া আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ে বিশ্বাস কৰিব লগীয়া নহয়।

এটা সন্দেহৰ আধাৰক নিষ্ক্ৰিয় কৰাটো অৰ্থ, সেই সন্দেহটো সত্য বুলি গ্ৰহণ কৰা, কিন্তু তাৰ সৈতে এনে এটা বস্তু সংযুক্ত কৰা, যি স্বীকাৰযোগ্য, যাৰ ফলত সেই সংযোগ ঠ সন্দেহৰ ভিত্তি হ'ব নোৱাৰে। সেয়া হ'লে, "ইন্দ্ৰিয় কেতিয়াবা বিভ্ৰান্ত কৰিছে" বুলি ধৰা সন্দেহটো যথাৰ্থ সন্দেহৰ আধাৰ নহয়।

ডেকার্টে গণিতবিদৰ পৰা দাৰ্শনিকলৈ পৰিণত হোৱাৰ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল তেওঁৰ সময়ৰ দাৰ্শনিকতাৰ অৱস্থাৰ চিন্তাৰে। তেওঁৰ মতে, দাৰ্শনিকতাত গণিতৰ দৰে দৃঢ় আৰু সুদৃঢ় আধাৰ নাই। তেওঁৰ মতে, গণিতত নিশ্চিততাৰ মূল কাৰণ বিষয়বস্তু নহয়, পদ্ধতি। সেয়া হ'লে, তেওঁ দাৰ্শনিকতাতো এক উপযুক্ত পদ্ধতি প্ৰৱৰ্তনৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ালে। তেওঁ সন্দেহৰ পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিছিল।

তেওঁ দুটা বিখ্যাত অনুমান ব্যৱহাৰ কৰিছিল: সপোন অনুমান (dream conjecture) আৰু দুৰ্বৃত্ত দানব অনুমান (evil demon conjecture) । তেওঁৰ মতে, মোৰ জনা মতে মই এতিয়া সপোন দেখিছো হ'ব পাৰে। এইটো হৈছে সপোন অনুমান। আৰু লগতে তেওঁ কয়, মোৰ জনা মতে, কোনো দুৰ্বৃত্ত দানবে সদায় মোক ভ্ৰান্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰে যাতে মই যিবোৰ প্ৰস্তাৱক সঁচা বুলি ধৰিছো, সেয়া আচলতে মিছা। এই অনুমান হৈছে দুৰ্বৃত্ত দানব অনুমান।

কার্টেছিয়ান সন্দেহবাদ (Cartesian scepticism) মাত্ৰ অগ্ৰহণযোগ্য সত্য বিচাৰৰ আৰম্ভণি মূল বিষয়। হিউমৰ দাৰ্শনিক প্ৰবণতাক কিছুমান মানুহে তাক সন্দেহবাদী বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁ যুক্তিৰ সম্ভাৱনাত বিশ্বাস নকৰি, তাক আবেগৰ দাস বুলি বিবেচনা কৰিছিল। এজন অভিজ্ঞতাবাদী হিচাপে তেওঁ পশ্চিমীয়া দৰ্শনৰ ইতিহাসত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। কোৱা হয় যে, হিউমে কান্টক তেওঁৰ ডগমেটিক নিদ্ৰাৰ পৰা জগাই তুলিছিল।

হিউমৰ মতে, নিশ্চিততা সম্ভৱ নহয়। তেওঁ সন্দেহবাদক তেওঁৰ দাৰ্শনিক পটভূমি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সন্দেহবাদী যুক্তিসমূহ পৰিপূৰ্ণ ৰূপত উপস্থাপন কৰিছিল। তাৰ লগতে তেওঁ কৈছিল, ৰীতি আৰু কল্পনাৰ আধাৰত জ্ঞান লাভ কৰা সম্ভৱ। হিউমে অভিজ্ঞতাবাদৰ এক গঠনমূলক দৰ্শন গঢ়ি তুলিছিল – অনুভৱ (impressions) আৰু ধাৰণা (ideas) নীতি, সংযুক্তিৰ নিয়ম (laws of association), কল্পনা আৰু সম্পৰ্কৰ তত্ত্বৰ দ্বাৰা। বিশেষকৈ, তেওঁ ৰীতিক মানুহৰ জীৱনৰ মহান পথপ্ৰদৰ্শক হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১: (খালী ঠাই পূৰণ কৰক):

a. ..... সন্দেহবাদৰ প্রতিষ্ঠাপক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

b. এই “ability account” of knowledge .....-ৰ সৈতে জড়িত।

c. .....-এ জ্ঞানক বিষয়গত, আন্ত-বিষয়গত আৰু বস্তুগত হিচাপে শ্রেণীবদ্ধ কৰিছে।

প্রশ্ন ২: ডেভিডচনৰ মতে জ্ঞানৰ তিনিপ্রকাৰ কি কি?

.....

প্রশ্ন ৩: গোড়ামীবাদ (ডগমেটিজম) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৪: বচনমূলক জ্ঞান (প্রপ’জিচনেল নলেজ) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৫: সক্ষমতাৰ জ্ঞান (এ’বিলিটি নলেজ) ৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....

প্রশ্ন ৬: “বাস্তৱিকতা নাই, আৰু যদি থাকো, আমি জানিব নোৱাৰো, আৰু জানিব পাৰিলেও সেই জ্ঞান আনজনলৈ প্রকাশ কৰিব নোৱাৰো।” — এই কথা কোনে কৈছিল?

.....

প্রশ্ন ৭: সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৮: কোনজন দার্শনিকে দর্শনত সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

১.৬অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- জ্ঞানতত্ত্ব হৈছে জ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন।
- জ্ঞান কি, বা জ্ঞান নহয় — ইয়াৰ সম্পৰ্কে সকলোৰে নিজৰ নিজৰ মত আছে।
- দার্শনিকসকলৰ মাজত জ্ঞানৰ ধাৰণাৰ ওপৰত বিভিন্ন মত পোৱা যায়।
- জ্ঞান তিনিপ্রকাৰৰ হয়: ব্যক্তিগত (পাৰচনেল), পদ্ধতিগত (প্র'চেডিউৰেল) আৰু বচনাত্মক।
- ৰাছেল (Russell)-এ জ্ঞানক দুয়ো ভাগত বিভক্ত কৰিছে: বস্তুৰ জ্ঞান আৰু সত্যৰ জ্ঞান।
- ইয়াত ব্যক্তিগত আৰু পদ্ধতিগত জ্ঞানৰ মাজৰ পার্থক্য উল্লেখিত।
- বচনাত্মক জ্ঞান হৈছে তথ্যৰ আধাৰত গঠিত জ্ঞান।
- সন্দেহবাদ হৈছে এক দার্শনিক পদ্ধতি, যিয়ে জ্ঞানৰ নিশ্চিততা সন্দেহ কৰে।
- মানৱ মনত উদয় হোৱা সন্দেহে সোধে — জ্ঞান সম্ভৱ নে নহয়?
- সন্দেহবাদ মানে — আমি কিবা জানো নে, নিশ্চিত নে, বা সকলো সন্দেহৰ অধীনত?

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১. Descartes, Rene. Meditations. London: Cambridge University Press. 1911

২. Russell, Bertrand. The Problems of Philosophy. London: Oxford University Press. 1959

৩. Ryle, Gilbert. The Concept of Mind. New York: Routledge. 1949

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১:

(ক) এলিছ

(খ) গিলবার্ট ৰাইল

(গ) ডোনাল্ড ডেভিডচন।

উত্তৰ ২: ডোনাল্ড ডেভিডচনৰ মতে, জ্ঞানৰ তিনি প্রকাৰ হৈছে — নিজৰ মনৰ জ্ঞান, আনৰ মনৰ জ্ঞান আৰু বাহ্যিক বাস্তৱৰ জ্ঞান।

উত্তৰ ৩: গোড়ামিবাদ (ডগমেটিজম) হৈছে এক দৃষ্টিকোণ য'ত সমালোচনাৰ অৱকাশ নাৰাখি যিকোনো কথা বিশ্বাস কৰে।

উত্তৰ ৪: বচনাত্মক জ্ঞান হৈছে তথ্যৰ আধাৰত থকা জ্ঞান — উদাহৰণস্বৰূপে, গণিতৰ সমীকৰণসমূহ — যিবোৰে কিছু কৰে নোৱাৰিব, কেৱল তথ্য প্রকাশ কৰে।

উত্তৰ ৫: গাড়ী চলাব পাৰাজনৰ ওচৰত গাড়ী চলোৱাৰ সক্ষমতা থাকে — এইটো সক্ষমতাৰ জ্ঞানৰ উদাহৰণ।

উত্তৰ ৬: গর্জিয়াছ।

উত্তৰ ৭: সন্দেহবাদ (স্কেপ্টিচিজম) হৈছে সেই দার্শনিক দৃষ্টিকোণ যিয়ে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনা সন্দেহ কৰে।

উত্তৰ ৮: ৰেনে ডেকার্ট।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. সন্দেহবাদৰ আক্ষৰিক অর্থ কি?

প্রশ্ন ২.সন্দেহবাদৰ প্রতিনিধিস্বৰূপে এজন দার্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩.জ্ঞান তত্ত্ব মানে কি?

প্রশ্ন ৪. বচনাত্মক জ্ঞান (প্রপ'জিচনেল নলেজ) মানে কি?

প্রশ্ন ৫.সক্ষমতাৰ জ্ঞান (এ'বিলিটি নলেজ) মানে কি?

প্রশ্ন ৬.সন্দেহবাদ মানে কি?

প্রশ্ন ৭.দর্শনত সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা দার্শনিকজনৰ নাম উল্লেখ কৰক।

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্রশ্ন ১. সন্দেহবাদ (Skepticism)ৰ ধাৰণাটো চমুতে বুজাওক।

প্রশ্ন ২.সন্দেহবাদৰ মূল মূলনীতিসমূহ কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩.সন্দেহবাদৰ ইতিহাস সম্পর্কে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪. জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্রকাৰৰ এটা চমু বিৱৰণ দিয়ক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্রকাৰ সম্পর্কে বহলাই লিখক।

প্রশ্ন ২। সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজা যায়? ইয়াৰ মূল মূলনীতি কি? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩। সন্দেহবাদৰ ইতিহাস সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১: সন্দেহবাদ আৰু জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা
১.৪ সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজায়
১.৫ সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা
১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১.৭ অধিক জানিবলৈ
১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- সন্দেহবাদৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতা আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১.২ পৰিচয়

জ্ঞানতত্ত্ব বা Epistemology-ক প্ৰায়েই যিকোনো দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ কেন্দ্ৰীয় ক্ষেত্ৰ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ই জ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন: ইয়াৰ স্বভাৱ, ইয়াৰ আৱশ্যকতা, আৰু ইয়াৰ সীমাবদ্ধতা। ই হৈছে জ্ঞানৰ স্বভাৱ, উৎস, বৈধতা আৰু বিস্তাৰৰ ওপৰত এক অনুসন্ধান। চমুতে, জ্ঞানতত্ত্ব হৈছে: (a) সংজ্ঞায়িত উপাদানবোৰ, (b) বস্তুনিষ্ঠ অৱস্থা বা উৎস, আৰু (c) জ্ঞান আৰু ন্যায়িকতাৰ সীমা অধ্যয়ন। কিমান ধৰণৰ জ্ঞান এজন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰিব পাৰে আৰু কিমান ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰে? একে ধৰণে সকলো ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰা সম্ভৱ নে, বা ইয়াৰ এটা সীমা আছে নে? এই ধৰণৰ নিশ্চয়তাৰ অভাৱৰ চিন্তাই জ্ঞানৰ প্ৰক্ৰিয়া বা ফলাফল সন্দৰ্ভত সন্দেহ উৎপন্ন কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে জ্ঞানতত্ত্বৰ অন্যতম আধাৰভূত সমস্যা হৈছে নিশ্চিততাৰ সন্দেহ বা অস্বীকাৰ। সন্দেহে মানুহৰ মনত প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে, কাৰণ বিভিন্ন দাৰ্শনিক মতবাদে বিভিন্ন ফলাফলত উপনীত হয় যিবোৰ এক আনৰ

বিপৰীত। এই সন্দেহে মানুহৰ মনত জিজ্ঞাসা কৰে—সঠিক জ্ঞান লাভ কৰা সম্ভৱ নে? ৰাছেলে জ্ঞানৰ নিম্নলিখিত সংজ্ঞা কয়: "আমি যাক দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰোঁ, যদি সেয়া সত্য হয়, তেনেহলে তাক জ্ঞান বুলি কোৱা হয়।"

এইটোএনেএকঅধ্যয়ন, যি দৃশ্যমান বা অনুভৱযোগ্য জগতৰ সীমা পাৰ হয়। **এৰিষ্টটলৰ** এই ধৰণৰ অধ্যয়নক প্ৰথম দাৰ্শনিকতা' (first philosophy) বুলি অভিহিত কৰিছিল, যাক পাছত অধিবিদ্যা (metaphysics) বুলি জনা যায়। তেওঁৰ 'প্ৰথম দাৰ্শনিকতা'। আছিল সকলো বিদ্যমান বস্তুৰ আটাইতকৈ উচ্চ নীতিৰ অধ্যয়ন। ইয়াত তেওঁ ব্যক্তি বস্তুসমূহৰ ওপৰত থকা এক বিশেষতত্ত্বৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। অধিবিদ্যা সেইবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, যিবোৰ স্থিৰ — অৰ্থাৎ যিবোৰ সলনি নহয়।

১.৩ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিভিন্নতাঃ

প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ নিজৰ মত থাকে—জ্ঞান বুলিলে কি বুজায়, আৰু জ্ঞানে কিবা বুজায় নে। দাৰ্শনিকসকলে জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সন্দৰ্ভত বিভিন্ন ধাৰণা প্ৰকাশ কৰিছে। পূৰ্ববতী(A priori) আৰু অনুৱৰ্তী (A posteriori) হৈছে জ্ঞানতত্ত্বৰ দুটা আদি শব্দ। A priori শব্দৰ অৰ্থ "পূৰ্বৰ পৰা"। এই শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে কাৰণ পূৰ্ববতী জ্ঞান এনেধৰণৰ যিটো অভিজ্ঞতা নোহোৱাকৈয়ে ব্যক্তিয়ে বিশ্বৰ পৰা আহৰণ কৰে। ইয়াকেই যুক্তিপূৰ্ণ চিন্তা ৰূপে বেছি জনাজাত। আনহাতে, A posteriori-ৰ অৰ্থ "পিছত অহা"। এইটো অভিজ্ঞতা আৰু পৃথক ধৰণৰ যুক্তিৰে জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহৃত। এই ধৰণৰ জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ মাধ্যমেৰে প্ৰথমে লাভ হয় আৰু তাৰ পিছত যুক্তি আৰু চিন্তাৰ মাধ্যমেৰে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। দাৰ্শনিক আলোচনাত, এই শব্দটো অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞান-ৰ সমাৰ্থক হিচাপেও কেতিয়াবা ব্যৱহাৰ কৰা হয়—অৰ্থাৎ, পৰ্যবেক্ষণ-ভিত্তিক জ্ঞান।

ৰাছেলে জ্ঞানক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে: বস্তুৰ জ্ঞান (knowledge of things) আৰু সত্যৰ জ্ঞান (knowledge of truths)। বস্তুৰ জ্ঞান পুনৰ দুটা প্ৰকাৰত বিভক্ত: 'পৰিচয়-ভিত্তিক জ্ঞান' (Knowledge by Acquaintance) আৰু 'বৰ্ণনা-ভিত্তিক জ্ঞান' (Knowledge by Description)। সত্যৰ জ্ঞান পুনৰ দুটা প্ৰকাৰ: অন্তৰ্দৃষ্টিজনিত (Intuitive) আৰু গৌণ (Derivative)। ৰাছেলে বিশ্বাস কৰে যে আমাৰ সকলো জ্ঞান—বস্তু আৰু সত্য উভয়—পৰিচয়ৰ ওপৰত আধাৰিত। বস্তুৰ দৈনন্দিন জ্ঞান স্তৰভেদে বিভক্ত—যেনে, আমি কাৰোবাক ভালদৰে জানো বা কম জানো বুলি কোৱা হয়, এইটো সেই ব্যক্তি সম্পৰ্কে আমাৰ তথ্যৰ পৰিমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ৰাছেলে বিশ্বাস কৰে যে এই ধৰণৰ জ্ঞানহে সকলো আন জ্ঞানৰ এক দৃঢ় আধাৰ প্ৰদান কৰিব পাৰে। ৰাছেলে কয়: "আমি ক'ব যে আমি

যিকোনো বস্তুৰ সৈতে পৰিচিত—যাক আমি প্ৰতক্ষ্যভাৱে অনুভৱ কৰোঁ, য'ত কোনো অনুমান বা সত্যৰ জ্ঞানৰ মধ্যস্থতা নাই।"

ইয়াৰ বিপৰীতে, এখন টেবুলৰ জ্ঞান আমি sense-data ৰ মাধ্যমেৰে বৰ্ণনা কৰিব পাৰো। যেতিয়া আমি এখন টেবুল বস্তু হিচাপে জানো, তেতিয়া আমি তাক বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে জানো। বৰ্ণনা-ভিত্তিক জ্ঞান বুজাই থকাৰ সময়ত ৰাছেলে দেখুৱাব বিচাৰিছে যে এই জটিল তত্ত্বটো কেনেদৰে কাৰ্য্য কৰে। সকলোতকৈ দৃষ্টিগোচৰ বস্তু যিবোৰ আমি বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে জানো—সেইবোৰ হৈছে পদাৰ্থ আৰু আন মানুহৰ মন।

Donald Davidson-ৰ মতে জ্ঞানৰ তিনি ধৰণ আছে: আত্মজ্ঞান (knowledge of our own minds), পৰজ্ঞান (knowledge of other minds), আৰু বাহ্যিক বাস্তৱৰ জ্ঞান (knowledge of an external reality)। আনহাতে, এইবোৰ বিষয়গত, আন্তঃবিষয়গত আৰু বস্তুগত জ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। Davidson লিখে: "সাধাৰণতে, মই জানো—মই কি ভাবোঁ, কি বিচাৰোঁ, আৰু কি অভিপ্ৰায় লওঁ; আৰু মোৰ অনুভূতিসমূহ কি। তদুপৰি, মই আশে-পাশেৰ বিশ্বৰ বহু বস্তুৰ বিষয়ে জানো—স্থান, আকৃতি, কাৰণ আৰু ফলাফল ইত্যাদি। কেতিয়াবা মই আন মানুহৰ মনত কি চলিছে সেয়াও জানো। এই তিনি ধৰণৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞানৰ পৃথক বৈশিষ্ট্য আছে।" বচনা

সাধাৰণতে, জ্ঞানৰ প্ৰচলিত বিভাজন তিনি শ্ৰেণীত দেখা যায়: Personal (ব্যক্তিগত), Procedural (কাৰ্য্যপদ্ধতিগত), আৰু Propositional (বচনাত্মক)। এই শেষৰ —বচনাত্মক জ্ঞান—হে দাৰ্শনিকসকলৰ মূল চিন্তা-ক্ষেত্ৰ। কিন্তু এই তিনি ধৰণৰ জ্ঞানৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্ক বুজিলেই স্পষ্টভাবে বুজা যায়—কি বিশ্লেষণ কৰা হৈছে আৰু কি নহয়।

প্ৰথম ধৰণৰ জ্ঞান হৈছে ব্যক্তিগত জ্ঞান বা পৰিচয়ৰ জ্ঞান। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি ক'লোঁ: "মই Mozart ৰ সংগীত জানো"—এইটো হৈছে পৰিচয়ৰ জ্ঞান।

দ্বিতীয় ধৰণৰ জ্ঞান হৈছে কাৰ্যপদ্ধিতগত জ্ঞান বা কিবা এটা কৰিব পাৰাৰ জ্ঞান। ইয়াক Skill-based knowledge বা দক্ষতা জ্ঞান বুলিও কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, কোৱা হয় যে "মই গাড়ী চলাব জানো"—এইটো কাৰ্যপদ্ধিতগত জ্ঞান। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—সেইটো কৰিবলৈ প্ৰয়োজনীয় দক্ষতা থকা। এইটো কেৱল তত্বগত জ্ঞান নহয়, বাস্তৱ দক্ষতা-ভিত্তিক। এই "Ability account" ৰ know-how-ৰ মূল ধাৰণাটো Gilbert Ryle ৰ সৈতে জড়িত। Ryle কয়: যিকোনো বস্তু কৰিব জনাটো মানে সেইটো কৰিব পৰা সক্ষমতা থকা।

সেয়া হোৱা বাবে, যদি আপোনাৰ কিবা এটা কৰিব পৰাৰ ক্ষমতা থাকে, তেন্তে অনুমান কৰিব পাৰি যে আপুনি সেইটো জানে।

বচনাত্মক জ্ঞান—অর্থাৎ বাক্যমূলক বা বর্ণনামূলক জ্ঞান—ৰ ক্ষেত্ৰত, আমি বিভিন্ন বস্তুৰ বিষয়ে জানো বুলি দাবী কৰোঁ।

১.৪ সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজোৱা হয়?

সন্দেহবাদ হৈছে এক দার্শনিক অনুসন্ধানৰ পদ্ধতি যি জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন তোলে। যিদৰে ডগমেটিজম (dogmatism) হৈছে জ্ঞানৰ আগতীয়াকৈ সমালোচনা নকৰাকৈ গ্ৰহণ কৰা এটা পদ্ধতি, তেনেদৰে সন্দেহবাদ হৈছে এনে এটা পদ্ধতি যি জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত সন্দেহ কৰে। সন্দেহবাদ এটা পদ্ধতি হিচাপে ওলাই আহে ডগমেটিজমৰ বিফলতাৰ প্ৰথম প্ৰভাৱ হিচাপে। কাৰণ হৈছে, দুটা বিপৰীত মতবাদৰ সংঘাতে "নিৰাশাৰ অনুভৱ" জন্মায়। আনহাতে, যি কোনো কথা দাবী কৰা হয়, তাক সমান কাৰণৰে অস্বীকাৰো কৰা যায়। এইদৰে জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত অথবা কিবা সাধাৰণ মানদণ্ডৰ ওপৰত যি সত্য বুলি ধৰিব পাৰি, তাৰ ওপৰত সন্দেহ জন্মে।

সংশয়বাদে চূড়ান্ত জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন তোলে আৰু বাস্তৱতা গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতাৰ সীমাবদ্ধতাত গুৰুত্ব দিয়ে। ই আমাৰ জ্ঞানগত সফলতাৰ সম্ভাৱনাত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে আৰু সেই অনুসৰি বিশ্বাসযোগ্য জ্ঞান লাভ কৰাৰ ক্ষমতাক প্ৰত্যাহ্বান জনায়। জ্ঞানতত্ত্বৰ ইতিহাসত সংশয়বাদে আত্মসন্তুষ্ট ডগমেটিজমৰ প্ৰতি এটা উত্তম প্ৰতিষেধক হিচাপে নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। ইয়াৰ গুৰুত্ব এইটোত নিহিত যে, এটা স্বাস্থ্যকৰ সন্দেহবাদৰ এজনৰ চিন্তাধাৰা সদায় সমালোচনাৰ বাবে মুক্ত থাকে। দার্শনিকতা যি পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰে যে চূড়ান্ত বাস্তৱতাৰ জ্ঞান সম্ভৱ নহয় বুলি ধৰে, তাক সন্দেহবাদ বুলি কোৱা হয়।

সংশয়বাদে জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত সার্বজনীন আৰু অৱশ্যম্ভাবী জ্ঞানৰ তথা নিশ্চিততাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। ই সকলো জ্ঞানক কেৱল সম্ভাৱনাৰূপে বিবেচনা কৰে। সংশয়বাদীয়ে জ্ঞানৰ অস্তিত্বক সমর্থন কৰাৰ চেষ্টাত নিজকে নিযুক্ত নকৰি, সেই অস্তিত্বক সমালোচনা কৰে। ই জ্ঞানৰ সমস্যাত এটা নেতিবাচক মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰে আৰু যুক্তিবাদেৰ ডগমেটিক মনোভাৱৰ বিপৰীত। যুক্তিবাদে অভিজ্ঞতাৰ পৃষ্ঠভূমিত থকা বাস্তৱ বস্তুসমূহৰ প্ৰতি মান্যতা প্ৰদান কৰি বৈধ জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাত বিশ্বাস কৰে। আনহাতে,

সংশয়বাদে এইটো সন্দেহ কৰে যে একো কথা আমি নিশ্চিতকৈ ক'ব নোৱাৰো। ই অজ্ঞতাৰ ওপৰত এটা সীমা নির্ধাৰণ কৰে।

সন্দেহবাদক মানুহৰ অৱস্থাৰ ওপৰত এখন মতবাদ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। ই এইদৰে বুজা যায় যে, আমি একো জানো নে একো নিশ্চিত নহয়, অথবা সকলো বস্তু সন্দেহৰ বিষয়। A. J. আইয়াৰ ৰ মতে, সংশয়বাদীয়ে অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা বক্তব্যসমূহৰ সত্যতাৰ স্বীকৃতি নাকচ নকৰে, কিন্তু সেই স্বীকৃতিৰ আধাৰতেই প্রশ্ন তোলে। দার্শনিক সংশয়বাদে যি প্রশ্ন তোলে, সেয়া আমাৰ প্রমাণৰ মানদণ্ড ব্যৱহাৰৰ পদ্ধতি নহয়, ৰৰঞ্চ সেই মানদণ্ডবোৰ নিজেই।

সংশয়বাদীয়ে বিশ্বাস কৰে যে, বস্তুবোৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ বাবে বেলেগকৈ দেখা যায় আৰু এটা ব্যক্তিৰ বাবে সময় অনুযায়ীও বেলেগকৈ দেখা যায়। সংশয়বাদীয়ে প্রত্যুত্তৰস্বৰূপে প্রশ্ন তোলে—আমি কেনেকৈ নির্ধাৰণ কৰিম কেতিয়া কোনো আভাস cognitive (জ্ঞানগত) হৈছে? যদি এই আভাসবোৰ সেইবোৰৰূপে সংজ্ঞায়িত কৰা হয় যিবোৰে বিশ্বাস জন্মায়, তেনেহলে সমস্যাটো এই যে মানুহে বহু সময়ত এনে আভাসত বিশ্বাস কৰে যিবোৰ পিচত ভুল প্রমাণিত হয়।

সর্বাংগীণ সন্দেহবাদ (wholesale scepticism) কেইটামান যুক্তিৰ আধাৰত অসম্ভৱ বুলি কোৱা হৈছে: (১) polar concepts ৰ যুক্তি, আৰু (২) paradigm case যুক্তি। polar concepts ৰ যুক্তিয়ে কয় যে, কিছুমান ধাৰণা একে সময়তে যুগ্ম ৰূপত আহে—এটা অন্যটোৰ বিপৰীতে অর্থ পায়। যেনে, Norman Malcolm ৰ মতে, শুদ্ধ, অশুদ্ধ, জ্ঞান, বিশ্বাস আদি উদাহৰণসমূহ এই ধৰণৰ। সেয়ে, যদি বিশ্বাস থাকে, তেন্তে জ্ঞানো থাকিবই লাগিব।

ৰাইলে কয়, সত্য মুদ্রা (genuine coin) নাথাকিলে নকল মুদ্রা (counterfeit coin) সম্ভৱ নহয়। কিন্তু হেমলিনৰ মতে, এনে কল্পনা কৰিব পৰা যায় যে, এখন দেশত যদি নকল মুদ্রা থাকে তেন্তে সচাঁ মুদ্রাও থাকিবই লাগিব। আনহাতে, যদি নকল মুদ্রাৰ বিষয়ে ক'বলৈ যায়, তেন্তে সচাঁ মুদ্রা কি—সেয়া জনাটো প্রয়োজন। সেয়ে, এটা সংশয়বাদীয়ে নিশ্চয়কৈ দাবী কৰিব পাৰে যে কোনো জ্ঞান নাই, যতক্ষণ লৈকে তেওঁ জ্ঞান ধাৰণাটোক কিছু অর্থ দিয়ে।

ইয়াৰ বিপৰীতে paradigm-case যুক্তিয়ে কয় যে, যদি কোনো ধাৰণাৰ অর্থ থাকে, তেন্তে সেই ধাৰণাটো কিছুমান আদর্শ উদাহৰণত প্রয়োগযোগ্য হ'ব লাগিব। কিন্তু হেমলিনে কয় যে, এটা শব্দৰ অর্থ আছে বুলি ক'ব পৰা যায় বুলি ক'লে, তাৰ অর্থ এই নহয় যে, সেই শব্দটোৰ সৈতে মিলা খোৱা বস্তু নিশ্চয় আছে।

সংশয়বাদীয়ে তেওঁৰ সন্দেহবোৰ শাৰীৰিক বস্তু, অতীত, আৰু আন মানুহৰ মনৰ ওপৰত কৰা দাবীসমূহৰ ওপৰত কেন্দ্ৰ কৰে। যুক্তিবাদে সংশয়বাদীক উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰে এনে সত্য সন্ধান কৰি যিবোৰ অখণ্ডনীয়। Descartes ৰ দার্শনিকতাই এই ধাৰণাক আটাইতকৈ স্পষ্ট ৰূপত প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। তেওঁৰ "Cogito Ergo Sum" (মই চিন্তা কৰোঁ, সেই কাৰণে মই আছোঁ) এটা অবিহিত আৰু অখণ্ডনীয় সত্য।

কিন্তু আইয়াৰৰ মতে, "মই চিন্তা কৰোঁ" এই বক্তব্যটোত মই সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ কিয়নো তাৰ সন্দেহ কৰাটোৱে নিজে তাৰ সত্যতা নিশ্চিত কৰে। কিন্তু সেই একে কাৰণতে মই "মই আছোঁ" এই বক্তব্যটো সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ বুলি ক'ব নোৱাৰি। "মই আছোঁ" এই বক্তব্যটো কোনো প্ৰয়োজনীয় সত্য নহয়, ই এক আলশিন্দ কথা, মানে হয়তো বা মই নাথাকিলেও হ'ব পাৰিলেহেঁতেন।

আইয়াৰ ৰ মতে, অভিজ্ঞতাৰ তাৎক্ষণিক উক্তিসমূহো ভুল হ'ব পাৰে। কিন্তু, সন্দেহবোৰ প্ৰাকৃতিকভাৱে অন্ত পৰে যেতিয়া আমি প্ৰমাণবোৰ এটা নিৰ্দিষ্ট সীমালৈ অনুসৰণ কৰি যাওঁ। আৰু যদি আমি উপলব্ধ প্ৰমাণবোৰ গ্ৰহণ কৰোঁ, তেন্তে আমি জ্ঞানৰ তিনিটা ক্ষেত্ৰতে—শাৰীৰিক বস্তু, অতীত, আৰু আনৰ মন—সত্যতাৰ জ্ঞান আছে বুলি ক'ব পাৰোঁ।

শাৰীৰিক বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত আয়াৰে কয়, সেইবোৰ আমাৰ দেখা অনুসাৰেই আছে বুলি ভাবিবলৈ কল্পনা কৰিব পৰা যায়, যদিও তাৰ প্ৰমাণ সৰলভাৱে পোৱা নাযায়। আৰু কিছুমান গুণৰ ক্ষেত্ৰত স্পষ্ট যে সেই বস্তুবোৰ এনে নোহোৱা হ'ব পাৰে। আইয়াৰ স্বীকাৰ কৰে যে শাৰীৰিক বস্তুবোৰ sense data লৈ হ্ৰাস কৰা নাযায় কিয়নো সেয়া sense data নাথাকিলেও অৱস্থিত থাকে। তথাপিও অনুমানৰ স্বীকৃত পদ্ধতিৰে আমি sense data ৰ জৰিয়তে শাৰীৰিক বস্তুসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰোঁ, কিয়নো শাৰীৰিক বস্তুৰ ধাৰণাটো এনেদৰে গঠন কৰা হৈছে যিয়ে ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

অতীতৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আইয়াৰ কয় যে, আটাইতকৈ ভাল অনুমানমূলক পদ্ধতি অনুসৰণ কৰি আমি অতীত জানিব পাৰোঁ আৰু নিজৰ স্মৃতি সমৰ্থন কৰিব পাৰোঁ। যদি সংশয়বাদীয়ে কয় যে অতীত অভিজ্ঞতা পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে কোনো অতীত উক্তি সত্য নে নহয়—সেইটো সম্পূৰ্ণ খোলা প্ৰশ্ন হৈ থাকে, তেন্তে আইয়াৰ ৰ উত্তৰ—সেই সংশয়বাদী অযুক্তিসংগত। কিন্তু এইটো সংশয়বাদীক চিন্তিত নকৰে, কিয়নো তেওঁ আমাৰ যুক্তিৰ মানদণ্ডকেই অস্বীকাৰ কৰে। আইয়াৰ কয়, সংশয়বাদীয়ে আমাৰ পৰা যি প্ৰমাণ বিচাৰে, সেয়া যুক্তিৰে অসম্ভৱ। সেয়া আমি দিব নোৱাৰাটো আমাৰ প্ৰমাণৰ দুৰ্বলতা নহয়, বৰঞ্চ যদি আমি সেইটো দিব পাৰিলোঁ, তেন্তে সেয়া আমাৰ প্ৰমাণৰ দুৰ্বলতা হ'ব।

আন লোকৰ মনৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আইয়াৰ কয়, আন মন 'আন' বুলি সংজ্ঞায়িত কৰি পৃথক কৰা হয়, আৰু আমি আন মন আমাৰ নিজ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে হ্ৰাস কৰিব নোৱাৰোঁ। কিন্তু 'আন' শব্দটো পদ্ধতিগতভাৱে দ্ব্যৰ্থক। আন মনৰ এক বিশিষ্ট শ্ৰেণী নাই। সেয়ে আমি নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ সদৃশতা আৰু বিভিন্ন পৰোক্ষ প্ৰমাণৰ ভিত্তিত আনৰ মনৰ বিষয়ে যুক্তিসংগত উপসংহাৰ প্ৰদান কৰিব পাৰোঁ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ১: তলত তিনিটা প্ৰশ্ন লিখা যিবোৰ আপোনাৰ মতে সন্দেহবাদী প্ৰশ্ন হব পাৰে:

.....

.....

.....

১.৫সন্দেহবাদৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ

যিকোনো দৃষ্টিভংগীয়ে কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব সন্দেহ কৰে, বা আমি একো জানো নে নাই সেয়া সন্দেহ কৰে, বা আমি বিশেষ কিছুমান যুক্তি ব্যৱহাৰ কৰাৰ ন্যায়িকতা আছে নে নাই সেয়া সন্দেহ কৰে, তাক সন্দেহবাদ বুলি কোৱা হয়। যুগে যুগে বহু দাৰ্শনিকে এই মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, যদি আমি কিছুমান কথা নিশ্চিতভাৱে নাজানোঁ, তেন্তে আমি একো নাজানোঁ, বা কেতিয়াও সম্ভাব্য বুলি ভাবিব নোৱাৰোঁ। তেনে বহু দাৰ্শনিক, বিশেষকৈ গ্ৰীক সন্দেহবাদী আৰু ডেকার্টে, এটা প্ৰকৃত সত্য কেতিয়া হ'ব তাৰ নিখুঁত চিহ্ন বা 'মানদণ্ড' বিচাৰিছে।

জেনোফানিছ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৫৭০-৪৮০) এ কৈছিল যে, যদি সত্য কোৱা হয়, তেন্তেও সেইটো জনা নাযাব। গৰ্গিয়াছ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৪৮৫–৩৮০) এ কৈছিল, "বাস্তৱিকতা নাই, আৰু যদি থাকিলেও, আমি সেয়া জানিব নোৱাৰোঁ, আৰু যদি জানিলেও, আমি সেয়া যোগাযোগ কৰিব নোৱাৰোঁ।" হেৰাক্লাইটাছ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৫৩৫–৪৭৫) এ এই ধাৰণা দিছিল যে, যিদৰে এটা নদীত দুবাৰকৈ খোজ দিব নোৱাৰি, ঠিক তেনেদৰে সকলো বস্তু সলনি হৈ আছে; এই তত্ত্বই সূচায় যে, নিজৰেই তত্ত্বত প্ৰকাশিত হোৱা সত্যৰ বাহিৰে কোনো স্থায়ী সত্য বিচাৰি পোৱা অসম্ভৱ।

এলিছৰ পীৰোহ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৩৬৫–২৭০) ক সন্দেহবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বুলি গণ্য কৰা হয়। তেওঁ আলেকজাণ্ডাৰ দ্য গ্ৰেটৰ সেনাবাহিনীত সৈনিক হিচাপে কৰ্মৰত আছিল। কোৱা হয় যে, পীৰোহে আলেকজাণ্ডাৰৰ সৈতে ভাৰতলৈ গৈ বিভিন্ন দেশ আৰু মানুহৰ মতামতৰ বৈচিত্ৰ্য অনুভৱ কৰিছিল। তেওঁ দেখিলে যে, এখন সমাজৰ বিশ্বাস আন এখন সমাজৰ বিশ্বাসৰ একেবাৰে বিপৰীত। আচৰিতভাৱে, এটা যুক্তিসমূহ আন এটা বিপৰীত মতামত ৰাখোঁতা গোটৰ যুক্তিৰে সমানে শক্তিশালী। এনে পৰিস্থিতিত, এজন মানুহে নিজৰ যুক্তিসমূহৰ সমৰ্থনত নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লগা হয়। কিন্তু অভিজ্ঞতা বিভ্ৰান্তিমূলক হ'ব পাৰে। সেয়া হ'লে, কোনো বিশেষ ব্যাখ্যাক সঁচা বুলি ধৰাৰ সলনি আন যিকোনো ব্যাখ্যাই সঁচা হ'ব পাৰে। পীৰোহৰ পৰামৰ্শ আছিল যে, যি পৰিপ্ৰেক্ষিতত কোনো ব্যক্তি নিজকে পায়, সেইখিনিত প্ৰচলিত আচৰণ আৰু প্ৰথাৰ সৈতে মিল ৰাখি চলা উচিত। এই মতৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি তেওঁ কৈছিল যে একো জনা নাযায়।

পীৰোহৰ শিষ্য, টিমনৰ অফ ফিলছ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৩২০–২৩০) এ এই মতক অধিক যুক্তিপূৰ্ণভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। টিমনে স্ব-প্ৰমাণিত নীতি কোনো বিজ্ঞানৰ আধাৰ হ'ব পাৰে, তেনে সম্ভাৱনাক অস্বীকাৰ কৰিছিল। কিয়নো সকলো অনুমানৰ আধাৰত কিছুমান সমৰ্থিত অনুমান বা প্ৰমাণ লাগিব। অৰ্থাৎ, যদি আমি এটা প্ৰস্তাৱৰ সত্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰো, তেন্তে ইয়াৰ সমৰ্থনকাৰী অনুমান বা অনুমানবোৰৰ সত্যতাৰ প্ৰয়োজন। এনে প্ৰমাণৰ অভাৱ স্পষ্টভাৱে প্ৰমাণিত হয়। এই পদ্ধতিত, যুক্তি অসীমলৈ যায় আৰু সকলো যুক্তি বা তৰ্কৰ ধাৰা চক্ৰাকাৰ বা অন্তহীন হব লগীয়া হয়। সেয়া হ'লে, কোনো নিশ্চিত সত্যৰ মৌলিক ভিত্তি পোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই।

টিমনৰ মৃত্যুৰ পিছত, তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী আৰচেছিলাউছ (খ্ৰীঃ পূঃ চ. ৩১৫–২৪০) প্লেটোৰ একাডেমীৰ অধ্যক্ষ হ'ল। উল্লেখযোগ্য যে প্লেটোৰ একাডেমী ২০০ বছৰৰ বাবে সন্দেহবাদীৰ দখলত আছিল। আৰচেছিলাউছে দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ মত প্ৰকাশ কৰিছিল: প্ৰথমত, যিকোনো প্ৰশ্নৰ দুয়ো পক্ষত সমানে শক্তিশালী যুক্তি দিয়া উচিত। দ্বিতীয়ত, তেওঁৰ ছাত্ৰসকলৰ যিকোনো প্ৰস্তাৱ খণ্ডন কৰাৰ চেষ্টা কৰা উচিত।

প্লেটোয়ে পৃথিৱীৰ জ্ঞানত নিৰ্ধাৰিত সত্য লাভৰ অসম্ভৱতাত গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁ স্বয়ং, চোক্ৰেটিছৰ দৰে, তেওঁৰ ছাত্ৰসকলৰ আগবঢ়োৱা মত খণ্ডন কৰি দিছিল; এজন দাৰ্শনিকৰ উপযুক্ত মনোভাৱ হ'ল সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত মতদান নিশ্চিত কৰি ৰাখা। প্লেটো 'মিথ অৱ দ্য কেৱ'ৰ পৰা আৰম্ভ কৰিছিল, যি দেখুৱাইছিল যে মানুহে বস্তুবোৰৰ সত্যৰ বিষয়ে কেনেকৈ আঁধাৰত আছে। আৰু এই অজ্ঞতা প্ৰায় বিশ্বজনীন।

ডেকার্টে সন্দেহজনক বিষয়বোৰৰ ক্ষেত্ৰ বঢ়াইছিল। তেওঁ আৰম্ভ কৰিছিল এই পৰ্যবেক্ষণৰে যে, ইন্দ্ৰিয়ে কেতিয়াবা তেওঁক বিভ্ৰান্ত কৰিছে, আৰু এনে বিভ্ৰান্তিকাৰী বস্তু বিশ্বাস কৰাটো সাৱধানতামূলক নহয়। কিন্তু তেওঁ কৈছিল, আমি নিজেই বুজি পাওঁ কেতিয়া আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ে বিশ্বাস কৰিব লগীয়া নহয়।

এটা সন্দেহৰ আধাৰক নিষ্ক্ৰিয় কৰাটো অৰ্থ, সেই সন্দেহটো সত্য বুলি গ্ৰহণ কৰা, কিন্তু তাৰ সৈতে এনে এটা বস্তু সংযুক্ত কৰা, যি স্বীকাৰযোগ্য, যাৰ ফলত সেই সংযোগ ই সন্দেহৰ ভিত্তি হ'ব নোৱাৰে। সেয়া হ'লে, "ইন্দ্ৰিয় কেতিয়াবা বিভ্ৰান্ত কৰিছে" বুলি ধৰা সন্দেহটো যথাৰ্থ সন্দেহৰ আধাৰ নহয়।

ডেকার্টে গণিতবিদৰ পৰা দাৰ্শনিকলৈ পৰিণত হোৱাৰ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল তেওঁৰ সময়ৰ দাৰ্শনিকতাৰ অৱস্থাৰ চিন্তাৰে। তেওঁৰ মতে, দাৰ্শনিকতাত গণিতৰ দৰে দৃঢ় আৰু সুদৃঢ় আধাৰ নাই। তেওঁৰ মতে, গণিতত নিশ্চিততাৰ মূল কাৰণ বিষয়বস্তু নহয়, পদ্ধতি। সেয়া হ'লে, তেওঁ দাৰ্শনিকতাতো এক উপযুক্ত পদ্ধতি প্ৰৱৰ্তনৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ালে। তেওঁ সন্দেহৰ পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিছিল।

তেওঁ দুটা বিখ্যাত অনুমান ব্যৱহাৰ কৰিছিল: সপোন অনুমান (dream conjecture) আৰু দুৰ্বৃত্ত দানৰ অনুমান (evil demon conjecture) । তেওঁৰ মতে, মোৰ জনা মতে মই এতিয়া সপোন দেখিছো হ'ব পাৰে। এইটো হৈছে সপোন অনুমান। আৰু লগতে তেওঁ কয়, মোৰ জনা মতে, কোনো দুৰ্বৃত্ত দানবে সদায় মোক ভ্ৰান্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰে যাতে মই যিবোৰ প্ৰস্তাৱক সঁচা বুলি ধৰিছো, সেয়া আচলতে মিছা। এই অনুমান হৈছে দুৰ্বৃত্ত দানৰ অনুমান।

কার্টেছিয়ান সন্দেহবাদ (Cartesian scepticism) মাত্ৰ অগ্ৰহণযোগ্য সত্য বিচাৰৰ আৰম্ভণি মূল বিষয়। হিউমৰ দাৰ্শনিক প্ৰবণতাক কিছুমান মানুহে তাক সন্দেহবাদী বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁ যুক্তিৰ সম্ভাৱনাত বিশ্বাস নকৰি, তাক আবেগৰ দাস বুলি বিবেচনা কৰিছিল। এজন অভিজ্ঞতাবাদী হিচাপে তেওঁ পশ্চিমীয়া দৰ্শনৰ ইতিহাসত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। কোৱা হয় যে, হিউমে কান্টক তেওঁৰ ডগমেটিক নিদ্ৰাৰ পৰা জগাই তুলিছিল।

হিউমৰ মতে, নিশ্চিততা সম্ভৱ নহয়। তেওঁ সন্দেহবাদক তেওঁৰ দাৰ্শনিক পটভূমি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সন্দেহবাদী যুক্তিসমূহ পৰিপূৰ্ণ ৰূপত উপস্থাপন কৰিছিল। তাৰ লগতে তেওঁ কৈছিল, ৰীতি আৰু কল্পনাৰ আধাৰত জ্ঞান লাভ কৰা সম্ভৱ। হিউমে অভিজ্ঞতাবাদৰ এক গঠনমূলক দৰ্শন গঢ়ি তুলিছিল – অনুভৱ (impressions) আৰু ধাৰণা (ideas) নীতি, সংযুক্তিৰ নিয়ম (laws of association), কল্পনা আৰু সম্পৰ্কৰ তত্ত্বৰ দ্বাৰা। বিশেষকৈ, তেওঁ ৰীতিক মানুহৰ জীৱনৰ মহান পথপ্ৰদৰ্শক হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১: (খালী ঠাই পূৰণ কৰক):

a. ..... সন্দেহবাদৰ প্রতিষ্ঠাপক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

b. এই "ability account" of knowledge .....-ৰ সৈতে জড়িত।

c. .....-এ জ্ঞানক বিষয়গত, আন্ত-বিষয়গত আৰু বস্তুগত হিচাপে শ্রেণীবদ্ধ কৰিছে।

প্রশ্ন ২: ডেভিডচনৰ মতে জ্ঞানৰ তিনিপ্রকাৰ কি কি?

.....

প্রশ্ন ৩: গোড়ামীবাদ (ডগমেটিজম) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৪: বচনমূলক জ্ঞান (প্রপ'জিচনেল নলেজ) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৫: সক্ষমতাৰ জ্ঞান (এ'বিলিটি নলেজ) ৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....

প্রশ্ন ৬: "বাস্তৱিকতা নাই, আৰু যদি থাকো, আমি জানিব নোৱাৰো, আৰু জানিব পাৰিলেও সেই জ্ঞান আনজনলৈ প্রকাশ কৰিব নোৱাৰো।" — এই কথা কোনে কৈছিল?

.....

প্রশ্ন ৭: সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৮: কোনজন দার্শনিকে দর্শনত সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

১.৬অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- জ্ঞানতত্ত্ব হৈছে জ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন।
- জ্ঞান কি, বা জ্ঞান নহয় — ইয়াৰ সম্পর্কে সকলোৰে নিজৰ নিজৰ মত আছে।
- দার্শনিকসকলৰ মাজত জ্ঞানৰ ধাৰণাৰ ওপৰত বিভিন্ন মত পোৱা যায়।
- জ্ঞান তিনিপ্রকাৰৰ হয়: ব্যক্তিগত (পাৰচনেল), পদ্ধতিগত (প্রˈচেডিউৰেল) আৰু বচনাত্মক।
- ৰাছেল (Russell)-এ জ্ঞানক দুয়ো ভাগত বিভক্ত কৰিছে: বস্তুৰ জ্ঞান আৰু সত্যৰ জ্ঞান।
- ইয়াত ব্যক্তিগত আৰু পদ্ধতিগত জ্ঞানৰ মাজৰ পার্থক্য উল্লেখিত।
- বচনাত্মক জ্ঞান হৈছে তথ্যৰ আধাৰত গঠিত জ্ঞান।
- সন্দেহবাদ হৈছে এক দার্শনিক পদ্ধতি, যিয়ে জ্ঞানৰ নিশ্চিততা সন্দেহ কৰে।
- মানৰ মনত উদয় হোৱা সন্দেহে সোধে — জ্ঞান সম্ভৱ নে নহয়?
- সন্দেহবাদ মানে — আমি কিবা জানো নে, নিশ্চিত নে, বা সকলো সন্দেহৰ অধীনত?

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১. Descartes, Rene. Meditations. London: Cambridge University Press. 1911

২. Russell, Bertrand. The Problems of Philosophy. London: Oxford University Press. 1959

৩. Ryle, Gilbert. The Concept of Mind. New York: Routledge. 1949

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১:

(ক) এলিছ

(খ) গিলবার্ট ৰাইল

(গ) ডোনাল্ড ডেভিডচন।

উত্তৰ ২: ডোনাল্ড ডেভিডচনৰ মতে, জ্ঞানৰ তিনি প্রকাৰ হৈছে — নিজৰ মনৰ জ্ঞান, আনৰ মনৰ জ্ঞান আৰু বাহ্যিক বাস্তৱৰ জ্ঞান।

উত্তৰ ৩: গোড়ামিবাদ (ডগমেটিজম) হৈছে এক দৃষ্টিকোণ য'ত সমালোচনাৰ অৱকাশ নাৰাখি যিকোনো কথা বিশ্বাস কৰে।

উত্তৰ ৪: বচনাত্মক জ্ঞান হৈছে তথ্যৰ আধাৰত থকা জ্ঞান — উদাহৰণস্বৰূপে, গণিতৰ সমীকৰণসমূহ — যিবোৰে কিছু কৰে নোৱাৰিব, কেৱল তথ্য প্ৰকাশ কৰে।

উত্তৰ ৫: গাড়ী চলাব পাৰাজনৰ ওচৰত গাড়ী চলোৱাৰ সক্ষমতা থাকে — এইটো সক্ষমতাৰ জ্ঞানৰ উদাহৰণ।

উত্তৰ ৬: গৰ্জিয়াছ।

উত্তৰ ৭: সন্দেহবাদ (স্কেপ্টিচিজম) হৈছে সেই দাৰ্শনিক দৃষ্টিকোণ যিয়ে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনা সন্দেহ কৰে।

উত্তৰ ৮: ৰেনে ডেকার্ট।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (Objective questions)

প্ৰশ্ন ১. সন্দেহবাদৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন ২.সন্দেহবাদৰ প্ৰতিনিধিস্বৰূপে এজন দাৰ্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩.জ্ঞান তত্ত্ব মানে কি?

প্ৰশ্ন ৪. বচনাত্মক জ্ঞান (প্ৰপ'জিচনেল নলেজ) মানে কি?

প্ৰশ্ন ৫.সক্ষমতাৰ জ্ঞান (এ'বিলিটি নলেজ) মানে কি?

প্ৰশ্ন ৬.সন্দেহবাদ মানে কি?

প্ৰশ্ন ৭.দৰ্শনত সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা দাৰ্শনিকজনৰ নাম উল্লেখ কৰক।

B. চুটিপ্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. সন্দেহবাদ (Skepticism)ৰ ধাৰণাটো চমুতে বুজাওক।

প্ৰশ্ন ২.সন্দেহবাদৰ মূল মূলনীতিসমূহ কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩.সন্দেহবাদৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪. জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ এটা চমু বিৱৰণ দিয়ক।

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্পৰ্কে বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ২। সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজা যায়? ইয়াৰ মূল মূলনীতি কি? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩। সন্দেহবাদৰ ইতিহাস সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ২: সন্দেহবাদৰ পক্ষে যুক্তিসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সন্দেহবাদ এক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে
২.৪ সন্দেহবাদৰ বিকাশ
২.৫ সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অর্থ আৰু প্রয়োগ
২.৬ প্রাচীনযুগৰ একাডেমিক সন্দেহবাদ আৰু পির্ৰহনিজম
২.৭ ৰেনে ডেকার্টৰ পাছৰ সন্দেহবাদ
২.৮ ডেভিড হিউমৰ সন্দেহবাদ
২.৯ অযুক্তিসংগত সন্দেহবাদ
২.১০ প্রাকৃতিক সন্দেহবাদ
২.১১ দার্শনিক সন্দেহবাদ আৰু তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদ (Logical Positivism)
২.১১.১ দার্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদ
২.১১.২ এ. জে. আইয়াৰৰ দৃষ্টিভংগীৰ সন্দেহবাদ
২.১২ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.১৩ অধিক জানিবলৈ
২.১৪ অগ্রগতি খতিয়ান
২.১৫ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- সন্দেহবাদক বুজিবলৈ, সঠিকভাৱে সংজ্ঞা দিবলৈ;
- সন্দেহবাদ জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত থকা এটা দার্শনিক অৱস্থান হিচাপে বুজিবলৈ আৰু আলোচনা কৰিবলৈ;
- সন্দেহবাদৰ পক্ষে দিয়া বিভিন্ন যুক্তিসমূহ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ;
- নিশ্চিত জ্ঞান লাভ কৰাৰ ক্ষেত্রত সন্দেহবাদৰ মুখ্য ভূমিকা বুজিবলৈ;
- সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অর্থ আৰু তাৰ প্রয়োগসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ।

২.২ পৰিচয়

সন্দেহবাদ (গ্রীক শব্দ skepticsthaiৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে, যাৰ অর্থ “পৰীক্ষা কৰা”) হৈছে এটি দার্শনিক দৃষ্টিভংগী যি কয় যে একেবাৰে নিশ্চিতভাৱে কোনো বস্তু জানিব নোৱাৰি, বা পৃথিৱীৰ বাস্তৱ অৱস্থা যিধৰণৰ, সেই ৰূপত জনাটো অসম্ভৱ। এই শব্দটোৰ অর্থ হ’ব পাৰে এনে এটা সাধাৰণ অনিচ্ছা — যিকোনো বস্তু যথেষ্ট প্রমাণ নোহোৱালৈকে মুঠতে গ্রহণ নকৰাৰ মনোভাৱ । সন্দেহবাদীয়ে সাধাৰণতে অনুভৱগত জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাটোক অস্বীকাৰ কৰিছে।

২.৩ সন্দেহবাদ এক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে

এ. জে. আইয়াৰে তেওঁৰ কিতাপ The Problem of Knowledge (জ্ঞানৰ সমস্যা)ত Scepticism and Certainty (সন্দেহবাদ আৰু নিশ্চিততা) নামৰ এটা অধ্যায় উন্নয়ন কৰিছে। ইয়াত দেখুওৱা হৈছে যে নিশ্চিততাৰ সন্ধানত সন্দেহবাদৰ প্রয়োজন হয় । সন্দেহবাদ প্রতিটো জ্ঞানদাবীৰ ক্ষেত্রতে প্রয়োজনীয় বা কাম্য। সাধাৰণ অর্থত, এইধাৰণাটো সাধাৰণতে একনেতিবাচক অর্থত গ্রহণ কৰা হয়। যদিও, এই সত্য অস্বীকাৰ কৰাৰ কোনো যুক্তি নাই যে প্রতিজন মানুহ কোনো নহয় কোনো ৰূপত সন্দেহবাদী। তথ্যাপিটো দার্শনিক ক্ষেত্রত, বিশেষকৈ জ্ঞানতত্ত্ব বা এপিষ্টেমলজিতে, সন্দেহবাদৰ ধাৰণাটো নিশ্চিত জ্ঞান লাভৰ ক্ষেত্রত এটা মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা ক’ব পাৰি যে পাশ্চাত্য দার্শনত বিভিন্ন ক্ষেত্রত উত্থাপন কৰা জ্ঞান দাবীসমূহক সন্দেহৰ মনোভাৱটো বেছি দেখা যায়। সন্দেহবাদীয়ে বিভিন্ন পন্থাত জ্ঞানদাবীসমূহৰ পর্যাপ্ততা বা বিশ্বাসযোগ্যতাৰ ওপৰত প্রশ্ন তুলিছে, যে এইদাবীসমূহ কিহৰ আধাৰত ৰচিত, বা এইসকলে সঁচাকৈয়ে কি প্রতিষ্ঠা কৰে। সন্দেহবাদী এইদাবীসমূহ সঁচাকৈয়ে নিশ্চিত বা আবশ্যিক ভাৱে সত্য নেকি, সেইটোলৈও প্রশ্ন কৰিছে । তেওঁলোকে দৈনন্দিন জীৱনত গ্রহণ কৰা অনুমানসমূহৰ কথিত যুক্তিসংগত ভিত্তিসমূহকো প্রশ্ন কৰিছে । যদিও দৈনন্দিন জীৱনত প্রতিজন ব্যক্তিয়ে কোনো নহয় কোনো জ্ঞানদাবীত সন্দেহ কৰে, তথাপিটো সন্দেহবাদীয়ে প্রত্যক্ষ অনুভৱৰ সামগ্রীসমূহৰ বাহিৰত কোনোধৰণৰ জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাটোক সন্দেহৰ চকুত ৰাখিছে । এই অধ্যায়টোৰ বিতর্কৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে সন্দেহবাদৰ পক্ষে যুক্তিসমূহ দেখুৱাব আৰু প্রতিষ্ঠা কৰা। এইক্ষেত্রত এইটো দাবী দিব পাৰিব যে সন্দেহবাদ মাত্র এক নেতিবাচক ধাৰণা বা জ্ঞান দাবীক অস্বীকাৰ কৰাৰ এখন নেতিবাচক পদ্ধতি নহয়, ববং এইটো এক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে গ্রহণ কৰা উচিত যাৰ জৰিয়তে জ্ঞানৰ দার্শনিক নিশ্চিততাৰ সন্ধান কৰিব পৰা যায়।

২.৪ সন্দেশবাদৰ বিকাশ

আশ্চর্যজনকভাৱে,প্রাচীন কালৰ সন্দেহবাদীয়ে ডগ্মাটিক দার্শনিকসকলৰ দাবীসমূহক নিঃস্বার্থ কৰাৰ বাবে যুক্তিসমূহ বিকাশ কৰিছিল। দার্শনত ডগ্মা বা অন্ধবিশ্বাসেৰে ভৰি আছিল যাৰ আধাৰত কোনো জনে জ্ঞান আহৰণ কৰিব পাৰে বা দাবী কৰিব পাৰে। এই পৰিস্থিতিত, বিভিন্ন ধৰণৰ ডগ্মাটিজমৰ বিৰুদ্ধে সন্দেহবাদীৰ যুক্তিসমূহ আৰু ইয়াৰ ব্যৱহাৰে পাশ্চাত্য দার্শনৰ প্রবণতা আৰু প্রস্তাৱিত সমাধানসমূহ গঠন কৰাত এটা গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। যেতিয়া প্রাচীন দার্শন আৰু বিজ্ঞানৰ বিকাশ ঘটিল, তেতিয়া পৃথিৱীৰ বিষয়ে প্রচলিত বহু প্রাথমিক বিশ্বাসৰ ওপৰত সন্দেহ দেখা দিলে, সন্দেহবাদীয়ে প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ দাবিসমূহক প্রশ্ন কৰিছিল। পুনৰুজ্জীৱন যুগত (Renaissance) স্কলাস্টিচিজম আৰু কেলভিনিজমৰ দাবিসমূহৰ ওপৰতো একেধৰণৰ প্রশ্ন উঠিছিল। ১৭শ শতিকাত ফৰাচী দার্শনিক আৰু গণিতজ্ঞ ৰেনে দেকার্টে প্রতিষ্ঠা কৰা কার্টেছিয়ানিজম আৰু কপার্নিকাছ, কেপলাৰ আৰু গেলিলিঅ'ৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰা বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱক ন্যায়সঙ্গত কৰিবলৈ কোৱা বিভিন্ন তত্বৰ ওপৰত সন্দেহবাদীয়ে আক্রমণ কৰিছিল। তাৰ পাছত সন্দেহবাদীৰ আক্রমণ এক এ নলাইটেনমেন্ট যুগৰ দার্শনিক ইমানুৱেল কান্টৰ ওপৰত আৰু তাৰ পাছত ভাববাদী দার্শনিক হেগেলৰ ওপৰত কৰা হৈছিল । প্রতিটো প্রশ্নই সন্দেহবাদৰ অসুবিধাসমূহ সমাধান কৰিবলৈ নতুন প্রচেষ্টা অনুপ্রাণিত কৰিছিল । এইবোৰে স্পষ্টভাৱে প্রতিফলিত কৰে যে দার্শনিক যুক্তিৰ সন্দেহবাদ এটা নতুন বস্তু নহয়, এইটো প্রাচীনকালৰ পৰা দৃশ্যমান আছিল আৰু নিশ্চিত আৰু অখণ্ডনীয় জ্ঞান বিকাশৰ ক্ষেত্রত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰিছে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন: প্রতিজন মানুহেই কোনো নহয় কোনো অর্থত সন্দেহবাদী নেকি ? আপোনাৰ উত্তৰৰ সমর্থনত কাৰণ দিয়ক।

"দর্শন ডগ্মাৰে পূর্ণ আছিল যাৰ আধাৰত জ্ঞান আহৰণ বা দাবী কৰা যায়।" ব্যাখ্যা কৰা।

.....

প্ৰশ্ন ১: 'Skepticism' শব্দটো কোন গ্ৰীক শব্দৰ পৰা আহৰণ কৰাহৈছে?

.....

প্ৰশ্ন ২: The Problem of Knowledge নামৰ কিতাপখন কোনে লিখিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৩: দাৰ্শনিক সন্দেহবাদীয়ে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ সন্দেহ কৰিছে সঁচানে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: সন্দেহবাদীয়ে কেতিয়া কার্টেজিয়ানিজমৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৫: আপুনি সাধাৰণতে সন্দেহবাদ বুলিলে কি বুজে?

.....

২.৫ সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অৰ্থ আৰু প্ৰয়োগ

সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অৰ্থ আৰু প্ৰয়োগ হৈছে দাৰ্শনিক শাখাসমূহৰ ক্ষেত্ৰত য'ত মানুহে নিশ্চিত জ্ঞান লাভ কৰাৰ দাবী কৰিছিল । সন্দেহবাদে অধিবিদ্যা, নৈতিকতা আৰু ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে। ডেভিড হিউমে যেনে দেখুৱাইছিল যে অভিজ্ঞতাৰ পৃথিৱীৰ বাহিৰে কোনো জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰিব আৰু অভিজ্ঞতাৰ ঘটনা সমূহৰ সঁচা কাৰণসমূহ পোৱা সম্ভৱ নহয়। ইটো কৰিবলৈ যি কোনো প্ৰচেষ্টাই, যেনে কাণ্টে কৈছিল, কণ্ট্ৰাডিক্টৰীয় (বিৰোধীক) জ্ঞানদাবীত লৈ নিয়াৰ ফল হয়।

তথাপিও, সন্দেহবাদৰ এক প্ৰধানৰূপ হৈছে সাধাৰণ জ্ঞানৰ সন্দেহ, যি প্ৰশ্ন তোলে — কিছুমান বস্তু সঁচাকৈ বা যথেষ্ট নিশ্চিত ভাৱে জানিব পাৰিব নে নাই। এইটোক এপিষ্টেমলজিকেল সন্দেহবাদ বা জ্ঞানৰ তত্ব সম্পৰ্কীয় সন্দেহবাদ বুলি কোৱা হয়।

সেয়ে, যেতিয়া আমি সন্দেহবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰো, সেইটো সাধাৰণতে এপিষ্টেমলজিৰ সৈতে সম্পৰ্কিত । তথাপিতে, এপিষ্টেমলজিকেল সন্দেহবাদৰ বিভিন্নধৰণৰ, যি সন্দেহ ক'ত উত্থাপন হৈছে তাৰ ভিত্তিত পৃথক কৰা হৈছে।

২.৬ প্ৰাচীন যুগত শৈক্ষিক সংশয়বাদ আৰু পিৰ্হোনিজম

প্ৰথম ধৰণৰ সংশয়বাদ প্লেটোৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰা একাডেমীত উদ্ভৱ হৈছিল আৰু বিকাশ লাভ কৰিছিল। ইয়াক 'একাডেমিক সংশয়বাদ' বুলি জনা যায়। এই ধৰণৰ সংশয়বাদে এক শ্ৰেণীৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক যুক্তি আগবঢ়াই দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে কেতিয়াও কিবা জানিব নোৱাৰি। ইয়াৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল সেই সময়ৰ দুটা মুখ্য দাৰ্শনিক বিদ্যালয় — ষ্ট'ইচিজ্‌ম (Stoicism) আৰু এপিকিউৰিয়ানিজ্‌ম (Epicureanism) —ক প্ৰতিপন্ন কৰা। এই সংশয়বাদীসকলে দাবী কৰিছিল যে সঁচা আৰু মিছাৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিব পৰা কোনো মানদণ্ড পোৱা নাযায়; তাৰ পৰিবৰ্তে কেৱল যুক্তিসংগত বা সম্ভাৱনামূলক মানদণ্ডহে স্থাপন কৰিব পৰা যায়।

প্ৰাচীন সংশয়বাদৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰূপ আছিল পিৰোহ'নিজ্‌ম (Pyrrhonism), যিটো সম্ভৱতঃ আলেকজেণ্ড্ৰিয়াৰ চিকিৎসাশাস্ত্ৰ ভিত্তিক সংশয়বাদীসকলে বিকাশ কৰিছিল। ইয়াৰ মতে, কেতিয়াও কিবা জানিব নোৱাৰি, যদিও কিছুমান বস্তু আন কিছুমানতকৈ বেছি সম্ভাৱনামূলক। যিকোনো বিতর্ক সমাধান কৰিবলৈ এটা মানদণ্ডৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু যিকোনো দাবী কৰা মানদণ্ডে বা নিজেই নিজৰ ওপৰত আধাৰিত হব লাগিব, বা আন এটা মানদণ্ডৰ ওপৰত। ছেক্সটাছে (Sextus) দাৰ্শনিকসকলৰ জ্ঞানৰ দাবীক প্ৰত্যাহ্বান জনাবলৈ বিভিন্ন যুক্তি দিছিল। তেওঁ ক'ছিল যে তেওঁৰ যুক্তিসমূহ সেইসকল লোকক এটা আতাৰাক্সিয়া (ataraxia) অৱস্থালৈ লৈ যোৱাৰ বাবে আছিল, যিসকলে ভাবিছিল যে তেওঁলোকে বাস্তবতাক জানিব পাৰে কিন্তু যি কাৰণত তেওঁলোকে সদায় বিহ্বল আৰু হতাশ হৈছিল।

যদি তেওঁলোকে নিজৰ বিচাৰ ৰাখি থৈ দিব পাৰে, তেন্তে তেওঁলোকে মনৰ শান্তি লাভ কৰিব। এই সিদ্ধান্ত ৰখা অৱস্থাত তেওঁলোকে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ নকৰে, কিন্তু শান্ত আৰু স্থিৰ হৈ থকাত বিশ্বাস কৰে আৰু পৰিস্থিতিৰ বিকাশ চাবলৈ ৰয়। পিৰোহ'নিষ্ট (Pyrrhonist) লোকসকলে এই সিদ্ধান্ত ৰখা অৱস্থাত সক্ৰিয় হোৱা নাছিল, কিন্তু কোনো দৃঢ় বিশ্বাসৰ অবলম্বন নকৰাকৈ, কেৱল ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতা, পৰম্পৰা আৰু প্ৰাকৃতিক প্ৰবৃত্তিক গ্ৰহণ কৰিছিল।

২.৭ ৰেনে ডেকার্টৰ পিছত সংশয়বাদ

প্ৰাচীন যুগত একাডেমিক সংশয়বাদৰ বিকাশৰ পিছত, তাৰ পাছত বিকাশ ঘটে মধ্যযুগীয় সংশয়বাদ, তাৰপাছত আধুনিক সংশয়বাদ, সোতৰশ শতিকাৰ ডেকার্টৰ কার্টেছিয়ান সংশয়বাদ আৰু তাৰ পাছত

ডেভিড হিউমৰ সংশয়বাদ। ওঠৰশ শতিকাত ৰেনে ডেকার্টে সংশয়বাদৰ এটা নতুন ধাৰণাৰ প্রতি মৌলিক প্রতিবাদ আগবঢ়াইছিল । তেওঁৰ মতে, যি বিশ্বাস মিছা হ'ব পাৰে, সেইবোৰ সন্দেহ কৰাৰ মাধ্যমেৰে এটা সন্দেহাতীত সত্য উলিওৱা যায় – "মই চিন্তা কৰোঁ, সেয়ে মই আছোঁ" (Cogito ergo sum)।এই সত্যৰ পৰা তেওঁ এটা সত্য জ্ঞানৰ মানদণ্ড উলিয়াইছিল – যি কিছু স্পষ্ট আৰু সুস্পষ্টভাৱে ধৰা যায়, সেইটো সত্য।

এই মানদণ্ডৰ সহায়ত তেওঁ কিছুমান মৌলিক সত্য প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল – যেনে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব, ঈশ্বৰ প্রতাৰক নহয়, ঈশ্বৰে স্পষ্ট আৰু সুস্পষ্ট ধাৰণাৰ সত্যতা নিশ্চয় কৰে আৰু বহিঃজগতৰ অস্তিত্ব আছে যিটো গণিতৰ নিয়মেৰে জানিব পৰা যায়। এইদৰে ডেকার্টে সংশয়বাদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিশ্চিত জ্ঞান আৰু বাস্তৱতাৰ জ্ঞানৰ বাবে এটা নতুন আধাৰ প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

তথাপি, ১৭শ শতিকাৰ চিন্তাবিদ সকলে এইদাবী সমূহক প্রশ্নবিদ্ধ কৰিছিল। তেওঁলোকে কৈছিল যে ডেকার্টে যদি আন্তৰিক ভাৱে সংশয়বাদ অনুসৰণ কৰে, তেন্তে তেওঁৰ পদ্ধতিয়ে সম্পূর্ণ সংশয়বাদৰ ফালেই নিয়া উচিত। তেওঁলোকে cogito সত্য নে, সন্দেহাতীত নে, এইবোৰ প্রশ্ন কৰিছিল।লগতে তেওঁৰ পদ্ধতি সঠিক ভাৱে প্রয়োগ যোগ্যনে, তাতকৈ যিকোনো জ্ঞানদাবী আচলতে সত্যনে – সেইবোৰ লৈও সংশয় উত্থাপন কৰিছিল।

নিকোলাসমালেব্রাঞ্চে, যিজনে occasionalism তত্ত্বৰ বিকাশ কৰিছিল, তেওঁ ডেকার্টৰ পদ্ধতি সংশোধন কৰি সংশয়বাদৰ প্রতিবাদ আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ প্রচেষ্টা নতুন সংশয় বাদী সকলে আকৌ প্রশ্নবিদ্ধ কৰিছিল। ইংলেণ্ডৰ দার্শনিক জনলকে সংশয়বাদৰ প্রভাৱ হ্রাস কৰিবলৈ সাধাৰণ বুদ্ধি আৰু যুক্তি সংগত ব্যক্তিৰ চিন্তাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। তেওঁলোকে স্বীকাৰ কৰিছিল যে অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰৰ জ্ঞানদাবীৰ বাবে হয়তো যথেষ্ট প্রমাণ নাথাকে, কিন্তু সেইবাবে সকলো সন্দেহ কৰিব লাগে বুলি ধৰা সঠিক নহয়।

২.৮ হিউমৰ সংশয়বাদ

ওঠৰশ শতিকাত ডেভিড হিউমে দাবী কৰিছিল যে, আগমণ নাইবা নিগমন (deductive) প্রমাণে কোনো বাস্তৱ বস্তুৰ সত্যতা প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰে। জ্ঞান মাথোন সেইবোৰত সীমাবদ্ধ যিবোৰ স্পষ্টভাবে অন্তর্দৃষ্টিৰে বুজিব পৰা যায় অথবা যিবোৰ ভাবনাৰ পৰস্পৰ সম্পর্কৰ দ্বাৰা প্রমাণিত হব পাৰে; কিন্তু যিকোনো অভিজ্ঞতাৰ পাৰ হৈ থকা বস্তুৰ ক্ষেত্রত নহয়। মনে মনে অভিজ্ঞতাৰ ভিতৰত কোনো নিতান্ত প্রয়োজনীয় সম্পর্ক বা অভিজ্ঞতাৰ মূল কাৰণ আৱিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰে। পৃথিৱীৰ বিষয়ে থকা

বিশ্বাসসমূহ যুক্তি বা প্রমাণ বা প্রকৃতিৰ একৰূপতাৰ অৱলম্বনত নহয়, কেৱল অভ্যাস আৰু পৰম্পৰাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। হিউমৰ মতে, বিশ্বাসসমূহ ন্যায়সঙ্গত হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰি। বাহ্যিক জগত, স্ব বা আত্মা আৰু ঈশ্বৰ থাকিব পাৰে বুলি যি বিশ্বাস জনসাধাৰণৰ মাজত প্রচলিত, তাৰ বাবে যথেষ্ট প্রমাণ নাই। যদিও এই বিশ্বাসবোৰ ধৰি থোৱা স্বাভাৱিক, তথাপি এইবোৰ একেলগে অসঙ্গত আৰু জ্ঞানতাত্ত্বিকভাৱে সন্দেহজনক।

হিউমে আৰু ক'ছিল যে "দার্শনিকতাই আমাৰ ওপৰত সম্পূর্ণ পিৰোহ'নিজম আৰোপ কৰিব।" যিবোৰ বিশ্বাস এজন ব্যক্তিক জগতক বৈজ্ঞানিকভাৱে বর্ণনা কৰাত সহায় কৰে, সেইবোৰক যেতিয়া তেওঁ ন্যায়সঙ্গত কৰাৰ চেষ্টা কৰে, তেতিয়া তেওঁ সম্পূর্ণ সংশয়বাদলৈ যাবলগীয়া হয়। যদিও, প্রকৃতিয়ে তেওঁক পুনৰ যুক্তিসঙ্গতভাৱে ন্যায়সঙ্গত কৰিব নোৱাৰা বিশ্বাসলৈ উভতাই লৈ যায়। সেয়ে, হিউমৰ 'ফাইডেইজ্‌ম' (fideism) ধর্মীয় নহয়, কিন্তু এটা স্বাভাৱিক বা প্রাকৃতিক ফাইডেইজ্‌ম। কেৱল জীৱ-প্রাণীৰ বিশ্বাসেই সম্পূর্ণ সংশয়ৰ পৰা উপশম দিয়ে।

আমাৰ মাজত কণ্ডৰচে (Condorcet)-ৰ মাজত এক কঠোৰ সংশয়বাদ দেখা যায়, যিয়ে কৈছিল যে গণিত, পদার্থবিজ্ঞান আৰু নীতিতত্ত্ব সকলো মাথোন সম্ভাৱনামূলক। তেওঁ এইটো সম্ভাৱনাও উত্থাপন কৰিছিল যে মানসিক সামর্থ্য যাৰ দ্বাৰা মানুহে নিজৰ জ্ঞানৰ মূল্যাংকন কৰে, সেইটো সময়ৰ সৈতে সলনি হৈ যাব পাৰে; আৰু সেয়ে, আজিকালি সত্য বুলি ধৰা যি বস্তু, সেইটো কাইলৈ সত্য বুলি ধৰা নহ'বও পাৰে।

হিউমৰ সংশয়বাদী বিশ্লেষণৰ কেন্দ্রীয় বিষয়সমূহ যেনে আগমণ আৰু কাৰণত্বৰ আধাৰ, বাহ্যিক জগত আৰু আত্মাৰ জ্ঞান, আৰু ঈশ্বৰ বিদ্যমান থকাৰ প্রমাণ—এই সকলোবোৰেই পিছত দার্শনিক চিন্তাৰ মূল আলোচ্য বিষয় হৈ পৰে। হিউমৰ সমসাময়িক থমাচ ৰীডে (Thomas Reid) হিউমৰ সংশয়বাদৰ প্রত্যুত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল এই বুলি প্রকাশ কৰি যে এই সংশয়বাদ আধুনিক দার্শনিকতাৰ (ডেকার্টৰ পৰা আৰম্ভ কৰি) মূল অনুমানসমূহৰ যুক্তিপূর্ণ পৰিণামহে। এনে ধ্বংসাত্মক অনুমানসমূহ এৰি দি সচাঁ সাধাৰণ বোধৰ আধাৰত বিশ্বাস কৰিবলগীয়া নীতিসমূহ গ্রহণ কৰিব লাগে।

যদিও কাণ্টে (Kant) ভাবিছিল যে তেওঁ সংশয়বাদৰ প্রত্যুত্তৰ দিছে, তেওঁৰ কিছুমান সমসাময়িকে ভাবিছিল যে তেওঁৰ দার্শনিকতাই এটা নতুন সংশয়বাদী যুগ আৰম্ভ কৰিছে। কাণ্টৰ সমালোচক শুল্‌জে (Schulze) জোৰ দি কৈছিল যে কাণ্টৰ তত্ব অনুসৰি, কোনোবাই যিকোনো বস্তু সম্পর্কে কোনো বস্তুগত সত্য জানিব নোৱাৰে। তেওঁ কেৱল নিজৰ অভিমতসমূহৰ বিষয়ত এক আত্ম-অবশ্যকতা জানিব পাৰে। আন কিছুমান সমালোচকে দাবী কৰিছিল যে যদিও অভিজ্ঞতাপূর্ব ধাৰণা (a priori concepts) আছে, এইবোৰৰ অভিজ্ঞতাৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগ সদায় সমস্যাসৃষ্টিকাৰী, আৰু এইবোৰ ব্যৱহাৰযোগ্য নে নহয়, সেইটো কেৱল অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাহে নির্ধাৰণ কৰিব পৰা যায়। সেয়ে, জ্ঞানৰ সম্ভাৱনা কেতিয়াও নিশ্চিতভাৱে প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰি। ধাৰণাৰ আধাৰত নিশ্চিত সত্য কেৱল মানুহে সৃষ্ট কৰা

বস্তুবোৰতহে সম্ভৱ, যেনে গণিতৰ ধাৰণা, আৰু এইবোৰৰ বস্তুগত সত্যতা আছে নে নাই সেয়াও সন্দেহজনক।

কাণ্টৰ আন এজন সমালোচক হার্মান (Harman)-এ হিউম আৰু কাণ্টৰ কর্মত ফাইডেইজ্‌মৰ (fideism) এটা নতুন আধাৰ দেখিছিল। যদি বাস্তৱৰ জ্ঞান যুক্তিসঙ্গত উপায়ে লাভ কৰিব নোৱাৰি, তেন্তে মানুহে বিশ্বাসৰ ফালে ঘূৰি যাব লাগিব।

২.৯ অযুক্তিকতা সম্পন্ন সংশয়বাদ (Irrational Skepticism)

ঊনৈছশ শতিকাত, অযুক্তিক যুক্তিত সন্দেহবাদ (irrational skepticism) ৰূপান্তৰিত হৈ এক নতুন দার্শনিক বিদ্যালয় হিচাপে বিকাশ লাভ কৰে যাক অস্তিত্ববাদ (existentialism) বুলি কোৱা হয়। এই দার্শনিক বিদ্যালয়খনে মানুহৰ অস্তিত্বৰ স্পষ্ট আৰু সমস্যাজনক স্বভাৱক গুৰুত্ব দিয়ে। এইটো ঐতিহ্যবাহী সংশয়বাদী বিষয়বস্তু ব্যৱহাৰ কৰি হেগেলীয় দার্শনিকতা (Hegelianism) আৰু উদাৰ খ্ৰীষ্টান ধর্মক সমালোচনা কৰিছিল। চ'ৰেন কিয়ার্কেগর্ডে (Soren Kierkegaard) বিশ্বাসৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। কেৱল এটা অযৌক্তিক আৰু ন্যায়সঙ্গত কৰিব নোৱাৰা "লীপ অৱ ফেইথ" (leap of faith) ৰ জৰিয়তে নিশ্চিততা লাভ কৰিব পাৰে – যি সম্পূর্ণৰূপে বিষয়গত (subjective) হ'ব, বস্তুগত (objective) নহয়।

এই অস্তিত্ববাদেৰে প্রভাৱিত পৰিত্রত্ববিদসকল (subsequent theologians) যুক্তি দিছিল যে সংশয়বাদৰ প্রত্যাহ্বানে এইটো স্পষ্ট কৰে যে মানুহে কেৱল বিশ্বাস আৰু প্রতিশ্রুতিৰ দ্বাৰাহে চূড়ান্ত সত্য লাভ কৰিব পাৰে; আন কোনো উপায়ে নহয়। এই দৃষ্টিভংগীৰ অ-ধার্মিক ৰূপ ২০ শতিকাত অস্তিত্ববাদী সাহিত্যিকসকল যেনে জঁ-পল (Sartre) আৰু আলবাৰ কামু (Albert Camus) ৰ দ্বাৰা বিকাশ লাভ কৰিছিল, যিসকলে কিয়ার্কেগর্ডৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক সংশয়বাদক ফ্রিড্রিখ নিট্‌শ্যেৰ (Friedrich Nietzsche) ধর্মীয় আৰু নৈতিক সংশয়বাদৰ সৈতে একত্র কৰে। যুক্তিসঙ্গত আৰু বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগীৰে পৃথিৱীৰ পর্যবেক্ষণ কৰিলে দেখা যায় যে পৃথিৱী অসংগত আৰু অর্থহীন। আৰু যদি "ঈশ্বৰ মৃত" বুলি নিট্‌শ্যে ঘষোণা কৰিছে, তেন্তে পৃথিৱী শেষত গৈ অর্থহীন হৈ পৰে।

২.১০ প্রাকৃতিক সংশয়বাদ (Naturalistic Skepticism)

এই সকলোবোৰৰ উপৰিও, আধুনিক আৰু সমকালীন দার্শনিক বিভিন্ন বিদ্যালয়ত আনধৰণৰ সংশয়বাদো বিকাশ পাইছিল। ইংৰাজ আদর্শবাদী এফ. এইচ. ব্রাডলীয়ে (F. H. Bradley) তেওঁৰ Appearance and Reality: A Metaphysical Essay (১৮৯৩) নামৰ গ্রন্থত ধ্রুপদী সংশয়বাদী যুক্তিসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি যুক্তি দিছিল যে পৃথিৱীক ইন্দ্রিয়গতভাৱে বা বস্তুগতভাৱে বুজিব নোৱাৰি। ব্রাডলীৰ মতে, সত্য জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি কেৱল প্রতীয়মান জগতত অতিক্রম কৰাৰ জৰিয়তে।

এই সময়ছোৱাত প্রাকৃতিক সংশয়বাদ (naturalistic skepticism) ৰো বিকাশ ঘটিছিল, যিয়ে দাবী কৰিছিল যে যিকোনো তাৎক্ষণিক বা অন্তর্দৃষ্টিপ্রাপ্ত অভিজ্ঞতাৰ ব্যাখ্যাও সন্দেহৰ বিষয়। এই ধাৰণাই এটা যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে জীৱনক অর্থপূর্ণ কৰাৰ উদ্দেশ্যে মানুহে নিজৰ অভিজ্ঞতাক 'জীৱ-প্রাণীৰ বিশ্বাস' (animal faith) ৰ ওপৰত আধাৰ কৰি ব্যাখ্যা কৰে – যিটো জীৱ-জন্তুৰ জৈৱিক আৰু সামাজিক পৰিৱেশৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। এই বিশ্বাসসমূহ যদিও ন্যায়সঙ্গত নহয় আৰু সম্ভৱতঃ মিছাও হ'ব পাৰে, তথাপি ইয়াৰে দ্বাৰা তেওঁলোকে জীৱনটো টিকাই ৰাখিবলৈ আৰু জীৱনত অর্থ বিচাৰি পাবলৈ সক্ষম হয়।

২.১১ দার্শনিক সংশয়বাদ আৰু তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদ /যুক্তিবাদী পজিটিভিজম:

বিংশ শতিকাত সন্দেহবাদৰ বিকাশ তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদ আৰু ভাষাতাত্ত্বিক দার্শনিকতাতো ঘটিছিল। অনুমানভিত্তিক অধিবিদ্যাৰ ওপৰত আক্রমণত, কেৱল যুক্তিগত তর্কীয়ৰ বাহিৰে আন কিছুমান জ্ঞান লাভৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত সন্দেহ প্রকাশ কৰা হৈছিল। ৰাছেল আৰু বিজ্ঞানৰ গুৰুত্বপূর্ণ দার্শনিক কার্ল পপ্পৰে অধিককৈ আগমণ ন্যায়সঙ্গততা অস্বীকাৰ কৰিছিল, আৰু পপ্পৰে অভিজ্ঞতাৰ প্রমানীকৰণৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞানৰ তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰিছিল। ফ্রিৎস মাউথনে, ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ প্রতিষ্ঠাপক, এটা সন্দেহবাদ আগবঢ়াইছিল, যাৰ মতে ভাষা আৰু পৃথিৱীৰ মাজত কোনো বস্তুগত সংযোগ নাই। ভাষাৰ শব্দৰ অর্থ ব্যৱহাৰকাৰীৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, সেয়ে বিষয়গত। সত্য কি নির্ধাৰণ কৰাৰ প্রত্যেক প্রচেষ্টা ভাষাগত গঠনলৈ উভতি যায়, কিন্তু বস্তুগত অৱস্থালৈ নহয়। ফলত, বাস্তৱতা সম্পর্কে সম্পূর্ণ সন্দেহবাদ জন্মে—এটা ধৰণৰ বাস্তৱতা, যাক মাউথনে ঈশ্বৰবিহীন অলৌকিক ধ্যানৰ ৰূপত বর্ণনা কৰিছিল। মাউথনৰ ভাষাগত সন্দেহবাদ লুডৱিগ উইটজেনষ্টেইনৰ "Tractates Logics Philosophicus" (১৯২১) ত প্রকাশ পোৱা ধাৰণাৰ সৈতে কিছু মিল আছে। উইটজেনষ্টেইনে তেওঁৰ Tractates Logics Philosophicusত ধর্মীয় ভাষা আৰু অভিজ্ঞতা, নৈতিকতা, ধর্মতত্ত্ব, আৰু অধিবিদ্যাৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত সম্পূর্ণ সন্দেহ প্রকাশ কৰিছিল। এই দৃষ্টিভংগীৰে, তেওঁ ভাষাৰ সীমা আৰু

পৃথিৱীৰ (বাস্তৱতা) সীমা নির্ধাৰণ কৰিছিল, আৰু কৈছিল যে ভাষা আৰু পৃথিৱীৰ সীমাৰ বাহিৰত থকা যিকোনো বস্তু অসংগত।

উইটজেনষ্টেইনৰ আগতে, কেম্ব্রিজৰ দার্শনিক জি. ই. মুৰে সন্দেহবাদৰ সৈতে ব্যৱহাৰ কৰাৰ এটা ভিন্ন পদ্ধতি আগবঢ়াইছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে সন্দেহবাদী যুক্তিসমূহে মানুহৰ মৌলিক প্রস্তাৱসমূহৰ বিষয়ে থকা নিশ্চিত জ্ঞানক খণ্ডন কৰিব নোৱাৰে, যেনে 'পৃথিৱী বহুদিন ধৰি অস্তিত্বমান'। এই ধৰণৰ নিশ্চিত জ্ঞান আন জ্ঞান দাবিসমূহৰ বাবে ভিত্তি হিচাপে কার্যকৰী হ'ব পাৰে, যদিও কিছুমান অতি অস্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত ইয়াক প্রশ্ন কৰা হ'ব পাৰে। উইটজেনষ্টেইনে তেওঁৰ পাছৰ কর্ম 'অন চার্টেইনটি' (মৃত্যুৰ পাছত ১৯৬৯ত প্রকাশিত) ত এই ধৰণৰ সমাধান অন্বেষণ কৰিছিল, যদিও তেওঁ মুৰে যি ধৰণে নিশ্চিততাক জ্ঞান হিচাপে বর্ণনা কৰিছিল, তাক অস্বীকাৰ কৰিছিল। উইটজেনষ্টেইনৰ মতে, 'নিশ্চিততা মানুহৰ আচৰণৰ পদ্ধতিত—তেওঁলোকৰ জীৱনৰ ৰূপত' নিহিত। সমকালীন দার্শনিকসকলে এতিয়াও কি জ্ঞান গঠন কৰে আৰু সন্দেহবাদী সন্দেহৰ পৰা মুক্ত নিশ্চিত জ্ঞানৰ কোনো ধৰণ থাকিব পাৰে নে নাই, সেই বিষয়ে বিতর্ক চলাই আছে।

পাছত, বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত এটা নতুন মৌলিক সন্দেহবাদৰ ৰূপ 'পোষ্টমডার্নিজম' উদ্ভৱ হৈছিল। এই দৃষ্টিভংগীয়ে বুদ্ধিবাদী, বস্তুগত কাঠামোত বৌদ্ধিক সমস্যাসমূহ আলোচনা কৰাৰ সম্ভাৱনাক প্রশ্ন কৰিছিল, অথবা ইয়াৰ বিপৰীতে, মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা বৌদ্ধিক কাঠামোসমূহ তেওঁলোকৰ জীৱনৰ পৰিস্থিতিৰ দ্বাৰা অন্তর্নিহিতভাৱে নির্ধাৰিত বুলি বিবেচনা কৰিছিল। ২০শতিকাৰ সাহিত্য সমালোচনা আৰু মনোবৈজ্ঞানিক তত্ত্বৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰি, পোষ্টমডার্নিজমে পৃথিৱীৰ যিকোনো ধৰণৰ মানৰ অনুসন্ধানৰ বৈধতাৰ ওপৰত বিশ্বাস হ্রাস কৰিছিল, কাৰণ এনে অনুসন্ধান নিজেই অনুসন্ধানৰ প্রয়োজনীয়তা প্রমাণ কৰে। হাইডেগাৰ, ফুকো, ডেৰিডা, লিয়োতার্ড, ৰর্টি আদিৰ ধাৰণাসমূহৰ পৰা অনুপ্রাণিত হৈ, পোষ্টমডার্নিজমে দার্শনিকতা আৰু বিজ্ঞানক কেৱল কার্যকলাপ হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল—মানৰ সমাজত তেওঁলোকৰ ভূমিকা বা প্রভাৱৰ ভিত্তিত মূল্যায়ন কৰিব লাগে, সত্য আৰু মিছাৰ কোনো অতিপ্রাকৃতিক মানদণ্ডৰ দ্বাৰা নহয়। এটা সাধাৰণ সন্দেহবাদ এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল, যিয়ে দেখুৱাইছিল যে এই বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰ তুলনা বা মূল্যায়ন কৰাৰ বাবে কোনো বস্তুগত দৃষ্টিভংগী নাই। যদিও, পোষ্টমডার্নিজমৰ সমালোচকসকলে ইয়াক বিভ্রান্তিকৰ আৰু কুটিল বুলি বিবেচনা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকৰ মতে, এইটো সম্পূর্ণ জ্ঞানতাত্ত্বিক আপেক্ষিকতাক সূচিত কৰে।

যদিও দাবিসমূহ মূল্যায়ন কৰাৰ বাবে সর্বশ্রেষ্ঠ পদ্ধতি বিজ্ঞান আৰু বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানৰ পদ্ধতি গ্রহণ কৰা বুলি জনা যায়, এই পদ্ধতি 'দার্শনিক সন্দেহ' বা 'সন্দেহবাদ' গ্রহণ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব

লাগে। যদিও বিজ্ঞানৰ সকলো পদ্ধতি গুৰুত্বপূৰ্ণ, সন্দেহবাদ অনুশীলন কৰাটো অযাচিত দাবিসমূহত বিশ্বাস কৰা পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰাৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। সন্দেহবাদ সকলো সত্য বা দাবিসমূহ অস্বীকাৰ কৰা দৃষ্টিভংগী নহয়, বৰঞ্চ ইয়াক 'সন্দেহৰ মনোভাৱ বা কোনো বস্তুৰ প্ৰতি অবিশ্বাসৰ প্ৰবণতা' হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ 'অনুসন্ধানকাৰী' বা 'গৱেষক'। এক অৰ্থত, সন্দেহবাদ গ্ৰীক মূল অৰ্থৰ সৈতে অধিক মিল আছে, যিটো হৈছে যথেষ্ট প্ৰমাণ পৰীক্ষা নকৰা পৰ্যন্ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ পৰা বিৰত থকা। সেয়ে, সন্দেহবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে পৰীক্ষক বা সন্দেহবাদীক যিকোনো প্ৰসংগত সত্যৰ দাবিসমূহৰ বাবে যথোপযুক্ত প্ৰমাণ আৰু যুক্তিসংগত ভিত্তি বিচাৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। সেয়ে, যদি কোনো বিশেষ চিকিৎসা পদ্ধতিৰ বাবে বৈধ বৈজ্ঞানিক প্ৰমাণ উপলব্ধ থাকে, তেন্তে সেই চিকিৎসা পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিব লাগে আৰু প্ৰমাণ-ভিত্তিক হিচাপে বিবেচনা কৰিব লাগে। যদিও, যদি কোনো দাবিৰ সমৰ্থনত প্ৰমাণ নাই বা প্ৰমাণ দুৰ্বল আৰু অপ্ৰমাণিত, তেন্তে সেই দাবি বা অৱস্থান অস্বীকাৰ কৰা বুদ্ধিমান হ'ব। যিহেতু জ্ঞানতাত্ত্বিক জ্ঞান বা নিশ্চিততা প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, যাৰ ভিত্তিত অখণ্ডনীয় বা সন্দেহাতীত জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি, সেয়ে প্ৰমাণ সত্য, বিশ্বাস আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ ভিত্তিত পূৰ্ণ হ'ব লাগে। সেয়ে, সত্য, বিশ্বাস আৰু ন্যায়সঙ্গততা শৰ্তসমূহ জ্ঞানতাত্ত্বিক জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আৰু যথেষ্ট শৰ্ত হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছে। এইটো ধ্ৰুপদী জ্ঞানতাত্ত্বিকসকলে বিকাশ কৰিছে। সৰলভাৱে ক'লে, সন্দেহবাদ হৈছে যিকোনো তথ্যৰ দাবিৰ বৈধতা পৰীক্ষা কৰাৰ বাবে বস্তুগত প্ৰমাণ বিচাৰি, সেই প্ৰমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গ্ৰহণ বা অস্বীকাৰ কৰাৰ দৃষ্টিভংগী।

নৰ্মান মালকোমে জ্ঞান দাবিদাৰৰ আত্মবিশ্বাসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি জ্ঞানৰ শক্তিশালী আৰু দুৰ্বল অৰ্থৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে। মালকোমৰ মতে, জ্ঞানৰ দুৰ্বল অৰ্থ কেবল বিশ্বাস। জ্ঞানতাত্ত্বিক জ্ঞানৰ অখণ্ডনীয়তা প্ৰকৃততে জ্ঞানৰ শক্তিশালী অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

সন্দেহবাদী মনোভাৱ আৰু সংগতি অনুসন্ধানমূলক দৃষ্টিভংগীয়ে, সত্য নহ'ব পৰা কোনো দাবি বা চিকিৎসা পদ্ধতি সত্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ সম্ভাৱনা হ্ৰাস কৰে। সাধাৰণতে কোৱা হয়, অস্বাভাৱিক দাবিসমূহ সত্য হ'ব পাৰে, কিন্তু সেইবোৰৰ প্ৰতি সন্দেহবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে অস্বাভাৱিক প্ৰমাণ আৰু সেই প্ৰমাণৰ মূল্যায়ন দাবী কৰে। পুনৰ উল্লেখযোগ্য, সন্দেহবাদী চিন্তাকৰ্তাই সকলো দাবি অস্বীকাৰ নকৰে, বা সকলো দাবি সত্য হিচাপে গ্ৰহণ নকৰে, বৰঞ্চ সন্দেহবাদী চিন্তাকৰ্তাৰ অৱস্থান হৈছে কোনো সিদ্ধান্ত লোৱাৰ আগতে প্ৰমাণৰ বৈধতা মূল্যায়ন কৰা। প্ৰমাণৰ ধৰণ গুৰুত্বপূৰ্ণ, আৰু ইয়াত স্বীকৃতি দিয়া হৈছে যে বৈধ প্ৰমাণ কি, সেই বিষয়ে যথেষ্ট পাৰ্থক্য আৰু বিতৰ্ক আছে। যদিও, সাধাৰণ একমত যে বিজ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতি আৰু মানদণ্ডসমূহ গ্ৰহণযোগ্য দৃষ্টিভংগী।

২.১১.১ দার্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক সংশয়বাদ

এইদৰে, দুবিধ ধৰণৰ সন্দেহবাদৰ বিকাশ ঘটে, অর্থাৎ, বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদ আৰু দার্শনিক সন্দেহবাদ। বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন আৰু বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানৰ পদ্ধতি গ্রহণ কৰাটো বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদৰ মুখ্য লক্ষণ। ই কয় যে যিয়ে কোনো অস্বাভাৱিক দাবী কৰে, তেওঁ সেই দাবী সমর্থন কৰিবলৈ অস্বাভাৱিক প্রমাণ দাঙি ধৰিব লাগিব। বোকা নহ'ব; কোনো দাবী পৰীক্ষা নকৰাকৈ গ্রহণ নকৰিব। সকলো দাবী গ্রহণ কৰা কেৱল বৌদ্ধিকভাৱে অসত্য নহয়, বৰঞ্চ সম্ভাৱনাত বিপদজনক আৰু প্রাণঘাতী। বোকামি সন্দেহবাদৰ বিপৰীত। সেয়ে, সত্যৰ প্রমাণ বিচৰা স্বাভাৱিকভাৱে যিকোনো দাবী অন্ধভাৱে গ্রহণ কৰাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদত, এজন ব্যক্তিয়ে মন খুলি ৰাখিব লাগে, কিন্তু ইমান খুলি নহয় যে মগজু ওলাই পৰে। আনহাতে, বৌদ্ধিকভাৱে যিকোনো দাবী গ্রহণ কৰিবলৈ সদায় প্রস্তুত থাকিব লাগে, কিন্তু গ্রহণ কৰাৰ আগতে সদায় প্রমাণ আৰু সত্যৰ নিশ্চিততা বিচাৰিব লাগে। নিঃসন্দেহে, সন্দেহবাদ হৈছে কোনো বস্তু বিশ্বাসযোগ্য নে নহয়, সেইটো মূল্যায়ন কৰাৰ দিশে বুজাবলৈ এটা মুখ্য ধাৰণা। সকলোৰে উচিত সত্য সন্ধান কৰা। এই বিশ্লেষণাত্মক আৰু সিদ্ধান্ত লোৱাৰ পদ্ধতি আৰু নিয়মসমূহে আমাক কি সত্য হ'ব পাৰে আৰু কি বিশ্বাসযোগ্যতাৰ প্রমাণ নাথাকে, সেইটো নির্ধাৰণ কৰিবলৈ সহায় কৰে। বাস্তৱতে, সুস্থ সন্দেহবাদ গ্রহণ কৰিলে অধিক সচেতন জনসাধাৰণ, দাবী আৰু চিকিৎসাৰ বিষয়ে অধিক তথ্যযুক্ত সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সম্ভাৱনা সৃষ্টি কৰে, আৰু সত্য আৰু বৈধতাৰ প্রচাৰৰ সামগ্রিক প্রভাৱ পৰে, যিয়ে আমাক অস্বাভাৱিক দাবীৰ পৰা ৰক্ষা কৰে, যিবোৰ বিশ্বাস কৰিবলৈ যথেষ্ট কাৰণ নাই।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন: ডেকার্ট সংশয়বাদৰ সমর্থক আছিল নে? সংক্ষেপে বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন: আপুনি কি দার্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক সংশয়বাদের মাজত কোনো ফাৰাক পোৱা যায়? আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ৬: 'Academic skepticism' ৰ প্রতিষ্ঠাপক কোন?

.....

প্রশ্ন ৭: হিউম কি এজন সংশয়বাদী ?

.....

প্রশ্ন ৮: উইটজজেনষ্টেইনৰ লিখা দুখন কিতাপৰ নাম কোৱা।

.....

প্রশ্ন ৯: জ্ঞানতাত্ত্বিক সংশয়বাদৰ সংজ্ঞা দিয়া ?

.....

প্রশ্ন ১০: প্রাকৃতিক সংশয়বাদী কাক কোৱা হয়।

.....

২.১২ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- সন্দেহবাদী সংশয় সার্বভৌম হয় আৰু জ্ঞানৰ যুক্তিক ভিত্তিসমূহৰ পার্থিৱতাত কোনো ধৰণেৰে ৰেহাই নিদিয়ে। সেইকাৰণে সন্দেহবাদ অস্বীকাৰ কৰাটো প্রশ্নৰ বাহিৰত।
- সন্দেহবাদ হ'ল জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত একদার্শনিক অৱস্থান। এই অৱস্থানৰ আগ্রহ এই চিন্তা তুলি ধৰা যে জ্ঞান সম্ভৱ নহয় বা আমিয়ে যি জানো বুলিয়ে বিশ্বাস কৰোঁ সেয়া আচলতে জানো নে নাজানো সেইটো দেখুৱাবলৈ। এইক্ষেত্রত, সন্দেহবাদীৰ অৱস্থান নকৰাত্মক বুলি কোৱা হ'ব কাৰণ তেওঁ জ্ঞানৰ আদর্শসমূহকেই সোধ, কাৰণ তেওঁ পায় যে এই আদর্শসমূহ বিবেচনাযোগ্য দৃষ্টিকোণৰপৰা সন্দেহৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে।
- যদিও সন্দেহবাদীৰ অৱস্থান ঋণাত্মক, তথাপি দার্শনিক সন্দেহবাদীয় অনুভৱৰ বিষয়বস্তুসমূহৰ পৰা অতিক্রম কৰা যিকোনো জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাত সংশয় উত্থাপন কৰে। এইয়ে এইটো বুজাবলৈ সহায় কৰে যে সন্দেহবাদ আৰু জ্ঞানৰ দাবী অস্বীকাৰ কৰাৰ নকৰাত্মক পদ্ধতি নহয়, বৰঞ্চ এইটো এটা দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে গ্রহণ কৰা উচিত, যাৰ জৰিয়তে জ্ঞানৰ দার্শনিক নিশ্চয়তাৰ অনুসন্ধান কৰিব পাৰে।

২.১৩ অধিক জানিবলৈ

১. Ayer, A. J. 1958. The Problem of Knowledge. Macmillan, London: Penguin Books.

২. Ayer, A. J. 1940. The Foundations of Empirical Knowledge. Macmillan,

London: Penguin Books

৩. Bradley, F. H. 1930. Appearance and Reality. Oxford: Clarendon Press.

৪. Chakravarty, D. K. Fundamental Questions of Epistemology and Metaphysics.

৫. Das, K. L. 2006. Philosophical Relevance of Language. New Delhi: Northern Book Centre.

৬. Pradhan, R. C. 2001. Recent Development in Analytic Philosophy. New Delhi: ICPR.

৭. Wittgenstein, L. 1961. Tractatus Logico-Philosophicus. Trans. D. F. Pears and B. F.

৮. McGuinness. London: Routledge and Kegan Paul.

৯. Wittgenstein, L. 1974. On Certainty. Trans. Denis Paul and G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell.

২.১৪ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: Skeptesthai

উত্তৰ ২: এ. জে. আয়াৰ (A. J. Ayer)

উত্তৰ ৩: সঁচা (True)

উত্তৰ ৪: ১৭শ শতিকাত সন্দেহবাদীয়ে ডেকার্টবাদ (Cartesianism)ৰ ওপৰত আক্রমণ কৰিছিল।

উত্তৰ ৫: সন্দেহবাদ (Skepticism) (গ্রীক শব্দ skeptesthai, অর্থাৎ 'পৰীক্ষা কৰা' ৰ পৰা আহৰণ কৰা) হৈছে এটা দার্শনিক দৃষ্টিভংগী যি কয় যে সম্পূর্ণ নিশ্চিততাৰ সৈতে কিবা জানিব পাৰি বুলি কোৱা অসম্ভৱ, বা পৃথিৱীটো যেনেকৈ 'আচলতে' আছে, সেই ৰূপত জানিব পৰা নাযায়। এই শব্দটোৰ অর্থ হ'ব পাৰে কিবা এটা মুখৰ পৰাই গ্রহণ নকৰাৰ এক সাধাৰণ প্রবণতা, যথেষ্ট প্রমাণ অবিহনে।

সন্দেহবাদীসকলে প্রায় সময়ত অভিজ্ঞতামূলক (empirical) জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাক অস্বীকাৰ কৰা বুলি বিবেচিত হয়।

চুটিকৈ ক'ব গ'লে, সন্দেহবাদ হৈছে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাৰ ওপৰত থকা এটা দার্শনিক অৱস্থান। ইয়াৰ মূল আগ্রহ হৈছে এইটো চাব যে জ্ঞান সম্ভৱ নহয়, বা আমি যি জানো বুলি বিশ্বাস কৰোঁ, সেয়া আমি আচলতে জানো নে নাই তাক প্রমাণ কৰা।

উত্তৰ ৬: প্লেটো (Plato)।

উত্তৰ ৭: হয়, হিউম (Hume) এজন সন্দেহবাদী (Skeptic)।

উত্তৰ ৮: Tractatus Logico-Philosophicus, Philosophical Investigations

উত্তৰ ৯: সন্দেহবাদৰ এটা প্ৰধান ৰূপ হৈছে জ্ঞানৰ ওপৰত সন্দেহ (epistemological skepticism), যিয়ে সাধাৰণভাৱে এইটো সোধে যে আচলতে কিবা জানিব পাৰি নে? সম্পূৰ্ণ বা যথেষ্ট নিশ্চিততাৰ সৈতে জানিব পৰা সম্ভৱ নে? এইটো জ্ঞানৰ তত্ত্ব লগত সম্পৰ্কিত সন্দেহবাদ।

উত্তৰ ১০: প্ৰাকৃতিক সন্দেহবাদ (Naturalistic Skepticism) বুলি ক'লে যিকোনো প্ৰত্যক্ষ বা অন্তৰ্দৃষ্টিগত (intuited) অভিজ্ঞতাৰ ব্যাখ্যা সন্দেহৰ ওপৰত থকা উচিত। এই সন্দেহবাদে এই যুক্তি আগবঢ়ায় যে জীৱনৰ অৰ্থ বিচাৰি পাবলৈ মানুহে তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা 'প্ৰাণীসুলভ বিশ্বাস' (animal faith) ৰ আধাৰত, জীৱবৈজ্ঞানিক আৰু সমাজগত কাৰকৰ আধাৰত ব্যাখ্যা কৰে। এই ধৰণৰ বিশ্বাসসমূহ যদিও যুক্তিসংগত নোহোৱা কৰিব পৰা হয়, তথাপিও এইবোৰে মানুহক জীৱনৰ অৰ্থ সংৰক্ষণ কৰিবলৈ সহায় কৰে।

২.১৫ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. বস্তুনিষ্ঠ প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. দাৰ্শনিক সন্দেহবাদ (Philosophical Skepticism) বুলি কি বুজা যায়?

প্ৰশ্ন ২. সংশয় আৰু সন্দেহবাদৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য আছে নে?

প্ৰশ্ন ৩. On Certainty গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

প্ৰশ্ন ৪. The Problem of Knowledge গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

প্ৰশ্ন ৫. সন্দেহবাদ হৈছে এটা দাৰ্শনিক পদ্ধতি যাৰ জৰিয়তে কোনোবাই জ্ঞানৰ দাৰ্শনিক নিশ্চিততাৰ সন্ধান কৰিব পাৰে – এই কথাটো কি সঁচা?

প্ৰশ্ন ৬. Cogito ergo sum ৰ অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন ৭. "দুৰ্বল অৰ্থত জ্ঞান বুলি ক'লে সেয়া কেৱল বিশ্বাসহে" – এই কথা কোনে কৈছিল?

প্ৰশ্ন ৮. "নিশ্চয়তা মানুহৰ জীৱন-পদ্ধতি বা জীৱনৰ ৰূপত অন্তভূক্ত কাৰ্য্যত নিহিত থাকে।" – এই দৃষ্টিভংগীৰে কোনে প্ৰকাশ কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ৯. এজন কেম্ব্ৰিজ দাৰ্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ১০. দাৰ্শনিক সন্দেহবাদৰ ধাৰণা কোনে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ১১. অযুক্তিসঙ্গত সন্দেহবাদ (Irrational skepticism) সংজ্ঞা দিয়া।

প্ৰশ্ন ১২. বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদ (Scientific skepticism) বুলি কি বুজা যায়?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. সন্দেহবাদ এক দার্শনিক পদ্ধতি নে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২. বৈজ্ঞানিক সন্দেহবাদ আৰু দার্শনিক সন্দেহবাদৰ পার্থক্য দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ৩. পিৰোনিজম (Pyrrhonism) সন্দর্ভত এখন টোকা লিখক। ।

প্রশ্ন ৪. "সন্দেহবাদীৰ অৱস্থান ঋণাত্মক।" ব্যাখ্যা কৰক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখা):

প্রশ্ন ১. ভাষাত্মক সন্দেহবাদ (linguistic skepticism) সন্দর্ভত চমুকৈ আলোচনা কৰক। ।

প্রশ্ন ২। সন্দেহবাদ কি? হিউমৰ পিছত বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩। সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন অর্থ আৰু প্রয়োগ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪. দার্শনিক সন্দেহবাদ সন্দর্ভত চমুকৈ বাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫. সন্দেহবাদৰ পক্ষে আগবঢ়োৱা যুক্তিসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৬. হিউমৰ সন্দেহবাদৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৭. সন্দেহবাদ কি? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য কি কি?

প্রশ্ন ৮. দার্শনিক সন্দেহবাদ কি? সন্দেহবাদৰ বিভিন্ন ৰূপ বাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৯. ডেকার্টৰ পিছত সন্দেহবাদ ব্যাখ্যা আৰু পর্যালোচনা কৰক।

প্রশ্ন ১০. দার্শনিক সন্দেহবাদৰ সন্দর্ভত A. J. Ayer ৰ দৃষ্টিভংগী চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ১১. পজিটিভিষ্টসকলে সন্দেহবাদক কেনেকৈ বুজিছিল? 20শ শতিকাৰ ভাষাত্মক দার্শনিকত পজিটিভিজমৰ বিশেষ প্রসংগত দার্শনিক সন্দেহবাদ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ১২. সন্দেহবাদৰ বিকাশ সন্দর্ভত এক আলোচনা।

প্রশ্ন ১৩. দার্শনিক সন্দেহবাদ বর্ণনা কৰক আৰু মন্তব্য কৰক।

প্রশ্ন ১৪. সন্দেহবাদক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে ব্যাখ্যা কৰক আৰু পর্যালোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ৩: জ্ঞানৰ উপায়সমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ জ্ঞান

৩.৪ জ্ঞানৰ JTB পৰিভাষা

৩.৫ জ্ঞানীয় ন্যায়সংগতকৰণৰ তত্ত্বসমূহ

৩.৬ জ্ঞানৰ উৎসসমূহ

৩.৭ জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্বসমূহ: যুক্তিবাদ, অভিজ্ঞতাবাদ, সন্দেহবাদ

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

৩.১০ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- জ্ঞানতত্ত্বৰ ধাৰণাটো বাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- JTB পৰিভাষাৰ সমস্যাটো আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- জ্ঞানীয় ন্যায়সংগতকৰণৰ তত্ত্বসমূহ বাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্বসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৩.২ পৰিচয়

"Epistemology" শব্দটো গ্ৰীক শব্দ Episteme আৰু logos ৰ পৰা উদ্ভূত। Episteme অৰ্থ জ্ঞান আৰু logos অৰ্থ বিজ্ঞান। জ্ঞানতত্ত্ব হৈছে জ্ঞানৰ উৎপত্তি, স্বভাৱ, পদ্ধতি আৰু সীমাসমূহৰ অধ্যয়ন। জ্ঞানতত্ত্বই কিছু প্ৰশ্নৰ সৈতে জড়িত থাকে। যেনে - জ্ঞানৰ অৰ্থ কি? জ্ঞানৰ উৎস কি? আমি চূড়ান্ত বাস্তৱতাৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰোঁনে? জ্ঞানৰ বৈধতাৰ চৰ্তসমূহ কি? জ্ঞানৰ কোনো সীমা আছে নেকি? সেয়েহে জ্ঞানতত্ত্ব বা জ্ঞানৰ তত্ত্বই মানুহৰ জ্ঞানৰ স্বভাৱ, ইয়াৰ বিকাশ আৰু বাস্তৱতাক নোপোৱা পৰ্যন্ত অনুসন্ধান কৰে। প্ৰথমবাৰৰ বাবে জন লক (John Locke) এ তেওঁৰ কিতাপ "An Essay Concerning Human Understanding"-ত জ্ঞানতত্ত্ব সন্দৰ্ভত গুৰুত্বপূৰ্ণ আলোচনা কৰে। তাতে তেওঁ জ্ঞানৰ স্বভাৱ, শৰ্ত আৰু সীমাৰ অনুসন্ধানৰ গুৰুত্ব বৰ্ণনা কৰে। জন লকৰ দৰে ইমানুৱেল কাণ্টে (Immanuel Kant) তেওঁৰ এখন কিতাপত জ্ঞানতত্ত্বৰ ওপৰত আলোচনা কৰে আৰু দাৰ্শনিকক জ্ঞানৰ বিজ্ঞান তথা সমালোচনা হিচাপে বিবেচনা কৰে। কাণ্টৰ মতে দাৰ্শনিকতা আৰু জ্ঞানতত্ত্ব একে।

জ্ঞান লাভত সহায় কৰা প্ৰক্ৰিয়াবোৰ অধ্যয়নৰ বহু পদ্ধতি আছে; বিজ্ঞানৰ ইতিহাস আৰু জ্ঞানৰ সমাজবিজ্ঞান দুয়োটা ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত ক্ষেত্ৰ। পদ্ধতিগত দিশ (Methodology) হৈছে জ্ঞানতত্ত্বৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ। সাধাৰণতে পদ্ধতিবিজ্ঞান অৰ্থ হৈছে যিকোনো শাখাৰ বিশ্লেষণত ব্যৱহৃত মানদণ্ড, বিশ্বাস, নীতি আৰু নিয়মবোৰ। কোনো শাখাত যি পদ্ধতি প্ৰচলিত থাকে, সেই শাখাত কৰা প্ৰশ্ন আৰু দিয়া উত্তৰৰ ধৰণত সেই পদ্ধতিবিজ্ঞানৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা থাকে।

জ্ঞানৰ উৎপত্তি সন্দৰ্ভৰ সমস্যা হৈছে জ্ঞানতত্ত্বৰ মূল সমস্যা। বিভিন্ন দাৰ্শনিকে জ্ঞানৰ বিষয়ে কিছুমান তত্ত্ব আগবঢ়াইছে - বুদ্ধিবাদ, অভিজ্ঞতাবাদ, সন্দেহবাদ।

৩.৩ জ্ঞানঃ

জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আছে: কোনো কাম কেনেকৈ কৰিব লাগে সেয়া জানিব (যেনে: কেনেকৈ সাঁতোৰিব লাগে), কোনো ব্যক্তি বা ঠাইৰ সৈতে পৰিচিত হোৱাটো। যদিও এনে ধৰণৰ জ্ঞানো জ্ঞানতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ, তথাপিও ইয়াত আমি প্ৰধানকৈ বচনগত (propositional) জ্ঞানৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিম। দাৰ্শনিকসকলে সাধাৰণতে প্ৰযুক্তিগত বা পৰিচয়মূলক জ্ঞানৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিদিয়ে, সিহঁত প্ৰধানকৈ বচনগত জ্ঞানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। ধাৰণা হৈছে এনে যি ঘোষণা-মূলক বাক্যৰে প্ৰকাশ কৰা যায়, আৰু যি কোনো পৰিস্থিতি বা বস্তুৰ অৱস্থাক বৰ্ণনা কৰে, যেনে: "ছক্ৰেটিছ এজন দাৰ্শনিক।"

৩.৪ জ্ঞানৰ JTB পৰিভাষা

জ্ঞানৰ আটাইতকৈ প্ৰচলিত সংজ্ঞাসমূহৰ ভিতৰত এটা হৈছে: ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief)। এই পৰিভাষাটোত 'epistemic justification' বা জ্ঞানীয় ন্যায়সংগতকৰণৰ ধাৰণাটো থাকে। Epistemic justification অৰ্থ হৈছে এনে এটা গুণ যি বিশ্বাসত থকা ন্যায়সংগততাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বৰ্ণনা কৰা হয়—মানৱে কি বিশ্বাস কৰিব লাগে আৰু কি বিশ্বাস নকৰিব। বিশ্বাসে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট মানদণ্ড পূৰণ কৰিলে তেন্তে সেই বিশ্বাস জ্ঞান হৈ পৰে। এই মানদণ্ডসমূহ পূৰণ হ'লেই সেই বিশ্বাসটো সত্যৰূপে ন্যায়সঙ্গত বুলি গণ্য কৰা হয়। এনে বিশ্বাস জ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

এডমাণ্ড গেটিয়াৰ, এজন বিশিষ্ট আমেৰিকান দাৰ্শনিক, "Is justified true belief knowledge?" শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটোত JTB পৰিভাষাৰ সমালোচনা কৰে। তেওঁ Abalysis নামৰ আলোচনাপত্ৰিকাত এই প্ৰবন্ধটো প্ৰকাশ কৰিছিল। এই প্ৰবন্ধত তেওঁ কয় যে যদি বচনগত জ্ঞান মানে হয় ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস, তেন্তে কিছুমান প্ৰতিদৃষ্টান্ত (counter example) ৰ জৰিয়তে তেওঁ JTB পৰিভাষাটোক সাফল্যৰে খণ্ডন কৰে।

JTB সংজ্ঞাটোৱে কয়:

1. P সত্য
2. S-এ P বিশ্বাস কৰে
3. S-এ P-ত বিশ্বাস কৰিবলৈ ন্যায়সঙ্গত কাৰণ আছে

এটা প্ৰতিদৃষ্টান্ত হ'ল: ধৰা যাওক এটা ঘড়ী আছে। সাধাৰণতে এই ঘড়ীয়ে সঠিক সময় দিয়ে, কিন্তু কালিৰে পৰা বন্ধ হৈ আছে। কাকো জানিবলৈ নিদিয়া অৱস্থাত ঠিক তিনি বজাৰ সময়ত কোনোবাই ঘড়ীটোলৈ চালে, আৰু ঘড়ীত দেখুওৱা সময়টো বাস্তৱতে তিনিবজাই আছিল। এনে ক্ষেত্ৰত আমাৰ বিশ্বাসটো সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত — কাৰণ ঘড়ীটো সাধাৰণতে সঠিক। কিন্তু এইটো জ্ঞান বুলি কোৱা নহয় — কাৰণ এইটো কাকতালীয় (accidental)।

আৰু এটা প্ৰতিদৃষ্টান্ত: জনে নিজৰ গাড়ীখন সাধাৰণ স্থানত ৰাখিছিল। কোনোবাই চুৰি কৰি পুনৰ সেই স্থানতে ৰাখি থৈছিল। জনে বিশ্বাস কৰিছিল যে তেওঁৰ গাড়ী সেই স্থানতে আছে — সেয়া সত্য, আৰু তেওঁৰ বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত। কিন্তু এনে হলেও, এইটো জ্ঞান নহয়।

এইবোৰ প্ৰতিদৃষ্টান্তত দেখা যায় যে এটা ভাগ্য বা কাকতালীয়তা জড়িত। সেয়েহে Gettier ৰ বক্তব্য অনুসৰি কেৱল তিনিটা মানদণ্ড পূৰণ কৰিলে জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে।

ফলস্বৰূপ, কিছুমান দাৰ্শনিকে চতুৰ্থটো মানদণ্ডৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়: "S-এ Pক বিশ্বাস কৰাৰ কাৰণৰ ভিতৰত কোনো মিছা বিশ্বাস নাথাকে।"

এই চতুৰ্থ মানদণ্ডও সকলো দাৰ্শনিকক সন্তুষ্ট নকৰে। ইয়াত 'defeater' (খণ্ডক) আৰু 'defeater's defeater' (খণ্ডকৰ খণ্ডক) ধাৰণাও থাকে। Keith Lehrer ৰ এখন প্ৰতিদৃষ্টান্ত: মই গ্ৰন্থাগাৰত দেখিছোঁ টম গ্ৰেবিট এখন পুথি চুৰি কৰিছে। মই বিশ্বাস কৰোঁ টমে চুৰি কৰিছে। কিন্তু তাৰপিছত তেওঁৰ মাতৃ কয়, টম তেতিয়া আন ঠাইত আছিল। তেওঁৰ যমজ ভাই জন গ্ৰেবিট গ্ৰন্থাগাৰত আছিল। এইটো 'defeater'।

কিন্তু পাছত আমি জানিলো Mrs. Grabitএ সদায় মিছা কয় — এইটো হৈছে 'defeater's defeater'। আৰু যদি কোনো পঢ়ুৱৈ কয় Mrs. Grabit ৰ সৈতে কোনো পুৰণি বিবাদ আছে — সেয়া হ'ল 'defeater of the defeater's defeater'। এই পদ্ধতিটো থিয়েটিকেলভাৱে অন্তহীন।

এই সকলো কথাই প্ৰমাণ কৰে যে Gettier JTB সংজ্ঞাটোৰ অসামৰ্থ্য সফলভাৱে দেখুৱাইছিল। এই তিনিটা মানদণ্ডহে পূৰণ কৰিলে জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। Gettier ৰ পিছত দাৰ্শনিকসকলে চতুৰ্থটো মানদণ্ড বিচাৰিছে, কিন্তু এতিয়ালৈকে ইয়াৰ ওপৰত একমত হোৱা নাই।

৩.৫ জ্ঞানতত্ত্বীয় ন্যায়সংগততাৰ মতবাদসমূহঃ

পাৰম্পৰ্যিক জ্ঞানতত্ত্বত জ্ঞানৰ বাবে ন্যায়সংগততা প্ৰয়োজনীয় বুলি গণ্য কৰা হয়। কোনো বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত ন্যায়সংগততা মানে হৈছে- সেই বিশ্বাসটোৰ পিছত থকা প্ৰমাণ বা প্ৰমাণপূৰ্ণতাৰ পৰ্যাপ্ততা। ইয়াতে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হয়- কেতিয়া কোনো ব্যক্তিৰ বিশ্বাসৰ পিছত থকা কাৰণসমূহ যথেষ্ট ভাল হয় যাতে সেই বিশ্বাসটো ন্যায়সংগত হ'ব পাৰে? এই সম্পৰ্কে দৰ্শনে তিনিটা মতবাদ আগবঢ়াইছে। এইবোৰকেই হ'ল জ্ঞানতত্ত্বীয় ন্যায়সংগততাৰ মতবাদ। এইবোৰ হ'ল-

1. মৌলিকতাবাদ (Foundationalism)
2. সুসংগতবাদ (Coherentism)
3. বিশ্বাসযোগ্যবাদ (Reliabilism)

মৌলিকতাবাদ এটা তত্ত্ব, য'ত বিশ্বাসক দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়- মৌলিক বিশ্বাস আৰু অমৌলিক বিশ্বাস। মৌলিক বিশ্বাসবোৰ আন কোনো বিশ্বাসৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰাকৈ ন্যায়সংগত হয়। এই মৌলিক বিশ্বাসবোৰে অমৌলিক বিশ্বাসক ন্যায়সংগত কৰাৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। মৌলিকতাবাদৰ মতে, অমৌলিক বিশ্বাসবোৰ মৌলিক বিশ্বাসৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি যুক্তিসংগতভাৱে গঢ় লয়।

দ্বিতীয় মতবাদ হ'ল সুসংগতবাদ। এই মতবাদে কয় যে কিছুমান বিশ্বাস মৌলিক বুলি ধৰা ভ্ৰান্ত। সুসংগতবাদৰ মতে কোনো বিশ্বাস ন্যায়সংগত হয়, যদি সেইটো এনে এটা বিশ্বাসৰ পৰিসৰৰ অংশ হয় যিবোৰ একে আনৰ সৈতে সুসংগতভাৱে মিল খায়। সেয়া বুজাবলৈ, এটা বিশ্বাস মাত্ৰ তেতিয়াহে ন্যায়সংগত হ'ব পাৰে, যেতিয়া সেয়া এটা সুসংগত ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত থাকে। ব্যৱস্থাৰ বাহিৰত বা তাৰ পৰা স্বাধীনভাৱে কোনো বিশ্বাস ন্যায়সংগত নহয়।

বিশ্বাসযোগ্যবাদ হৈছে তৃতীয় মতবাদ। ইয়াৰ মতে, কোনো বিশ্বাস তেতিয়াহে ন্যায়সংগত হয়, যেতিয়া সেইটো বিশ্বাস এটা বিশ্বাসযোগ্য বা সঠিক পদ্ধতিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হয়।

৩.৬ জ্ঞানৰ উৎসসমূহঃ

মানুহৰ বিশ্বাসবোৰ বিভিন্ন কাৰণত উদ্ভূত হয়। ইয়াৰ ভিতৰত মনোবৈজ্ঞানিক কাৰক যেনে ইচ্ছা, আবেগিক প্ৰয়োজন, পক্ষপাতিত্ব আদিও থাকে। কিন্তু এটা বিশ্বাসক জ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰিবলৈ সেই বিশ্বাসৰ উৎস বিশ্বাসযোগ্য হ'ব লাগিব। এই উৎসসমূহ হ'ল- ইন্দ্ৰিয়ানুভূতি (perception), অন্তঃদৰ্শন (introspection), স্মৃতি (memory), যুক্তি (reason), আৰু সাক্ষ্য (testimony)। এতিয়া আমি একো একোকৈ আলোচনা কৰোঁ—

ইন্দ্ৰিয়ানুভূতি: জ্ঞানবিদ্যাৰ এটা মৌলিক বিষয়। ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিৰ জৰিয়তে ইন্দ্ৰিয়ৰ অভিজ্ঞতাৰ মাধ্যমেৰে জ্ঞান লাভ কৰা যায়। অভিজ্ঞতাই জ্ঞানৰ প্ৰধান উৎস বুলি ধাৰণা কৰা মতবাদক অভিজ্ঞতাবাদ (empiricism) বোলা হয়। আমাৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান সম্পূৰ্ণ ৰূপে আমাৰ দেখা, চোৱা, গোন্ধ লোৱা আৰু চাবলৈ শিকাৰ অনুভূতিৰ ওপৰত আধাৰিত। ইন্দ্ৰিয়ানুভূতি হৈছে এনে এটা প্ৰক্ৰিয়া, যাৰ মাধ্যমে আমি আমাৰ চাৰিওফালৰ পৃথিৱীৰ বিষয়ে তথ্য সংগ্ৰহ কৰোঁ। ইয়াত এক মূল বিতৰ্ক আছে—প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ মাজত। পৰোক্ষ বাস্তববাদীসকলে কয় যে আমি বাহ্যিক বস্তুৰ জ্ঞান লাভ কৰোঁ ইন্দ্ৰিয়-তথ্য (sense data)ৰ দ্বাৰা। ইন্দ্ৰিয়-তথ্য মানে হ'ল মানসিক অৱস্থাৰ এটা প্ৰকাৰ। সেইবাবে পৰোক্ষ বাস্তববাদীৰ মতে, যদি ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিক মৌলিক জ্ঞান বুলি ধৰা হয়, তেন্তে সেই জ্ঞান ইন্দ্ৰিয়-তথ্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। আনহাতে, প্ৰত্যক্ষ বাস্তববাদীসকলে কয় যে ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিৰ মাধ্যমেৰে

বাহ্যিক বস্তুৰ সৈতে আমি প্রত্যক্ষ সম্পর্ক স্থাপন কৰোঁ। সেই বাবে তেওঁলোকে কয় যে ইন্দ্রিয়ানুভূতিয়ে মৌলিক জ্ঞান দিব পাৰে।

তথাপিও, আমি নিশ্চিতকৈ ক'লে কেনেকৈ জানিম যে আমাৰ ইন্দ্রিয় বিশ্বাসযোগ্য? বহির্মুখী দৃষ্টিভংগীৰ (externalist) মতে, যদি আমি বিশ্বাসযোগ্য উৎস ব্যৱহাৰ কৰোঁ আৰু এই উৎসৰ মাধ্যমেৰে আমি এইটো বিশ্বাস কৰোঁ যে এই উৎসবোৰ বিশ্বাসযোগ্য, তেন্তে আমি এই উৎসবোৰ বিশ্বাসযোগ্য বুলি জানো। কিন্তু সেইটো যুক্তিৰে প্রমাণ কৰিব পৰা নাযায়। ইয়াৰ একমাত্র উপায় হৈছে স্মৃতি—যেনে, অতীতত এই ইন্দ্রিয়বোৰে আমাৰ সহায় কৰিছিল নে নাই, তাক স্মৰণ কৰা। কিন্তু স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে? যদি আমি স্মৃতি আৰু ইন্দ্রিয়ানুভূতিক বিশ্বাসযোগ্য বুলি ধৰি সঠিক বুলি প্রতিপন্ন কৰিব পাৰোঁ, তেন্তে এই মাধ্যমবোৰ বিশ্বাসযোগ্য। কিন্তু ইয়াক প্রতিপন্ন কৰাটো চক্রীয় (circular)।

অন্তঃদর্শন: অন্তঃদর্শন হৈছে আত্ম-জ্ঞানৰ মাধ্যম। এইটো এক ধৰণৰ ইন্দ্রিয়ানুভূতি হিচাপে বিবেচনা কৰা হয় (যেনে, মই জানো যে মই ভোকাতুৰ বা ক্লান্ত)। অন্তঃদর্শনৰ মাধ্যমে আমি জানো যে আমি কোন ধৰণৰ মানসিক অৱস্থাত আছো। ইন্দ্রিয়ানুভূতিত ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে, কিন্তু অন্তঃদর্শনত সাধাৰণতে সেয়া কম।

স্মৃতি: স্মৃতি হৈছে অতীতত লাভ কৰা জ্ঞানৰ সংৰক্ষণ। কিছুমান দার্শনিকৰ মতে স্মৃতি কেৱল সংৰক্ষণ কৰে, নতুন জ্ঞান সৃষ্টি নকৰে। আন কিছুমানে কয়, কেতিয়াবা কোনো মানুহে স্মৰণৰ দ্বাৰা নতুনকৈ জ্ঞান লাভ কৰে। স্মৃতি অতীতৰ ঘটনাৰ লগতে বর্তমানৰ তথ্য (যেনে ফোন নম্বৰ) বা ভবিষ্যতৰ ঘটনাও (যেনে নির্বাচনৰ তাৰিখ) স্মৰণত ৰাখে। কিন্তু স্মৃতি সকলো সময় বিশ্বাসযোগ্য নহয়। কেতিয়াবা আমি যি স্মৰণ কৰোঁ, সেইটো সঁচা নহ'বও পাৰে।

সাক্ষ্য: সাক্ষ্য হৈছে আনৰ পৰা পোৱা জ্ঞান। কিছুমান দার্শনিক সাক্ষ্যক জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে গ্রহণ নকৰে, কিয়নো তেওঁলোকৰ মতে সাক্ষ্যৰ মাধ্যমে লাভ কৰা বিশ্বাস সত্য বুলি প্রমাণ নকৰিলে সেইটো জ্ঞান নহয়। বহির্মুখী দৃষ্টিভংগীৰ মতে, যদি সাক্ষ্য বিশ্বাসযোগ্য উৎসৰ পৰা আহে, তেন্তে সেইটো জ্ঞান। কিন্তু অন্তর্মুখী দৃষ্টিভংগীৰ লোকসকল এই উত্তৰ সন্তোষজনক নহয়। থমাছ ৰীডে কয় যে মানুহৰ প্রকৃতি অনুসাৰি তেওঁলোকে সাক্ষ্যক বিশ্বাসযোগ্য বুলি ধৰে, যদি পৰিস্থিতিৰে তাৰ বিপৰীত প্রমাণ পোৱা নাযায়। কিন্তু এই ধাৰণাই সুধাৰণাটো যুক্তিপূর্ণ বুলি প্রমাণ নকৰে। যুক্তি প্রদান কৰিব পাৰি যে, আপোনাৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে যদি সাক্ষ্যসূত্রিক উৎসবোৰে বহুদিন ধৰি বিশ্বাসযোগ্য বুলি প্রমাণিত হৈছে, তেন্তে সেই বিশ্বাস স্থাপন যুক্তিপূর্ণ।

যুক্তি: যুক্তি দুটা ধৰণে সংজ্ঞা দিয়া যায়। প্রথমটো হৈছে—যিকোনো তত্ত্ব বা তথ্যক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা শক্তি। দ্বিতীয়টো হৈছে—যুক্তিসংগতভাৱে বুজি লোৱাৰ ক্ষমতা। কিছুমান বিশ্বাস মাত্র যুক্তিৰ দ্বাৰাই

ন্যায়সংগত বুলি ধৰা হয়। ইয়াক priori justification বোলা হয়—অভিজ্ঞতাৰ আগত লাভ কৰা জ্ঞান। এই হিচাপত, যুক্তি হৈছে এক উৎস, যাৰ জৰিয়তে আমি বিদ্যমান জ্ঞানৰ পৰা নতুন সত্য উদ্ভাৱন কৰিব পাৰো বা priori ৰূপে কিছুমান নির্ভৰযোগ্য সত্য (যেনে গণিতৰ সত্য) জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰো। যুক্তিক প্ৰধান উৎস বুলি ধৰা মতবাদক কোৱা হয় বুদ্ধিবাদ (rationalism)।

৩.৭ জ্ঞানতত্ত্ব (বুদ্ধিবাদ, অভিজ্ঞতাবাদ আৰু সংশয়বাদ)

বিভিন্ন দাৰ্শনিকই জ্ঞানৰ উৎস সম্পৰ্কে বিভিন্ন মত প্ৰকাশ কৰিছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত যুক্তিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ গুৰুত্বপূৰ্ণ।

বুদ্ধিবাদ:

যি মতবাদ অনুসৰি যুক্তি হৈছে জ্ঞানৰ মুখ্য উৎস, তাকেই বুদ্ধিবাদ বুলি কোৱা হয়। বুদ্ধিবাদীসকলে ইন্দ্ৰিয়ানুভৱৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। সকলো বুদ্ধিবাদীৰ মতে ইন্দ্ৰিয়ানুভৱৰ জৰিয়তে আমি যি জ্ঞান পাওঁ, সেই জ্ঞান সাধাৰণতে আমাক বিভ্ৰান্ত কৰে। ইন্দ্ৰিয়ানুভৱে আমি সকলোৱে সমানভাৱে উপলব্ধি নকৰো, সাৰ্বজনীন জ্ঞান দিব নোৱাৰে, কাৰণ ইন্দ্ৰিয়ানুভৱ ব্যক্তিভেদে ভিন্ন। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি পৰ্যাপ্ত পোহৰ নাথাকে, তেন্তে আমি কেতিয়াবা ৰছিক সাপ বুলি ধৰি লওঁ। আনহাতে, যিজন ব্যক্তিৰ চকুৰ দৃষ্টিশক্তি ভাল, তেওঁ যি বস্তু চাব পাৰে, সেইটো কোনো দূৰ্বল দৃষ্টিশক্তিৰ ব্যক্তিৰ বাবে অস্পষ্ট হৈ দেখা যায়।

প্ৰাৰম্ভিক বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে সোফ্ৰেটিছ আৰু প্লেটোৰ নাম উল্লেখযোগ্য। তাৰ পিছত ডেকার্ট (যাক আধুনিক দাৰ্শনৰ পিতা বুলি গণ্য কৰা হয়), স্পিন'জা, লাইবনিৎজ আৰু ৱল্ফেও এই দলত যোগ দিয়ে আৰু বুদ্ধিবাদক এটা নতুন ৰূপ দিয়ে। তেওঁলোক সকলোৱে মতে মন সদায় সক্ৰিয় থাকে। মন নিজ অভ্যন্তৰৰ চিন্তাৰ সহায়ত নিজে নিজে যুক্তিৰে জ্ঞান উৎপন্ন কৰে। ডেকার্টৰ মতে যুক্তি হৈছে সঁচা জ্ঞানৰ উৎস। তেওঁ ইন্দ্ৰিয়ানুভৱৰ জ্ঞান সন্দেহজনক বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁ চিন্তাসমূহক তিনি ভাগত বিভক্ত কৰিছিল: সাধাৰণ চিন্তা (adventitious ideas), কৃত্ৰিম চিন্তা (factitious ideas), আৰু জন্মগত চিন্তা (innate ideas)। ডেকার্টৰ মতে সাধাৰণ চিন্তা আৰু কৃত্ৰিম চিন্তা স্পষ্ট আৰু সুস্পষ্ট নহয়। কিন্তু জন্মগত চিন্তা (যি চিন্তা ঈশ্বৰে জন্মৰ সময়তে আমাৰ মনত আঁকি থৈছে) হে স্পষ্ট আৰু সুস্পষ্ট। কাৰ্য-কাৰণ (causality), ঈশ্বৰ, নৈতিকতা (morality) আদিৰ চিন্তা হৈছে জন্মগত চিন্তা। স্পিন'জা, লাইবনিৎজ আৰু ৱল্ফেও একে ধাৰণা অনুসৰণ কৰি জ্ঞানক পূৰ্বানুভৱ (a priori) হিচাপে গণ্য কৰিছিল।

কিন্তু এই মতবাদৰ কিছু সমালোচনাও আছেঃ

1. বুদ্ধিবাদে ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত জ্ঞান সম্পূর্ণৰূপে উপেক্ষা কৰিছে। এইটো বুদ্ধিবাদক কট্টৰ মতবাদৰ (dogmatism) দিশে লৈ যায়।

2. ডেকার্টৰ জন্মগত চিন্তাৰ ধাৰণাক জন লক (John Locke) এ সমালোচনা কৰিছিল। লকে কৈছিল যে জন্মগত চিন্তা বুলি কিবা নাই, আৰু যদি জন্মগত চিন্তা থাকিলেহেঁতেন সেইবোৰ সকলো মনত সমানে থাকিব লাগিছিল আৰু সকলোয়ে গ্রহণ কৰিব লাগিছিল। কিন্তু শিশুৰা, মানসিকভাৱে বিকলাঙ্গ ব্যক্তি, অসভ্য মানুহ সকলেই এনে চিন্তাৰ বিষয়ে অবগত নহয়।

3. যদি আমি বুদ্ধিবাদ গ্রহণ কৰোঁ, তেন্তে জ্ঞান মানে মাথোঁ জন্মগত চিন্তাৰ পৰা উলিওৱা বস্তু। তেন্তে আমি কেতিয়াও নতুন তথ্য লাভ কৰিব নোৱাৰিম। কেৱল ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ জৰিয়তে আমি নতুন তথ্যৰ সৈতে সংস্পর্শত আহিব পাৰোঁ। সেয়া যুক্তিবাদক এই দিশত ভুল প্রমাণ কৰে।

অভিজ্ঞতাবাদ: বুদ্ধিবাদক প্রতি প্রতিক্রিয়াশীল যি মতবাদ, যি মতবাদ অনুসৰি আমাৰ সকলো জ্ঞান ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ পৰা আহে তাক অভিজ্ঞতাবাদ (empiricism) বুলি কোৱা হয়। এই মতানুসৰি জ্ঞান হৈছে পৰৱর্তীক (a posteriori), অর্থাৎ আমি কেৱল ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ জৰিয়তে জ্ঞান লাভ কৰোঁ, জন্মগত চিন্তাৰ দ্বাৰা নহয়। অভিজ্ঞতাবাদীসকলে অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞানত বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকে মতে অভিজ্ঞতা দুটা প্রকাৰৰ– সংবেদন (sensation) আৰু আত্মপ্রত্যাৱর্তন (reflection)। সংবেদন হৈছে বাহ্যিক অনুভৱ, আৰু আত্মপ্রত্যাৱর্তন হৈছে অন্তর্জগতৰ। মন সদায় সংবেদনৰ প্রতি নিষ্ক্রিয় গ্রাহক।

দার্শনিক ইতিহাসত ছফিষ্টসকল অভিজ্ঞতাবাদৰ প্রাৰম্ভিক সমর্থক আছিল। তাৰ পাছত বেকন, জন লক, বার্কলী, হিউম আদিয়ে অভিজ্ঞতাবাদক সমর্থন জনাইছে।

জন লক আধুনিক দার্শনত অভিজ্ঞতাবাদৰ প্রতিপাদক হিচাপে পৰিগণিত। তেওঁ ডেকার্টৰ জন্মগত চিন্তাৰ মতবাদক তেওঁৰ গ্রন্থ An Essay Concerning Human Understanding ত সমালোচনা কৰিছিল। লকৰ মতে জন্মৰ সময়ত আমাৰ মন হৈছে এখন খালি তক্তা (tabula rasa)। সেই খালি তক্তাখন আমাৰ অভিজ্ঞতাৰে পূর্ণ হয়। তেওঁৰ মতে জ্ঞান প্রাপ্তিৰ প্রক্রিয়াত যুক্তিৰ কোনো অৱদান নাই। তেওঁৰ বিখ্যাত উক্তি: “There is nothing in the intellect which was not previously in the sense” আমাক এই কথা মানিবলৈ বাধ্য কৰে যে জ্ঞান হৈছে পৰৱর্তীক। যদিও লক আছিল অভিজ্ঞতাবাদী, তথাপিও তেওঁ যুক্তিবাদৰ প্রভাৱৰ পৰা সম্পূর্ণৰূপে মুক্ত নহয়, কাৰণ তেওঁ ঈশ্বৰ, আত্মা আদি বস্তুৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল।

বাৰ্কলী আৰু হিউম য়ে অভিজ্ঞতাবাদক আগবঢ়ালে। বাৰ্কলীৰ বিখ্যাত উক্তি "esse est percipi" অর্থাৎ "অস্তিত্ব মানে অনুভূত হোৱাহে"– এ প্রমাণ দিয়ে যে তেওঁ ইন্দ্রিয়ানুভৱক জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে গ্রহণ কৰিছিল। হিউমে লকৰ অভিজ্ঞতাবাদক অধিক উন্নত কৰিছিল। তেওঁৰ মতে জ্ঞান আহে চিন্তা (ideas) আৰু ছাপ (impressions)ৰ পৰা। জ্ঞানৰ বস্তু হৈছে চিন্তা আৰু ছাপ, যিবোৰ পৰস্পৰে সংগা-সংযোগৰ নিয়মৰে (law of association) সংযুক্ত থাকে। হিউমে লকৰ অভিজ্ঞতাবাদক এক ভিন্ন ৰূপ দিছিল। যেতিয়া লকে ঈশ্বৰ, আত্মা, পদার্থ, মন আদিৰ অস্তিত্ব মানিছিল, হিউমে সেইবোৰ অস্বীকাৰ কৰিছিল। হিউমৰ মতে জ্ঞানত কোনো ধৰণৰ নিশ্চিততা নাথাকে। সকলো বস্তু শেষত সম্ভাৱ্যতাৰ ভিত্তিত গণ্য হয়। হিউমৰ অভিজ্ঞতাবাদক সেয়েহে সংশয়বাদ (skepticism) বুলি কোৱা হয়।

এই মতবাদৰো কিছুমান অসুবিধা আছে:

1. অভিজ্ঞতাবাদে যুক্তিৰে লাভ কৰা জ্ঞান উপেক্ষা কৰিছে। এইটো অভিজ্ঞতাবাদকো কট্টৰ মতবাদের দিশে লৈ যায়।

2. অভিজ্ঞতাবাদে অভিজ্ঞতাক জ্ঞানৰ বৈধ ভিত্তি হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু অভিজ্ঞতাই সদায়েই আমি যি সার্বজনীন জ্ঞান বিচাৰোঁ সেইটো দিব নোৱাৰে। অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে আমি কেৱল বিশেষ (particular) সত্য পোৱা যায়। বিশেষ সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত উপসংহাৰসমূহ সার্বজনীন নহ'ব পাৰে।

3. অভিজ্ঞতাবাদৰ এটা অংশ হ'ল সংশয়বাদ, যাৰ মতে জ্ঞানত সম্পূর্ণ নিশ্চিততা সম্ভৱ নহয়। সেয়া অভিজ্ঞতাবাদক সম্পূর্ণ নির্ভুল মতবাদ হিচাপে গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি।

সেয়ে, যুক্তিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ– এই দুয়োটা মতবাদটো আলোচনা কৰাৰ পিছত আমি এই উপসংহাৰত উপনীত হ'ব পাৰো যে সত্য জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ যুক্তি আৰু ইন্দ্রিয়ানুভৱ– উভয়টোয়েই প্রয়োজন।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: (খালী ঠাই পূৰণ কৰক): (Fill in the blanks):

ক: Epistemology শব্দটো দুটা গ্রীক শব্দৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে। সেইকেইটা হৈছে _____ আৰু _____।

খ: _____ এ JTB সংজ্ঞাটোৰ সমালোচনা কৰিছিল।

গ: _____ কৈছে যে কোনো বিশ্বাস যুক্তিসংগত (justified) হয় যেতিয়া সেইটো এটা বিশ্বাসযোগ্য (reliable) বা অনুমতিযোগ্য (permissible) প্রক্রিয়া বা পদ্ধতিৰ ফল।

প্রশ্ন ২: তলত দিয়া বিবৃতিসমূহ সঠিক নে ভুল চিনাক্ত কৰক (Find out whether the following statements are true or false):

ক: Foundationalism হৈছে জ্ঞানতত্ত্বীয় ন্যায়িকৰণ (epistemic justification) ৰ এটা মতবাদ। (সঁচা/মিছা)

খ: JTB মানে হৈছে Just True Belief। (সঁচা/মিছা)

গ: গ্রহণ (Perception) ৰ ইন্দ্রিয়ৰ সৈতে কোনো সম্পর্ক নাই। (সঁচা/মিছা)

প্রশ্ন ৩: তলত দিয়া প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক (Answer the following):

প্রশ্ন ক: Epistemology শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন খ: Epistemic justification ৰ মুখ্য মতবাদসমূহ কি কি?

.....

প্রশ্ন গ: আধুনিক দার্শনৰ পিতা বুলি কাক কোৱা হয়?

.....

প্রশ্ন ঘ: JTB সংজ্ঞাৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন ঙ: Perception (গ্রহণ) আৰু Testimony (সাক্ষ্য) ক সংজ্ঞা দিয়া।

.....

৩.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- জ্ঞানতত্ত্বৰ (Epistemology) ব্যুৎপত্তিগত অর্থ হৈছে জ্ঞানৰ বিজ্ঞান। জন লকে প্রথমে জ্ঞানতত্ত্বৰ উল্লেখ কৰে নিজৰ গ্রন্থ An Essay Concerning Human Understanding ত।
- ইম্মেনুৱেল কান্টে জ্ঞানতত্ত্বৰ আলোচনা কৰে নিজৰ গ্রন্থ Critique of Pure Reason ত।

- গেটিয়েৰে JTB (Justified True Belief) সংজ্ঞাক সমালোচনা কৰে আৰু উল্লেখযোগ্য পৰিমাণে সফল হয়।
- JTBৰ প্রতিপক্ষই দাঙি ধৰা চতুর্থ নীতি হ'ল: সত্য বিশ্বাসৰ বিপৰীত দিশত কোনো সত্য খণ্ডনকাৰীক অৱস্থিত নাথাকিব।
- জ্ঞানৰ মুখ্য উৎসসমূহ হ'ল: প্রত্যক্ষ (perception), আত্মনিৰীক্ষণ (introspection), স্মৃতি (memory), শব্দ (testimony) আৰু যুক্তি (reason)।
- জ্ঞানৰ প্রক্রিয়াত জ্ঞানীৰ আৰু জ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক অতি গুৰুত্বপূর্ণ।
- হিউমে লকৰ অভিজ্ঞতাবাদক আৰু অধিক যুক্তিসঙ্গত কৰে, য'ত হিউমে ঈশ্বৰ, আত্মা, পদার্থৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে আৰু সন্দেহবাদৰ এটা নতুন ৰূপ দাঙি ধৰে, যাক সন্দেহবাদ (skepticism) বোলে।
- কিছু অভিজ্ঞতাবাদীৰ দার্শনিক হ'ল- লক, হিউম, বার্কলে, ৰাছেল।
- কিছু যুক্তিবাদীৰ দার্শনিক হ'ল- প্লেটো, দেকার্ট, স্পিন'জা, লাহিবনি্ৎস্, ৰল্ফ্।

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

১. Steup, Matthias, Epistemolog y(summer,2018), The Stanf ord

Encyclopedia of Philosophy, Ed. Edward N. Zalta, Metaphysics

Research Lab, Stanford University

Url: https://plato.stanford.edu/entries/epistemology/

২. David A. Truncellito, Epistemology, Internet Encyclopedia of Philosophy

Url: https://www.iep.utm.edu/epistemo/

৩. Alston, William. 1989. Epistemic Justification. Essays in the Theory of

Knowledge. Ithaca: Cornell University Press.

8. Armstrong, D.M. 1973. Belief, Truth, and Knowledge. Cambrdidge:

Cambridge University Press.

৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১:

a) Episteme, Logos

b) এডমাণ্ড গেটিয়াৰ

c) Reliabilism

উত্তৰ ২:

a) সত্য

b) অসত্য

c) অসত্য

উত্তৰ ৩:

a) জ্ঞানতত্ত্বৰ (Epistemology) শব্দটো দুটা গ্রীক শব্দ — Episteme আৰু Logos —ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। "Episteme" ৰ অর্থ জ্ঞান আৰু "Logos" ৰ অর্থ বিজ্ঞান। সেইহেতু, জ্ঞানতত্ত্বৰ ব্যুৎপত্তিগত অর্থ হৈছে "জ্ঞানৰ বিজ্ঞান।"

b) জ্ঞানতত্ত্বৰ ন্যায়ীকৰণৰ (epistemic justification) মুখ্য মতবাদসমূহ হ'ল:

1. ভিত্তিবাদ (foundationalism)
2. সুসংগতিবাদ (coherentism)
3. বিশ্বাসযোগ্যতাবাদ (reliabilism)

c) দেকার্টক আধুনিক দার্শনিকতাৰ পিতা বুলি জনা যায়।

d) এডমুণ্ড গেটিয়েৰ, এজন সুপৰিচিত আমেৰিকান দার্শনিক, "Is Justified True Belief Knowledge?" শীর্ষক নিজৰ প্রবন্ধৰ জৰিয়তে JTB (justified true belief) সংজ্ঞাৰ সমালোচনা কৰে। তেওঁ এই প্রবন্ধটো Analysis জার্ণেলত প্রকাশ কৰে, য'ত তেওঁ পাল্টা উদাহৰণ ব্যৱহাৰ কৰে JTBসংজ্ঞাৰ সমালোচনাৰ বাবে। এই সংজ্ঞা অনুযায়ী S জানে P, যদি আৰু কেৱল যদি —

a) P সত্য হয়,

b) S এ P-ত বিশ্বাস কৰে,

c) S সেই বিশ্বাসত যুক্তিসঙ্গত হয়।

e) প্রত্যক্ষ (Perception):

প্রত্যক্ষ হৈছে সেই পদ্ধতি য'ত ইন্দ্রিয়ৰ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে জ্ঞান আহৰণ কৰে। ইয়াৰ জৰিয়তে আমি নিজৰ পাচটি ইন্দ্রিয় (কান, জিবা, ছাল, চকু, নাক) ব্যৱহাৰ কৰে আশ-পাশৰ পৃথিৱীৰ তথ্য পাব পাৰো।

শব্দ (Testimony):

শব্দ হৈছে বিশ্বাসযোগ্য উৎসৰ পৰা আহৰণ কৰা জ্ঞান। এই শব্দ আন এজনৰ পৰা পোৱা তথ্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে: বিজ্ঞানী, ইতিহাসবিদ আদিক বিশ্বাসযোগ্য উৎস হিচাপে গণ্য কৰে।

৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. জ্ঞান বুলি ক'লে কি বুজা যায়?

প্রশ্ন ২. জ্ঞানতত্ত্ব (Epistemology) বুলি ক'লে কি বুজা যায়?

প্রশ্ন ৩. জ্ঞানতত্ত্বৰ (Epistemology) শব্দটো কোনটো দুটা গ্রীক শব্দৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. জ্ঞান বুলি ক'লে কি বুজা যায়? চমুকৈ বর্ণনা কৰক। ।

প্রশ্ন ২. জ্ঞানতত্ত্বৰ ন্যায়ীকৰণৰ মতবাদসমূহ চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩. জ্ঞানৰ উৎসসমূহ চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৪. চুটি টোকা লিখা–

a) অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism)

b) যুক্তিবাদ (Rationalism)

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখা):

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ উৎসসমূহ বিস্তৃতভাৱে উল্লেখ কৰক

প্ৰশ্ন ২। গেটিয়েৰে JTBসংজ্ঞাৰ বিষয়ে কি কৈছে, উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। জ্ঞানতত্ত্বৰ ন্যায়ীকৰণ (Epistemic Justification) বুলি কি বুজা যায়? ইয়াৰ মতবাদসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৪। যুক্তিবাদ (Rationalism) বুলি কি বুজা যায়? সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫। অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism) বুলি কি বুজা যায়? সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ৪: প্রত্যক্ষ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য

৪.২ পৰিচয়

৪.৩ প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ

৪.৪ প্রত্যক্ষৰ বিভিন্ন তত্ত্ব

৪.৪.১ প্রত্যক্ষ বাস্তবাদ (Direct realism)

৪.৪.২ পৰোক্ষ বাস্তবাদ (Indirect realism)

৪.৪.৩ আদর্শবাদ (Idealism)

৪.৪.৪ প্রতিভাসবাদ (Phenomenalism)

৪.৫ ভাৰতীয় দর্শনত প্রত্যক্ষ

৪.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৪.৭ অধিক জানিবলৈ

৪.৮ অগ্রগতি খতিয়ান

৪.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- প্রত্যক্ষৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- প্রত্যক্ষৰ বিভিন্ন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ভাৰতীয় দৃষ্টিভংগীৰ পৰিপ্রেক্ষিতত প্রত্যক্ষ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- প্রত্যক্ষৰ দুটা দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোত পশ্চিমীয়া আৰু ভাৰতীয় দৃষ্টিভংগীৰ পৰা প্রত্যক্ষৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। এইটোত প্রত্যক্ষৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। সাধাৰণতে, প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা দিয়া হয় ইন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে পৃথিৱীৰ উপলব্ধি হিচাপে, বা ইয়াৰ সাধাৰণ ব্যৱহাৰ হিচাপে, বা এই ব্যৱহাৰৰ বিশেষ ক্ষেত্র হিচাপে।

আৰু, প্রত্যক্ষক এনে এটা প্রক্রিয়া হিচাপেও সংজ্ঞা দিয়া হয় যাৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলে তেওঁলোকৰ ইন্দ্রিয়গত প্রভাৱসমূহ সংগঠিত কৰে আৰু ব্যাখ্যা কৰে যাতে তেওঁলোকৰ পৰিৱৰতিত অর্থ প্রদান কৰিব পাৰে। প্রত্যক্ষ হৈছে এটা ব্যক্তিগত প্রক্রিয়া; সেয়েহে, বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে একে পৰিৱেশ ভিন্নভাৱে প্রত্যক্ষ কৰে। এইটো নির্ভৰ কৰে তেওঁলোকে পৰিস্থিতিৰ কোনটো দিশ বাছি লয়, কেনেদৰে সেই তথ্য সংগঠিত কৰে আৰু কেনেদৰে সেইটো ব্যাখ্যা কৰি পৰিস্থিতিটোৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰে।

৪.৩ প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ (NATURE OF PERCEPTION)

প্রত্যক্ষ হৈছে জ্ঞানতত্ত্বৰ এটা কেন্দ্রীয় বিষয়। মূলতঃ আমাৰ সকলো অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞান আমাৰ চকু, কান, ছাল, নাক আৰু জিভাৰ দ্বাৰা পৃথিৱীৰ বিষয়ে কেনেদৰে অনুভৱ কৰোঁ তাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। বা, আমি এইটোও ক'ব পাৰো যে প্রত্যক্ষ হৈছে এনে এটা প্রক্রিয়া যাৰ জৰিয়তে আমি আমাৰ পাচটা ইন্দ্রিয় ব্যৱহাৰ কৰি পৃথিৱীৰ বিষয়ে তথ্য লাভ কৰোঁ।

প্রত্যক্ষত চাৰিটা উপাদান থাকে। সেইবোৰ হৈছে—

(i) গ্রাহক (perceiver),

(ii) বস্তু (object),

(iii) ইন্দ্রিয়গত অভিজ্ঞতা (sensory experience) আৰু

(iv) বস্তু আৰু বিষয়ৰ মাজৰ সম্পর্ক যাক সাধাৰণতে কাৰণমূলক সম্পর্ক হিচাপে ধৰা হয় য'ত বস্তুয়ে গ্রাহকৰ ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণস্বৰূপ, এখন খেতিপথাৰ চকুত পৰাটো মানে হ'ল আমাৰ দৃষ্টিত সেই খেতিয়ে এটা নির্দিষ্ট ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা সৃষ্টি কৰিছে।

প্রত্যক্ষৰ বিষয়ে তিনিটা পৃথকভাৱে কোৱা উপায় আছে। প্রতিটো হৈছে ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ প্রতি গ্রাহকৰ প্রতিক্রিয়াৰ এক ভিন্ন পদ্ধতি।

প্রায়েই কোৱা দেখা যায় যে মানুহে কি দেখা পাই, কি প্রত্যক্ষ কৰে। আমি এইটোও কওঁ যে তেওঁলোকে বস্তুটো কেনেকুৱা বুলি প্রত্যক্ষ কৰে। আৰু সাধাৰণতে আমি এনে কথাও কওঁ যে তেওঁলোকে কি তথ্য প্রত্যক্ষ কৰে আৰু জানে, যেনে: " ঘাঁহ খিনি দীঘল । "

সেয়ে, মই কওঁ—"মই সেউজীয়া খেতিপথাৰখন দেখি আছোঁ।"

দ্বিতীয়তে, অলপ ভিন্নভাৱে কওঁ—"মই দেখিছো যে এইটো আয়তাকাৰ।" এইদৰে ক'ব পাৰো যে টিলাৰ পৰা চালে ই বেলেগ, কিন্তু আকাশৰ পৰা চালে ই সম্পূৰ্ণ আয়তকাৰ।

তৃতীয়তে, মই কওঁ—"মই কওঁ ই আয়তাকাৰ।"

প্রত্যক্ষ সকলো ক্ষেত্রতেই জড়িত। দেখা, যিটো প্রত্যক্ষৰ আৰ্হি (paradigm case), সকলো ক্ষেত্রতে কেন্দ্রীয়।

এই কেইটাই প্রত্যক্ষৰ তিনিটা ধৰণ প্রতিনিধিত্ব কৰে। সেইবোৰ হৈছে:

সহজতম প্রত্যক্ষ (perception of the simplest kind), যেনে দেখা, এই তিনিওটাতেই সংঘটিত হয়।

এইবোৰ সকলোতে প্রত্যক্ষ জড়িত, কিন্তু জ্ঞান আৰু ন্যায়যুক্ত বিশ্বাসৰ সৈতে সম্পর্ক থাকি এইবোৰ এটা আনটোৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: প্রত্যক্ষ বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

প্রশ্ন ২: প্রত্যক্ষৰ উপাদানসমূহ কি কি?

.....

প্রশ্ন ৩: প্রত্যক্ষৰ চাৰিটা উপাদান আছে। (সত্য/মিথ্যা)

.....

৪.৪ প্রত্যক্ষৰ বিভিন্ন তত্ত্ব (DIFFERENT THEORIES OF PERCEPTION)

প্রত্যক্ষৰ মূলতঃ তিনি প্রধান তত্ত্ব আছে—প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদ (direct realism), পৰোক্ষ বাস্তৱবাদ (indirect realism) আৰু আদর্শবাদ (idealism)।

প্রত্যক্ষৰ দার্শনিকসকল দুটা ভাগত বিভক্ত— বাস্তৱবাদী (realists) আৰু আদর্শবাদী (idealists)।

বাস্তৱবাদীসকলে কয় যে আমি যি দেখো বা প্রত্যক্ষ কৰো সেইবোৰ কেৱল ভৌতিক বস্তু, যিসকলো আমাৰ মন আৰু প্রত্যক্ষৰ পৰা স্বাধীনভাৱে অস্তিত্ব লাভ কৰে।

ইফালে, আদর্শবাদীসকলে কয় যে আমি কেৱল মানসিক বস্তু বা কিছুমান ধৰণৰ ধাৰণা প্ৰত্যক্ষ কৰো।

৪.৪.১ প্রত্যক্ষ বাস্তবাদ (Direct Realism)

প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদ হৈছে প্রত্যক্ষৰ তত্ত্বসমূহৰ বাবে এক প্রাকৃতিক আৰম্ভণি বিন্দু। সাধাৰণ বুদ্ধিৰ মতে ক'ব পাৰি যে আমি ভৌতিক বস্তুবোৰ প্রত্যক্ষ কৰো আৰু এইবোৰ আমাৰ মনৰ পৰা স্বাধীনভাৱে অস্তিত্ব লাভ কৰে। 'ভৌতিক বস্তু' বুলিলে টেবুল, কিতাপ, আমাৰ নিজৰ শৰীৰ, গছপুলি, পর্বত আদিক বুজোৱা হয়। প্রত্যক্ষ বাস্তববাদৰ মতে, আমি আমাৰ ইন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে যি দেখো বা অনুভৱ কৰো সেইবোৰেই এই ভৌতিক বস্তুবোৰ আৰু সেইবোৰৰ বিভিন্ন গুণ। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া মই মোৰ ডেস্কখন দেখো, মই ইয়াৰ আকাৰ, আকৃতি, ৰং, গন্ধ আৰু গঠন অনুভৱ কৰো। সেয়েহে, প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদে কয় যে আমি যি দেখো সেইবোৰ হৈছে মনৰ পৰা স্বাধীন ভৌতিক বস্তু আৰু সেইবোৰৰ গুণ। কিন্তু ৰাছেলে তেওঁৰ "The Problems of Philosophy" নামৰ কিতাপত এই তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে যুক্তি দিয়ে যে আমাৰ প্রত্যক্ষ অভিজ্ঞতাত গুণবিশেষ যেনে: গঠন আৰু আকৃতিত ভিন্নতা দেখা যায়। যেনে, এখন টেবুল স্পর্শ কৰোঁতে মচমচীয়া লাগে, কিন্তু মাইক্রস্কপিক স্তৰত ই নানা খোপ আৰু টোৱাৰে ভৰপূৰ। তেনেহ'লে আমি যি মচমচীয়াহে অনুভৱ কৰো তাক টেবুলখনৰ গুণাৱলী বুলি ক'ব পাৰিনে? আকৃতি আৰু ৰংৰ দৰে গুণবোৰ দৃষ্টিৰ কোণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ভিন্ন দেখা যায়। যেনে এখন আয়তকাৰ টেবুল ৯০ ডিগ্রী কোণৰ বাহিৰে অন্য দিশৰ পৰা চাই থকাৰ সময়ত সম্পূর্ণ আয়তকাৰ যেন দেখা নাযায়। এইবোৰ প্রত্যক্ষৰ ভিন্নতাৰ সমস্যাই প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদৰ বাবে সমস্যা সৃষ্টি কৰে। প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদী কয় যে ডেস্ক এখনৰ গুণবোৰ এজন ব্যক্তিয়ে নিজ চকুৰে যি দেখে তাকেহে কয়। এতিয়া, আমি যি বস্তু বা গুণ অনুভৱ কৰো বা সজাগভাৱে জানো তাক নাম দিয়াৰ প্রয়োজন। ৰাছেলে এইবোৰক "sense-data" বুলি কয়। যেতিয়া মই ডেস্ক এখনলৈ চাই থাকোঁ, মই এটা অনুভৱ কৰোঁ যে সেইখনৰ বিষয়ে মই কিবা জানো। এই অনুভৱৰ বিষয়বস্তু যে এজন লোকে যিকোনো এটা বস্তু প্রত্যক্ষ কৰি এক জ্ঞান আহৰন কৰে তাকেই "sense-data" বোলে। কিন্তু, প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদে কয় যে আমি যি দেখি সেয়া হৈছে ভৌতিক বস্তু, sense-data নহয়। এই তত্ত্বয়ো এয়া দাবী কৰিব নোৱাৰে যে আমি সেই সকলো গুণ যিদৰে দেখোঁ, সেইবোৰে মনৰ পৰা সম্পূর্ণ স্বাধীন। প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদ বিভ্রান্ত কৰে "অৱভাস আৰু সত্তা" (appearance/reality) বৈপৰীত্যে—বিশেষকৈ ভ্রান্তি (illusion) আৰু ভ্রম (hallucination) ক্ষেত্রত।

ভ্রান্তিৰ ক্ষেত্রত: যদি এডাল পেঞ্চিল পানীত আধা ডুবাই থোৱা হয়, তেন্তে তাক বেকা যেন দেখা যায়, যদিও ই বেকা নহয়। আমি বেকা পেঞ্চিল দেখা পাওঁ, কিন্তু প্রকৃততে পেঞ্চিলডাল বেকা নহয়। কেৱল

অভিজ্ঞতাৰ পৰা জানিব নোৱাৰি যে ই ভ্ৰান্তি হয় নে নহয়। যি জনে এই ভ্ৰান্তিৰ কথা নাজানে, তেওঁ ভাবিব যে সেয়া সত্যতে বেকা পেঞ্চিল। প্ৰত্যক্ষ বাস্তৱবাদে উত্তৰ দিয়ে—যেতিয়া পানীত পেঞ্চিলডাল বেকা যেন দেখা যায়, সেয়া মানে পেঞ্চিল বেকা নহয়, কেবল পেঞ্চিলৰ এনে এটা গুণ আছে—পানীত আধা ডুবি থকা বাবে তাক বেকা যেন লাগে।

'পুন' হোৱাৰ গুণ আৰু 'পুন যেন দেখা' গুণৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। সাধাৰণতে, যি বস্তু পুন, তাক পুন যেন দেখা যায়। কিন্তু এই দুটা গুণ বেলেগ হ'ব পাৰে। এটা বস্তু পুন হ'ব পাৰে, কিন্তু তাক বেকা যেন দেখা যাব পাৰে।

সেয়ে, কেতিয়াবা আমি ভৌতিক বস্তুৰ 'প্ৰকট গুণ' দেখি, আন সময়ত সেইবোৰ গুণ দেখো যি প্ৰকৃত নহয়, যি প্ৰত্যক্ষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। দুয়োটা ক্ষেত্ৰতে, আমি সঠিক ভাৱে ভৌতিক বস্তু আৰু তাৰ গুণবোৰ দেখো। ভ্ৰমৰ ক্ষেত্ৰত: আমি প্ৰত্যক্ষৰ মাধ্যমেৰে বুজো যে কোনো বস্তুৰ কিছু গুণ আছে, কিন্তু এনে ক্ষেত্ৰত আমি কোনো ভৌতিক বস্তু নেদেখো ।সেয়ে আমি যি দেখো, সেয়া মানসিক বস্তু বা sense-data হ'ব লাগিব। ভ্ৰম অভিজ্ঞতা ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষৰ লগত সদৃশ হ'ব পাৰে। সেয়ে, আমি ভ্ৰমত যি দেখো, সেয়া sense-data, আৰু তাৰ মানে সকলো ক্ষেত্ৰতে আমি প্ৰথমে sense-data-হে দেখো, ভৌতিক বস্তু নহয়।

• **প্ৰত্যক্ষ বাস্তববাদৰ মুখ্য বিষয়বস্তুসমূহ:** প্ৰত্যক্ষ বাস্তববাদে কয় যে ভৌতিক বস্তুবোৰ আমাৰ মন আৰু প্ৰত্যক্ষৰ পৰা স্বাধীনভাৱে অস্তিত্ব লাভ কৰে।

• এই তত্ত্বই পুনৰ দাবী কৰে যে আমি ভৌতিক বস্তুবোৰ "স্পষ্ট ভাৱে" দেখো।

• প্ৰত্যক্ষৰ ভিন্নতাৰ যুক্তিয়ে কৈছে যে বিভিন্ন লোকে একে বস্তু ভিন্নভাৱে দেখে। সেয়ে, প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে যি দেখে, সেয়া বস্তুটোৰ তেওঁলোকৰ বাবে হোৱা প্ৰকটতা।

• ভ্ৰান্তি আৰু ভ্ৰমৰ যুক্তিয়ে কৈছে যে এই ক্ষেত্ৰসমূহত আমি যি দেখো, সেয়া বাস্তৱ জগত নহয়, sense-data।

• প্ৰত্যক্ষ বাস্তববাদে কৈছে যে আমি যেতিয়া দেখো বা বৰ্ণনা কৰোঁ, আমি ভৌতিক বস্তুৰ ধাৰণাসমূহ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। সেয়ে, perception (প্ৰত্যক্ষ) প্ৰাকৃতিকভাৱে ভৌতিক বস্তুৰ (perception) প্ৰত্যক্ষ যেন লাগিছে। এই কথাটো অস্বীকাৰ কৰা অতিভাৱে অস্বাভাৱিক সহজভাৱে ল'ব নোৱাৰি।

৪.৪.২ পৰোক্ষ বাস্তববাদ (Indirect Realism)

পৰোক্ষ বাস্তববাদে কয় যে আমি মন-নির্ভৰ নোহোৱা ভৌতিক বস্তুবোৰ গ্রহণ কৰো, কিন্তু আমি sense-data তৎক্ষণাৎ প্রত্যক্ষ কৰো আৰু ভৌতিক বস্তুবোৰ পৰোক্ষভাৱে। পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ মতে, এনে বহু প্রত্যক্ষ অভিজ্ঞতা আছে য'ত আমি যি অভিজ্ঞতা কৰো সেয়া ভৌতিক বস্তুবোৰৰ গুণ নহয়। যেতিয়া আমি কোনো বস্তু F গুণ থকা বুলি দেখি, তেন্তে সেয়া গুণ কোনো কিছুত থাকে। এই ক্ষেত্রত, যেহেতু আমি যি দেখো সেয়া বাস্তৱ জগতৰ ৰূপ নহয়, সেয়েহে আমি যি দেখো সেয়া sense-data। সেয়ে, আমি সদায় sense-data-হে দেখো ।

ৰাছেলে sense-data বর্ণনা কৰিছে এইদৰে: sense-data হৈছে মানসিক বস্তু, আমি যিদৰে দেখো, তেনেদৰেই থাকে। Sense-data কেৱল সেই সময়তে অস্তিত্ব থাকে যেতিয়া সেইবোৰ অভিজ্ঞতা কৰা হয়।

অভিজ্ঞতা কেবল কোনোবাই অনুভৱ কৰিলে অস্তিত্ব লাভ কৰে। ভৌতিক বস্তু কোনোবাই অভিজ্ঞতা নকৰিলেও অস্তিত্ব লাভ কৰি থাকিব পাৰে। Sense-data হৈছে 'ব্যক্তিগত'— আন কোনোৱে আপোনাৰ sense-data অভিজ্ঞতা কৰিব নোৱাৰে। পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ মুখ্য তত্ত্বসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'লঃ-

- পৰোক্ষ বাস্তববাদে কয় যে আমি যেতিয়া কোনো বস্তু F গুণ থকা দেখি, তেন্তে সেয়া গুণ কোনো বস্তুত আছে।

যদি সেই বস্তুটো ভৌতিক বস্তু নহয়, তেন্তে আমি যি দেখি সেয়া মানসিক বস্তু—sense-data।

Sense-data হৈছে ব্যক্তিগত, এইবোৰ কেৱল অভিজ্ঞতাৰ সময়তে অস্তিত্ব পায়, আৰু সেয়া যেনেদৰে দেখা যায় তেনেদৰেই থাকে। ভৌতিক বস্তুবোৰ হৈছে সামূহিক, সেয়া গ্রহণ নকৰিলেও অস্তিত্ব লাভ কৰে, আৰু যেনেদৰে দেখা যায় সেয়া বাস্তৱত তেনেদৰে নহ'বও পাৰে।

যদি আমি কেৱল sense-data-হে অভিজ্ঞতা কৰো, তেন্তে সেই sense-data কিয় বা কেতিয়াবা কেনেকৈ সৃষ্টি হয় সেয়া আমি কেনেদৰে জানিম? আমি কিয় ভাৱো যে ভৌতিক বস্তু সদায়ে আছে? ৰাছেলে কয় যে আমি ভৌতিক বস্তু আছে বুলি প্রমাণ দিব নোৱাৰো, কিন্তু এই দাবী হৈছে আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ সর্বোত্তম ব্যাখ্যা। ল'ক (Locke) কয় যে আমি যিহেতু আমি যি দেখো তাক নির্বাচন কৰিব নোৱাৰো, আৰু এটা ইন্দ্রিয়ৰ তথ্য আন এটা ইন্দ্রিয়ৰ তথ্যৰ সৈতে মিল খায়, সেইয়া প্রমাণ যে ভৌতিক বস্তু আছে। আপত্তি তোলা হ'ব পাৰে যে পৰোক্ষ বাস্তববাদ অনুসৰি ভৌতিক বস্তুৰ ওপৰত আমাৰ বিশ্বাস এটা অনুমান (hypothesis) মাত্র হৈ ৰয়, যাৰ বাবে সন্দেহবাদ (skepticism) প্রৱেশ কৰে। ল'কে প্রাথমিক গুণ (primary qualities) আৰু গৌণ গুণ (secondary qualities)-ৰ মাজত পার্থক্য আনিছে। প্রাথমিক গুণসমূহ হৈছে: বিস্তৃতি (extension), আকাৰ (shape), গতি (motion), সংখ্যা (number) আৰু কঠিনতা (solidity)। গৌণ গুণসমূহ হৈছে: ৰং (colours), শব্দ (sounds), স্বাদ (tastes), গোন্ধ (smells), আৰু গৰম/ঠাণ্ডা (hot/cold)। ল'ক এই বিভাজন কেনেদৰে বুজে তাৰ

ক্ষেত্রত সঙ্গতি ৰক্ষা নকৰে। তেওঁ প্ৰথমে কয় যে প্ৰাথমিক গুণ হৈছে বস্তুৰ অন্তর্নিহিত গুণ আৰু বস্তুৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। গৌণ গুণসমূহ হ'ল বস্তুৰ এনে গুণ যিয়ে আমাৰ ভিতৰত অনুভূতি সৃষ্টি কৰে; অর্থাৎ, সেইবোৰ হ'ল বস্তুৰ সম্পর্কত্মক গুণ। কিন্তু পিছত তেওঁ কয় যে গৌণ গুণ হৈছে বিষয়ভিত্তিক (subjective) আৰু গ্ৰাহক মনতে অস্তিত্ব থকা—এই মত ৰাছেল আৰু বার্কলিৰে দ্বাৰা সমর্থিত। ল'কে কয় যে sense-data প্ৰাথমিক গুণৰ ক্ষেত্রত বাস্তৱ জগতৰ সৈতে মিল খায়, কিন্তু গৌণ গুণৰ ক্ষেত্রত নহয়। ল'কৰ ধাৰণা অনুসৰি, পৰোক্ষ বস্তুববাদীসকলে দাবী কৰিব পাৰে যে জগতত কেৱল প্ৰাথমিক গুণবোৰ আছে, কিন্তু আমি তাক গৌণ গুণসহ অনুভৱ কৰো। এইদৰে, আমি যি দেখো সেয়া বাস্তৱ জগতৰ 'নিজস্ব ৰূপ'-ৰ পৰা ভিন্ন। বার্কলিয়ে কয় যে গ্ৰহণ ভিন্নতাৰ যুক্তি প্ৰাথমিক গুণৰ ক্ষেত্রতো প্রযোজ্য, গৌণ গুণৰ দৰে। সেয়ে প্ৰাথমিক গুণো মন-নির্ভৰ। তেওঁ আৰু কয় যে sense-data মন-নির্ভৰ নোহোৱা ভৌতিক বস্তুৰ সৈতে সদৃশ নহয় বা হ'বই নোৱাৰে। ৰাছেল বার্কলিৰ বহু সমালোচনাৰ সৈতে তর্ক কৰে, কিন্তু তেওঁৰ মতে sense-data তেও ভৌতিক বস্তু প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে। ভৌতিক বস্তুবোৰৰ স্থান-কালৰ সম্পর্ক আৰু বিভিন্ন সদৃশতাৰ ধাৰণাবোৰ sense-data-ৰ সৈতে মিল খায়।

কিন্তু ৰাছেলৰ তত্ত্বৰ আধাৰত ধৰা হৈছে যে মন-নির্ভৰ নোহোৱা ভৌতিক বস্তুবোৰে মন-নির্ভৰ অভিজ্ঞতা সৃষ্টি কৰে। এইটো কেনেদৰে সম্ভৱ—সেই কথা এক দার্শনিক সমস্যা হৈ থাকে।

৪.৪.৩ বার্কলিৰ আদর্শবাদ (Berkeley's Idealism)

বার্কলিয়ে ভৌতিক বস্তুৰ অস্তিত্ব, যি সাধাৰণতে মন-নির্ভৰ নোহোৱা বুলি ধৰা হয়, গ্ৰহণ নকৰে। তেওঁ কয় যে বাস্তৱতা মনৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সাধাৰণ প্রত্যক্ষৰ বস্তুবোৰ—টেবুল, চকী, গছ-পাত আদি—অস্তিত্ব থাকিবলৈ সেইবোৰ প্রত্যক্ষ কৰিব লাগিব। কেৱল সেই বস্তুবোৰ আছে যিবোৰ মন আৰু মনে যিবোৰ প্রত্যক্ষ কৰে। "মন-নির্ভৰ নোহোৱা বস্তু একো নাই" এই দাবীক আদর্শবাদ (idealism) বুলি কোৱা হয়। বার্কলিৰ আদর্শবাদে মুখ্য কথা হ'ল—আদর্শবাদে কয় যে কেৱল মন আৰু ধাৰণাসমূহে অস্তিত্ব থাকে। আমি যিবোৰ ভৌতিক বস্তু বুলি ভাবো, সেয়া বাস্তৱত ধাৰণাৰ সঙ্কলন। আমি যি দেখো সেয়া হয় প্ৰাথমিক গুণ (primary quality) নহয় গৌণ গুণ (secondary quality) । এইবোৰৰ বাহিৰে আমি আন কিবা দেখি নাপাওঁ। যিহেতু দুয়োটা মন-নির্ভৰ, সেয়ে আমি যি দেখো সেয়া মন-নির্ভৰ। বার্কলিয়ে যুক্তি দিয়ে যে কেৱল প্ৰাথমিক গুণ থকা জগতৰ ধাৰণা অবোধগম্য; যেনে, যিকোনো বস্তুৰ আকাৰ আৰু আকৃতি থাকিলে ৰং থাকিবই লাগিব। ল'কে কয় যে যিকোনো বস্তুৰ আকাৰ আৰু আকৃতি থাকিলে কঠিনতা (solidity) থাকিবই লাগিব, যিটো এটা প্ৰাথমিক গুণ; সেয়ে কেৱল প্ৰাথমিক

গুণৰ জগতৰ ধাৰণা সঙ্গত। মন-নির্ভৰ নোহোৱা বস্তুৰ ধাৰণা অবোধগম্য; যদি আমি যুক্তি দিওঁ যে গুণসমূহ থকা বাবে এটা 'পদার্থৰ আধাৰ' লাগিব, তেন্তে আমি সেই আধাৰৰ ধাৰণা গুণৰ পৰা পৃথককৈ কৰিব নোৱাৰো। আদর্শবাদে পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ সমস্যা সমাধান কৰে—আমি কেনেকৈ জানিম যে জগত কেনেকুৱা? ধাৰণাবোৰ অভিজ্ঞতা কৰাৰ সময়তে আমি জগত অভিজ্ঞতা কৰোঁ। বার্কলিৰ মুখ্য যুক্তিত কয় যে আমি এনে কোনো বস্তু কল্পনা কৰিব নোৱাৰো যি সকলো মনৰ পৰা স্বাধীন। আমি এনে বস্তুৰ কথা ভাবিলে, আমাৰ চিন্তাই তাক মন-নির্ভৰ কৰি তোলে। এই কথা আপত্তি কৰিব পাৰো যে বার্কলিয়ে চিন্তা আৰু চিন্তাৰ বিষয়ক ধাৰণাত বিভ্রাট কৰিছে। যদি ভৌতিক বস্তুৰ প্রাথমিক আৰু গৌণ গুণহে থাকে, আৰু সেয়া ধাৰণা হয়, তেন্তে আমি ক'ব নোৱাৰো যে ভৌতিক বস্তু আমাৰ প্রত্যক্ষৰ কাৰণ, কাৰণ ধাৰণাবোৰ নিষ্ক্রিয় (passive)। সেয়ে, আমাৰ প্রত্যক্ষৰ কাৰণ হৈছে মন, পদার্থ নহয়। আমি যি কল্পনা কৰোঁ আৰু যি প্রত্যক্ষ কৰোঁ তাৰ মাজত পার্থক্য কৰিব পাৰো কাৰণ প্রত্যক্ষ স্বেচ্ছামতে নহয় আৰু ই এটি সুসংগত প্রকৃতিৰ অংশ। সেয়ে, মোৰ প্রত্যক্ষ অন্য মনৰ পৰা উৎপন্ন হ'ব লাগিব। বিভ্রান্তি (illusion) ভ্রম নহয় কাৰণ আমি ভুল প্রত্যক্ষ কৰোঁ, কিন্তু আমি ভুল উপসংহাৰ কৰোঁ যি আমি প্রত্যক্ষ কৰিব বুলি ভাবো। এই কাৰণে আমি 'দেখা পোৱা বস্তু' যেনে 'দেখা যায়' (looks) বুলি কওঁ, 'হয়' (is) বুলি নকওঁ। আদর্শবাদে বিভ্রান্তি আৰু গ্রহণৰ মাজত পার্থক্য ৰাখে—বিভ্রান্তি কম স্পষ্ট আৰু আমাৰ বাকী প্রত্যক্ষৰ সৈতে সুসংগত নোহোৱা। বার্কলি বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধান বুজায় যি বস্তুৰ প্রকৃত স্বৰূপ উলিয়ায় নহয়, সেয়া আমাৰ ধাৰণাৰ মাজৰ সম্পর্ক উলিয়ায়। সেয়া কাৰণ-সম্পর্ক উলিয়ায় নকৰে, কেৱল নিয়মিততা (regularities)। আপত্তি কৰিব পাৰি যে আদর্শবাদে ধৰে যে কোনো দুজন ব্যক্তিয়ে একে বস্তু প্রত্যক্ষ নকৰে, কিয়নো প্রতিজনে নিজৰ মনৰ ধাৰণা প্রত্যক্ষ কৰে। বার্কলিয়ে উত্তৰ দিয়ে যে আমি সদৃশ বস্তু গ্রহণ কৰোঁ, আৰু সেইবোৰ ঈশ্বৰ মনৰ এটা ধাৰণাৰ প্রতিলিপি।

আপত্তি কৰিব পাৰি যে মই জানিব নোৱাৰো মোৰ বাহিৰে যে আন মনৰ অস্তিত্ব আছে নে নাই। বার্কলিয়ে যুক্তি দিয়ে যে মই প্রত্যক্ষ কৰা ধাৰণাসমূহ ঈশ্বৰৰ মনৰ পৰা আহে আৰু মোৰ অভিজ্ঞতাত আন মনৰ অস্তিত্বৰ প্রমাণ আছে। মই কেনেকৈ জানিম যে মই যি প্রত্যক্ষ কৰোঁ সেয়া ঈশ্বৰৰ মনত আছে? বার্কলিয়ে বুজায় যে মই ঈশ্বৰৰ চেতনাত শাশ্বতভাৱে থকা ধাৰণাৰ প্রতিলিপি গ্রহণ কৰোঁ যেতিয়া ঈশ্বৰ মোক সেয়া দেখুৱাবলৈ ইচ্ছা কৰে।

৪.৪.৪ প্রতিভাসবাদ (Phenomenalism)

প্রতিভাসবাদক সকলোতকৈ ভালকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰি এটা ধর্মনিয়পেক্ষ আদর্শবাদ (secular idealism) হিচাপে। আদর্শবাদৰ দৰে, এই তত্ত্বটোয়ে কয় যে বস্তুবোৰ আমাৰ প্রত্যক্ষৰ ওপৰত নির্ভৰ

কৰে। তথাপি, আদর্শবাদৰ পৰা ই ভিন্ন যে প্রতিভাসবাদ ঈশ্বৰক বাধ্য নকৰে যে ঈশ্বৰে সদায় সকলো বস্তু প্রত্যক্ষ কৰে বুলি। আদর্শবাদে কয় যে বস্তুবোৰ কেৱল তেতিয়াই অস্তিত্ব লাভ কৰে যেতিয়া সেয়া প্রত্যক্ষ কৰা হয়। সেয়েহে, আদর্শবাদে দুটা সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়—যেতিয়া আমি বস্তু প্রত্যক্ষ কৰা বন্ধ কৰোঁ তেতিয়া বস্তুৰ কি হয়? আৰু কিয় বেলেগ মানুহৰ অভিজ্ঞতাবোৰ সঙ্গতিপূর্ণ? এই সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ আদর্শবাদে ঈশ্বৰক আনি দিয়ে।

প্রতিভাসবাদ আদর্শবাদৰ পৰা পৃথক হয় কাৰণ ইয়াত কোৱা হয় যে বস্তুবোৰ অস্তিত্ব লাভ কৰে যি পর্যন্ত সেয়া প্রত্যক্ষ কৰা হয় বা প্রত্যক্ষ কৰিব পৰা যায়। সেয়েহে, প্রতিভাসবাদ আদর্শবাদতকৈ দ্রুতপূর্ণ আৰু অল্পদীর্ঘ তত্ত্ব। আদর্শবাদীসকলে কয় যে যি বস্তু প্রত্যক্ষ নহয় তেন্তে অস্তিত্ব নাথাকে। প্রতিভাসবাদে অনুমতি দিয়ে যে এনে বস্তু অস্তিত্ব লাভ কৰিব পাৰে যি প্রত্যক্ষ কৰিব পৰা যায়। সেয়েহে, প্রতিভাসবাদে বস্তুবোৰৰ হেৰুওৱা আৰু ঘূৰি অহা বুজাবলৈ ঈশ্বৰৰ প্রয়োজন নকৰে, যি আদর্শবাদীয়ে কৰে। জর্জ বার্কলিয়ে বহু দিশৰ পৰা যুক্তি দিছে যে sense-data-হে প্রত্যক্ষ বস্তু। এই মতবাদ প্রতিভাসবাদৰ এটা ৰূপ, কিয়নো এই তত্ত্বই বাহ্যিক বস্তুবোৰ ধাৰণা (phenomena)ৰ পৰা গঢ়ি উঠে, যি sense-data-ৰ সমান। এই দৃষ্টিভংগী আদর্শবাদৰ এটা ধাৰণও, কিয়নো ইয়াত ভৌতিক বস্তুবোৰক আদর্শ (ideas)ৰ সমষ্টি হিচাপে ধৰা হয়, পদার্থ বস্তু হিচাপে নহয়, যি মন আৰু ধাৰণাৰ অবিহনে থাকিব নোৱাৰে। ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ ক্রিয়া বিশেষণীয় তত্ত্ব ব্যৱহাৰ কৰি, আপুনি ক্রিয়া বিশেষণীয় প্রতিভাসবাদ গঢ়িব পাৰে, যিয়ে কেৱল ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা ভৌতিক বস্তু গঢ়ে আৰু কয় যে "সেউজীয়া ময়দান দেখা" মানে হৈছে "সেউজীয়া সমদান" অভিজ্ঞতা এটা এক নির্দিষ্ট উজ্জ্বল আৰু স্থিৰ ৰূপত হোৱা। এই প্রতিভাসবাদ দৃষ্টিভংগত, প্রত্যক্ষ sense-data নোহোৱা অৱস্থাতো ঘটিব পাৰে; ইয়াত কেৱল গ্রাহক আৰু তেওঁৰ গুণবোৰৰ প্রয়োজন। sense-datum তত্ত্ব এটা পৰোক্ষ বাস্তববাদ, কিন্তু প্রতিভাসবাদ এটা পোণপটীয়া (direct) অপার্থবাদ (irrealism)—ই কয় যে গ্রহণযোগ্য বস্তু পোণপটীয়া প্রত্যক্ষ কৰা হয়, কিন্তু সেয়া মন-নির্ভৰ নোহোৱা আৰু গ্রাহকৰ অবিহনে অস্তিত্ব থাকিব পৰা বস্তু নহয়। এই কথা নহয় যে সেয়া প্রত্যক্ষৰ ক্ষেত্রত বাস্তৱ নহয়—সেয়া সঁচা অনুভৱৰ বস্তু। প্রতিভাসবাদ মানে নহয় যে ভৌতিক বস্তু অস্তিত্ব নাথাকে; সেয়া মানে যে সেইবোৰ শাস্ত্রীয় অর্থত বাস্তৱ নহয়, অর্থাৎ যি অস্তিত্ব আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ অবিহনে স্বতন্ত্র। প্রতিভাসবাদ ঈশ্বৰ থাকিবলগীয়া বুলি বাধ্য নকৰে বস্তুৰ স্থায়িত্ব আৰু নিয়মবোৰ বুজাবলৈ। তথাপি, অধিক মৌলিক (radical) প্রতিভাসবাদে এই মত দাঙি ধৰে যে বস্তুবোৰ প্রত্যক্ষ নোহোৱা সময়তে কোনো ধৰণৰ অস্তিত্ব নাথাকে; সেয়া অভিজ্ঞতাৰ সৈতে জন্মে আৰু মৃত্যুবৰণ কৰে। sense-datum তত্ত্বৰ বিপৰীতে, প্রতিভাসবাদ সমসাময়িক দার্শনিকসকলৰ মাজত কমে-কমে সমর্থিত। তদুপৰি, sense-datum তত্ত্বৰ তুলনাত ই অধিক সৰল আৰু ব্যয়-কম তত্ত্ব। প্রত্যক্ষৰ তত্ত্ব হিচাপে, প্রতিভাসবাদ বিশ্লেষণ কৰিবলগীয়া বস্তু আৰু সম্পর্ক কম। তদুপৰি, ই ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা আৰু বস্তু প্রত্যক্ষৰ মাজত গুৰুত্বপূর্ণ দূৰত্ব অলপেই, কিয়নো বস্তুবোৰ অন্তর্নিহিত আৰু

পোণপটীয়া অভিজ্ঞতা। তাৰপিছত, "দেখা" বা সামগ্রিক প্রত্যক্ষৰ দার্শনিক ব্যাখ্যা দিয়া কঠিন; আমি আলোচনা কৰা সকলো তত্ত্ব এই প্রশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰিবলৈ সহায় কৰে, কিন্তু কোনো তত্ত্ব একাকাৰে এনে স্পষ্ট আৰু সিদ্ধান্তমূলক উত্তৰ নিদিয়ে যিয়ে আন তত্ত্বসমূহক অসম্ভৱ কৰি তোলে। তথাপি, আমি যিবোৰ তত্ত্ব বিচাৰিছিলো, তাৰ পৰা প্রত্যক্ষ সম্পর্কীয় বহু গুৰুত্বপূর্ণ কথা জানিব পাৰিলো।

প্রত্যক্ষ এটা কাৰণমূলক সম্পর্কৰ দৰে। এনেধৰণৰ সর্বাধিক সহজ আৰু মূখ্য ৰূপ, সাধাৰণ প্রত্যক্ষ, গ্রাহকৰ বাহিৰে প্রত্যক্ষ বস্তু আৰু ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা দুয়োৰে প্রয়োজন, যিয়ে কোনো এক বস্তুৰ বিষয়ে কিছুমান অস্পষ্ট আৰু সম্ভৱত বিস্তৃত তথ্য মানসিক ৰূপত সংগ্রহ কৰে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: প্রত্যক্ষ কি ?

.....

প্রশ্ন ২: প্রত্যক্ষৰ চাৰি উপাদান কি কি ?

.....

প্রশ্ন ৩: প্রত্যক্ষৰ সম্পর্কে কিমানটা তত্ত্ব আছে ?

.....

প্রশ্ন ৪: প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদৰ দৃষ্টিত প্রত্যক্ষ কি ?

.....

প্রশ্ন ৫: sense-data অর্থ কি ?

.....

প্রশ্ন ৬: পৰোক্ষ বাস্তৱবাদৰ দুটা মুখ্য চর্ত কি ?

.....

প্রশ্ন ৭: খালীস্থান পূৰণ কৰক:

(i) আদর্শবাদৰ প্রতিষ্ঠাপক ..... ।

(ii) আদর্শবাদ কয় যে আমি যি দেখা পাওঁ সেয়া হয় বা .....

অথবা ..... দ্বিতীয়গুণ।

প্রশ্ন ৮: প্রত্যক্ষৰ প্রতিভাসবাদী দৃষ্টিভংগী কি?

.....

৪.৫ ভাৰতীয় প্রত্যক্ষ ধাৰণা

ভাৰতীয় দর্শনত, প্রত্যক্ষক বাস্তৱৰ জ্ঞানৰ পোণপটীয়া উৎস হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। প্রত্যক্ষত আমি বাস্তৱৰ সন্মুখীন হৈ থাকোঁ। সকলো দর্শনিক সম্প্রদায়ে প্রত্যক্ষক জ্ঞানৰ প্রাথমিক আৰু মৌলিক উৎস বুলি মানে। শব্দৰ আক্ষৰিক অর্থ অনুসৰি, "প্রত্যক্ষ" মানে প্রত্যক্ষ। প্রত্যক্ষ বুলি কোৱা হয় কাৰণ ই ইন্দ্রিয়সমূহৰ সৈতে সম্পর্কৰ জৰিয়তে সংঘটিত হয়। সেই ইন্দ্রিয়সমূহ হ'ল — চকু, কাণ, নাক, জিভা আৰু ছাল। এই পাঁচটা ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা তত্ত্বত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সাধাৰণ ভাষাত, প্রত্যক্ষ মানে বস্তুগত বিশ্বৰ প্রত্যক্ষ জ্ঞান। প্রত্যক্ষৰ প্রক্রিয়া এনেধৰণে হয়: প্রথমত আত্মা মনৰ সৈতে সংস্পর্শত আহে, তাৰপিছত মন ইন্দ্রিয়ৰ সৈতে সংস্পর্শত আহে আৰু ইন্দ্রিয়সমূহ তেনেকৈ বস্তুৰ সৈতে সংস্পর্শত আহে। যেতিয়া মন এই সংস্পর্শসমূহৰ জৰিয়তে পৰিবর্তিত হয়, তেতিয়া প্রত্যক্ষৰ জন্ম লয়। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ সকলো বিভাগে বিদ্যালয়ে প্রত্যক্ষ বা প্রত্যক্ষক বৈধ জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে গ্রহণ কৰিছে। সঁচাকৈয়ে, ভাৰতীয় দর্শনিকসকলে সাধাৰণতে স্বীকৃতি দিছে যে বৈধ জ্ঞানৰ প্রথম উৎস হ'ল 'প্রত্যক্ষ'। প্রত্যক্ষ ইন্দ্রিয়-বস্তু সংস্পর্শৰ ফলত সংঘটিত হয় আৰু কোনো পূর্বৰ জ্ঞানৰ ফল নহয়। প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞাসমূহ: প্রত্যক্ষ জ্ঞান হৈছে একোখন বিশেষ বস্তুৰ সান্নিধ্যৰ জ্ঞান যি পোণপটীয়াকৈ ইন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে লাভ কৰা হয়। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ সকলো আস্তিক বিভাগে ন্যায়, বৈশেষিক, সংস্কৃত, যোগ, মীমাংসা আৰু বেদান্ত — প্রত্যক্ষক বৈধ জ্ঞানৰ প্রাথমিক উৎস হিচাপে সর্বজন স্বীকাৰ কৰিছে। ইয়াক সংজ্ঞা দিয়া হয় যে, ই ইন্দ্রিয় বাহ্যিক বস্তুৰ সংস্পর্শৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত এক তৎক্ষণাত জ্ঞান। ভিন্ন ভিন্ন ভাৰতীয় দর্শনিক বিভাগে প্রত্যক্ষক ভিন্ন ভাৱে সংজ্ঞায়িত কৰিছে। প্রাচীন ন্যায়- বৈশেষিকত সাধাৰণতে প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা দিয়া হয় — ই হৈছে নির্দিষ্ট আৰু সত্য জ্ঞান, যি বস্তু আৰু ইন্দ্রিয়ৰ সংস্পর্শৰ ফল। গণেশে প্রত্যক্ষক পোণপটীয়া উপলব্ধি হিচাপে সংজ্ঞা দিছে। গৌতমে ইন্দ্রিয়-প্রত্যক্ষক তেনে জ্ঞান বুলি সংজ্ঞা দিছে, যি ইন্দ্রিয় আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শৰ পৰা উদ্ভৱ হয়, যিটো প্রকাশযোগ্য শব্দত, নির্ভুল আৰু নির্দিষ্ট। বৈশেষিকে কয় যে প্রত্যক্ষ আমাক পদার্থ, গুণ আৰু কার্য বুজিবলৈ সক্ষম কৰে। গৌতমৰ সংজ্ঞাই প্রত্যক্ষ বিচাৰত চাৰিটা চর্ত আগবঢ়ায় — ১। বিচাৰমূলক প্রত্যক্ষ আৰু সত্য হ'ব লাগে মাথোঁ ইন্দ্রিয় আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শৰ ফল হলে। ২। ই ভাষাগত নহয়। ৩। ই বিচৰণ নকৰে। ৪। ই নির্দিষ্ট। সংস্কৃতত, সংস্কৃতী ধর্মৰ

মতে, প্রত্যক্ষ হৈছে কোনো বস্তুৰ সৰল জ্ঞান, যি ইন্দ্রিয় সংস্পর্শৰ জৰিয়তে লাভ কৰা হয়। সংখ্যাদর্শনে প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে — ই হৈছে তেনে জ্ঞান যি কোনো বস্তুৰ সৈতে ইন্দ্রিয়ৰ সংস্পর্শৰ মাধ্যমে হয়। কপিল তেনে প্রত্যক্ষক বিবেচনা কৰে য'ত "প্রত্যক্ষ হৈছে সেই জ্ঞান যি কোনো বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কিত।" কেশৱমিশ্রৰ 'তর্কভাষা'ত প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে— ই হৈছে বৈধ প্রত্যক্ষ জ্ঞানৰ উৎস; আৰু প্রত্যক্ষ জ্ঞান হৈছে যি ইন্দ্রিয়-বস্তু সংস্পর্শৰ দ্বাৰা উদ্ভূত হয়। প্রস্তুপদে প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে — ই হৈছে ইন্দ্রিয়ৰ ওপৰত নির্ভৰশীল জ্ঞান। যোগ, যি সংস্কৃতৰ সংস্কৃতিধাৰা-সংক্রান্ত এখন শাখা, প্রত্যক্ষক স্বাধীন জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে স্বীকৃতি দিয়ে। বিশ্বনাথো প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা দি কৈছে — ই হৈছে পোনপটীয়া বা তৎক্ষণাত উপলব্ধি, যি অন্য কোনো জ্ঞানৰ মাধ্যমে লাভ কৰা নহয়। মীমাংসাৰ প্রভাকৰ প্রতিপন্ন কৰে — প্রত্যক্ষ হৈছে পোনপটীয়া উপলব্ধি, যি বস্তু, আত্মা আৰু জ্ঞানৰ সৈতে সম্পর্কিত। জৈমিনিয়ে কয় — "প্রত্যক্ষ হৈছে জ্ঞান, যি ইন্দ্রিয়-বস্তু সংস্পর্শৰ দ্বাৰা আত্মাত উৎপন্ন হয়," লগতে তেওঁ কয় যে এই জ্ঞান মাত্র উপস্থিত বস্তু জ্ঞান লভে আৰু অতি ইন্দ্রিয় (super-sensuous) নৈতিক বস্তু নহয়। প্রমাণচন্দ্রিকাৰ মতে, প্রত্যক্ষ হৈছে সন্নিকট আৰু অমধ্যস্থ জ্ঞানৰ অর্থ। কুমাৰিলাই প্রত্যক্ষৰ স্বভাৱ বর্ণনা কৰিছে — ই হৈছে ইন্দ্রিয়ৰ যথাযথ কার্য্যৰ ফল স্বৰূপ ব্যক্তি দ্বাৰা লাভ কৰা জ্ঞান, যি বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কিত। অদ্বৈত-বেদান্তত প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে — 'প্রত্যক্ষ জ্ঞান হৈছে বাহ্যিক বস্তুৰ প্রচেতনতা'। প্রত্যক্ষক প্রমাণ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হয়, যি বৈধ জ্ঞানৰ একক কাৰক। বাস্তৱত, ইন্দ্রিয়ই প্রত্যক্ষ বোধৰ কাৰণ বা কাৰণকাৰী। আমি প্রত্যক্ষক আমাৰ ইন্দ্রিয়ৰ কর্ম হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰো। এই জ্ঞানৰ উৎস বিশেষকৈ যে ইন্দ্রিয়গত পৃথিৱীৰ সৈতে জড়িত, সেয়া শংকৰে মানি লৈছে।

সত্য প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা হৈছে তৎক্ষণাত আৰু কালহীন জ্ঞান। ই আমাক বস্তুৰ সাধাৰণ জ্ঞান দিয়ে, সাধাৰণতে ইন্দ্রিয়ৰ ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে। বিষয় আৰু প্রত্যক্ষতাবোধৰ চিন্তাধাৰাৰ মিলন হৈছে প্রত্যক্ষ। বেদান্ত মতে, বিষয় আৰু প্রত্যক্ষতাবোধ এক হয় কাৰণ দুয়ো একে চেতনাই। আস্তিক বিভাগৰ বাহিৰে, চার্বাক, যি বস্তুবাদৰ শাখা, প্রত্যক্ষক জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে স্বীকৃতি দিয়ে। তাৰ মতে, প্রত্যক্ষ হৈছে একমাত্র বৈধ জ্ঞানৰ মাধ্যম। সাধাৰণ বিধান কোনো অৱস্থাত সঁচা হ'ব পাৰে, কিন্তু অনপ্রত্যক্ষ অৱস্থাত ইয়াৰ সত্যতা নিশ্চয় নহয়। প্রত্যক্ষৰ ভিন্ন প্রকাৰসমূহ:

অনেক দর্শনিকেই প্রত্যক্ষক বিভিন্নদৰে বিশ্লেষণ কৰিছে। ইয়াৰ দুটা ভাগ আছে — সাধাৰণ আৰু অতি-সাধাৰণ। সাধাৰণ প্রত্যক্ষত, জ্ঞান ইন্দ্রিয়সমূহ আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শৰ পৰা হয়। অতি-সাধাৰণ প্রত্যক্ষই ইন্দ্রিয় নোহোৱাকৈ তৎক্ষণাত জ্ঞান প্রদান কৰে। যেতিয়া ইন্দ্রিয় আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শ সাধাৰণ হয়, তেতিয়া আমি সাধাৰণ প্রত্যক্ষ লাভ কৰোঁ, কিন্তু অতি-সাধাৰণ প্রত্যক্ষত ইন্দ্রিয় আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শ সাধাৰণ নহয়। পুনৰ, সাধাৰণ প্রত্যক্ষক তিনি ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে — (i) অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ, (ii) নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ আৰু (iii) চিনাকি।

ন্যায়িকসকলে প্রত্যক্ষৰ দুটা ৰূপ চিনাক্ত কৰিছে — নির্বিকল্পক বা অনির্ধাৰিত আৰু সৱিকল্পক বা নির্ধাৰিত। নির্বিকল্পক বা অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ হৈছে বস্তুৰ কেৱল সাধাৰণ আৰু বিশেষ গুণবিশেষ গুণসমূহৰ সান্নিধ্যত প্রাপ্ত প্রত্যক্ষ, কিন্তু তাৰ বিষয়ে কোনো নির্ণয় নকৰাকৈ এইটো বা সেয়া বুলি চিনাক্ত কৰা নহয়। আৰু সৱিকল্পক হৈছে নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ, য'ত বস্তুৰ বিষয়ে এইটো বা সেয়া বুলি নির্ণয় কৰা হয়। এইটো অবশ্যে নির্বিকল্পক বা কেবল বস্তুৰ প্রত্যক্ষৰ আগতে অনুমান কৰা হয়, য'ত স্পষ্ট চিনাকি বা স্বত্ববোধ নাই। পুনৰ, প্রত্যক্ষক সাধাৰণ আৰু অতি-সাধাৰণ হিচাপে বিভক্ত কৰা হৈছে। সাধাৰণ প্রত্যক্ষত, ইন্দ্রিয়ই বস্তুৰ সৈতে সাধাৰণ বা স্বাভাৱিকভাৱে সংস্পর্শ কৰে। অতি-সাধাৰণ প্রত্যক্ষত, ইন্দ্রিয়-বস্তু সংস্পর্শ অস্বাভাৱিক হয়। সাধাৰণ প্রত্যক্ষৰ দুটা প্রকাৰ আছে — আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক। আভ্যন্তৰীণ প্রত্যক্ষত মন, যি অভ্যন্তৰীণ অঙ্গ, শাৰীৰিক অৱস্থা আৰু প্রক্রিয়াৰ সৈতে সংস্পর্শ কৰে, যেনে — জ্ঞান, ভাব, ইচ্ছা, যন্ত্রণা, আনন্দ আদিৰ সৈতে। বাহ্যিক প্রত্যক্ষ ঘটে যেতিয়া পাঁচটা বাহ্যিক ইন্দ্রিয় অংগই বাহ্যিক বস্তুৰ সৈতে সংস্পর্শ কৰে। ইয়াৰ পাঁচ প্রকাৰ — দৃষ্টিগত, শ্রবণ, স্পর্শ, স্বাদ আৰু গন্ধ।

অতি-সাধাৰণ প্রত্যক্ষ পুনৰ তিনি প্রকাৰৰ — সাধাৰণলক্ষণ, জ্ঞানলক্ষণ আৰু যোগজ। সাধাৰণলক্ষণ প্রত্যক্ষ হৈছে সার্বজনীন বস্তুৰ প্রত্যক্ষ। যেতিয়া আমি কোনো বিশেষ বস্তু চিনি পাঁও, আমি প্রথমে তাৰ ভিতৰত থকা 'গভীৰ সার্বজনীনতা' চিনি পোৱা। জ্ঞানলক্ষণ প্রত্যক্ষ হৈছে সংগঠনযোগে জটিল প্রত্যক্ষ। ইয়াত বস্তু প্রত্যক্ষভাৱে ইন্দ্রিয়-অংগৰ সন্মুখত নাথাকে, কিন্তু অতীতৰ জ্ঞানৰ স্মৃতিত পুনৰ উদিত হৈ প্রতিনিধিত্বৰ জৰিয়তে চিনাক্ত হয়। যোগজ প্রত্যক্ষ হৈছে যোগীসকলৰ দ্বাৰা ধ্যানৰ শক্তিৰ জৰিয়তে অতীত, বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ সকলো বস্তুৰ পোনপটীয়া আৰু অন্তর্নিহিত প্রত্যক্ষ। সাংখ্য দর্শনৰ নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষৰ ব্যাখ্যা ন্যায়িকসকলৰ পৰা ভিন্ন। সংখ্যা সকলে কয় যে নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ হৈছে অস্পষ্ট সজাগতা, যি বিশ্লেষণ, সংশ্লেষন আৰু ব্যাখ্যাত স্বচ্ছ আৰু স্পষ্ট হয়। অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষৰ জৰিয়তে আমি আমাৰ প্রত্যক্ষ অভিজ্ঞতা 'এইটো কিবা এটা' বুলি নির্ণয় ৰূপে প্রকাশ কৰো। সাংখ্য দর্শনে অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষক বস্তুৰ তৎক্ষণাত, পবিত্র আৰু সৰল জ্ঞান বুলি কয়। নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষৰ অৱস্থাত বস্তুৰ বিশ্লেষণ আৰু সংশ্লেষন হয়।

কুমাৰিলা আৰু প্রভাকৰে প্রত্যক্ষত দুটা পর্যায় — অনির্ধাৰিত আৰু নির্ধাৰিত স্বীকাৰ কৰিছে। নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ হৈছে বস্তু আৰু তাৰ গুণৰ তৎক্ষণাত আৰু পোনপটীয়া জ্ঞান, যি ইন্দ্রিয়-বস্তু সংস্পর্শৰ ফলত মনৰ অধীন প্রভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হয়। কুমাৰিলাই নির্ধাৰিত আৰু অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ দুয়োটাৰ বৈধতা স্বীকাৰ কৰিছে। অদ্বৈত বেদান্ত মতে, সবিকল্পক প্রত্যক্ষৰ অর্থ হৈছে আমি কোনো বস্তু দেখা, তাৰ পিছত ঘোষণা কৰা যে ই এইটো বা সেয়া; আগতকৈ কোনো ধাৰণা নথকা অৱস্থাত বস্তু মাত্র গ্রহণ কৰা যেনে — যেতিয়া আমি শুব পৰা অৱস্থাৰ পৰা জাগ্রত হৈ বাঘ দেখোঁ আৰু সেয়ে দৌৰি যায়।

অদ্বৈতবাদীয়সকলে স্বীকাৰ কৰে যে নির্ধাৰিত প্রত্যক্ষ বাস্তৱৰ জ্ঞান নিদিয়ে। তেওঁলোকে স্বীকাৰ কৰে যে অনির্ধাৰিত প্রত্যক্ষহে একমাত্র বৈধ প্রত্যক্ষ।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৮: ন্যায়- বৈশেষিকৰ প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা কি ?

.....

প্রশ্ন ৯: ভাৰতীয় দর্শনৰ সকলো বিভাগে কি প্রত্যক্ষৰ তত্ত্ব গ্রহণ কৰে ?

.....

৪.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- প্রত্যক্ষ হৈছে এনে এক প্রক্রিয়া যাৰ জৰিয়তে আমি আমাৰ পাঁচটা ইন্দ্রিয় ব্যৱহাৰ কৰি, পৃথিৱীখনৰ বিষয়ে তথ্য সংগ্রহ কৰো। প্রত্যক্ষৰ চাৰি উপাদান আছে। এইবোৰ হ'ল— (i) প্রত্যক্ষকাৰী, (ii) বস্তু, (iii) ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা আৰু (iv) বস্তু আৰু বিষয়ৰ মাজৰ সম্পর্ক, যিটো সাধাৰণতে কাৰণ-ফল সম্পর্ক হিচাপে ধৰা হয়, য'ত বস্তুয়ে প্রত্যক্ষকাৰীৰ ভিতৰত ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা উৎপন্ন কৰে।
- প্রত্যক্ষৰ মূলত তিনি প্রধান তত্ত্ব আছে — প্রত্যক্ষ বাস্তববাদ, পৰোক্ষ বাস্তববাদ আৰু ভাববাদ। প্রত্যক্ষৰ দর্শনিকসকল বাস্তবাদী আৰু ভাববাদী হিচাপে বিভক্ত। বাস্তবাদীসকলে কয় যে আমি যিবোৰ বস্তু প্রত্যক্ষ কৰোঁ সেয়া মাত্র ভৌতিক বস্তু, যিসকল আমাৰ মন আৰু প্রত্যক্ষৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে অস্তিত্ববান। আনহাতে, ভাববাদীসকলে কয় যে আমি কেৱল মানসিক বস্তু বা কিছুমান ধাৰণাৰ ভাবেই প্রত্যক্ষ কৰোঁ।
- প্রতিভাসবাদক ভাববাদৰ এক নিঃসর্গিক ৰূপ বুলি ধৰা হয়। ভাববাদৰ দৰে, এই তত্ত্বেও ধৰা হয় যে বস্তুসমূহ আমাৰ প্রত্যক্ষতাই নির্ভৰশীল।
- ভাৰতীয় দর্শন অনুসৰি, প্রত্যক্ষক বাস্তৱত জ্ঞানৰ এক তৎক্ষণাত উৎস হিচাপে গ্রহণ কৰা হৈছে। প্রত্যক্ষত আমি বাস্তৱৰ সন্মুখীন হৈ থাকোঁ। সকলো দর্শন শাখাই ইয়াক জ্ঞানৰ প্রাথমিক আৰু মৌলিক উৎস বুলি অভিহিত কৰিছে। শব্দৰ আক্ষৰিক অর্থ অনুসৰি "প্রত্যক্ষ" হৈছে 'সাক্ষাৎ'। ইয়াক 'সাক্ষাৎ' বুলিয়া কোৱা হয় কাৰণ এইটো ইন্দ্রিয়ৰ সহায়ত ঘটে।

৪.৭ অধিক জানিবলৈ

১. Hume, David: A Treatise of Human Nature, Oxford, 1888

২. Russell, Bertrand: The Problem of Philosophy, London, 1912

৩. O'Connor, D.J., and Carr: Introduction to the Theory of Knowledge, 1982

৪. Chisholm, R: Theory of Knowledge, Prentice-Hall, 1966

৫. Sharma, C.D: A Critical Survey of Indian Philosophy, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi 1976

৬. Chatterjee, S.C: The Nyaya Theory of Knowledge, Calcutta, 1978

৪.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: প্রত্যক্ষ বুলিলে সাধাৰণতে আমি ইন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে পৃথিৱীৰ উপলব্ধিক বুজোঁ, অথবা ইন্দ্রিয় ব্যৱহাৰৰ সাধাৰণ অনুশীলন, অথবা ইয়াৰ নির্দিষ্ট অৱস্থাত অনুশীলন। পুনৰ, ইয়াক এনেকৈ সংজ্ঞা দিয়া যায় যে এইটো এনে এক প্রক্রিয়া যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিসকলে তেওঁলোকৰ ইন্দ্রিয় গৃহীত প্রভাৱবোৰ সংগঠিত আৰু ব্যাখ্যা কৰে, যাতে তেওঁলোকৰ পৰিবেশৰ অর্থ উন্মোচন হয়।

উত্তৰ ২: প্রত্যক্ষৰ চাৰি উপাদান আছে। এইবোৰ হ'ল— (i) প্রত্যক্ষকাৰী, (ii) বস্তু, (iii) ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা আৰু (iv) বস্তু আৰু বিষয়ৰ মাজত থকা সম্পর্ক, যিটো সাধাৰণতে কাৰণ-ফল সম্পর্ক হিচাপে ধৰা হয়।

উত্তৰ ৩: প্রত্যক্ষৰ চাৰি তত্ত্ব।

উত্তৰ ৪: পৰোক্ষ বাস্তববাদ, যিটো প্রত্যক্ষৰ এক তত্ত্ব, এই তত্ত্ব অনুসৰি আমি ভৌতিক বস্তুসমূহ প্রত্যক্ষ কৰোঁ আৰু এইবোৰ আমাৰ মনৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে অস্তিত্ববান। ইয়াৰ মতে, আমি ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা যিবোৰ বস্তু প্রত্যক্ষ কৰোঁ, সেয়া হ'ল ভৌতিক বস্তু আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন গুণ। উদাহৰণস্বৰূপে — যেতিয়া মই মোৰ ডেস্ক প্রত্যক্ষ কৰোঁ, তেতিয়া মই ইয়াৰ আকৃতি, আকাৰ, ৰং, গন্ধ আৰু গঠন প্রত্যক্ষ কৰোঁ।

উত্তৰ ৫: ৰাছেলে 'sense-data' ক মানসিক বস্তু বুলি সংজ্ঞা দিছে, যিবোৰ আমি যিদৰে দেখো, তেনেকৈয়ে থাকে। sense-data কেৱল তেতিয়াহে অস্তিত্ববান, যেতিয়া সেইবোৰ অভিজ্ঞতা কৰা হয়। ৰাছেলে পুনৰ কয় যে sense-data ব্যক্তিগত।

উত্তৰ ৬: পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ দুটা মুখ্য দৃষ্টিকোণ—

(a) পৰোক্ষ বাস্তববাদে কয় যে, যেতিয়া আমি কিছুমান বস্তু কোনো বিশেষ গুণ (F) সহ দেখো, তেতিয়া এনে এক বস্তু থাকে য'ত সেই গুণ থাকে। যদি সেইটো ভৌতিক বস্তু নহয়, তেন্তে সেইটো মানসিক বস্তু — অর্থাৎ sense-data যি আমি প্রত্যক্ষ কৰোঁ।

(b) কিন্তু, আমি ভ্রান্ত আৰু সত্য প্রত্যক্ষৰ মাজৰ পার্থক্য কৰিব নোৱাৰোঁ। সেয়েহে আমি একে বস্তু প্রত্যক্ষ কৰোঁ। যেতিয়া আমি ভ্রান্ত প্রত্যক্ষত sense-data প্রত্যক্ষ কৰোঁ, তেতিয়া আমি সদায় sense-data প্রত্যক্ষ কৰোঁ বুলি অনুমান কৰিব লাগে।

উত্তৰ ৭:

(i) জর্জ বার্কলি

(ii) প্রাথমিক, গৌণ।

উত্তৰ ৮: প্রত্যক্ষৰ প্রতিভাসবাদী দৃষ্টিভংগী হৈছে — এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, প্রত্যক্ষ বস্তুবোৰ পোনপটীয়া প্রত্যক্ষ কৰা হয়, কিন্তু ই ইয়াক অস্বীকাৰ কৰে যে এইবোৰ বস্তু বাস্তৱিক অর্থত মন-স্বতন্ত্র আৰু প্রত্যক্ষকাৰীৰ পৰা পৃথকভাৱে অস্তিত্ববান।

উত্তৰ ৯: ন্যায়- বৈশেষিক মতে, গৌতমে প্রত্যক্ষক এনেদৰে সংজ্ঞা দিছে — "এটা ত্রুটিহীন জ্ঞান, যি ইন্দ্রিয় অংগ আৰু বস্তুৰ সংস্পর্শৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হয়, যি কোনো নামৰ সৈতে সম্পৃক্ত নহয় আৰু যিটো স্পষ্টভাৱে সংজ্ঞায়িত।" বিশ্বনাথই প্রত্যক্ষক সংজ্ঞা দিছে — "এটা পোনপটীয়া বা তৎক্ষণাত জ্ঞান, যিটো আন কোনো জ্ঞানৰ সহায়ত প্রাপ্ত নহয়।"

উত্তৰ ১০: হয়, ভাৰতীয় দর্শনৰ প্রায় সকলো শাখাই প্রত্যক্ষক জ্ঞানৰ এক উৎস হিচাপে গ্রহণ কৰিছে। যথার্থতে, চার্বাক — বস্তুবাদৰ এক শাখাই কয় যে প্রত্যক্ষহে একমাত্র বৈধ জ্ঞানৰ মাধ্যম।

৪.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. প্রত্যক্ষ শব্দটোৰ সাধাৰণ অর্থ কি ?

প্রশ্ন ২. প্রত্যক্ষত কিমানটা উপাদান থাকে।

প্রশ্ন ৩. Sense-data ৰ স্বভাৱ কি ?

প্রশ্ন ৪. চার্বাক দর্শনশাস্ত্রত প্রত্যক্ষক গ্রহণ কৰা হৈছে নে ?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. (a) প্রত্যক্ষ বাস্তববাদ (Direct Realism),

(b) ভাববাদ (Idealism) সম্পর্কে সংক্ষিপ্ত টোকা লিখক ।

প্রশ্ন ২. পৰোক্ষ বাস্তববাদৰ মতে প্রত্যক্ষ মানে কি? আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩. ন্যায়-ৱৈশেষিক দর্শনৰ মতে প্রত্যক্ষ কি? চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৪. মীমাংসা দর্শন মতে প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা কি?

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখা):

প্রশ্ন ১. পাশ্চাত্য দর্শনত প্রত্যক্ষৰ কি কি তত্ত্ব আছে? বিৱৰণ দিয়ক।

প্রশ্ন ২। প্রত্যক্ষৰ তত্ত্বৰ হিচাপে ভাববাদৰ মুখ্য দৃষ্টিকোণসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৩। কিয় প্রতিভাসবাদ (Phenomenalism) প্রত্যক্ষৰ তত্ত্বৰ ৰূপ হিচাপে গণ্য কৰা হয়?

প্রশ্ন ৪. ভাৰতীয় দর্শনৰ মতে প্রত্যক্ষ সন্দর্ভত আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ৫: স্মৃতি

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ স্মৃতিৰ সংজ্ঞাসমূহ

৫.৪ ভাল স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

৫.৫ স্মৃতিৰ পর্যায়সমূহ

৫.৬ স্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহ

৫.৬.১ প্রতিনিধিত্বমূলক তত্ত্ব

৫.৬.২ বাস্তৱবাদী তত্ত্ব

৫.৭ স্মৃতিৰ ৰূপসমূহ

৫.৭.১ তথ্যভিত্তিক স্মৃতি

৫.৭.২ ব্যৱহাৰিক স্মৃতি

৫.৭.৩ ব্যক্তিগত স্মৃতি

৫.৮ স্মৃতি কি বিশ্বাসযোগ্য?

৫.৯ স্মৃতি-জ্ঞানৰ অপৰিহার্যতা

৫.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

৫.১২ অগ্রগতি খতিয়ান

৫.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- স্মৃতিৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ভাল স্মৃতিৰ গুণাবলী আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- স্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহ বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব

- স্মৃতিৰ ৰূপসমূহ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব

৫.২ পৰিচয়

আমাৰ প্ৰথম প্ৰশ্নসমূহ স্পষ্ট। স্মৃতি আচলতে কি? এটা বস্তু বা ঘটনা মনত পেলোৱা মানে কি? এই দাৰ্শনিক প্ৰশ্নবোৰক মনোবিজ্ঞানী বা স্নায়ুবিজ্ঞানীয়ে কৰা অনুৰূপ প্ৰশ্নসমূহৰ পৰা পৃথক কৰি বিবেচনা কৰিব লাগিব। কিদৰে স্মৃতি কাম কৰে, আমাৰ শৰীৰ বা মগজুত কি হয় যেতিয়া আমি মনত পেলাওঁ, কেনেধৰণৰ শাৰীৰিক আৰু মনস্তাত্বিক কাৰকবোৰে স্মৰণ সহায় বা বাধা দিয়ে এইবোৰ বিজ্ঞানীৰ বিষয় যিয়ে 'স্মৃতি' বুলি কোৱা মানৰ সামৰ্থ্যৰ কাৰ্যপদ্ধতিৰ অনুসন্ধান কৰে। কিন্তু আমাৰ প্ৰশ্নটো ভিন্ন; আমি জানিব বিচাৰো স্মৃতি নিজে কি, এই মানৰ সামৰ্থ্যটোৰ আচলতে কি অৰ্থ, কিদৰে ই কাম কৰে সেয়া নহয়। আমি স্মৃতিৰ যান্ত্রিকণ বা মেকানিজমটো বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই, আমি জানিব বিচাৰো ইয়াৰ প্ৰকৃতি কি? যেতিয়া আমি "মই মনত পেলাওঁ" বুলি কওঁ, তেতিয়া আমি ঠিক ক'ত ইঙ্গিত কৰো? স্মৃতি মানে হৈছে কিবা বস্তু, ঘটনা বা অভিজ্ঞতাৰ আদৰ্শ পুনৰ উদয়। ই হৈছে এক পুৰণি ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণ যি সাময়িকভাৱে আমাৰ চেতনাৰ পৰা আঁতৰ হৈছিল। ইয়াক বুজাবৰ বাবে আমি আমাৰ শৈশৱৰ কিবা পুৰণি ঘটনা মনত পেলোৱাৰ উদাহৰণ দিব পাৰো। আদালতত সাক্ষীয়ে সাক্ষ্য দিয়াটো স্মৃতিৰ এটা ভাল উদাহৰণ। তেওঁ সম্ভৱপৰকৈ, যি বস্তু বা ঘটনা দেখা পাইছিল সেইবোৰ মূলভাৱে যিদৰে হৈছিল, সেয়াই পুনৰ মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰে। সেয়ে স্মৃতিত, যি কথা মনত পৰিছে তাক অতীতত সংঘটিত বুলি ধৰা হয়। কিন্তু এটা ঘটনাক কেৱল অতীতত হোৱা বুলি কোৱাৰ দ্বাৰা স্মৃতি নহয়; ই আমাৰ নিজা অতীতৰ অংশ হিচাপে চিনি পোৱা হ'ব লাগে। সেয়ে, প্ৰকৃত অৰ্থত স্মৃতি হৈছে এক পুৰণি অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণ বা পুনঃপ্ৰতিষ্ঠা, লগতে সেই অভিজ্ঞতাৰ সময়ত আমি সেইটো ভাবিছিলোঁ বা অনুভৱ কৰিছিলোঁ বুলি স্পষ্টভাৱে জানো। কিবা এটা বস্তু, ঘটনা বা অভিজ্ঞতাৰ আদৰ্শ পুনঃউদয়েই হৈছে স্মৃতি। ই হৈছে এক পুৰণি ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ পুনঃস্মৰণ, যি সাময়িকভাৱে আমাৰ চেতনাৰ পৰা আঁতৰ হৈছিল।

৫.৩ স্মৃতিৰ সংজ্ঞা (DEFINITIONS OF MEMORY)

এজন সাধাৰণ মানুহৰ বাবে, স্মৃতি মানে হৈছে অতীতৰ অভিজ্ঞতা মনত পেলোৱাৰ ক্ষমতা। মনোবিজ্ঞানীসকলে স্মৃতিক বিভিন্ন ৰূপত সংজ্ঞা দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছে। কেইটামান সংজ্ঞা তলত দিয়া হৈছে:

১. ষ্টাউটৰ মতামত: "স্মৃতি হৈছে অতীত অভিজ্ঞতাৰ আদর্শ পুনৰুত্থান, সম্ভৱপৰকৈ, সেই সময়ত যিদৰে আৰু যি ক্ৰমত ঘটিছিল, ঠিক সেইদৰে।"

২. উডৱর্থৰ মতামত: "স্মৃতি হৈছে যি আগতে শিকিছিলো তাক মনত পেলোৱা।" তেওঁ স্মৃতিক শিকি লোৱা, সংৰক্ষণ, পুনঃস্মৰণ আৰু চিনাক্তকৰণৰ লগত জড়িত বুলি ধৰে।

৩. ৰ'ছৰ মতামত: ৰ'ছে স্মৃতিক সংজ্ঞা দিয়ে "এটা নতুন অভিজ্ঞতা যি পূর্বৰ অভিজ্ঞতাই সৃষ্টি কৰা ধাৰণাৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত, আৰু এই দুইটাৰ মাজৰ সম্পর্ক স্পষ্টভাৱে ধৰা যায়।"

৪. জেমছ ড্রেভাৰ (James Drever)-এ মনোবিজ্ঞানৰ অভিধানত স্মৃতিক সংজ্ঞা দিছে: "জীয়াই থকা প্ৰাণীৰ এটা বৈশিষ্ট্য, যাৰ ফলত তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাই পিছত প্ৰভাৱ পেলায় আৰু ভৱিষ্যতৰ অভিজ্ঞতা আৰু আচৰণক সলনি কৰে।"

উপৰোক্ত সংজ্ঞাবোৰৰ পৰা আমি এই সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰো যে স্মৃতি তলত দিয়া ধাপসমূহত অন্তর্ভুক্ত:

(i) কিবা বিষয় অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে শিকি লোৱা

(ii) প্ৰত্যেক অভিজ্ঞতাই কিছু চিন বা ছাপ ৰাখি যায়

(iii) এই ছাপবোৰ নিদিষ্ট ক্ৰমত পুনৰ মনত পৰে

(iv) এই স্মৰণভাৱে মনত পৰা ছাপবোৰে ভৱিষ্যতৰ আচৰণ সলনি কৰে

সেয়ে, স্মৃতি হৈছে অতীত অভিজ্ঞতাৰ সংৰক্ষণ, যাক পিছত প্ৰয়োজন মতে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: স্মৃতি বুলি কি বুজা যায়?

.....

প্ৰশ্ন ২: স্মৃতি সম্পর্কে ষ্টাউটৰ দৃষ্টিভংগী কি?

.....

কার্য্যকলাপ ৫.১

- বিভিন্ন চিন্তাবিদে দিয়া স্মৃতিৰ সংজ্ঞাসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

  .....

  .....

৫.৪ ভাল স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (CHARACTERISTICS OF GOOD MEMORY)

ভাল স্মৃতি হৈছে এটা মহৎ ধন। কেইবাটাও বৈশিষ্ট্যই ভাল স্মৃতিক বেয়া স্মৃতিৰ পৰা পৃথক কৰে। এইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হৈছে:

১. দ্রুত অধ্যয়ন (Rapid learning): ভাল স্মৃতিৰে অধ্যয়ন সহজ হয় আৰু বহুত সময় অপচয় নহয়। একাগ্রতা, মনোযোগ, আগ্রহ আদি আন কিছু কাৰকো দ্রুত অধ্যয়নত জড়িত।

২. দীর্ঘকালীন সংৰক্ষণ (Longer retention): ভাল স্মৃতিয়ে কোনো ব্যক্তিক শিকি পোৱা বস্তু অধিক সময়লৈ মনত ৰাখিবলৈ সহায় কৰে।

৩. দ্রুত আৰু সঠিক পুনঃস্মৰণ (Early and accurate recall): দ্রুত স্মৰণ ভাল স্মৃতিৰ এটা চিহ্ন। কিছুমান মানুহে সঠিক সময়ত সঠিক বস্তু মনত পেলাব নোৱাৰে। এইবোৰ বেয়া স্মৃতিৰ লক্ষণ। ভাল স্মৃতিয়ে দাবী কৰা সময়ত সঠিক আৰু দ্রুত স্মৰণ সহজ কৰে।

৪. দ্রুত চিনাক্তকৰণ (Rapid recognition): দ্রুত স্মৰণৰ লগত লগে লগে নির্দিষ্ট ধাৰণাৰ দ্রুত চিনাক্তকৰণো হোৱা উচিত। যদি আপুনি ঠিক উত্তৰ দিয়াৰ বাবে প্রয়োজনীয় ধাৰণাটো চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে ই বেয়া স্মৃতিৰ প্রমাণ হ'ব আৰু সেই পৰিস্থিতিত আপুনি ভাল কাম নকৰিব। সেয়ে, ভাল স্মৃতি সদায় সহায়ক আৰু প্রয়োজনীয় তথ্য সহজ, দ্রুত, সঠিক আৰু তৎক্ষণাত মনত পেলাবলৈ সহায় কৰে। ষ্টনটৰ মতে, দ্রুততা, সময় আৰু স্থায়ীত্বৰ ক্ষেত্রত সজাগতা, তৎক্ষণতা আৰু সঠিকতা এইবোৰেই ভাল স্মৃতিৰ চিহ্ন।

জানি থোৱা ভাল

স্মৃতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে, যেনে: দ্রুত অধ্যয়ন, দীর্ঘকালীন সংৰক্ষণ, দ্রুত আৰু সঠিক পুনঃস্মৰণ, আৰু দ্রুত চিনাক্তকৰণ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১: ভাল স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

.....

প্রশ্ন ২: দ্রুত অধ্যয়ন বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৩: দ্রুত চিনাক্তকৰণ বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৪: ভাল স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

৫.৫ স্মৃতিৰ পর্যায়সমূহ (STAGES OF MEMORY)

স্মৃতিৰ কিছুমান পর্যায় থাকে। এইবোৰ হ'লঃ

১. নিবন্ধন বা অধ্যয়ন (Registration or learning): অধ্যয়ন বা নিবন্ধন হৈছে স্মৃতিৰ প্রথম খোজ। যেতিয়া কিবা শিকা হয়, ই আমাৰ মনে এটা ৰেকর্ড বা ছাপ এৰি যায়। এই ছাপবোৰ আমাৰ মনে স্মৃতি-চিহ্ন (memory traces) হিচাপে সংৰক্ষণ কৰে। অধ্যয়ন সহজ কৰাৰ বাবে বিভিন্ন অধ্যয়ন-নিয়ম থাকে। বাকী তিনিটা পর্যায় অধ্যয়নত নির্ভৰ কৰে।

২. সংৰক্ষণ (Retention): প্রত্যেক অভিজ্ঞতাই এটা অবশিষ্ট গঠন বা ছাপ এৰি দিয়ে, যিবোৰ সংৰক্ষণ হয় আৰু পিছত স্মৰণত সহায় কৰে। এই ছাপ সংৰক্ষণ কৰাৰ ঘটনাটোক সংৰক্ষণ বা স্মৃতি-ক্ষমতা (retentiveness) বুলি কোৱা হয়। সংৰক্ষণ হৈছে মনে গ্রহণ কৰা ছাপৰ এটা দীর্ঘকালীন অৱস্থা।

৩. স্মৰণ (Recall): স্মৰণ হৈছে শিকা-পোৱা বস্তুৰ পুনৰ উৎপাদন। ই মগজুৰ গঠনৰ স্মৃতি-চিহ্ন পুনৰ সজীৱ কৰাৰ অর্থ বহন কৰে। যদি এটা ধাৰণা কিবা ঘটনাৰ সৈতে সঘনাই, শেহতীয়াকৈ বা সচেতনভাৱে জড়িত থাকে, তেন্তে সেই ঘটনাটোৰ স্মৰণ সঁচাকৈয়ে দ্রুত হয়। স্মৰণ দুটা ধৰণৰ হয়: স্বতঃস্ফূর্ত (spontaneous) আৰু ইচ্ছাকৃত (deliberate)। যেতিয়া কোনো বিশেষ প্রচেষ্টা নকৰাকৈ কোনো কথা মনত পৰে, তাক স্বতঃস্ফূর্ত স্মৰণ কোৱা হয়। কিন্তু যেতিয়া কোনো বস্তু মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰা হয়, যেনে পৰীক্ষা কক্ষত, তেন্তে তাক ইচ্ছাকৃত স্মৰণ কোৱা হয়।

৪. চিনাক্তকৰণ (Recognition): স্মৃতিৰ আটাইতকৈ শেষ আৰু গুৰুত্বপূর্ণ ধাপ হৈছে চিনাক্তকৰণ। যেতিয়া কোনো অভিজ্ঞতা বা ঘটনা মনত পৰে, তাক নিজৰ বুলি চিনাক্ত কৰিব লাগে, অর্থাৎ সেইটো আমি আগতে নিজে অনুভৱ কৰিছিলোঁ।

চিনাক্তকৰণ মানে হৈছে এইটো চেতনাৰ অনুভৱ যে আমি এই মনত পৰা ঘটনাটো পূৰ্বে অভিজ্ঞতা কৰিছিলোঁ। সাৰাংশস্বৰূপে, স্মৃতিত অধ্যয়ন, সংৰক্ষণ, স্মৰণ আৰু চিনাক্তকৰণ অন্তৰ্ভুক্ত। এই চাৰিটা পর্যায় পাৰস্পৰিক। স্মৰণ সংৰক্ষণ নোহোৱাকৈ সম্ভৱ নহয়, আৰু সংৰক্ষণ স্মৰণ নোহোৱাকৈ অপ্রয়োজনীয়। পুনৰ, সংৰক্ষণ আৰু স্মৰণ দুয়ো চিনাক্তকৰণ নোহোৱাকৈ অর্থহীন।

জানি থোৱা ভাল

স্মৃতিৰ পর্যায়সমূহ হ'লঃ নিবন্ধন বা অধ্যয়ন, স্মৰণ, সংৰক্ষণ আৰু চিনাক্তকৰণ।

৫.৬ স্মৃতিৰ তত্ত্বসমূহ (THEORIES OF MEMORY)

স্মৃতিৰ কিছুমান বিশেষ তত্ত্ব আছে। স্মৃতিৰ সেই তত্ত্বসমূহৰ বিষয়ে তলত উল্লেখ কৰা হৈছে।

৫.৬.১ প্রতিনিধিত্বৰ তত্ত্ব (The representative theory)

স্মৃতি সম্পর্কীয় প্রতিনিধিত্বৰ তত্ত্বটো এৰিষ্টটলৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বার্ট্রেণ্ড ৰাছেললৈকে বিভিন্ন দার্শনিকৰ মাজত আটাইতকৈ বহুলভাৱে গ্রহণ কৰা তত্ত্ব আছিল। এই তত্ত্ব অনুসৰি, স্মৰণ কৰা বুলিলে এটা নির্দিষ্ট ধৰণৰ মানসিক অভিজ্ঞতাৰ মাজেৰে যাব লাগে। বিশেষকৈ, ই মানসিক ছবি, অর্থাৎ স্মৃতি-ছবিৰ এটি অভিজ্ঞতা, যি অতীতত হোৱা কোনো ইন্দ্রিয়গত অভিজ্ঞতাৰ পুনৰুৎপাদন হয়। এই ছবিক মূল ইন্দ্রিয় প্রত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ এক প্রত্যক্ষ প্রতিলিপি বুলি কোৱা হয়, যিটো মনত সংগ্রহ হৈ থকা অৱস্থাত থাকে। এই ছবিয়েই আমাক সেই তথ্য দিয়ে, যিটো আমি স্মৰণ কৰো বুলি কোৱা হয়; আৰু এই ছবিখন থাকি অভিজ্ঞ হোৱাৰ বাবেই আমি নির্দিষ্ট স্মৃতি-জ্ঞান পাম। সেয়ে, এই তত্ত্বটোৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হৈছে যে, স্মৃতি মানে হ'ল অতীতৰ ঘটনাৰ প্রতিনিধিত্ব কৰা স্মৃতি-ছবি। কিন্তু ইয়াত সমস্যা দেখা দিয়ে। এই ছবিবোৰ যেতিয়া ঘটিছে, সেই সময়তে আমি স্মৰণ কৰিছো; সেয়ে তত্ত্বটো অনুসৰি, আমি স্মৰণ কৰাৰ সময়ত যি ধৰা পৰে সেয়া অতীত নহয়, বৰং বর্তমান। তেন্তে, স্মৃতি কেনেকৈ অতীতৰ প্রতি সজাগতা হ'ব পাৰে? এৰিষ্টটলে কৈছে: "আমি কেৱল অনুভৱ কৰিও কিয় তেনে অনুপস্থিত বস্তুটো স্মৰণ কৰো?" এৰিষ্টটলে উত্তৰ দিছে: ঠিক যি ধৰণে এটি প্রতিচ্ছবিত চাই ক'ৰিছাচক দেখি পাব পাৰি, কাৰণ প্রতিচ্ছবিটো ক'ৰিছাচৰ এক প্রতিনিধিত্ব, তেনেদৰে আমি বর্তমান অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে অতীতৰ সজাগতা পাব পাৰো, কাৰণ বর্তমান অভিজ্ঞতা হৈছে অতীতৰ প্রতিনিধিত্ব। কিন্তু প্রশ্ন হৈছে, বর্তমান অভিজ্ঞতা কেনেদৰে অতীতৰ এক প্রতিনিধিত্ব হ'ব পাৰে? এজনৰ মত অনুসৰি, এই ছবি এটা নতুন

অনুভৱ নহয়, যিটো অতীত ঘটনাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে, বৰং ই মূল ইন্দ্ৰিয় অনুভৱৰ পুনৰুৎপাদন। জন লকে তেওঁৰ "Essay Concerning Human Understanding" নামৰ কিতাপত স্মৃতিক "আমাৰ চিন্তাধাৰাৰ গুদাম" বুলি অভিহিত কৰিছে, য'ত আমি বিভিন্ন অভিজ্ঞতা সংগ্ৰহ কৰি ৰাখো আৰু পিচত তাক পুনৰুজ্জীৱিত কৰো। থমাছ ৰীডে উল্লেখ কৰিছে যে, যিবোৰ বস্তু বিলীন হৈ গৈছে, সেইবোৰ পুনৰুজ্জীৱিত কৰা খুবেই কঠিন, একে কঠিন গুদামঘৰত সংৰক্ষণ কৰা বস্তু পুনৰ উলিয়াই অনা। এটা বস্তু একে সময়ত দুবাৰ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। লকে নিজেও এইটো স্বীকাৰ কৰে। সেয়ে, যদি আমি অতীত চিন্তাধাৰা বা অভিজ্ঞতা পুনৰুজ্জীৱিত কৰো, তেন্তে আমি মূল বস্তু নহয়, তাৰ সদৃশ নতুন বস্তু সৃষ্টি কৰিছো। এই তত্বত দুটা মূল অসুবিধা আছে। তত্বটোত কয়, স্মৃতি মানে হৈছে এটি ছবি, যি অতীতৰ কোনো ঘটনা বা অভিজ্ঞতা প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। কিন্তু যদি কেৱল ছবিখনহে থাকে, তেন্তে মই কেনেকৈ জানিম যে এইটো সত্যতে স্মৃতি ছবি নে কল্পনা? সেয়ে, এই তত্বৰ বাবে আমি কেতিয়াও নিশ্চিত হব নোৱাৰো যে আমি স্মৰণ কৰিছো নে কেৱল স্মৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছো; আৰু ফলস্বৰূপ, স্মৃতিৰ জৰিয়তে আমি অতীত বা আন একো বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰো। ৰীডৰ মতে, আমি এই অসুবিধাবোৰ এৰাবলৈ স্মৃতিৰ অন্য ধৰণৰ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব, য'ত স্মৃতি মানে হ'ব "অতীতৰ এক তাৎক্ষণিক জ্ঞান", কোনো বৰ্তমান প্ৰতিনিধিত্বৰ জ্ঞান নহয়।

৫.৬.২ বাস্তৱবাদী তত্ব

স্মৃতি সম্পৰ্কীয় বাস্তৱবাদী তত্বই প্ৰতিনিধিত্বৰ তত্বত থকা জটিলতা সমাধান কৰাৰ আশা কৰে। এই তত্ব অনুসাৰি, আমি স্মৰণ কৰাৰ সময়ত যিবিলাক বস্তুৰ কথা মনত পেলাওঁ, সেইবোৰ অতীত বস্তুৰ প্ৰতিনিধিত্ব নহয়, বৰঞ্চ সেই অতীত বস্তুবোৰেই। এইটো একে ধৰণে, যেনেদৰে দৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত বাস্তৱবাদী তত্বই কয় যে আমি দেখা পাইছিলোঁ বুলি যিবোৰ বস্তুৰ কথা কওঁ, সেয়া সেইবোৰৰ ধাৰণা বা প্ৰতিনিধিত্ব নহয়, সেয়া সেই বস্তুবোৰ নিজেই। জে. লেয়ার্ডে এই কথা কৈছে — "স্মৃতি মানে অতীত বস্তুৰ বৰ্তমান প্ৰতিনিধিত্বৰ অস্তিত্ব নহয়। ই মানসিক ৰূপত অতীত বস্তুবোৰৰ প্ৰত্যক্ষ সজাগতা।" এই বাস্তৱবাদী তত্বটো প্ৰতিনিধিত্বমূলক তত্বৰ দৰে ব্যাপকভাৱে গ্ৰহণ কৰা নহ'লেও, বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম চাৰি দশকত হেনৰি বৰ্গছনৰ প্ৰভাৱৰ ফলত ই যথেষ্ট পৰিচিত হৈছিল। বৰ্গছনৰ অধিবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰত "খাঁটি স্মৃতি" (pure memory) অৰ্থাৎ অতীতৰ প্ৰত্যক্ষ সজাগতা, এক কেন্দ্ৰীয় স্থান দখল কৰিছিল। আন উল্লেখযোগ্য বাস্তৱবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে আছিল আলেকজাণ্ডাৰ, ষ্টাউট আৰু লেয়ার্ড, আৰু আধুনিক যুগত উজলি, আৰ্ল, টেইলৰ, স্মিথ; লগতে মুৰ আৰু ৰাছেলৰ লগতে প্ৰাইচেও এক ভিন্ন ৰূপত এই তত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়ে, বাস্তৱবাদী তত্বৰ মতে, এটা স্মৃতি-ছবি (memory-image) থাকিবৰ অৰ্থ হ'ল অতীত ঘটনাবোৰৰ এটা বিশেষ আৰু স্বতন্ত্ৰ উপায়েৰে সজাগতা। যিটো আমি "ছবি"

বুলি কওঁ, সেয়া মাথোঁ সেই অতীত ঘটনাটোৰে আমাক স্মৰণৰ সময়ত যেনেদৰে দেখা দিয়ে তাৰ প্ৰতিকৃতি। স্মৰণৰ কাৰ্যটো ছবি চোৱাৰ সৈতে তুলনা নহয়, বস্তুবোৰ নিজেই চোৱাৰ সৈতে তুলনা কৰা হৈছে। আলেকজাণ্ডাৰে কৈছে — "এই বস্তুটোৰ অতীতভাৱটো অভিজ্ঞতাৰ এক তথ্য; ই স্পষ্টকৈ ধৰা পৰে। এই বস্তুটো মোৰ সৈতে একেলগে আছে, যদিও ই অতীত। স্মৰণৰ কাৰ্যটো সেই বস্তুটো মোৰ সৈতে সংযুক্ত বা আত্মসাৎ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া।" তথাপি, বাস্তৱবাদী স্মৃতি তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধত কিছুমান আপত্তি উত্থাপন কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, চি. ডি. ব্ৰডে উল্লেখ কৰিছে যে, স্মৃতি-ছবিখন মূল বস্তুটোৰ পৰা বহু ক্ষেত্ৰত ভিন্ন হ'ব পাৰে, যাৰ পৰা ধাৰণা কৰা হয় যে স্মৃতি-ছবিখন হ'ল মূল বস্তুটোৰেই নহয়। ইয়াৰ উত্তৰ হ'ল — যেতিয়া আমি স্মৃতি-ছবি বৰ্ণনা কৰোঁ, আমি সেই বস্তুটোক যেনেদৰে স্মৰণ কৰোঁ, তেনে ৰূপত বৰ্ণনা কৰোঁ; সেয়া বাস্তৱতে যি হৈছিল তাৰ পৰা ভিন্ন হ'ব পাৰে। যিকোনো বস্তু আচলতে যি নহয়, সেই ৰূপত দেখা দিয়া মানে এইটো নহয় যে আমি সেই বস্তুটো নিজে দেখিবলৈ সক্ষম নহ'লো। এই যুক্তি দৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য, আৰু স্মৃতিৰ ক্ষেত্ৰতো। ব্ৰডে দিয়া দ্বিতীয়টো আপত্তি হ'ল — এটা বস্তু বিভিন্ন সময়ত স্মৰণ কৰা হ'ব পাৰে, যাৰ পৰা ধাৰণা কৰা হয় যে বাস্তৱবাদীৰ মতে, বিভিন্ন সময়ত হোৱা স্মৃতি-ছবিসমূহ সংখ্যাগত (numerically) ভিন্ন হ'লেও একে বস্তুৰ ছবি। ইয়াৰ উত্তৰ হ'ল — আমি যদি এইটো স্বীকাৰ কৰোঁ যে স্মৃতি-ছবি হ'ল সংখ্যাগত ভিন্ন ৰূপ, তেন্তে আমি একে বস্তুৰ ভিন্ন সময়ত হোৱা ভিন্ন ৰূপৰ চেতনা লাভ কৰাটো অসম্ভৱ নহয়, যেনেদৰে আমি স্থানৰ ভিন্ন বিন্দুৰ পৰা একে বস্তুৰ ভিন্ন ৰূপ উপলব্ধি কৰোঁ।

স্মৃতি তত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আপত্তি হ'ল — স্মৃতিৰ জৰিয়তে কেনেকৈ আমি অতীত যি বৰ্তমানে নাই, তাৰ সজাগতা লাভ কৰোঁ, সেয়া সম্পূৰ্ণৰূপে অজানাই হৈ ৰয়। এৰিষ্টটলে কৈছে — "এইটো ক'ব পাৰি যে যি বৰ্তমানে নাই তাক দেখা বা শুনা সমানে কল্পনা কৰিব পাৰো।" ৰেইডে লিখিছে — "স্মৃতিৰ জৰিয়তে আমি অতীত বস্তুৰ স্পষ্ট জ্ঞান লাভ কৰোঁ।" হেমিলটনে যোগ কৰিছে — "অতীত বস্তুৰ স্পষ্ট জ্ঞান অসম্ভৱ। আমি কেৱল বস্তুটো নিজে বা ই বৰ্তমানে থাকিলে মাথোঁ স্পষ্টভাৱে জানিব পাৰোঁ; কিন্তু অতীত বস্তু বৰ্তমানে নাই। সেয়ে, আমি তাক স্পষ্টভাৱে জানিব নোৱাৰো।" লেয়ার্ডে এই কথা দৃঢ়ভাৱে কৈছে যে অতীত বস্তুকে অস্তিত্বহীন বুলি ক'ব নোৱাৰি, ই বৰ্তমানে নাথাকে যদিও, অস্তিত্ব মানে অতীত অস্তিত্বও অন্তৰ্ভুক্ত, সেয়ে অতীতৰ পোনপটীয়া পৰিচয় কোনো অসুবিধা নাই। প্ৰাইচেও কৈছে — অতীত বস্তু চেতনাত "উপস্থিত" বুলি ক'লে এইটো বুজাব নালাগে যে সেই অতীত বস্তু পুনৰ বৰ্তমানে অস্তিত্ব পাইছে; ই মাথোঁ এইটো বুজাব পাৰে যে সেই বস্তুটো আমাৰ প্ৰতি উপস্থাপিত হৈছে আৰু আমি ইয়াৰ সজাগতা লাভ কৰিছো। কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব বৰ্তমানে নাথাকিলেও ইয়াক চেতনাত উপস্থাপন কৰাত কোনো বাধা নাই; যদিও এইটো কৈ দিয়া যে এইটো বৰ্তমানত অস্তিত্ব লাভ কৰিছে সেয়া এক দাৰ্শনিক ৰূপৰ পৰস্পৰবিৰোধিতা হ'ব পাৰে। তথাপি,

এই সকলো কথাই কেতিয়াও পূর্ণৰূপে ব্যাখ্যা দিব পৰা নাই যে কেনেকৈ স্মৃতিয়ে অতীতৰ সেই অদ্ভুত ধৰণৰ প্রায়-দৃষ্টিগোচৰ সজাগতা (quasi-perceptual awareness) প্রদান কৰে। সেয়ে এইটো একেবাৰে স্পষ্ট নহয় যে বাস্তৱবাদী তত্ত্বই প্রতিনিধিত্বমূলক তত্ত্বৰ আপত্তিসমূহ পৰিহাৰ কৰিছে। কোনো বস্তুৰ সজাগতাৰ 'অদ্ভুত' ৰূপৰ কথা ক'লে সেইটো বর্তমানত থকা কোনো 'অদ্ভুত' প্রতিনিধিত্বৰ কথাৰ পৰা বেলেগ বুলি ক'ব পাৰি নে? সেয়া সন্দেহজনক। আমি পূর্বে দেখিছিলোঁ যে প্রতিনিধিত্ববাদী মতে আমি কোনো অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে এইটো নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰো যে সেইটো সঁচাকৈয়ে স্মৃতি নে নহয়; সেই কাৰণে আমি স্মৃতিৰ জৰিয়তে অতীতৰ জ্ঞান পাব নোৱাৰো। এই সমস্যা বাস্তৱবাদী তত্ত্বতো তেনেকৈয়ে দেখা যায়। আমি অভিজ্ঞতা হিচাপে তাক কোনো ছবি বুলি ধৰি লওঁ নে অতীত ঘটনাৰ অৱয়ব বুলি ধৰি লওঁ — এই কথা নির্ভৰ নকৰে। এই কথা আচৰিত যেন লাগে, কাৰণ আমি এই সমস্যাৰ পৰা পৰিত্রাণ পাবৰ বাবে বাস্তৱবাদী তত্ত্বক গ্রহণ কৰিছিলোঁ। কিছুমানে যুক্তি আগবঢ়াইছে যে আমি যদি স্মৃতি-ছবিৰ যথার্থতা পৰীক্ষা কৰিব পাৰো, তেন্তে ছবিসমূহ যাৰ সৈতে মিলাই পৰীক্ষা কৰিছো — সেই অতীত ঘটনাবোৰৰ আমি পোনপটীয়া পৰিচয় লাভ কৰিছো। ৰাছেলেও এই কথাত সহমত প্রকাশ কৰি কৈছে — আমি কোনো পৰিমাণৰ ভিতৰত স্মৃতি-ছবি আৰু মূল বস্তুৰ মাজত তুলনা কৰিবলৈ সক্ষম, আৰু জানিবলৈ সক্ষম যে সেই ছবিখন কিমান পর্যন্ত সঠিক; আৰু এইটো সম্ভৱ নহ'য় যদি স্মৃতি-ছবিৰ বাহিৰে মূল বস্তুটো নিজে আমাৰ মনলৈ উপস্থাপন নহ'লেহেঁতেন। এই কথা এই কাৰণেও যুক্তিসংগত যে এইবোৰ স্মৃতি-ছবি বহু সময়ত অসম্পূর্ণ হয় আৰু আমি সেইটোও জানো; যদি আমি এই অসম্পূর্ণতা ধৰা পেলাব আৰু সঠিক কৰিব পাৰো, তেন্তে আমাক অতীত বস্তুবোৰৰ সৈতে একো ধৰণৰ পোনপটীয়া পৰিচয় থাকিবই লাগিব। এই সমস্যাৰ এক সম্ভাব্য সমাধান হ'ল — স্মৃতিক সজাগতা বা চেতনাৰ এক ৰূপ হিচাপে ধৰা নহয়, বৰঞ্চ জ্ঞানৰ এক ৰূপ হিচাপে ধৰা উচিত। বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগত থকা দার্শনিকসকলৰ ভিতৰত প্রায় কেৱল ষ্টাউটে স্পষ্টকৈ এই কথা পার্থক্য কৰিছিল — স্মৃতিয়ে অতীতৰ সৰাসৰি অভিজ্ঞতা দিয়ে বুলি ক'বলৈ সেয়া প্রত্যক্ষ জ্ঞান (immediate knowledge) বুলি ক'ব নালাগে। ষ্টাউটে এইটো সূচাইছে — স্মৃতিৰ জৰিয়তে আমি অতীতৰ সৈতে স্পষ্টভাৱে পৰিচিত হওঁ বুলি কোৱা মানে এইটো নহয় যে ই এক ব্যাখ্যাতীত স্পষ্ট অভিজ্ঞতা প্রদান কৰে, বৰঞ্চ ই পোনপটীয়া জ্ঞান প্রদান কৰে; আৰু এই "পোনপটীয়া জ্ঞান" মানে হ'ল অনৱ্যয়মূলক (non-inferential) জ্ঞান, য'ত স্মৃতি-যুক্তিৰ আধাৰ কোনো এনেধৰণৰ বস্তু নহয় যাক পৃথকভাৱে এক প্রস্তাৱৰূপে উত্থাপন কৰিব পাৰি যি স্মৃতি-বিচাৰৰ প্রস্তাৱৰ পৰা পৃথকভাবে এক উপসংহাৰৰ ভূমিকা (premise) হিচাপে পোৱা যায়। অর্থাৎ, ষ্টাউটে এইটো ক'ব খুজিছে যে — যেতিয়া মই এটা স্মৃতি-বিচাৰ কৰোঁ, তেতিয়া এই বিচাৰ কোনো বর্তমান অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত নহয়, সেয়া মাথোঁ অতীত সম্পর্কে যি কথা মই জানো, সেই কথা প্রকাশ কৰাৰ এক পন্থা; আৰু সেয়া বেলেগ কোনো তথ্যৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে — সেয়া মাথোঁ এই বাস্তৱতাত নির্ভৰ কৰে যে মই সেই কথা জানো। বাস্তৱবাদী

ব্যাখ্যা বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে কিছুসময় চলিছিল, কিন্তু খুবেই তাড়ে এই তত্ত্ব আৰু প্ৰতিনিধিত্বমূলক তত্ত্ব উভয়ক অপসাৰিত কৰি এখন নতুন দৃষ্টিভংগীৰ জন্ম হৈছিল। কাৰণ যদি স্মৃতি মানে অতীতৰ পোনপটীয়া অনুভৱ হয়, তেন্তে এই "পোনপটীয়া অনুভৱ" মানে কোনো অতীত ঘটনাৰ পোনপটীয়া অভিজ্ঞ হয়। তেনেহ'লে সেয়া বাস্তৱবাদী তত্ত্ব হ'ব, অথবা যদি ই ষ্টাউটৰ ধাৰণাত থকা অনৱ্যয়মূলক জ্ঞান, তেন্তে ই এক ভিন্ন তত্ত্ব হ'ব। এই দুইটাক যদি আমি পৃথক নকৰি থাকো তেতিয়া, ৰাছেলৰ acquaintance তত্ত্বৰ দৰে, এই ধাৰণা থাকে যে আমি কোনো বস্তু জানিব পাৰোঁ মাথোঁ যদি তাক অভিজ্ঞতা কৰোঁ। কিন্তু যেতিয়া আমি 'জানিব পৰা' আৰু 'অভিজ্ঞতা কৰা' বেলেগ বুলিও পাৰ্থক্য কৰোঁ, তেতিয়া একেবাৰে ভিন্ন এক দৃষ্টিভংগী উদ্ভৱ ঘটে যিটো স্মৃতিৰ ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞতা নহয়, স্মৃতি হ'ল জ্ঞান। এইটো আধুনিক যুগৰ স্মৃতি-বিষয়ক দৃষ্টিভংগী, যাৰ যতে স্মৃতি হ'ল জ্ঞানৰ এক ৰূপ, আৰু এইটো তিনিটা ভিন্ন জ্ঞানৰ ৰূপ বা "জনাৰ" তিনিটা পৃথক উপায়ৰ মাজত সুপৰিচিতভাৱে কৰা। যাৰ পৰা স্মৃতিৰো তিনিটা পৃথক ৰূপ আছে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৮: স্মৃতিৰ দুটা তত্ব কি কি?

.....

প্ৰশ্ন ৯: প্ৰতিনিধিত্বমূলক স্মৃতি তত্ব কি?

.....

প্ৰশ্ন ১০: প্ৰতিনিধিত্বমূলক স্মৃতি তত্বৰ মুখ্য সমৰ্থক কোন?

.....

প্ৰশ্ন ১১: বাস্তৱবাদী স্মৃতি তত্ব কি?

.....

প্ৰশ্ন ১২: বাস্তৱবাদী স্মৃতি তত্বৰ সমৰ্থক কোন?

.....

কাৰ্য্যকলাপ ৫.৪

- প্রতিনিধিত্বমূলক স্মৃতি তত্ব বাখ্যা কৰক।

  .....

  .....

- বাস্তৱবাদী স্মৃতি তত্ব বাখ্যা কৰক।

  .....

  .....

৫.৭ স্মৃতিৰ ৰূপসমূহ

স্মৃতিৰ ৰূপসমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

৫.৭.১ তথ্যভিত্তিক স্মৃতি

তথ্যভিত্তিক স্মৃতি হৈছে সেইধৰণৰ স্মৃতি য'ত আমি ক'ই যে কিবা এটা জানো, বা কিবা এটা মনত পেলাও, যেনে, ব্রুটাছে চিজাৰক হত্যা কৰিছিল। তথ্যভিত্তিক স্মৃতি হৈছে তথ্যভিত্তিক জ্ঞান, যি অতীতত আহৰণ কৰা হৈছে আৰু বর্তমান অভিজ্ঞতা বা পর্যবেক্ষণৰ পৰা আহা নহয়। আমি বর্তমানৰ বা ভবিষ্যতৰ বিষয়ে তথ্য স্মৰণ কৰিব পাৰো যেনে, মই মনত পেলাও যে আজি মঙ্গলবাৰ বা যে পুৱা মোৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ সাক্ষাৎ আছে। তথ্যভিত্তিক স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল, ই অতীতৰ জ্ঞান নহয়, ই হৈছে অতীতত আহৰণ কৰা জ্ঞান। যদিও তথ্যভিত্তিক স্মৃতিৰ সংজ্ঞা কেৱল "অতীতত আহৰণ কৰা জ্ঞান" হিচাপে নিদিব পাৰি, কাৰণ বহু তথ্য আছে যি আমি লাভ কৰো আৰু পাহৰি যাও। সেয়ে, আমি তথ্যভিত্তিক স্মৃতিৰ সংজ্ঞা দিব লাগিব সংৰক্ষিত তথ্যভিত্তিক জ্ঞান" হিচাপে, অর্থাৎ, আমি পূর্বে যি জ্ঞান লাভ কৰিছিলোঁ আৰু এতিয়াও আমাৰ ওচৰত আছে। এই সংজ্ঞাই কেৱল সেই তথ্যসমূহ বাদ দিয়ে যিবোৰ কেৱল সেই সময়তে লাভ কৰা হৈছে, যেনে মই জানো যে কিবা এটা ঘটিছিল কিয়নো মই এতিয়া সেই বিষয়ে এখন কিতাপত পঢ়িলোঁ। এটা তথ্য মনত পেলোৱা মানে সেইটো কেৱল এতিয়া জানি লোৱা নহয়; যদি তুমি সেইটো মনত পেলোৱা, তেন্তে তুমি আগতে সেইটো জানিছিলা। সাধাৰণতে, স্মৃতিৰ জ্ঞান অতীতৰ জ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে বুলি কোৱাটো ভুল। মই যি জানো যে ব্রুটাছে চিজাৰক হত্যা কৰিছিল, সেইটো পূর্বৰ জ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে; ই একে জ্ঞান, যিটো এতিয়াও মোৰ ওচৰত আছে। কিন্তু যদি আমি কওঁ যে স্মৃতি মানে জ্ঞানৰ সংৰক্ষণ, তেন্তে আমি বর্তমানৰ জ্ঞানক অতীতৰ জ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিবলৈ নালাগে। স্কোৱায়ার্ছ-এ কয় সংৰক্ষণ মানে ধাৰাবাহিকভাৱে দখল। স্মৃতি সংৰক্ষিত জ্ঞান বুলি ক'লে, অর্থ হ'ব যে ই অতীতৰ পৰা স্মৰণৰ সময়লৈকে ধাৰাবাহিকভাৱে দখল কৰা

জ্ঞান। তথাপি, কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ ক্ষেত্র আছে য'ত মই বহু সময় ধৰি কোনো ব্যক্তিৰ নাম মনত পেলাব নোৱাৰোঁ আৰু পিছত মনত পৰে, কোৱা হয় যে সেই জ্ঞানটো সদায় মোৰ ওচৰত আছিল যদিও মই ভাবিব পৰা নাছিলো। কিন্তু যদি কোনোবাই মোক মনত পেলাই দিছে, যিটো মই সম্পূর্ণভাবে পাহৰি গৈছিলোঁ আৰু তেওঁক মনত পেলাই নিদিলে মই সেইটো কেতিয়াও মনত পেলাব নোৱাৰিলো, তেন্তে এইটো কোৱা সঠিক নহ'ব যে মই সেই জ্ঞান সদায় দখল কৰি আছিলোঁ। কিবা এটা সংৰক্ষিত আছিল, যিয়ে মোক কয়, "অ' হ'ব, মই এতিয়া মনত পেলাওঁ।" কিন্তু সেইটো জ্ঞান নহ'ব পাৰে, কাৰণ মই মনত পেলোৱাৰ আগতে মই সেই তথ্যটো নাজানোঁ। সেয়ে, তথ্যভিত্তিক স্মৃতি সংজ্ঞা দিয়া উচিত "সংৰক্ষিত তথ্যভিত্তিক জ্ঞান" হিচাপে নহয়, বৰং এনে জ্ঞান হিচাপে যিটো আংশিকভাৱে "স্মৃতি-চিহ্ন"ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

৫.৭.২ কার্য্যকুশলতা স্মৃতি

কার্য্যকুশলতা স্মৃতি হৈছে তেনেধৰণৰ স্মৃতি য'ত আমি কওঁ যে মই কিদৰে এটা কাম কৰিব লাগে জানো বা মনত আছে, যি এটা কুশলতা বা সক্ষমতা দর্শায়। কার্য্যকুশলতা স্মৃতি সংজ্ঞা দিয়া হয় কার্য্যজ্ঞানৰ আধাৰত। গাড়ী চলাব মনত থকা মানে গাড়ী চলাব জানো, যি কেৱল এতিয়া লাভ কৰা জ্ঞান নহয়, বৰং আগতে লাভ কৰা জ্ঞান; যেনেদৰে তথ্যভিত্তিক স্মৃতি সংৰক্ষিত তথ্যভিত্তিক জ্ঞান, ঠিক তেনেদৰে কার্য্যকুশলতা স্মৃতি সংৰক্ষিত কার্য্যজ্ঞান। যিদৰে কার্য্যজ্ঞান মানে কিছু লাভ কৰা সক্ষমতা আৰু কুশলতা, তেনেদৰে কার্য্যস্মৃতি; গাড়ী চলাব মনত থকা মানে গাড়ী চলাব পৰা। তথাপি, ব্রায়ান স্মিথে যুক্তি দিয়ে যে কিবা এটা কৰিব জানো মানে কেৱল সেইটো কৰিব পৰা নহয়, বৰং কি কৰিব লাগে জানিও থকাটো, যেনে এই গাড়ীখন চলাব জনা মানে জানো যে ষ্টার্টাৰ বুটামটো ফ্লৰত আছে, ডেছবোর্ডত নহয়। এইটো কার্য্যস্মৃতিক সংজ্ঞালৈ প্রভাৱ নপেলাব পাৰে, কাৰণ স্মিথেও হয়তো ক'ব যে কিবা এটা জানো মানে যি তেওঁ স্মৃতিৰ ক্ষেত্রত কয়, একে কথা। কিন্তু যদি স্মিথ সঠিক হয়, তেন্তে স্মৃতি হিচাপে মনত থকাটো "সেইটো" জানো বুলি হ'ব, আৰু তাৰ অর্থ হ'ব যে কার্য্যস্মৃতি পৃথক স্মৃতিৰ ৰূপ নহয়। স্মিথে কয় যে কোনো ব্যক্তি কিবা এটা কৰিব নোৱাৰিলেও, তেওঁ কিবা এটা কিদৰে কৰিব লাগে জানে বুলি ক'ব পাৰি; আনহাতে, কোনোবাই কিবা এটা কৰিব পাৰিলেও, আমি তেনেহলে সেয়া স্মৃতি বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ।

তেওঁ কয় যে একেবাৰে স্বচালিত প্রতিক্রিয়াক স্মৃতি বুলি গণ্য কৰা নহ'ব; কিন্তু ক'ব পৰা যায় যে আমি কিবা এটা কিদৰে কৰিব লাগে মনত আছে, মাত্র সেই ক্ষেত্রত য'ত সেই কুশলতা সাধাৰণ বিকাশ প্রক্রিয়াৰ বাহিৰে আহৰণ কৰিব লগা হয়—আমি ক'তো নকওঁ "মই কিদৰে উশাহ ল'ব লাগে মনত আছে" বা "কিদৰে খোজ কাঢ়িব লাগে", কিন্তু আমি কওঁ "মই কিদৰে চাইকেল চলাব লাগে মনত

আছে।" তথাপি, স্মিথে জোৰ দিয়ে যে কোনোবাই যদি সম্পূর্ণ স্বচালিতভাৱে কিবা এটা কৰি থাকে, যি তেওঁ শিকি লাভ কৰিছে, তেনেহলে তেওঁ সেইটো কিদৰে কৰিব লাগে মনত আছে বুলি ক'ব পৰা নাযায়।

৫.৭.৩ ব্যক্তিগত স্মৃতি

ব্যক্তিগত স্মৃতি সেই ধৰণৰ স্মৃতি য'ত কোৱা হয় যে আমি কোনো বিশেষ ব্যক্তি যাক আমি লগ পাইছোঁ বা কোনো বিশেষ ঠাই য'ত আমি গৈছিলোঁ, সেইবোৰ জানো বা মনত ৰাখোঁ। ব্যক্তিগত স্মৃতি হৈছে এনে এটি স্মৃতি য'ত আমি এনে বস্তুবোৰ যেনে ব্যক্তি, ঠাই, বস্তু, ঘটনাবোৰ, পৰিস্থিতিবোৰ মনত ৰাখোঁ যিবোৰ আমি ব্যক্তিগতভাৱে অনুভৱ কৰিছোঁ। এই ধৰণৰ স্মৃতিৰ এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে এইটো কেৱল বিশেষ বস্তুবোৰৰ স্মৃতি নহয় যেনে তথ্য বা কৌশলৰ স্মৃতিৰ বিপৰীতে; আমি কেতিয়াবা বিশেষ বস্তুবোৰ মনত ৰখাৰ কথা কওঁ যদিও সেইটো ব্যক্তিগত স্মৃতি নোহোৱা হ'ব পাৰে।

তথাপি, আয়াৰে যুক্তি দিছে যে মই যাক "ব্যক্তিগত স্মৃতি" বুলি কওঁ সেইটো কেৱল আমি যিবোৰ অনুভৱ কৰিছোঁ তাতহে সীমাবদ্ধ — এইটো কেৱল এইটো সম্ভাব্য সত্য — কাৰণ অন্ততঃ যুক্তিসংগতভাৱে এইটো সম্ভৱ যে আমি আনৰ অভিজ্ঞতাও স্মৰণ কৰিব পাৰোঁ। যদি আয়াৰ সঠিক হয়, তেন্তে হয়তো আমি আমাৰ ব্যাখ্যাটো পৰিৱর্তন কৰি ক'ব লাগিব যে ব্যক্তিগত স্মৃতি হৈছে এনে বস্তুৰ স্মৃতি যেন আমি নিজেই সেইবোৰ অভিজ্ঞতা কৰিছিলোঁ, যদিও মই নিশ্চিত নাছিলো যে তেওঁ সঠিক। নিশ্চয়েই এজন ব্যক্তিৰ এনে জ্ঞান আৰু কল্পনা থাকিব পাৰে যি তেওঁ নিজে অনুভৱ কৰা নাছিল, তথাপি যেন তেওঁ নিজে সেইটো অনুভৱ কৰিছিল; আৰু সেইটো সম্ভৱ যে এইটো ঠিক একেধৰণৰ জ্ঞান আৰু কল্পনা যি একেজন আন ব্যক্তি যিয়ে সেইটো সত্যই অনুভৱ কৰিছিল, তেওঁৰ আছিল। কিন্তু প্রশ্নটো হ'ল, আমি এইটো "স্মৰণ" বুলি কম নেকি? এজন ব্যক্তিয়ে এনে এক বস্তু স্মৰণ কৰা যেন অনুভৱ কৰিব পাৰে যি তেওঁ বাস্তৱতে অনুভৱ কৰা নাছিল, ঠিক যেন তেওঁ এনে বস্তু স্মৰণ কৰে যি কেতিয়াও হোৱা নাছিল; কিন্তু "স্মৰণ যেন" হোৱা মানেই সঁচাকৈ স্মৰণ হোৱা নহয়। ব্যক্তিগত স্মৃতি হ'ল এনে এটা বস্তু যি আমি আগতে অনুভৱ কৰিছোঁ, তাক পুনৰ মনলৈ অনা, তাক পুনৰ চিন্তা কৰা, আৰু তাক কেনেদৰে অনুভূত হৈছিল সেয়া চিন্তা কৰা — আমি সেইটো সত্যই অনুভৱ কৰিছিলোঁ নে নাই সেইটো জনা-নজনাৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে — আৰু এইটো কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ আধাৰ হ'ল আমি সেইটো অভিজ্ঞতা কৰিছিলোঁ। ব্রডৰ মতে, এইটোহে একমাত্র এনে ধৰণৰ স্মৃতি যাক বিশ্বাসযোগ্যভাৱে উপলব্ধিৰ সৈতে সজাতি (analogous) বুলি ধৰা যায়। এই কাৰণেই ব্রডে এই ধৰণৰ স্মৃতিক "ব্যক্তিগত" নহয়, "উপলব্ধিগত (perceptual)" স্মৃতি বুলি কয়।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১৩: স্মৃতিৰ বিভিন্ন ধৰণ কি কি ?

.....

প্রশ্ন ১৪: তথ্যগত স্মৃতি (factual memory) বুলিলে আপুনি কি বুজে ?

.....

প্রশ্ন ১৫: ব্যক্তিগত স্মৃতি বুলিলে কি বুজায় ?

.....

প্রশ্ন ১৬: স্মৃতিৰ বিভিন্ন ধৰণ বিস্তৃতভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

.....

৫.৮ স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে?

স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে নহয় সেই প্রশ্নটো উত্থাপিত হয় কাৰণ যদি স্মৃতি-ভিত্তিক জ্ঞান বুলি ক'ব পৰা এনে কিবা বস্তু থাকে, তেন্তে আমি এইটো জানিব লগা হ'ব যে আমি যিবোৰ কথা মনত ৰাখোঁ সেয়া বাস্তৱতে সত্য নে নহয় আমি যিবোৰ কথা স্মৰণ কৰোঁ সেইবোৰ প্রকৃততে ঘটিছিল নে নাই। কাৰণ স্মৃতি সদায় সঠিক নোহোৱাটো সত্য আমি কেতিয়াবা ভাবোঁ যে আমি বিভিন্ন বস্তু স্মৰণ কৰিছোঁ, আৰু পিচত দেখা যায় যে সেইবোৰ বস্তু সঠিক নহয়; কেতিয়াবা আমি নিশ্চিত নহয়, বা নাজানো নে যে আমি কোনো বস্তু স্মৰণ কৰিছোঁ নে মাত্র কল্পনা কৰিছোঁ। ই এটা "স্মৃতিৰ সূচক" বিচাৰি পাবলৈ নির্দেশ কৰে এনে কিবা বস্তু যি সঁচা স্মৃতিক মাত্র কল্পনা বা ভুলকৈ স্মৰণ কৰা ঘটনাৰ পৰা পৃথক কৰিবলৈ সহায় কৰে।

কিন্তু এই অনুসন্ধান ব্যর্থ হৈছিল; আমি দেখিলোঁ যে যদিও আমি ক'ব পাৰোঁ — বা সঁচাকৈয়ে জনো — যে আমি স্মৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ, কল্পনা কৰি কথা বনাই কোৱা নাই, তথাপি স্মৰণ কৰাৰ ভিতৰৰে আমি কেতিয়াও এইটো ক'ব নোৱাৰোঁ যে আমি সঠিককৈ স্মৰণ কৰিছোঁ নে নাই। আমি আমাৰ স্মৃতি সঠিক নে নহয় সেইটো প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ স্মৰণৰ বাহিৰলৈ যাব লাগিব আৰু স্মৃতিত যি কথা মনত পৰে তাক বাস্তৱ সত্যৰ সৈতে তুলনা কৰিব লাগিব। কিন্তু সমস্যাটো হ'ল, যি একমাত্র পদ্ধতিৰে আমি সত্য পাইছোঁ সেইটো স্মৃতিৰ মাধ্যমেই হয়। যদি আমি কোনো নির্দিষ্ট ক্ষেত্রত স্মৃতি সঠিক

নে নহয় সেইটো জানিবলৈ কোনো পদ্ধতি নাপাওঁ, তেন্তে আমি কেতিয়াবা সেয়া সঠিক আছিল নে নাই সেইটোও জানিব পৰা নাযায়। আমি কেৱল তেতিয়াহে কিছুমান বস্তুত ভৰসা কৰিব পাৰোঁ যেতিয়া সেইবোৰে নিজৰেই সঠিকতা প্ৰমাণ কৰে। কিন্তু যদি আমি কেতিয়াও জানিব নোৱাৰোঁ কেতিয়া স্মৃতি সঠিক আৰু কেতিয়া নহয়, তেন্তে আমি কেতিয়াও প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰোঁ যে স্মৃতি কিবা বস্তুৰ বাবে বিশ্বাসযোগ্য দিশক (guide) হিচাপে কাম কৰে, আৰু তেনেহ'লে আমি কেতিয়াও স্মৃতিৰ ওপৰত ভৰসা কৰিব নোৱাৰোঁ। যদি আমি প্ৰতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰোঁ যে স্মৃতি প্ৰায় সকলো সময়তে সঠিক, তেন্তে আমি স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰোঁ, আৰু সেইবাবে "স্মৃতি-জ্ঞান" বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ। যদি মই কিবা বস্তু স্মৃতিৰ পৰা জানো, বা কিয়নো মই সেইটো স্মৰণ কৰোঁ, তেন্তে প্ৰথমে মই প্ৰমাণ কৰিব লাগিব যে মোৰ স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য আৰু সেইটো কৰিবলৈ প্ৰমাণ কৰিব লাগিব যে মোৰ স্মৃতি অধিকাংশ সময়তে সঠিক। উপৰিউক্ত সমস্যাৰ এক সৰল-মূঢ় সমাধান হ'ব পাৰে এই যুক্তি দিয়া যে স্মৃতি সংজ্ঞাগতভাৱে অপ্ৰত্যাহাৰ্য (infallible), কিয়নো স্মৃতিৰ ক্ষেত্ৰত আমি কিবা বস্তু স্মৰণ কৰিছোঁ বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ যদি সেইটো সত্য নহয়। কিন্তু এইটো সমস্যাৰ সমাধান নহয়। এইটো কেৱল সমস্যাটো আন এক ক্ষেত্ৰলৈ স্থানান্তৰ কৰে। সম্ভৱ যে আমি কেতিয়াও কোনো বস্তু স্মৰণ নকৰোঁ যদি সেইটো সত্য নহয়, কিন্তু প্ৰশ্নটো তেতিয়াও থাকে যে আমি স্মৰণ কৰোঁ নে মাত্ৰ তেনে ভাবিছোঁ। এই সমস্যাটো স্মৰণৰ পদত নহয়, "স্মৰণ যেন অনুভৱ" বা "প্ৰতীয়মান স্মৰণ"ৰ পদত ব্যক্ত কৰিব পাৰি। আকৌ কোৱা হ'ব পাৰে যে তথ্যগত স্মৃতি সংজ্ঞাগতভাৱে এক ধৰণৰ জ্ঞান, সেয়ে আমি যিবোৰ কথা তথ্যগতভাৱে স্মৰণ কৰোঁ তাক জানো। কিন্তু একেটা সত্য এইটোও যে আমি কেতিয়াবা ভাবোঁ যে আমি স্মৰণ কৰিছোঁ তেতিয়াও আমি স্মৰণ নকৰোঁ আৰু প্ৰশ্নটো থাকে কিদৰে আমি জানিম কেতিয়া 'প্ৰতীয়মান স্মৃতি' সঁচাকৈ 'প্ৰকৃত স্মৃতি'।

আৰু এটা যুক্তি হৈছে — আমি স্মৃতি অবিশ্বাসযোগ্য বুলি প্ৰমাণ নকৰোঁ যেতিয়ালৈ আমি স্মৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰোঁ। আমি জানো যে স্মৃতি সদায় সঠিক নহয়, কিয়নো আমি মনত ৰাখিছোঁ যে এই স্মৃতি অতীতে আমাৰ বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছিল। সেয়ে যুক্তিটোৱে নিজেই অনুমান কৰে যে স্মৃতি কেতিয়াবা সঠিক — অৰ্থাৎ যেতিয়া স্মৃতি অতীতত ভুল কৰিছিল বুলি কয়। কোনো স্মৃতি-নিৰ্ণয়ৰ ভুল বুলি সন্দেহ কৰাৰ বা কোৱা যুক্তিসঙ্গত ভিত্তি থকাটো সম্ভৱ নহয় যদি কিছুমান স্মৃতি-নিৰ্ণয়ৰ অশেষতা অনুমান নকৰে। তথাপি, যদি স্মৃতি কেতিয়াও ভুল বুলি দেখা পোৱা নহ'লহেঁতেন, তথাপিও স্মৃতি কেতিয়াবা সঠিক বুলি প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি নে নাই সেই সমস্যা অটুট থাকিব। আমি কেতিয়াও কোনো বিশেষ স্মৃতি-নিৰ্ণয় সঠিক বুলি অনুমান নকৰাকৈও কিছুমান স্মৃতি-নিৰ্ণয় ভুল বুলি দেখুৱাব পাৰো। যদি মই বৰ্তমান স্মৰণ কৰোঁ বা ভাবোঁ যে অতীতৰ মোৰ স্মৃতি ভুল আছিল, তেন্তে হয় অতীতে মোৰ স্মৃতি ভুল আছিল, অথবা বৰ্তমানৰ স্মৃতি ভুল। যিকোনো ক্ষেত্ৰতে কিছুমান স্মৃতি ভুল বুলি দেখুৱাব পৰা যায়, কোনো নিৰ্দিষ্ট স্মৃতি সঠিক বুলি অনুমান নকৰাকৈ। কিন্তু স্মৃতিৰ বিশ্বাসযোগ্যতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কৰা যিকোনো প্ৰচেষ্টা চূড়ান্ত পৰ্য্যায়ত ব্যৰ্থ হয়। স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি দেখুৱাবলৈ কৰা সমস্যাটো অন্ততঃ

অপৰিহার্য হয়। আমি কিছুমান বস্তুত, স্মৃতিৰ ক্ষেত্রতো, কেতিয়াও বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ যদি আমি ইতিমধ্যে স্মৃতিৰ ওপৰত বিশ্বাস নকৰোঁ। কিন্তু এইটো কেৱল এক বৃত্তাকাৰ যুক্তি — আৰু J. T. Saunders-এ কৈছে — "বৃত্তাকাৰ যুক্তি কোনো যুক্তি নহয়।" এইটো কেৱল দেখুৱায় যে 'প্রতীয়মান স্মৃতি'ৰ বিশ্বাসযোগ্যতা হৈছে জ্ঞান উদ্যোগটোৰ এটা মৌলিক অনুমান, যি আমি বাস্তৱতে অনুসৰণ কৰোঁ। এনে এক উদ্যোগৰ উচিত থকা উচিত কিছু অপ্রমাণযোগ্য প্রথম নীতি। যদি আমি এই বৃত্তাকাৰ যুক্তিৰ পৰা পৰিত্রাণ পাব খোজোঁ, তেন্তে আমি স্মৃতিৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰাৰ বাবে কোনো সংযত (contingent) প্রথম অনুমান ৰূপে যি যুক্তি দিব পাৰি তাক বিচাৰি উলিয়াব লাগিব, যদিও তাৰ কোনো বৃত্ত-অব্যাহত প্রমাণ সম্ভৱ নহয়। ৰিচার্ড ব্রেণ্টে এটা পৰামর্শ দিছে — যদিও আমি অন্তিম বিশ্লেষণত স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি দেখুৱাব নোৱাৰোঁ, তথাপি এইটো একমাত্র সৰল, বস্তুত: একমাত্র বিশ্বাসযোগ্য অনুমান, যি আমি মানুহৰ পৰিস্থিতিৰ সাধাৰণ সত্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গ্রহণ কৰোঁ। এই দৰে, একমাত্র গ্রহণযোগ্য মতবাদ হ'ব যি এইটো ঘোষণা কৰে যে আমাৰ অধিকাংশ স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য। ইয়াৰ কোনো বিকল্প কেতিয়াও আগবঢ়োৱা হোৱা নাই; আৰু আমি কল্পনা কৰিবও নোৱাৰোঁ সেইটো কিদৰে হ'ব। এইটো নিশ্চয়েই স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্রহণ কৰাৰ এটা যুক্তি হব।এইটো হৈছে সেই মতবাদ — বাস্তৱতে একো অতীত হোৱা নাই যাৰ পৰা আমি স্মৰণ বা জ্ঞান সংগ্রহ কৰিব পাৰোঁ, আমি যি আছোঁ সেই অৱস্থাতে সৃষ্টি হোৱা যেন, আমাৰ বর্তমান কিন্তু বিভ্রান্তিকাৰক স্মৃতিৰ সৈতে। এই মতবাদটো যদিও অতিনাটকীয় যেন লাগিছে, তথাপিও যদি আমি এইটো অগ্রাহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ, যদি আমি প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰোঁ যে অতীত আছিল, যিদৰে আমি স্বাভাৱিকতে ভাবোঁ, তেন্তে আমি স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্রহণ কৰিব নোৱাৰোঁ। অতীতটো বর্তমানত স্মৰণ কৰা হয়, আৰু কিবা সত্য স্মৰণ কৰাৰ দাবীত কেৱল সেইটো সত্য বুলি দাবী কৰা নহয়, সেইটো অতীতত সংগ্রহ কৰা জ্ঞান আছিল বুলি দাবী কৰা হয়। কিন্তু বর্তমানৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা যে কোনো বস্তু আমি স্মৰণ কৰিছোঁ বুলি দাবী কৰোঁ, সেইটো বাস্তৱতে স্মৃতিত সংগৃহীত তথ্য নহয়, কেৱল কোনো ধৰণে মনলৈ আহি পৰিছে, এনে হ'ব পাৰে। সেয়ে আমি যদি স্মৰণৰ দাবীক, — স্মৰণ কৰা বস্তুটো সঠিক বুলি দাবী কৰাৰ বিপৰীতে — সত্য বুলি প্রতিষ্ঠা কৰিব খোজোঁ, তেন্তে অতীত সম্পর্কে কিছুমান জ্ঞান থকা প্রয়োজন হ'ব।

৫.৯ স্মৃতি-জ্ঞানৰ অনিৱার্যতা

স্মৃতি-জ্ঞান মানুহৰ জ্ঞানৰ এটা অনিৱার্য উপাদান। আমি যিবোৰ কথা জানো, সেইবোৰৰ বেছিভাগ আমি জানো কিয়নো আমি সেইবোৰ মনত ৰাখিছো, আৰু জ্ঞানৰ অগ্রগতি বা আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কার্যকলাপবোৰ স্মৰণ শক্তি নাথাকিলে একেবাৰেই অসম্ভৱ হৈ পৰিলেহেঁতেন। বাস্তৱতে, স্মৃতি নাথাকিলে আমি বর্তমান পৰিবেশৰ বিষয়ে জ্ঞানো লাভ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। সেয়ে স্মৃতি নাথাকিলে মানুহে একো জানিবই নোৱাৰে আৰু "মানৱ-জ্ঞান" বুলি একো বস্তুয়ে থাকিবই নোৱাৰে। নৰমান মেলকমে আৰু শক্তিশালী উপসংহাৰ দি কৈছে যে স্মৃতি নাথাকিলে আমি মানুহ হ'বই নোৱাৰিলেহেঁতেন। মেলকমৰ মতে, যাৰ স্মৃতিকথা-ভিত্তিক জ্ঞান নাই, তেনে কোনো সত্তাই এই কথা

মনত ৰাখিব নোৱাৰিব যে সি কি কৰিবলৈ গৈছিল বা কি কৰি আছিল। তেওঁ নিজৰ বস্তু ক'ত ৰাখিছিল, নিজে ক'ত আছে, কেতিয়া কি কৰিব লাগিব – এইবোৰো মনত ৰাখিব নোৱাৰে। স্মৃতি নথকা কোনো সত্তাৰ মানসিক শক্তি থাকিবই নোৱাৰিব, আৰু মানুহৰ আকাৰ থাকিলেও সি প্ৰকৃততে মানুহ নহ'ব। তেওঁ বৰ্ণনা কৰে যে প্ৰকৃত স্মৃতি হৈছে তেনে এক ঘটনা যি স্মৃতিৰ মূল গুণ গঠন কৰে, আৰু স্মৃতিকথা-ভিত্তিক জ্ঞান (factual memory) আৰু ব্যক্তিগত স্মৃতি (personal memory) – উভয়েই মানুহৰ বাবে অত্যাৱশ্যক। এইবোৰ ইমানেই আন্তসম্পৰ্কিত হৈ পৰে যে কোনটো বেছি প্ৰয়োজনীয় সেয়া কোৱাটো অসম্ভৱ হৈ পৰে। এই পৰিস্থিতিত, যিমানেই যি নহওঁক, আমি যিবোৰ কথা মনত ৰাখো বা মনত থকা বুলি অনুভৱ কৰো, সেইবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবই লাগিব যদি মানুহৰ জ্ঞান একেবাৰে সম্ভৱ হ'ব লাগে। ইয়াৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিণতি আছে। প্ৰথমটো হ'ল, স্মৃতিৰ বিশ্বস্ততাৰ বিষয়ে আমি যে চিন্তিত হৈছিলোঁ, মানে আমি যে প্ৰমাণ অবিহনে সেইটো এজন মানৱ-জ্ঞানৰ contingent premise বা প্ৰথম নীতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব বুলিয়েই ভাবিছিলোঁ, সেই চিন্তা ভুল আছিল। কিয়নো, এইটো এনে এক বস্তু যি বেলেগ ধৰণৰ হ'ব পাৰে, তেনে এক সম্ভাৱনাই নাই। যদিও বাহ্যত স্মৃতি contingent (অবশ্য-নোহোৱা) হ'ব পাৰে, তথাপি আমি সেইটো প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰোঁ। দ্বিতীয়টো হ'ল, যদিও স্মৃতিৰ সাধাৰণ বিশ্বস্ততা "মানৱ-জ্ঞানৰ প্ৰথম নীতি" হিচাপে বৰ্ণনা কৰিব পাৰি, তথাপিও এই "প্ৰথম নীতি"টো contingent হোৱাৰ বাবেই, আৰু শেষ পৰ্য্যন্ত অপ্ৰমাণ্য হোৱাৰ বাবেই, মানুহৰ জ্ঞান যেন অপ্ৰমাণ্য ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্মিত বুলি মনে হয়। তথাপি, এই ধাৰণাটো যুক্তিসংগত হ'ব লাগিব, কিয়নো ইয়াক গ্ৰহণ নকৰিলে জ্ঞান কেতিয়াও সম্ভৱ নহ'ব। এইটো স্মৃতিৰ বিশ্বস্ততাৰ বাবে "একখন অধিবৌদ্ধ যুক্তি" (transcendental argument) হিচাপে অভিহিত কৰা হ'ব। বাস্তৱতে, এইটোয়েই আমাৰ স্মৃতিৰ ওপৰত বিশ্বাস স্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অৱস্থাপন। আমি হয় এই বিশ্বাসক বৈধ হিচাপে গ্ৰহণ কৰোঁ, নাইবা অতীতৰ বিষয়ে বা অতীতত অৰ্জিত, বা সেইবোৰত আধাৰিত যিকোনো ধৰণৰ জ্ঞানৰ দাবী এৰি দিওঁ। স্মৃতি-জ্ঞান, জ্ঞানৰ সৈতে সংগতি ৰাখি, কেৱল তেতিয়াই সম্ভৱ যেতিয়া আমি স্মৃতিক বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্ৰহণ কৰো। সম্ভৱতঃ এইটো এক নিতান্ত প্ৰয়োজনীয় বা যুক্তিগত সত্য যে স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য, বা স্মৃতিৰ ওপৰত আমাৰ নিৰ্ভৰতাক বৈধভাৱে প্ৰশ্ন কৰা নাযায়। স্মৃতি হৈছে সাধাৰণ জ্ঞানৰ ভঁৰাল।

চিড্‌নি শুমেকাৰে ইয়াৰ বিৰুদ্ধে যুক্তি দিছে যে, আমি ইয়াক এজন নিতান্ত প্ৰয়োজনীয় সত্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব যে, যিবোৰ বিশ্বাস আমি আত্মবিশ্বাসৰে স্মৃতিৰ আধাৰত ৰাখো, আৰু একে ধৰণে যিবোৰ বিশ্বাস আমি আত্মবিশ্বাসৰে প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ আধাৰত ৰাখো – সেইবোৰ সাধাৰণতে সত্য হ'ব লাগিব, যদি আমি স্মৃতি বা প্ৰত্যক্ষণৰ আধাৰত কেতিয়াবা কিবা জানিব খোজো। কিয়নো তেওঁৰ মতে, যদি এইটো এটা আকস্মিক তথ্য (contingent fact) হয়, অৰ্থাৎ এনে এটা কথা যি বেলেগ হ'ব পাৰিলেহেঁতেন, যে কোনো ব্যক্তিৰ আত্মবিশ্বাসপূৰ্ণ স্মৃতি আৰু প্ৰত্যক্ষ বিশ্বাসবোৰ সাধাৰণতে সত্য আৰু

যদি আমি সেই কথা পর্যবেক্ষণ আৰু স্মৃতিৰ জৰিয়তে প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰোঁ, তেন্তে নিশ্চয়য়ে এইটো প্রতিষ্ঠা কৰাৰ একো উপায় নাই।

কিন্তু এই যুক্তিৰ পৰা এইটো কোৱা নহয় যে আমি স্মৃতিৰ বিশ্বস্ততাক এটা নিতান্ত প্রয়োজনীয় সত্য হিচাপে গ্রহণ কৰিবই লাগিব। জ্ঞান ইয়াৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে যে স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য, নোৱাৰিলে এইটো এটা নিতান্ত প্রয়োজনীয় বা যুক্তিগত সত্য নহ'ব। স্মৃতি আৰু প্রত্যক্ষণ – এই দুয়োটাকেই নিজেই ব্যৱহাৰ কৰি আমি এইবোৰ বিশ্বাসযোগ্য বুলি প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰো, কিন্তু শুমেকাৰৰ মতে যদি সেইবোৰ সত্য হয়, তেন্তে এইবোৰ বিশ্বাসযোগ্য হোৱা এটা যুক্তিগত সত্য। আচলতে, এইটো এক অধিবৌদ্ধ যুক্তি (transcendental argument) – মানে এনে এটা যুক্তি যি কোনো বস্তুক সত্য হিচাপে গ্রহণ কৰিবই লাগিব যদিও সেইটো এটা নিতান্ত প্রয়োজনীয় সত্য নহয় বা অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে প্রতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰি। এনে যুক্তিৰ এটা মুখ্য কার্য্য হ'ল দেখুওৱা যে, নির্দিষ্ট ধৰণৰ মানুহৰ চিন্তাৰ ধাৰাবোৰৰ বাবে কিছুমান পূর্বধাৰণা (presupposition) অত্যাৱশ্যক। এইটো হ'ব লাগিব স্মৃতি-জ্ঞানৰ ওপৰত আমাৰ আলোচনা শেষ কৰাৰ উপসংহাৰ:

স্মৃতি-জ্ঞান বুলি একো বস্তু আছে আৰু স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্রহণ কৰিবই লাগিব, কিয়নো ইয়াৰ অবিহনে একো জ্ঞান সম্ভৱ নহ'ব বিশেষকৈ অতীতৰ বিষয়ে কোনো জ্ঞান নহ'ব।

স্মৃতি-জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাক প্রশ্ন কৰিলে মানৱ-জ্ঞানৰ সমগ্র গাঁথনিৰ ভিত্তিটোৱেই কঁপি উঠে।

৫.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- স্মৃতি মানে হৈছে—কোনো বস্তু, ঘটনা বা অভিজ্ঞতাৰ আদর্শ পুনৰুস্মৰণ।
- এইটো হৈছে—এটা পুৰণি ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ পুনৰ আহ্বান, যিটো সাময়িকভাৱে আমাৰ চেতনাৰ পৰা আঁতৰি পৰিছিল। ইয়াক উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি—শৈশৱৰ সময়ত হোৱা কিবা এটা অতীত ঘটনাৰ কথা মনত পৰাটো।
- ভাল স্মৃতিৰ কিছু বিশেষ বৈশিষ্ট্য থাকে দ্রুতভাৱে শিকিব পৰা ক্ষমতা, দীঘলীয়া সময় ধৰি মনত ৰাখিবলৈ সক্ষমতা, সঠিকভাৱে আৰু সোনকালে স্মৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতা, আৰু তৎক্ষণাত চিনাক্ত কৰিব পৰা ক্ষমতা।
- স্মৃতিৰ কিছু ধাপ থাকে—পঞ্জীয়ন (registration) বা শিক্ষাগ্রহণ, সংৰক্ষণ (retention), পুনঃস্মৰণ (recall), আৰু চিনাক্তকৰণ (recognition)।

- শিক্ষাগ্রহণ বা পঞ্জীয়ন স্মৃতিৰ প্রথম খোজ। যেতিয়া কোনো বস্তু শিকোৱা হয়, সেইটো মগজুত এক দাগ বা ছাপ থৈ যায়। সেই ছাপটো মগজুত "স্মৃতি-চিহ্ন" (memory traces) হিচাপে পঞ্জীভূত হয়।
- সংৰক্ষণ হৈছে মগজুৱে লাভ কৰা ছাপসমূহৰ দীঘলীয়া অৱস্থাপন।
- পুনঃস্মৰণ হৈছে শিকি লাভ কৰা আৰু মনত ৰাখি থোৱা বস্তুৰ পুনৰুত্পাদন। এইটো মগজুৰ গাঠনিক স্মৃতি-চিহ্নক পুনৰ সজীৱ কৰাৰ প্রক্রিয়া।
- চিনাক্তকৰণ মানে হৈছে এইটো চেতনাবোধ কৰা যে আমি পুনৰ স্মৰণ কৰা ঘটনাটো আগতে অভিজ্ঞতা কৰিছিলোঁ।
- স্মৃতিৰ ধাপসমূহ শিক্ষা, সংৰক্ষণ, স্মৰণ আৰু চিনাক্তকৰণ এই চাৰি পৰস্পৰ সম্পর্কযুক্ত। সংৰক্ষণ অবিহনে পুনঃস্মৰণ সম্ভৱ নহয় আৰু পুনঃস্মৰণ অবিহনে সংৰক্ষণ মূল্যহীন। পুনৰ, চিনাক্তকৰণ নোহোৱালৈকে সংৰক্ষণ আৰু পুনঃস্মৰণ এই দুয়োটাও অর্থহীন হৈ পৰে।
- স্মৃতিৰ দুটা ধৰণৰ মতবাদ আছে—প্রতিনিধিত্বমূলক মতবাদ (representative theory) আৰু বাস্তৱবাদী মতবাদ (realist theory)
- প্রতিনিধি মতবাদটো আছিল দর্শনশাস্ত্রত আটাইতকৈ বেছি প্রচলিত মতবাদ—এৰিষ্টটলৰ পৰা বার্ট্রেণ্ড ৰাছেললৈকে বহু দার্শনিক এই মতবাদ গ্রহণ কৰিছিল। এই মতবাদ অনুসৰি, স্মৰণ কৰা মানে হৈছে এটা নির্দিষ্ট ধৰণৰ মানসিক অভিজ্ঞতা অনুভৱ কৰা। বিশেষকৈ, এইটো হৈছে—এক ছবি, এটি স্মৃতি-ছবি (memory-image) অনুভৱ কৰা, যিয়ে অতীতৰ ইন্দ্রিয়গত অভিজ্ঞতাক পুনৰুপস্থাপন কৰে।
- বাস্তৱবাদী মতবাদটো এইটো বিশ্বাস কৰে যে, স্মৃতিৰ ক্ষেত্রত আমি যিবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে সজাগ, সেইবোৰ প্রতিনিধিত্ব নহয়, বৰঞ্চ সেই অতীত বস্তুবোৰ নিজেই—যেনেকৈ প্রত্যক্ষণৰ বাস্তৱবাদত কোৱা হয় যে আমি যিবোৰ বস্তু দেখি, সেইবোৰ কল্পনা বা প্রতিনিধিত্ব নহয়, সেয়া বাস্তৱ বস্তু নিজেই।
- স্মৃতিৰ কিছু ধৰণ আছে—তথ্যভিত্তিক স্মৃতি (factual), কার্যকৰী স্মৃতি (practical) আৰু ব্যক্তিগত স্মৃতি (personal)।
- তথ্যভিত্তিক স্মৃতি মানে হৈছে—আমি ক'ব পাৰো বা মনত ৰাখো যে কোনো বস্তু যি হ'ল বা সত্য। উদাহৰণ—ব্রুটাছে চিজাৰক ছুৰি মাৰিছিল। তথ্যভিত্তিক স্মৃতি হৈছে অতীতত অর্জিত তথ্য-জ্ঞান, যি বর্তমান অভিজ্ঞতা বা পর্যবেক্ষণৰ পৰা অহা নহয়।
- কার্যকৰী স্মৃতি হৈছে এই ধৰণৰ স্মৃতি য'ত আমি ক'ব পাৰো বা মনত ৰাখো যে কিদৰে এটা কাম কৰিব লাগে, অর্থাৎ কোনো দক্ষতা বা সক্ষমতা আমি আয়ত্ত কৰিছো। কার্যকৰী স্মৃতি ক'ব পাৰি কার্যজ্ঞানৰ পৰিপ্রেক্ষিতত।

- ব্যক্তিগত স্মৃতি হৈছে এই ধৰণৰ স্মৃতি য'ত আমি ক'ব পাৰো বা মনত ৰাখো কোনো ব্যক্তিগতভাৱে দেখা মানুহ বা স্থান সম্পৰ্কে। ব্যক্তিগত স্মৃতি হৈছে মই যিবোৰ মানুহ, ঠাই, বস্তু, ঘটনা, পৰিস্থিতি ব্যক্তিগতভাৱে অভিজ্ঞতা কৰিছিলোঁ, সেইবোৰৰ স্মৃতি।
- স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে নহয় এই প্ৰশ্ন সেই পৰিস্থিতিত উঠে, যেতিয়া আমি "স্মৃতি-জ্ঞান" নামে বস্তু এটা স্বীকাৰ কৰিব খোজো। সেই ক্ষেত্ৰত আমি জানিবই লাগিব আমি যি বস্তু মনত ৰাখিছোঁ সেইবোৰ সত্য নে, বা যিবোৰ আমি স্মৰণ কৰিছোঁ সেয়া বাস্তৱতে ঘটিছিল নে। স্মৃতি সঠিক বুলি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ আমি অতীতৰ বিষয়ে কিছুমান জ্ঞান থাকিবই লাগিব।
- স্মৃতি-জ্ঞান হৈছে মানুহৰ জ্ঞানৰ এটা অনিৱাৰ্য উপাদান। আমি যিবোৰ কথা জানো, সেইবোৰৰ বেছিভাগ আমি জানো কিয়নো আমি সেইবোৰ মনত ৰাখিছো, আৰু জ্ঞানৰ অগ্ৰগতি বা আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কাৰ্যকলাপবোৰ স্মৰণ শক্তি নাথাকিলে একেবাৰেই অসম্ভৱ হৈ পৰিলেহেঁতেন।
- বাস্তৱতে স্মৃতি নাথাকিলে আমি বৰ্তমান পৰিবেশৰ বিষয়ে জ্ঞানো লাভ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। সেয়ে স্মৃতি নাথাকিলে মানুহে একো জানিবই নোৱাৰে আৰু "মানৱ-জ্ঞান" বুলি একো বস্তুয়ে থাকিবই নোৱাৰে।
- ই এটা প্ৰয়োজনীয় বা যুক্তিগত সত্য (necessary or logical truth) যে স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য, বা স্মৃতিৰ ওপৰত আমাৰ নিৰ্ভৰতাক বৈধভাৱে প্ৰশ্ন কৰা নাযায়।
- স্মৃতি হৈছে সাধাৰণ জ্ঞানৰ ভঁৰাল।
- স্মৃতিক বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্ৰহণ কৰিবই লাগিব, কিয়নো ইয়াৰ অবিহনে একো জ্ঞান সম্ভৱ নহ'ব—বিশেষকৈ অতীতৰ বিষয়ে কোনো জ্ঞান নহ'ব।
- স্মৃতি-জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাক প্ৰশ্ন কৰিলে মানৱ-জ্ঞানৰ সমগ্ৰ গাঁথনিৰ ভিত্তিটোৱেই কঁপি উঠে।

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

১. Aristotle, On Memory and Reminiscence, in R. Mekeon, ed., The Basic Works of Aristotle, 1941, Random House.

২. Benjamin, B. S., Remembering, 1956, Mind.

৩. Locke, John, Essay Concerning Human Understanding, BK.II. chptr. 10.

৪. Munsat, S., The Concept of Memory, 1966, Random House.

৫. Locke, Don, Memory, 1971, The Macmillan Press LTD., London.

৫.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: ভাল স্মৃতিৰ কিছু বৈশিষ্ট্য থাকে যেনে: দ্রুত শিক্ষাগ্রহণ, দীঘলীয়া সময় ধৰি সংৰক্ষণ, সোনকালেই আৰু সঠিকভাৱে স্মৰণ, আৰু তৎক্ষণাত চিনাক্তকৰণ।

উত্তৰ ২: দ্রুত শিক্ষাগ্রহণ হৈছে স্মৃতিৰ তেনেকুৱা বৈশিষ্ট্য, যি শিকাৰ প্রক্রিয়াটোক সহজ কৰি তোলে আৰু য'ত সময় অপচয় নহয়।

উত্তৰ ৩: দ্রুত চিনাক্তকৰণ মানে হৈছে—নিশ্চিত ধাৰণাটোৰ তৎক্ষণাত চিনাকি কৰা, যি কিছুমান বিশেষ পৰিস্থিতিত প্রয়োজন হয়, আৰু ইয়াৰ অনুপস্থিতিত আমাৰ স্মৃতি দুর্বল হৈ পৰে।

উত্তৰ ৪: স্মৃতিৰ চাৰিটা ধাপ আছে: পঞ্জীয়ন বা শিক্ষাগ্রহণ, সংৰক্ষণ, পুনঃস্মৰণ, আৰু চিনাক্তকৰণ।

উত্তৰ ৫: প্রতিটো অভিজ্ঞতাৰ ছাপ যি পিছলৈ স্মৰণ কৰিবলৈ সহায় কৰে, তাক সংৰক্ষণ বা সংৰক্ষণশীলতা (retention) বুলি কোৱা হয়।

উত্তৰ ৬: পুনঃস্মৰণে বিভিন্ন ধাৰণাক একেলগে জড়িত কৰে—ঘনকৈ, শেহতীয়া, আৰু প্রকটভাৱে—একেটা ঘটনাৰ লগত; এই ক্ষেত্রত পুনঃস্মৰণ অধিক সহজে সংঘটিত হয়।

উত্তৰ ৭: চিনাক্তকৰণৰ অর্থ হৈছে—এইটো অনুভৱ কৰা যে, আমি স্মৰণ কৰা ঘটনাটোৰ অভিজ্ঞতা আগতেই কৰিছিলোঁ।

উত্তৰ ৮: স্মৃতিৰ দুটা মতবাদ আছে—প্রতিনিধিত্বমূলক মতবাদ আৰু বাস্তৱবাদী মতবাদ।

উত্তৰ ৯: প্রতিনিধি মতবাদ অনুসৰি, স্মৰণ কৰা মানে হৈছে এটা নির্দিষ্ট ধৰণৰ মানসিক অভিজ্ঞতা অনুভৱ কৰা।

উত্তৰ ১০: Aristotle আৰু Bertrand Russell আছিল প্রতিনিধি মতবাদৰ মুখ্য সমর্থক।

উত্তৰ ১১: বাস্তৱবাদী মতবাদ কয়—যেতিয়া আমি স্মৰণ কৰোঁ, আমি যিবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে সজাগ থাকোঁ, সেইবোৰ কোনো চিন্তা বা প্রতিনিধিত্ব নহয়, বৰঞ্চ সেই বস্তুবোৰ নিজেই।

উত্তৰ ১২: Henri Bergson, Alexander, Stout, Laird, Woozley, Earle, Taylor, Smith, Moore, Russell আৰু Price আছিল বাস্তৱবাদী মতবাদৰ সমর্থক।

৫.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. স্মৃতি বুলিলে কি বুজা যায়?

প্রশ্ন ২. স্মৃতিৰ প্রথম বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

প্রশ্ন ৩. স্মৃতিৰ তৃতীয়টো ধাপ কোনটো?

প্রশ্ন ৪. স্মৃতিৰ দুটা মতবাদ কি কি?

প্রশ্ন ৫. Aristotle-এ কোন ধৰণৰ স্মৃতিৰ মতবাদ সমর্থন কৰিছিল?

প্রশ্ন ৬. সংৰক্ষণ বুলিলে কি বুজা যায়?

প্রশ্ন ৭. কার্যকৰী স্মৃতি বুলিলে কি বুজা যায়।

প্রশ্ন ৮. স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে?

প্রশ্ন ৯. স্মৃতিৰ অনিৱার্যতা (indispensability) বুলিলে কি বুজা যায়?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. স্মৃতিৰ উপাদান কি কি?

প্রশ্ন ২. দ্রুত শিক্ষাগ্রহণ বুলিলে আপুনি কি বুজে?

প্রশ্ন ৩. ভাল স্মৃতিৰ প্রথম দুটা বৈশিষ্ট্য কি কি?

প্রশ্ন ৪. স্মৃতিৰ ধাপসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ৫. স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে? সংক্ষেপে বাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৬. স্মৃতি আমাৰ শিক্ষাৰ বাবে অনিৱার্য নে? সংক্ষেপে বাখ্যা কৰক।

C. চমু টোকা (প্রত্যেকটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. স্মৃতিৰ ধৰণসমূহ।

প্রশ্ন ২। স্মৃতিৰ ধাপসমূহ।

প্রশ্ন ৩। ব্যক্তিগত স্মৃতি।

প্রশ্ন ৪. স্মৃতিৰ বিশ্বাসযোগ্যতা।

প্রশ্ন ৫. স্মৃতিৰ অনিৱার্যতা।

প্রশ্ন ৬. স্মৃতিৰ প্রতিনিধি মতবাদ।

প্রশ্ন ৭. স্মৃতিৰ বাস্তৱবাদী মতবাদ

D. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখা):

প্রশ্ন ১. স্মৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২। স্মৃতিৰ বিভিন্ন ধৰণ উপযুক্ত উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩। স্মৃতিৰ বাস্তৱবাদী মতবাদ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪। স্মৃতি বিশ্বাসযোগ্য নে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫। শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত স্মৃতি-জ্ঞান কিদৰে অনিৱার্য? বিস্তৃতভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ৬: জ্ঞান আৰু বিশ্বাস

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ জ্ঞানৰ স্বভাৱ
৬.৪ বিশ্বাসৰ স্বভাৱ
৬.৫ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক—পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী
৬.৬ জ্ঞান আৰু বিশ্বাস—আধুনিক দৃষ্টিভংগী
৬.৭ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্য
৬.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৬.৯ অধিক জানিবলৈ
৬.১০ অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
৬.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- জ্ঞানৰ স্বভাৱ বর্ণনা কৰিব পাৰিব।
- বিশ্বাসৰ স্বভাৱ বর্ণনা কৰিব পাৰিব।
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

জ্ঞানৰ সমস্যাটো সকলো দার্শনিক অনুসন্ধানৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়। “জ্ঞান কি?”—এইটো এটা কেন্দ্রীয় প্রশ্ন, যাৰ উত্তৰ দিয়াৰ চেষ্টা কৰে জ্ঞানতত্ত্বৰ (epistemology) অধ্যয়নে, আৰু এই প্রশ্নৰ

সৈতে জড়িত আছে আন কিছুমান প্ৰশ্ন— "জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?", "কোনটো বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত আৰু কোনটো নহয়?", "জ্ঞান কি সদায় সত্য হয় নে?" আদি। এইবোৰ প্ৰশ্ন জ্ঞানতত্ত্বৰ প্ৰাথমিক আৰু অবিহাৰ্যভাৱে আলোচনাযোগ্য প্ৰশ্ন।

'জ্ঞান' শব্দটো প্লেটোৰ শব্দ episteme ৰ পৰা আহৰণ কৰা, যি হয় কোনো সত্যৰ গোট অথবা সেইসকল সত্য জানে, তেনে কোনো ব্যক্তিৰ অৱস্থাৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়। জ্ঞানৰ ধাৰণাটোৰ এক প্ৰাকৃতিক ব্যাখ্যা হ'ল—জ্ঞানে সত্যক ঠিক তেনেকৈ দেখুৱাই যেনে তাপমাপক যন্ত্ৰই উষ্ণতা দেখুৱাই। ব্যক্তি আৰু বস্তুৰ বিষয়ে জনাৰ লগতে বচনাত্মক জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰতো, যেতিয়া জ্ঞানতত্ত্বই জ্ঞানৰ স্বভাৱৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত হয়, তেতিয়া ই মূলতঃ বস্তুগত বা বাস্তৱ জ্ঞানক স্বীকৃতি দিয়ে, যিয়ে বাস্তৱতাক ওচৰ পৰা স্পৰ্শ কৰে।

'জ্ঞান' শব্দটোৰ বহুবিধ ব্যৱহাৰ দেখা যায়, যেনে—

১) মানুহ, ঠাই আৰু বস্তুক জনাৰ জ্ঞান। যেনে "মই এই চহৰখন চিনিপাওঁ জানো" বা "মই Y-জনক জানো" । এই ধৰণৰ জ্ঞানক ৰাছেলে knowledge by acquaintance বুলি কৈছে। ই এটা সোধা-নোসোধা, ততালিকে পোৱা, আৰু পূৰ্ব-নিৰ্ধাৰিত মুক্ত জ্ঞান। ৰাছেলে উল্লেখ কৰিছে যে আমি দেহধাৰণ কৰা বস্তুৰ সৈতে এতিয়াও পৰিচিত নহওঁ, আৰু আন ব্যক্তিৰ মনৰ সৈতেও আমি পৰিচিত নহওঁ। এইবোৰৰ জ্ঞান আমি লাভ কৰোঁ যিটো ৰাছেলে knowledge by description বুলি কয়। এইটো বিচাৰমূলক জ্ঞান।

২) কোনো কাম কৰাৰ সক্ষমতা থকা বুলি জ্ঞান। যেনে, "মই গীটাৰ বজাব জানো।" ৰাইল (Ryle) কৈছে যে, এই ধৰণৰ জ্ঞান knowing how, অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰিক আৰু অপ্ৰস্তাৱনামূলক জ্ঞান।

৩) তথ্য উপলব্ধি কৰা বা "যেনে জানো যে..." বুলি যি ধৰণৰ জ্ঞান। যেনে, "মই জানো যে পৃথিৱীখন গোলক আকৃতিৰ" বা "মই জানো যে X, Y-ৰ মাতৃ" । এই ধৰণৰ জ্ঞান knowing that বুলি জনা যায়।

এই শেষৰ 'জানো' শব্দৰ ব্যৱহাৰ আগৰ দুটাৰ সৈতে কোনো সম্পৰ্ক আছে। ৰাইলৰ মতে, 'knowing that' হৈছে তাত্বিক আৰু বচনমূলক জ্ঞান। 'জানো' শব্দটোৰ এই অৰ্থটো মানুহৰ জ্ঞানেন্দ্ৰীয় চিন্তনশীলতাৰ মূল উপাদান, আৰু এইটো তাত্বিক তৰ্ক অথবা ব্যৱহাৰিক অনুসন্ধান—দুয়ো ক্ষেত্ৰতে প্ৰয়োজনীয়।

'জানো' শব্দৰ তৃতীয় অৰ্থটোৰ গুৰুত্ব এই যে, এইটো কেৱল তথ্য অৰ্জন হোৱাটো নহয়। কিন্তু এই তৃতীয় আৰু আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰ্থত জানিবৰ বাবে কি প্ৰয়োজন? ধৰা যাওঁক যে 'p' বৰ্ণটো যিকোনো এটা বচনৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। কোনোবাই p বিশ্বাস কৰে মানে, তেওঁ p-ৰ সত্যতাৰ ওপৰত

বিশ্বাস কৰে। যদি কোনো কাৰণত মানুহে বিশ্বাস কৰে যে p বচন সত্য নহয়, তেতিয়াই তেওঁ p জানে বুলি দাবী কৰাৰ অধিকার হেৰুৱায়। যদি কোনোবাই কয় যে, "তেওঁ p জানে, কিন্তু p সত্য নহয়"— তেনে দাবী নিজেই আত্মবিৰোধী হয়। হয়তো মই ভাবিছিলোঁ যে মই pক জানোঁ, কিন্তু p মিছা হোৱাৰ বাবে মই pৰ সত্যতো জনা নাছিলোঁ। তাৰ অর্থ, p জনাৰ অর্থ হৈছে p সত্য বুলি জনা।

'বিশ্বাস' ধাৰণাটো জ্ঞানতত্ত্বৰ বাবে এক কেন্দ্রীয় তত্ত্ব, কিয়নো সত্য-মিছা আৰু ন্যায়সংগততাৰ দৰে জ্ঞানতত্ত্বৰ আধাৰভূত ধাৰণাসমূহ মূলতঃ বিশ্বাসত প্রযোজ্য হয়, আৰু তাৰ পৰা উদ্ভৱ হয় জ্ঞান। প্লেটোৰ সংজ্ঞা অনুসৰি, জ্ঞানৰ ধাৰণা বিশ্বাসৰ সৈতে জড়িত। আগৰ জ্ঞানতত্ত্বৰ পণ্ডিতসকলৰ মতে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাস দুয়ো মানসিক পৰিঘটনাৰ বর্ণনামূলক শব্দ।

দার্শনিক পৰম্পৰাত বিশ্বাসৰ বহু ধৰণৰ ধাৰণাৰ সন্ধান পোৱা যায়। আর্মষ্ট্রং (Armstrong) এ বিশ্বাসৰ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণাৰ কথা কৈছে:

১) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসী ব্যক্তিৰ মনত উদিত হোৱা এক সচেতন পৰিঘটনা।

২) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসীৰ এক স্বভাৱগত দৃষ্টিভংগী বা স্বভাৱ।

৩) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসীৰ মনৰ এক অৱস্থা।

আহক এতিয়া আমি জ্ঞানৰ স্বভাৱ আৰু বিশ্বাসৰ স্বভাৱ আলোচনা কৰোঁ।

৬.৩ জ্ঞানৰ স্বভাৱঃ

জ্ঞানৰ স্বভাৱৰ বিষয়ে দার্শনিকসকলে প্রাচীন কালৰ পৰাই নানা মতামত আগবঢ়াই আহিছে। সেইসকল মতৰ ভিতৰত আমি প্লেটো, ৰাইল, অষ্টিন, আয়াৰ আদিৰ মতামত বিশেষভাৱে আলোচনা কৰিম। তলত আমি সেইবোৰ আলোচনা কৰোঁ আহঁক —

প্লেটোৰ জ্ঞানৰ ধাৰণাঃ

তেওঁৰ সংলাপ Theaetetus-ত প্লেটোৱে জ্ঞানৰ বিভিন্ন ধাৰণাৰ জৰিয়তে জ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ অনুমান কৰে যে জ্ঞান অচ্যুৎ আৰু যি আছে তাৰেই জ্ঞান। এই অনুমানৰ ভিত্তিত তেওঁ জ্ঞানৰ প্রচলিত ধাৰণাবোৰ পৰীক্ষা কৰে আৰু সেইবোৰ অপ্রতুল বুলি প্রমাণ কৰে।

পাৰম্পৰ্যগতভাৱে জ্ঞানক অনুভূতিৰ সৈতে একক ভাৱে চিনাক্ত কৰা হৈছিল। প্লেটোৰ মতে, যদি জ্ঞানক প্রত্যক্ষতেই ধৰা হয়, তেন্তে তাৰ অর্থ হ'ব যে যি কোনো বিষয় এটা এজন ব্যক্তিয়ে যিদৰে দেখে সেয়াই তেওঁৰ বাবে সত্য। দ্বিতীয়তে, প্রত্যক্ষই প্রায়ে একে বস্তুৰ সম্পর্কে বিপৰীত ফলাফল দিয়ে। কোনোবাই এটা বস্তুক 'x' বুলি অনুভৱ কৰিব পাৰে আৰু আন কোনোবাই সেই একে বস্তুক 'y' বুলি অনুভৱ কৰিব পাৰে। তৃতীয়তে, যদি সকলো প্রত্যক্ষ একেদৰে সত্য হয়, তেন্তে সকলো যুক্তি আৰু খণ্ডনৰ অর্থহীনতা দেখা দিব। আৰু ব্যক্তিগত প্রত্যক্ষ আৰু আন অমানৱিক সচেতন সত্তাবোৰৰ প্রত্যক্ষৰ মাজত পার্থক্য কৰাৰ কোনো মানদণ্ড নাথাকিব।

সেয়ে তেওঁ কয় যে প্রত্যক্ষ জ্ঞানৰ অংশতো নহয়। আমি কোনো বস্তু সম্পর্কে সত্য জানিব নোৱাৰিলে, সেইটো জানো বুলি ক'ব নোৱাৰি। সেইদৰে, কেৱল ইন্দ্রীয়-অনুভূতি, সম্পূর্ণ ৰূপে বা আংশিকভাৱে, জ্ঞানৰ সৈতে একক হিচাপে দেখা নাযায়।

দ্বিতীয়তে, প্লেটোৱে কয় যে জ্ঞানক সত্য বিচাৰ (true judgment)-ৰ সৈতে একক হিচাপে দেখা যায়। কিন্তু এটা সত্য বিচাৰ অনুমান বা কাকতীয়ভাৱে কৰিব পৰা কোনো দাবী হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা নির্দোষ ব্যক্তিৰ বিৰুদ্ধে যি বিচাৰ চলি আছে, তাত বহু শক্তিশালী প্রমাণ থাকিলেও, এজন চতুৰ উকিলৰ কৌশলৰ দ্বাৰা সদস্যসকলক 'তেওঁ নির্দোষ' বুলি বিচাৰ দিবলৈ প্রভাবিত কৰিব পাৰি। প্লেটোৱে ইয়াত কৈছে যে, কিবা এটা সত্য বিচাৰ ক'বলৈ মানুহক বিশ্বাস কৰোৱাব পাৰি, কিন্তু তেওঁ সত্যটো নাজানেও। সেয়ে, জ্ঞান মাত্র সত্য বিচাৰ নহয়।

তৃতীয় অনুমানত প্লেটোৱে কয় যে জ্ঞান হ'ল "ব্যাখ্যাসহ সত্য বিচাৰ" । ইয়াৰ অর্থ—জ্ঞান = সত্য বিচাৰ + ব্যাখ্যা (logos), অর্থাৎ জ্ঞান হৈছে "সত্য বিশ্বাস যাক logos বা যুক্তিত থকা ব্যাখ্যা সহ থাকে।"

এই সংজ্ঞাটো তিনিটা অর্থত বুজা হয়—

ক) প্রথমটো অর্থ হ'ল নিজৰ চিন্তা ভাষাৰ জৰিয়তে প্রকাশ কৰা।

খ) দ্বিতীয়টো অর্থ হ'ল, কিবা বস্তুৰ উপাদানবোৰৰ বিৱৰণ দিয়া।

গ) তৃতীয়টো অর্থ হ'ল, যি বস্তুটো সম্পর্কে সোধা হৈছে, সেয়া আনবোৰৰ পৰা পার্থক্য কৰিব পৰা কোনো চিহ্ন দিয়া।

সত্য বিচাৰ মানেই সত্য বিশ্বাস, কিন্তু সত্য বিশ্বাস মানেই সত্য জ্ঞান নহয়। যদি ন্যায়সংগত যুক্তি (justification) জ্ঞানত যোগ দিয়া হয়, তেন্তে সত্য বিচাৰ জ্ঞানৰ সৈতে এক নহয়। যদি যুক্তিক 'বিশ্বাস'টোক উপাদানত বিশ্লেষণ কৰা বুলি ধৰা হয়, তেন্তে এই ধৰণৰ বিশ্লেষণ সত্য বিশ্বাসক জ্ঞানলৈ

ৰূপান্তৰ কৰিব নোৱাৰে, যেনে কোনো বস্তুৰ উপাদানবোৰ দাঙি ধৰা; কিয়নো ইয়াত সেই বস্তুৰ কোনো বৈজ্ঞানিক বিৱৰণ নাথাকে। সেয়ে এই সংজ্ঞাই জ্ঞানৰ এক সঠিক ধাৰণা দিব নোৱাৰে।

Theaetetus-ত তেওঁ জ্ঞান আৰু মত (opinion)-ৰ মাজত পার্থক্য কৰিছে। এই দুয়ো মানসিক কার্য্য বিভিন্ন বস্তুৰ ওপৰত আধাৰিত। Republic-ত প্লেটোৱে কয় যে, জ্ঞান মস্তিষ্কৰ এটা কার্য্য হিচাপে দুইবিধ ৰূপত কাম কৰিব পাৰে— এক হ'ল 'শুদ্ধ যুক্তি' আৰু আনটো হ'ল 'বুজাব পাৰা'। শুদ্ধ যুক্তিৰ বস্তুবোৰ হ'ল ধাৰণা (Ideas), ৰূপ (Forms) বা আদিমূর্তি (Archetypes), আৰু বুজাব পৰা বস্তুবোৰ হ'ল গণিতীয় বস্তু। আনহাতে মত (doxa)-ও দুইধৰণৰ হ'ব পাৰে—উচ্চতম মত আৰু নিম্নতম মত। এই মতবোৰৰ লগত সংগতি থকা বস্তুবোৰ হ'ল ইন্দ্রিয়সংগত বস্তু আৰু সেইবোৰৰ ছাঁ আৰু প্রতিচ্ছবি। সেয়ে প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান আৰু মত দুয়ো মানসিক অৱস্থা যি পৃথক পৃথক বস্তুৰ সৈতে জড়িত। ফলস্বৰূপে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাস (belief) দুটা পৃথক ক্ষমতা, কিয়নো এইসকলে পৃথক ধৰণৰ বস্তুক উপলব্ধি কৰে।

গিলবার্ট ৰাইলৰ জ্ঞান ধাৰণাঃ

গিলবার্ট ৰাইল এজন সাধাৰণ ভাষাৰ দার্শনিক আছিল। তেওঁ দার্শনিকসকলে সাধাৰণ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ এৰি দিলে যি ভুলৰ সৃষ্টি হৈছিল, সেইবোৰ আঁতৰাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এই উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে তেওঁ জ্ঞানৰ ধাৰণাটো লৈ আলোচনা কৰিছিল। তেওঁৰ 'Concept of Mind' নামৰ কিতাপত তেওঁ 'knowing how' আৰু 'knowing that' এই দুইটাৰ মাজত পার্থক্য কৰিছে। প্রথমটোত কিবা কার্য্য জড়িত থাকে আৰু দ্বিতীয়টোত তথ্য থাকে।

এই দুয়োটাৰ মাজত কিছুমান সাদৃশ্য আছে, কিন্তু পার্থক্যও আছে। আমি কিবা বাদ্যযন্ত্র বজোৱাৰ কথা, অথবা কিবা শিকাৰ কথা কৈছো, কিন্তু কেতিয়াও 'how' সন্দর্ভত কোনো ব্যক্তিয়ে বিশ্বাস কৰে বা মত পোষণ কৰে—এই কথাটো নকওঁ। যদিও কোনো ব্যক্তিয়ে এটা প্রস্তাৱ গ্রহণ কৰে, তাৰ কাৰণ বা যুক্তি বিচাৰ কৰাটো যথাযথ। ৰাইলৰ মতে, 'knowing how' মানে হ'ল সফলভাৱে কার্য সম্পাদন কৰাৰ ক্ষমতা, যি নির্দিষ্ট মান বা মানদণ্ড পূৰণ কৰে।

এটা ভালদৰে কাম কৰা ঘড়ীক আমি ক'ব নোৱাৰো যে সেয়া সময় দেখুৱাব জানে, কিয়নো 'knowing how' বুলিটো জ্ঞান-সম্পন্ন কার্য্যৰ বাবে প্রযোজ্য, যি কেৱল সেই ব্যক্তি বিশেষৰ ক্ষেত্রত খাটে, যিজনে সেই কার্য্যৰ দায়িত্ব লয়। সেয়ে কোৱা যায় যে, knowing how বুদ্ধিমত্তাপূর্ণ কার্য্যৰ সৈতে জড়িত আৰু আমাৰ ভাষাত এনে কার্য্যক 'বুদ্ধিমান' বুলি কোৱা হয়।

'knowing how' অধিকাংশ ক্ষেত্রত কোনো নীতি, মেক্সিম বা আদেশৰ চিন্তা নকৰাকৈ হয়, আৰু যেতিয়া সেইবোৰৰ চিন্তা হয়, সেই চিন্তা নিজেই knowing how ৰ অংশ হয়, কিন্তু knowing that ৰ

অংশ নহয়। সেয়ে ৰাইলৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি কোৱা যায় যে, 'knowing how' হৈছে 'knowing that'-তকৈ অধিক মৌলিক। Knowing how মানে সফল কার্য্য সম্পাদন কৰাৰ ক্ষমতা।

কিন্তু আমাৰ সাধাৰণ ভাষা ব্যৱহাৰত আমি কেতিয়াও নকওঁ যে কোনো ব্যক্তি কিবা এটা কৰিবলৈ জানে, যদিও তেওঁ বহু সময় সফলতাৰে সেইটো কৰে। আমি পার্থক্য কৰো—অন্ধভাৱে বা ভাগ্যগতভাৱে সফলভাৱে কৰা কার্য্য আৰু সত্যপূর্ণ জ্ঞানৰে কৰা কার্য্যৰ মাজত।

ৰাইলৰ মতে, 'to know' শব্দটো হৈছে এক প্ৰৱনতামূলক বা ক্ষমতা সূচক ক্ৰিয়া। প্ৰৱনতামূলক শব্দ যেনে 'to know' ব্যৱহাৰ কৰা হয় মানুহৰ আচৰণ বর্ণনা কৰিবলৈ। ফলস্বৰূপে, এই ধৰণৰ বাক্যবোৰক ধৰা হৈছিল যেন ই বিশেষ কিন্তু দৃশ্যমান নোহোৱা বাস্তৱ ঘটনা বর্ণনা কৰে, যদিও ইয়াক পৰীক্ষাযোগ্য, মুক্ত আৰু অর্ধ-অনুমানমূলক বাক্য হিচাপে ধৰা উচিত।

কিছুমান প্ৰৱনতামূলক শব্দ অধিক generic বা দিশ-অন্তঃপটীয়, আৰু কিছুমান অধিক নির্দিষ্ট। প্ৰৱনতামূলক শব্দ যেনে 'know', 'believe', 'aspire', 'clever', আৰু 'humorous'—এইবোৰ নিধাৰণযোগ্য প্ৰৱনতামূলক শব্দ। এইবোৰ ইঙ্গিত কৰে—ক্ষমতা, প্ৰবণতা বা কিছুমান প্ৰবণতা, যি একেটা ধৰণৰ নহয়, কিন্তু বহুবিধ ধৰণৰ কামৰ ক্ষেত্ৰত খাটে। সেয়ে 'knowing' হ'ল এটা নিধাৰণযোগ্য প্ৰৱনতামূলক ক্ৰিয়া dispositional verb, যাক ভুলকৈ নিধাৰণযোগ্য প্ৰৱনতামূলক ক্ৰিয়া বুলি ধৰা হৈছে, যেনে একেটা বিশেষ ৰূপত ক্ৰিয়াশীল এক প্ৰবণন।

সকলো ধৰণৰ কার্য্য, যিবোৰ জানাৰ প্ৰবণতা হিচাপে দেখা হয়, সেইবোৰ একেধৰণৰ বুলি ধৰা হয়—মানে গোপন, অদৃশ্য আদি, যাক 'mental state' বুলি কোৱা হয়।

সেয়ে, 'to know' শব্দটোৱে ব্যক্তিগত মনৰ ভিতৰত থকা কোনো গোপন অবস্থা বর্ণনা নকৰে, বৰঞ্চ এইটো এক অনুমানমূলক দাবী যে, যদি এই-এই পৰিস্থিতি পূর্ণ হয়, তেন্তে সেই ব্যক্তিগণে এই-এই ধৰণে প্ৰতিক্ৰিয়া জনাব। প্ৰৱনতামূলক বাক্য কোনো ঘটনা বর্ণনা নকৰে; এইবোৰ এক অনুমানমূলক দাবী প্ৰস্তাব কৰে, আৰু সেই দাবী যদি সত্য হয়, তেন্তে ই সাঙুৰি ধৰা ঘটনাসমূহেৰে পূর্ণ হয়।

যদিও ৰাইল কয় যে প্ৰৱনতামূলক অভিব্যক্তিবোৰে ক্ষমতা অথবা প্ৰবণতা সূচাব পাৰে। 'Know' এটা সামর্থ্য ক্ৰিয়া, আৰু এটা বিশেষ ধৰণৰ সামর্থ্য ক্ৰিয়া —যাৰ দ্বাৰা কোৱা হয় যে, যাৰ বিষয়ে বর্ণনা দিয়া হৈছে, তেওঁ সফলভাৱে কিবা এটা কৰিব পাৰে বা সঠিকভাৱে কিবা এটা কৰিব পাৰে।

ৰাইলৰ মতে, জ্ঞানতত্ত্ববিদসকলে ভুলভাৱে জ্ঞানক বিশ্বাসৰ সৈতে একাঙ কৰি বিবেচনা কৰে। তেওঁলোকে ভুলভাৱে ধাৰণা কৰিছিল যে জ্ঞান বিশ্বাসৰ পৰা এইদৰে পৃথক যে ইয়াত বিশ্বাসৰ সকলো উপাদান থাকে আৰু ইয়াৰ নিজৰ কিছু উপাদান থাকে যিবোৰ সকলো অন্তদর্শনযোগ্য। বাস্তৱত, জ্ঞান

আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই। 'বিশ্বাস' শব্দটো 'জানো'ৰ পৰা বেলেগ, কাৰণ ই এটা সামর্থ্যসূচক ক্রিয়াপদ (capacity verb) নহয়, কিন্তু এটা প্রৱণতাসূচক ক্রিয়াপদ (tendency verb)। যি হ'ব, 'বিশ্বাস'টো কাৰণসূচক শব্দৰ পৰিয়ালৰ অন্তর্গত আৰু 'জানো'টো দক্ষতাসূচক শব্দৰ পৰিয়ালৰ অন্তর্গত। সেয়ে, জ্ঞান এটা মানসিক অৱস্থা নহয়। ই এটা প্রৱনতামূলক আৰু সামর্থ্য।

অষ্টিনৰ জ্ঞানৰ ধাৰণাঃ J.L. Austin-ৰ মতে, আমি যেতিয়া শব্দ ব্যৱহাৰ কৰো, আমি তিনিধৰণৰ কার্যকলাপত জড়িত হওঁ—locutionary act, অর্থাৎ কেবল উচ্চাৰণ কৰা; perlocutionary act, অর্থাৎ কিছু পৰিৱর্তন বা ফলাফল অনাৰ কার্য যি উচ্চাৰণ নকৰাকৈয়ে সম্ভৱ; আৰু elocutionary act, যি উচ্চাৰণ কৰাৰ দ্বাৰা কৰাটো সম্ভৱ আৰু উচ্চাৰণ নকৰাকৈ সম্ভৱ নহয়। এটা অভিব্যক্তিৰ অর্থ ইয়াৰ elocutionary potentials দ্বাৰা নির্ধাৰিত। Austin এই বাস্তৱতাবোৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু 'I know' উচ্চাৰণত নিহিত elocutionary act প্রকাশ কৰে।

Austin কয় যে 'I know' উচ্চাৰণটো কোনো বিশেষ মানসিক অৱস্থাৰ বর্ণনা নকৰে। ই এটা কার্য সম্পাদক উক্তি। 'I promise' উচ্চাৰণটোৰ দৰে, য'ত কোনো কথা ক'লে তাক সত্য কৰি তোলে। তেনেদৰে, 'I know' ক'লে, মই শ্রোতাৰ বাবে এটা গেৰাণ্টী দিওঁ যে তাৰ পাছত যি বাক্যটো আহিছে সেয়া যথোপযুক্ত প্রমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কোৱা হৈছে। Austin মতে, মই এইটো ক'লে মোৰ কোৱাটোৱেই গেৰাণ্টীটোক সত্য কৰি তোলে।

এই performative স্বভাৱ বুজাবলৈ Austin 'I know'ক 'I promise'ৰ সৈতে তুলনা কৰে। সেয়ে, Austin-এ 'to know' শব্দটো সমাজিক পৰিপ্রেক্ষিতত ব্যৱহাৰ কৰে। তেওঁ কয়, এইটো ক'লে মই মোৰ ইজ্জত বাজীলৈ দিওঁ। যদি মোৰ দাবী কৰা জ্ঞানটো ভুল প্রমাণিত হয়, তেন্তে মই আনৰ দৃষ্টিত নিন্দিত হ'ম।

Austin বিশ্বাস আৰু জ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য কৰে। তেওঁ কয়, এই দুয়োটা elocutionary act-ৰ পৃথক ধৰণ জড়িত। তেওঁ স্পষ্টকৈ কয়, "Saying 'I know' is not saying 'I have performed a specially striking feat of cognition, superior, in the same scale as believing."

A.J. Ayer-ৰ জ্ঞানৰ ধাৰণাঃ Ayer-এ তেওঁৰ গ্রন্থ "The Problem of Knowledge"-ত জ্ঞানৰ ধাৰণাটো দার্শনিকভাৱে আলোচনা কৰে। অন্যান্য দার্শনিক সমস্যাৰ দৰে এইটোও কেবল factual তথ্যৰ দ্বাৰা সমাধান নহয়। 'জ্ঞান কি?' এই প্রশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰিবলৈ Ayer-এ অভিব্যক্তিৰ ব্যৱহাৰ আৰু অর্থ বিশ্লেষণৰ মাজত পার্থক্য কৰে।

'Know' শব্দটোৰ বহুবিধ ব্যৱহাৰ আছে:

1. পৰিচিত হোৱাৰ অর্থত

2. অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা জানিবলৈ, যেনে কোৱা যে মই ক্ষুধা জানো, ভয় জানো।

3. চিনাক্ত বা পার্থক্য কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাত, যেনে 'honest man চিনা' বা 'butter আৰু margarine' চিনা।

4. কিছুমান কার্য কৰিব পৰা, যেনে 'সাঁতোৰিব জানো' বা 'গাড়ী চলাব পাৰো'।

5. এটা সত্য বা তথ্য বুজিব পাৰাত।

এই ব্যৱহাৰবোৰে দার্শনিকক সন্তুষ্ট নকৰে। সেয়ে Ayer-এ এইবোৰ ব্যৱহাৰৰ মাজত সাদৃশ্য বিচাৰে। তেওঁ ত্রৈমুখী বিকল্প দিয়ে:

1. সহজ সাদৃশ্য

2. পৰিয়ালগত সাদৃশ্য (family resemblance)

3. কিছুমান সাধাৰণ গুণ থাকে যি সকলো জ্ঞানৰ উদাহৰণত থাকে, কিন্তু সেইবোৰ যথেষ্ট নহয়।

তৃতীয় বিকল্প বিবেচনা কৰি, Ayer-এ কয়, যদি জ্ঞান সদায় কিছুমান সত্যৰ জ্ঞান হয়, তেন্তে সকলোত 'সত্য'ৰ সৈতে এক সম্পর্ক থাকিব। কিন্তু সত্য যদিও প্রয়োজনীয়, তথাপি যথেষ্ট নহয়।

Ryle-ৰ দৰে, Ayer-এও কয় 'know' শব্দটো প্রৱনতামূলক আৰু সামর্থ্য ক্রিয়া। যেনে, 'তেওঁ প্রাচীন ইতিহাসৰ কিছুমান তথ্য জানে' বুলিলে, তেওঁ সেই তথ্যবোৰ তৎক্ষণাৎ ভাবি আছে তেনে নহয়, কিন্তু তেওঁ সেই বিষয়টোত সফল উত্তৰ দিব পাৰিব বা পাৰিব পৰা শক্তি। চর্ত উল্লেখ কৰে:

1. যি জানো, সেয়া সত্য হ'ব লাগিব।

2. জানো বুলি যি দাবী কৰোঁ, সেয়া সম্পূর্ণ বিশ্বাসৰ সৈতে হ'ব লাগিব।

3. সেই বিশ্বাস কৰিবলৈ যথাযথ অধিকাৰ থাকিব লাগিব।

এই তিনিওটা চর্তেই জ্ঞানৰ বাবে প্রয়োজনীয় আৰু যথেষ্ট বুলি তেওঁ ধাৰণা কৰে, যদিও জ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিব নোৱাৰি।

তৃতীয় চর্তটো, অধিকাৰ (right to be sure) সাধাৰণতে সেই ব্যক্তিয়ে পায় যিয়ে প্রমাণ দিব পাৰে। কিন্তু যদি সেই প্রমাণসমূহ নিজৰ বিশ্বাসক ন্যায়সংগত কৰে, তেন্তে সেই প্রমাণসমূহকো আন প্রমাণে সহায় কৰিব লাগিব, আৰু এই দৰে এটা অনন্ত ধাৰাত পৰিণত হ'ব।

৬.৪ বিশ্বাসৰ স্বভাৱঃ

বিশ্বাস জ্ঞানবিদ্যাৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা। বিশ্বাস এটা এনে অৱস্থা, যি নির্ভৰযোগ্য অভিমততকৈ শক্তিশালী কিন্তু সম্পূর্ণ জ্ঞানতকৈ দুর্বল।

Descartes-ৰ মতে, বিশ্বাস হৈছে এক সক্রিয় মানসিক অৱস্থা য'ত কোনো প্রস্তাৱত সম্মতি দিয়া বা অস্বীকাৰ কৰা হয়। ইয়াৰ অৱস্থা সক্রিয় বা নিষ্ক্রিয় হব পাৰে। ইয়াৰ বিষয়বস্তু হ'ল বচন (proposition)।

P.F. Ramsey-এ বিশ্বাসক 'এটা মানচিত্র যাৰ সহায়ত আমি চলাফৰা কৰো' বুলি কয়। তেওঁ বিশ্বাসৰ দুটা গুণ দর্শায়: ই এটা মানচিত্র আৰু ই আমাৰ কার্যৰ দিশ নির্দেশ কৰে।

D.M. Armstrong-এ ধাৰণা কৰে যে Wittgenstein-ৰ বাক্য আৰু ছবি তুলনাই Ramsey-ৰ ধাৰণাটো প্রভাৱিত কৰিছিল। Hume-এ তেওঁৰ Treatise-ত কৈছিল কিদৰে বিশ্বাস আৰু কল্পনাৰ মাজত পার্থক্য চিনাক্ত কৰিব।

Ramsey-ৰ মতে বিশ্বাস হৈছে কার্যপথ নির্দেশকাৰী।

Armstrong-এ কয় যে এইটো ঠিক মাত্র সেই ক্ষেত্রত, যি বিশেষ সময় আৰু স্থানত কিবা বিশ্বাস কৰা হৈছে।

Robert Stalnaker-এ কয়, যদিও বিশ্বাসৰ বচনৰ গঠন থাকে, সেইটো মানেই এই নহয় যে বিশ্বাস নিজে বাক্যৰ গঠন থকাটো আবশ্যক। তেওঁ কয় বিশ্বাস হৈছে attitude, যি প্রস্তাৱনাৰ ওপৰত নহয়, কিন্তু পৃথিৱীৰ ওপৰত।

বিশ্বাসক সকলো সম্ভাব্য জগত (possible world) ৰ এক ছেটৰ দ্বাৰা বুজা যায়। কিছুমান চিন্তাবিদৰ মতে বিশ্বাস অনির্দিষ্ট (indeterminate)। Quine-ৰ মতে, কোনো বাক্যৰ অর্থ অনুবাদ-স্বতন্ত্র নহয়।

বেছিভাগ ক্ষেত্রত ব্যক্তি নিজৰ বিশ্বাস নির্ধাৰণ কৰিব পাৰে, তথাপিও বিশ্বাস স্বইচ্ছাচিত নহয়। Descartes-ৰ মতে, বিশ্বাসক ইচ্ছাৰ আগৰ কার্য ৰূপে ধৰা হয়। Ryle-এও বিশ্বাসক কিছুমান কাম কৰিবলৈ প্রবণতা বুলি ভাবে।

তেওঁ কয়, মানসিক অৱস্থাবোৰ, যেনে বিশ্বাস, আচৰণৰ কাৰণ নহয়। ই এক প্রৱণতামূলক অৱস্থা যি কাৰণগতভাৱে নির্দিষ্ট হয়।

আধুনিক কিছুমান দার্শনিক বিশ্বাসক অর্থগতভাৱে নিৰপেক্ষ বুলি কয়। A.N. Prior-এ কয়, বিশ্বাস এটা সম্বন্ধ (relation) হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ ইয়াৰ কোনো বাস্তৱ বস্তু নাই যাৰ সৈতে ই সম্পর্কিত। এইটো জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত বস্তুৰ প্রকৃতি অনুসৰি পার্থক্য দেখুৱাবলৈ সহায় কৰে।

কিন্তু বিশ্বাসতো সদায় এক বস্তু থাকে। 'বিশ্বাস কৰা' মানে সদায় কিবা 'বিশ্বাস কৰা'।

বিশ্বাস দুটা ধৰণৰ হ'ব পাৰে:

1. De dicto belief: কেৱল প্রস্তাৱনাৰ ওপৰত বিশ্বাস।

2. De re belief: কোনো বাস্তৱ বস্তুৰ প্রতি বিশ্বাস।

De re ধৰণৰ বিশ্বাসতো প্রস্তাৱনাৰ ওপৰত বিশ্বাস থাকে, কিন্তু সেই প্রস্তাৱনাটো বিশেষ বস্তুৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত।

সেয়ে, দুয়ো ধৰণৰ বিশ্বাসই প্রস্তাৱনাসূচক। সেই প্রস্তাৱনাবোৰ হয় সত্য নহয় মিছা।

সেয়ে বিশ্বাস হ'ল এটা মানসিক দৃষ্টিভংগী (attitude) যি প্রস্তাৱনাৰ প্রতি থাকিব পাৰে।

বিশ্বাসৰ প্রস্তাৱনামূলক দৃষ্টিভংগীৰ তিনিধৰণ আছে:

1. Belief that p (p ক সত্য বুলি ধৰা)

2. Disbelief that p (p ক মিছা বুলি ধৰা)

Judgment স্থগিত ৰখা (p ক লৈ কোনো বিশ্বাস বা অবিশ্বাস নথকা)

৬.৫ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক – পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী

'জ্ঞান' আৰু 'বিশ্বাস' শব্দ দুটা জ্ঞানৰ দার্শনিক অনুসন্ধানত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা। এই শব্দ দুটা কেতিয়াবা পৰস্পৰে বিনিময় যোগ্য ৰূপে ব্যৱহৃত হয়, কাৰণ জানাটো আৰু বিশ্বাস কৰাটোত কোনো

মৌলিক পার্থক্য নাই। জানাটো বিশ্বাসৰ এক নির্দিষ্ট প্রকাৰ হিচাপে বিবেচিত হ'ব পাৰে। তথাপিও কেতিয়াবা দেখা যায়, কোনোবাই কিবা এটা জানে নে নাই, কেৱল বিশ্বাস কৰে। আৰু আন এক সময়ত দেখা যায়, কোনোবাই কিবা এটা জানে নে নাই, কেৱল বিশ্বাস কৰে—এই ক্ষেত্ৰত জ্ঞান বিশ্বাসৰ সৈতে বিৰোধ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু সাধাৰণভাবে স্বীকৃত হৈছে যে আমি যি জানো, সেইটো কেৱল সত্য হ'ব পাৰে; কিন্তু আমি যি বিশ্বাস কৰো, সেইটো সত্য হ'ব পাৰে বা নহ'বও পাৰে। সেয়ে এইটো বুজাই যে, সত্যতা বা মিথ্যাতা জ্ঞানত নহয়, বিশ্বাসত প্রযোজ্য হয়। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক সম্পর্কে দার্শনিকসকলে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছে। গ্রীক দার্শনিক প্লেটোৱে এই আলোচনা আৰম্ভ কৰে বিশ্বাসৰ পৰা জ্ঞান পৃথক কৰাৰ ক্ষেত্ৰত, "false logos" বা মিথ্যা বাক্যৰ সম্ভাৱনাৰ সমস্যা লৈ। তেওঁৰ Meno আৰু Phaedo নামৰ সংলাপত তেওঁ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত "পুনৰাবৃত্তি তত্ত্ব"ৰ (Theory of Recollection) সহায়ত স্পষ্ট পার্থক্য দাঙি ধৰে।

এইটো অনুমান কৰা হয় যে, আমি এনে ধৰণৰ জ্ঞান ৰাখো যি কিছুমান জ্ঞানীয় অৱস্থা (cognitive states), বিশেষকৈ বিশ্বাস আৰু মতামতৰ পৰা পৃথক। প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসক তেওঁলোকৰ বস্তু (object) আৰু ব্যৱহৃত ভিন্ন ক্ষমতা (faculty) অনুসৰি পৃথক কৰিব লাগে। যি বস্তু জানো সেইটো পৰিবর্তনশীল নহয়, আৰু যি বিশ্বাস কৰো, সেইটো পৰিবর্তনশীল আৰু বিপৰীত সম্ভাৱনা অনুমোদন কৰে। প্লেটোৱে বুদ্ধিগম্য (intelligible) পৃথিৱী আৰু ভৌতিক পৃথিৱীৰ মাজত পার্থক্য কৰে।

প্রথম পৃথিৱীত থাকে—

(ক) বিশুদ্ধ চিন্তাৰ বস্তুসমূহ

(খ) গণিতীয় চিন্তাৰ বাবে ব্যৱহৃত ভৌতিক বস্তুসমূহ।

দ্বিতীয় পৃথিৱী বা ভৌতিক পৃথিৱী উপ-বিভক্ত—

(ক) ভৌতিক বস্তুসমূহ

(খ) সেই বস্তুসমূহৰ ছায়া আৰু প্রতিচ্ছবি।

এই চাৰিটা বস্তুৰ শ্রেণীৰ সৈতে মিলি আছে চাৰিটা উপলব্ধিৰ (apprehension) স্তৰ। জ্ঞান হ'ব পাৰে—

(ক) বিশুদ্ধ চিন্তা

(খ) গণিতৰ বিমূর্ত যুক্তি।

বিশ্বাসত থাকে—

(ক) মতামত

(খ) মায়া।

সেয়ে প্লেটোৰ মতে, বিশ্বাস অজ্ঞতাৰ পৰা স্পষ্ট আৰু জ্ঞানৰ পৰা অধিক অস্পষ্ট। আৰু দ্বিতীয়ত, বিশ্বাস এটা মধ্যৱর্তী অৱস্থা, যি নহয় অজ্ঞতা, নহয় জ্ঞান। Theaetetus নামৰ সংলাপত প্লেটোৱে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক আলোচনা কৰে অর্থপূর্ণ মিথ্যাৰ সম্ভাৱনাৰ সমস্যা সহ। তেওঁ আগত ৰাখে, জানাটো ইন্দ্রিয়-জ্ঞানৰ সৈতে একেই নহয় নে? যদি নহয়, তেন্তে জানাটো কি সত্য বিশ্বাসৰ সৈতে এক 'account' হ'ব পাৰে নে? কিন্তু তেওঁ জ্ঞানৰ কোনো সন্তোষজনক সংজ্ঞা গ্রহণ নকৰে। শেষত, প্রতিষ্ঠা হয় যে, জ্ঞান নহয় ইন্দ্রিয়-জ্ঞান, নহয় এটা 'account' সহ সত্য বিশ্বাস। প্লেটোৰ এই ধাৰণা জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত অতি গুৰুত্বপূর্ণ। তেওঁ জ্ঞান, চিন্তা আৰু বুদ্ধিগম্য বস্তুক এটা কাষত ৰাখে; আৰু বিশ্বাস, ইন্দ্রিয় আৰু ইন্দ্রিয়গম্য বস্তুক আন কাষত। সেয়ে প্লেটোৰ জ্ঞানতত্ত্বত আমি এটা "দুটা পৃথিৱীৰ ধাৰণা" পাঁও।

৬.৬ জ্ঞান আৰু বিশ্বাস – আধুনিক দৃষ্টিভংগীঃ

প্লেটোৰ দৰে আন epistemologist বা জ্ঞানতত্ত্ববিদসকলে বিশ্বাস কৰে যে 'জ্ঞান' শব্দটো সম্পূর্ণ পৃথক এক ধাৰণা, যি 'বিশ্বাস' শব্দটোৰ পৰা পৃথক। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক সম্পর্কে বিভিন্ন দার্শনিকৰ মতামতক কিছুমান epistemologist এ একত্রে বিশ্লেষণ কৰিছে।

ৰাছেল (Russell) জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰে। তেওঁৰ মতে, জ্ঞানৰ বস্তু হ'ল সত্য ঘটনা (facts), আৰু জ্ঞান হৈছে জাননিওঁ আৰু জানিব পৰা সত্য ঘটনাৰ মাজৰ সম্পর্ক। কিন্তু বিশ্বাসত এনে কোনো ঘটনা নাথাকিবও পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি বিশ্বাস কৰিব পাৰো যে আকাশত পদুম ফুলে আছে—যি প্রকৃততে নাই। সেয়ে বিশ্বাস সদায় বিশ্বাসকর্তা আৰু সত্য ঘটনাৰ মাজৰ দ্বৈত সম্পর্ক নহয়। বিশ্বাসত ব্যক্তি নিজে জড়িত থাকে, সেয়ে ই বিষয়গত (subjective)। কিন্তু জ্ঞান ব্যক্তিগত নহয়। জানাটো আৰু বিশ্বাস কৰাটো দুয়ো বৌদ্ধিক কার্য্য হলেও, ই দুটা স্বভাৱত পৃথক।

'To know' (জানিব) ধাতুটো মনোবৈজ্ঞানিক ধাতু নহয়। সেই বাবে কোনো অভিজ্ঞানুক বিজ্ঞান (empirical science) এ 'know' শব্দটোৰ যৌক্তিক বা ভাষাৰ বাহিৰৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰে। আৰু 'true', 'false', 'justified', 'unjustified' ধৰণৰ বিশেষণ কেৱল বিশ্বাসত প্রযোজ্য,

জ্ঞানত নহয়। এটা 'justified' বা 'unjustified' বিশ্বাস কেতিয়াবা কাকতালীয়ভাৱে সত্য হ'ব পাৰে, কিন্তু জ্ঞান কেতিয়াও কাকতালীয়ভাৱে সত্য নহয়।

Hintikka য়ে 'modal logic of epistemic concept' ৰ দৃষ্টিৰ পৰা জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পার্থক্য বিশ্লেষণ কৰে। জ্ঞান কেৱল নতুন কথা জানি হেৰুৱাব নোৱাৰি। কিন্তু নতুন তথ্যৰ উপস্থিতিত বিশ্বাস সলনি, সংশোধন, বা ত্যাগ কৰিব পাৰি। তেওঁৰ মতে, কোনো ব্যক্তি যিবোৰ কথা জানে, সেইবোৰৰ সকলো যুক্তিসংগত পৰিণতি (logical consequence) জনা উচিত।

Chisholm য়ে একেটা ধৰণৰ মত পোষণ কৰে। তেওঁ কয় — "যদি কোনো ব্যক্তিয়ে জানে যে এটা উপপাদ্য সত্য, তেন্তে তেওঁ বিশ্বাস কৰিবলৈ যুক্তিসংগত, কাৰণ কোনো সত্য নাই যি এই যুক্তিকে বিঘ্নিত কৰিব পাৰে।" তেওঁ কয়, কোনোবাই দৃঢ়ভাবে বা দ্বিধাগ্রস্তভাৱে বিশ্বাস কৰে। তেওঁ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত গুৰুত্বপূর্ণ পার্থক্য সূচায়। তেওঁ কয়, "আমি বহু সময়তে কওঁ যে কি জানিব লাগে, কিন্তু কেতিয়াবাও কোৱা নহয় যে কি বিশ্বাস কৰিব লাগে।" আন কথাত, কোনোবাই ভুল জানিব নোৱাৰে; তেওঁ কেৱল সঠিক কথাটো জানিব নোৱাৰিব পাৰে। কিন্তু বিশ্বাস কৰোঁতাই ভুল কথা বিশ্বাস কৰিব পাৰে, আৰু সঠিক কথা বিশ্বাস কৰাত ব্যর্থও হ'ব পাৰে। সেয়ে বিশ্বাসত দুয়ো ধৰণৰ ভুল সম্ভৱ — কর্মজনিত এণ্টি আৰু অৱহেলিত কর্ম এণ্টি। জানাৰ পদ্ধতি আছে, কিন্তু বিশ্বাস কৰাৰ পদ্ধতি নাই।

Austin ৰ মতে 'I know' এই উক্তিটোৰ এটা বিশেষ কার্যসম্পাদক কার্য আছে। কোনোবাই কিবা জানে বা বিশ্বাস কৰে, এই দুয়ো কার্য পৃথক। 'I know' ৰ দ্বাৰা কৰা illocutionary act আৰু 'I believe' ৰ দ্বাৰা কৰা illocutionary act সম্পূর্ণ পৃথক।

Ryle ৰ মতে 'know' আৰু 'believe' দুয়োটা dispositional verb। কিন্তু 'know' এটা বিশেষ ধৰণৰ capacity verb আৰু 'believe' এটা tendency verb। উদাহৰণস্বৰূপে, 'know' হৈছে সফলতা সূচক ধাতু (success verb), কিন্তু 'believe' ত এনে কিবা নাই। তেওঁ কয়, obstinate, wavering, fanatical, wholehearted, childlike আদি বিশেষণ 'believe' ৰ লগত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, কিন্তু জ্ঞানৰ লগত নহয়। সেয়ে স্পষ্ট দেখা যায় যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য আছে।

প্লেটোৰ দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, জ্ঞানক সংজ্ঞা দিয়া হৈছে — justified true belief (ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস) । কিন্তু এই সংজ্ঞা গ্রহণযোগ্য নহয়। সেই বাবে A.J. Ayer, R.M. Chisholm, C.I. Lewis, আৰু Armstrong যেনে দার্শনিকসকলে এই JTB সংজ্ঞাক সমালোচনা কৰি জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

তেওঁলোকে এই প্রশ্নৰ উত্তৰ দিব খোজে — "Is knowledge justified true belief?" তেওঁলোকৰ নিজ নিজ সংজ্ঞাৰে। JTB সংজ্ঞাই জ্ঞানক তিনিখন চর্তৰে ব্যাখ্যা কৰে:

1. সত্যৰ চর্ত (Truth condition) —

যদি কোনোবাই জানে যে p, তেন্তে p সত্য, অর্থাৎ p ত যি কোৱা হৈছে সেইটো বাস্তৱত কেনেদৰে হৈছে তাক বুজায়।

ইয়াত দুটা কথা মনত ৰাখিব লাগিব:

(ক) সম্ভৱ যে p সত্য, যদিও কোনোবাই p ৰ বিষয়ে ন্যায়সঙ্গত বিশ্বাস নাথাকে।

(খ) সম্ভৱ যে কোনো ব্যক্তি p বিশ্বাস কৰিবলৈ সম্পূর্ণভাৱে ন্যায়সঙ্গত, তথাপিও p মিছা।

2. বিশ্বাসৰ চর্ত (Belief condition) —

বিশ্বাস হৈছে কোনো উপপাদ্যৰ প্রতি এটা মনোভাৱ। এই বিশ্বাসৰ বস্তু হ'ল এটা উপপাদ্য — যি সত্য বা মিছা হ'ব পাৰে।

এজন ব্যক্তি উপপাদ্য p ৰ প্রতি তিনিটা সম্ভাৱ্য মনোভাৱৰ ভিতৰত যিকোনো এখনত থাকিব পাৰে:

- p বিশ্বাস কৰে
- p অবিশ্বাস কৰে
- p লৈ সন্দিহান থাকে।

সেয়ে, কিবা জানিবলৈ বা দাবী কৰিবলৈ বিশ্বাস থাকিবই লাগিব।

3. ন্যায়িকতা (Justification) —

JTB মতে, জ্ঞান হ'ল এটা সত্য বিশ্বাস যিটো ন্যায়সঙ্গত।

যি উপপাদ্য জানে, তাৰ যথেষ্ট প্রমাণ/কাৰণ (indication) থাকিব লাগিব।

ন্যায়সঙ্গতা সহায় কৰে true belief টোক অনুমান কৰিব যাতে সত্য কাকতালীয় ফল নহয়।

জ্ঞানক কাকতালীয়ভাবে সত্য হোৱা বিশ্বাসৰ পৰা পৃথক কৰিবলৈ epistemic purification প্রয়োজন।

এই JTB সংজ্ঞা ১৯৬০ৰ দশকৰ মাজলৈকে অধিকাংশ দার্শনিকৰ দ্বাৰা গ্রহণ কৰা হৈছিল।

৬.৭ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্ক--সমালোচনা

যদিও দার্শনিকসকলে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্কৰ বিষয়ে বহুবিধ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে, তথাপিও ইয়াৰ পাছত সমালোচনাও দেখা গৈছে। এম. ক্লার্কে Gettier-ৰ প্রবন্ধৰ ওপৰত তৎক্ষণাৎ আৰু সোজাসুজি প্রতিক্রিয়া জনাইছিল আৰু ইয়াৰ সমাধান হিচাপে চতুর্থটো চর্ত সন্নিবিষ্ট কৰাৰ প্রস্তাব দিছিল। তেওঁৰ জ্ঞানৰ সংজ্ঞাটো এইদৰে— "S জানে যে P যদি আৰু কেৱল যদি—(১) P সত্য হয়, (২) S-এ বিশ্বাস কৰে যে P, (৩) S বিশ্বাস কৰিবলৈ ন্যায়সংগত, আৰু (৪) S-ৰ P বিশ্বাস কৰা সম্পূর্ণভাৱে ভিত্তিসম্পন্ন," আৰু এই (১) ৰ পৰা (৪) পর্যন্ত সকলো শর্ত মিলি "S জানে যে P" বুলি ক'ব পৰা যায়। ক্লার্কৰ এই চতুর্থ শর্তৰ প্রস্তাৱত কোৱা হৈছে, "যদি এই শৃঙ্খলৰ প্রত্যেকটো ভিত্তি সত্য হয়, তেনেহ'লে মই ক'ম যে বিশ্বাসটো সম্পূর্ণভাৱে ভিত্তিসম্পন্ন।"

আবাৰ, আৰ. এম. চিশ'ল্মেও Gettier-ৰ উত্থাপন কৰা প্রতিবাদসমূহক গম্ভীৰভাৱে গ্রহণ কৰি JTB বিশ্লেষণ সংস্কাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁ বহু সময়ত জ্ঞানৰ সংজ্ঞা সলনি কৰিছিল, কিন্তু সেইবোৰ সলনি কৰা হৈছিল তেওঁৰ ন্যায়সংগততাৰ তত্ত্বৰ সংশোধনৰ সৈতে সংগতি ৰাখি। পর্যবেক্ষণমূলক জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত 'নিশ্চিত' (certain) শব্দটো চিশ'ল্মে 'self-presenting' হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছে। Gettier-ৰ প্রতিবাদত থকা বিশ্বাসবোৰ স্ব-উপস্থিত বিশ্বাস (evident belief) নহয়।

অন্ততঃ, ডি. জে. ও'কন'ৰ আৰু বি. কাৰে Gettier-ৰ সমস্যাটোৰ এক সহজ সমাধান আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, কোনো ন্যায়সংগত বিশ্বাসক জ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰিবলৈ বিশ্বাস কৰা প্রস্তাৱটোৰ সত্যতাৰ সৈতে আৰু যি ভিত্তিত সেইটো বিশ্বাস কৰা হৈছে তাৰ সৈতে এক সম্পর্ক থাকিব লাগিব। সেয়ে ক'ব পাৰি যে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ সম্পর্কটো এক ধৰণৰ "দুর্বল সামঞ্জস্যতা" (weak compatibilism)-ৰ দৰে, য'ত A জানে যে P, A-এ P-ত বিশ্বাস কৰিবও পাৰে বা নো কৰিবও পাৰে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: ৰাছেলৰ মতে, "পরিচয়ৰ জৰিয়তে জ্ঞান" (Knowledge by Acquaintance) বুলি কি বুজা যায়?

উত্তৰঃ ৰাছেলৰ মতে, কোনো বস্তু, ব্যক্তি, বা অনুভৱৰ সৈতে সঁচাকৈয়ে অনুধাৱনমূলক চিনাকি থাকিলে তাক "পৰিচয়ৰ জৰিয়তে জ্ঞান" বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, কোনো ৰঙ, শব্দ, বা নিজৰ মনৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে পৰিচিত হোৱা।

প্ৰশ্ন ২: ৰাছেলৰ মতে জ্ঞান বুলিলে কি বুজা যায়?

উত্তৰঃ ৰাছেলৰ মতে, জ্ঞান হৈছে সেইবোৰ সত্য বস্তুৰ জ্ঞান, যাক আমি চাক্ষুস বা পৰিচয়ৰ জৰিয়তে জানো। তেনেকুৱা জ্ঞানক তেওঁ "জ্ঞানৰ দ্বৈত ৰূপ" (knowledge by acquaintance আৰু knowledge by description)-ত বিভাজন কৰিছে।

প্ৰশ্ন ৩: "জ্ঞান হৈছে অনুভৱ (Perception)" বুলি প্লেটোৰ দৃষ্টিভংগী লিখা।

উত্তৰঃ প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান অনুভৱ (perception) নহয়। তেওঁ 'Theaetetus' নামৰ গ্ৰন্থত এই সন্দৰ্ভত আলোচনাৰে প্ৰমাণ দিয়াৰ চেষ্টা কৰে যে, জ্ঞান কেৱল ইন্দ্ৰিঅনুভূতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। তেওঁ মতে, জ্ঞান যুক্তিপূৰ্ণ আৰু পৰিবৰ্তনশীল নহয়, কিন্তু অনুভূতি চিৰস্থায়ী নহয় আৰু বিভ্ৰান্তিকৰ হ'ব পাৰে।

প্ৰশ্ন ৪: ৰাইলৰ কোনখন গ্ৰন্থত তেওঁ "কিদৰে জনা" (knowing how) আৰু "কি জনা" (knowing that)-ৰ ভিতৰত পাৰ্থক্য কৰে?

উত্তৰঃ ৰাইলৰ গ্ৰন্থ 'The Concept of Mind'-ত তেওঁ "knowing how" আৰু "knowing that" ৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰে।

প্ৰশ্ন ৫: 'The Problem of Knowledge' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

উত্তৰঃ এই গ্ৰন্থখনৰ লেখক A.J. Ayer।

৬.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঃ

আমি "জ্ঞান" আৰু "বিশ্বাস" ধাৰণাদ্বয়ৰ ওপৰত আলোচনা কৰিছো। মূল ধাৰণাসমূহ হৈছে—

- জ্ঞান আৰু বিশ্বাস জ্ঞানবিদ্যাৰ দুইটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা।
- জ্ঞান মানৱ চেতনাৰ প্ৰাথমিক অংশ আৰু বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসীৰ এটা প্ৰৱণতা (disposition)।
- প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান হৈছে ন্যায়সংগত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief)।
- ৰাইলৰ মতে, 'জানো' (know) ক্ৰিয়াপদটো হৈছে এটা dispositional অথবা সক্ষমতা সূচক ক্ৰিয়াপদ। জানিবলৈ (knowing) কোৱা প্ৰৱণতামূলক ক্ৰিয়াটোক ভুলকৈ নিধাৰণযোগ্য প্ৰৱণতামূলক শব্দ হিচাপে ধৰা হয়।

- অ'ষ্টিনৰ মতে, জ্ঞান হৈছে এটা কার্য সম্পাদক উক্তি।
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাস ইল'কিউশ্যনাৰী (elocutionary) কার্যৰ দুটা পৃথক প্রকাৰ।
- আইয়াৰৰ মতে, 'know' শব্দটো এটা বর্ণনামূলক শব্দ (descriptive phrase) নহয়। জ্ঞান থকাৰ অর্থ হৈছে সফল কার্যসম্পাদনৰ সামর্থ্য থকাৰ কথা, কার্যটোৰ বর্তমান সম্পাদন নহয়।
- বিশ্বাস হৈছে মনৰ এটা সক্রিয় অৱস্থা য'ত কোনো প্রস্তাৱক গ্রহণ কৰা বা গ্রহণ কৰা নহয়।
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য —

(ক) যি জানিব পৰা যায় সেয়া অপৰিবর্তনীয়, কিন্তু যি বিশ্বাস কৰা হয় সেয়া পৰিৱর্তনীয়।

(খ) বিশ্বাস হৈছে বিষয়ভিত্তিক (subjective), কিন্তু জ্ঞান হৈছে বস্তুনিষ্ঠ (objective)।

(গ) জ্ঞান হৈছে সক্ষমতা সূচক (capacity) ক্রিয়াপদ, কিন্তু বিশ্বাস হৈছে প্রৱণতা সূচক (tendency) ক্রিয়াপদ।

- জ্ঞানক সত্যৰ সহিত ন্যায়সংগত হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে, আৰু বিশ্বাসক Gettier-এ চতুর্থটো শর্তৰ দ্বাৰা বিশ্লেষণ কৰিছে।

৬.৯ অধিক জানিবলৈ

১. Austin, J.L. 1956. The Problem of Knowledge, Penguin Books, London and Baltimore.

২. Ayer, A.J. 1946. Language, Truth and Logic, Victor Gollancz, London.

৩. Chisholm, R. 1996. Theory of Knowledge, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

৪. Hamlyn, D.W. 1970. The Theory of Knowledge, Macmillan London.

৫. Hintikka, J. 1962. Knowledge and Belief, Cornell University Press, Ithaca.

৬. Hospers, J. 1971. An Introduction to Philosophical Analysis, Allied Publishers, New Delhi.

৭. Ryle, Gilbert. 1949. The Concept of Mind, Hutchnson University Library, London.

৬.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: এইটো এটা সঁচাকৈয়ে, তৎক্ষণাত আৰু পূৰ্ববিচাৰবিহীন জ্ঞান।

উত্তৰ ২: প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান হৈছে ধাৰণাৰ জৰিয়তে পোৱা জ্ঞান। তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে জ্ঞান অশ্রুতিহীন (infallible)।

উত্তৰ ৩: প্লেটোৰ মতে, পৰম্পৰাগত দার্শনিকসকলৰ মতে জ্ঞানক বুজা হৈছিল ইন্দ্রিয়ানুভৱ (perception) হিচাপে। কিন্তু প্লেটোৰ মতে, ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ জ্ঞান বেয়া ফলাফল দিব পাৰে কিয়নো যি বস্তু এটা মানুহে দেখে আৰু সত্য বুলি ভাবে, সেয়া আন এজনৰ বাবে মিছা হ'ব পাৰে। সেয়েহে, প্লেটোৰ মতে জ্ঞান ইন্দ্রিয়ানুভৱৰ সৈতে একেযোৰা নহয়।

উত্তৰ ৪: The Concept of Mind।

উত্তৰ ৫: Ayer।

৬.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. JTB সংজ্ঞা কি?

প্রশ্ন ২. পৰিচয়ৰ জৰিয়তে জ্ঞান (Knowledge by acquaintance) সংজ্ঞা দিয়া।

প্রশ্ন ৩. "Knowing how" আৰু "Knowing that" ৰ মাজত পার্থক্য কোনে দিছে?

প্রশ্ন ৪. জ্ঞান কি এটা কার্যকৰী (performative) কার্য?

প্রশ্ন ৫. The Problem of Knowledge নামৰ কিতাপখন কোনে লিখিছে?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. (ক) "পৰিচয়ৰ জৰিয়তে জ্ঞান" আৰু "বর্ণনামূলক জ্ঞান" (Knowledge by acquaintance and Knowledge by description) বিষয়ে সংক্ষিপ্ত টোকা লিখক।

(খ) "Knowing how" আৰু "Knowing that" ৰ মাজত পার্থক্য লিখক।

(গ) Theaetetus অনুসৰি প্লেটোৰ জ্ঞানৰ ধাৰণা লিখক।

প্রশ্ন ২. জ্ঞানৰ সত্যতাৰ শর্ত (Truth condition) ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩. জ্ঞান সম্পর্কে Ayer-ৰ দৃষ্টিভংগী লিখক।

প্রশ্ন ৪. Gettier-ৰ মতে জ্ঞানৰ উদাহৰণ দিয়ক।

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে, বিস্তৃতকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৩। ৰাইলৰ মতে, "জ্ঞান এটা dispositional verb"—এই কথা ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪. বিশ্বাসৰ স্বভাৱ (nature of belief) ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায়৭: ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ ত্রয়ী তত্ত্ব (The tripartite theory)

৭.৪ ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান

৭.৪.১ সত্যতাৰ চর্ত

৭.৪.২ বিশ্বাসৰ চর্ত

৭.৪.৩ ন্যায়যুক্তিকৰণৰ চর্ত

৭.৫ ন্যায়যুক্তিকৰণৰ পদ্ধতি

৭.৬ ন্যায়যুক্তিকৰণৰ ধৰণ

৭.৭ লঘু জ্ঞান (Lightweight knowledge)

৭.৮ গেটিয়াৰ সমস্যা (The Gettier Problem)

৭.৮.১ ভুল-বিশ্বাস নথকাৰ চর্ত

৭.৮.২ বাতিলকৰা তথ্য নথকাৰ চর্ত

৭.৯ ন্যায়যুক্তিকৰণৰ অবিহনে জ্ঞান সম্ভৱ নে?

৭.৯.১ বিশ্বাসযোগ্যতাভিত্তিক (Reliabilist) জ্ঞান তত্ত্ব

৭.৯.২ কাৰণমূলক (Causal) জ্ঞান তত্ত্ব

৭.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৭.১১ অধিক জানিবলৈ

৭.১২ অগ্রগতিৰ খাতিয়ান

৭.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- ত্রয়ী তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিবলৈ,

- ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞানৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিবলৈ,
- ন্যায়যুক্তিকৰণৰ ধৰণসমূহ বুজাবলৈ,
- লঘু জ্ঞানৰ ধাৰণা বৰ্ণনা কৰিবলৈ,
- গেটিয়াৰ সমস্যাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ,
- ন্যায়যুক্তিকৰণৰ অবিহনে জ্ঞানৰ ধাৰণা বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৭.২ পৰিচয়

জ্ঞানৰ সমস্যা হৈছে সকলো দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ মূল আধাৰ। যিসকল কেন্দ্ৰীয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰ জ্ঞানত্ত্ববিদ - সকলে দিবলৈ চেষ্টা কৰে, তাত অন্তৰ্ভুক্ত — 'জ্ঞান কি?', 'জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কি?', 'কেনে বিশ্বাসবোৰ ন্যায়যুক্ত আৰু কোনবোৰ নহয়?', 'জ্ঞান কি আবশ্যকভাৱে সত্য?' এইধৰণৰ প্ৰশ্নবোৰ জ্ঞানত্ত্ববিদৰ মূলতন্ত্ৰত আছে। কিন্তু আধুনিকজ্ঞানত্ত্ববিদ দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ দৰে ব্যাপক ৰূপ লৈছে আৰু ইয়াৰ সীমা অস্পষ্ট।

যিকোনো ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত, কিছু বস্তু আছে যি তেওঁ জানে, আৰু কিছু আছে যি তেওঁ নাজানে। এই দুয়োটাৰ মাজত সঠিক পাৰ্থক্যটো কি? কোনোবাই কিবা বস্তু জানে বুলি ক'বলৈ ঠিক কি প্ৰয়োজন? কেৱল বিশ্বাস কৰাটো যথেষ্ট নহয় — যিসকল বস্তুৰ বিষয়ে আমি ভুল, সেইবোৰ আমাৰ জ্ঞান নহয়। জ্ঞান যেন সত্যলৈকে উপনীত হোৱাৰ এটা উপায়। জ্ঞানৰ বিশ্লেষণৰ অৰ্থ হৈছে — এই "সত্যলৈ উপনীত হোৱাটো"ত আচলতে কি আছে, সেইটো স্পষ্ট কৰি কোৱা।

বিশেষকৈ, জ্ঞান বিশ্লেষণ কৰাৰ প্ৰকল্পটো হৈছে — এনে চৰ্তসমূহ প্ৰকাশ কৰা, যিবোৰ পৃথকে পৃথকে প্ৰয়োজনীয় আৰু একেলগে জ্ঞান হ'বলৈ যথেষ্ট। অৰ্থাৎ "কোনো বস্তু জানিবলৈ ঠিক কি প্ৰয়োজন?" এই প্ৰশ্নৰ সম্পূৰ্ণ উত্তৰ দিয়া। "বচনমূলক জ্ঞান" (propositional knowledge) বুলি আমি যাক কওঁ, সেইটো হৈছে কিবা বচনৰ বিষয়ে থকা জ্ঞান — উদাহৰণস্বৰূপে, যদি ছুজানে জানে যে এলিছা এগৰাকী সংগীতজ্ঞ, তেন্তে তেওঁৰ এই বচনটোৰ বিষয়ে জ্ঞান আছে — "এলিছা এগৰাকী সংগীতজ্ঞ"। এই বচনমূলক জ্ঞান "অভিজ্ঞতাৰ জ্ঞান" (knowledge of acquaintance)-ৰ পৰা ভিন্ন, যেনে যেতিয়া ছুজানে এলিছাক ব্যক্তিগতভাৱে চিনি পায়। ইংৰাজী ভাষাৰ "জ্ঞান"ৰ অন্যান্য ব্যৱহাৰৰ লগত জড়িত যেনেঃ- knowledge-where ("Susan knows where she is") আৰু বিশেষকৈ knowledge-how ("Susan knows how to ride a bicycle") — এইবোৰৰ লগত বচনমূলক জ্ঞানৰ সম্পৰ্ক কিছু বিতৰ্কৰ বিষয়।

Knowledge-ৰ বিশ্লেষণৰ সাহিত্যত যি বচনমূলক জ্ঞান 'analysandum' হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়, সেইটো সাধাৰণতে ইংৰাজী ভাষাৰ "S knows that p" ৰূপৰ বাক্যৰে প্ৰকাশ কৰা হয়, য'ত "S" বুজায় জ্ঞান থকা ব্যক্তিক, আৰু "p" বুজায় যি বচন তেওঁ জানে। এটা প্ৰস্তাৰিত বিশ্লেষণ...

- এই বিশ্লেষণটো তলত দিয়া ৰূপৰ বাক্যৰ দ্বাৰা গঠন কৰা হয়:

S জানে যে p যদি আৰু কেৱল যদি j, য'ত j হৈছে বিশ্লেষণযোগ্য দিশ (analysans): সাধাৰণতে, তেনেকুৱা চৰ্তসমূহৰ এক তালিকা, যিবোৰ পৃথকে পৃথকে জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আৰু একেলগে জ্ঞান হোৱাৰ বাবে যথেষ্ট।

- জ্ঞানক বিশ্লেষণ কৰাৰ এই প্ৰচেষ্টাই জ্ঞানতত্ত্ববিদসকলৰ পৰা যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছে, বিশেষকৈ ২০শ শতিকাৰ শেষৰ দিশত; কিন্তু কোনো এখন বিশ্লেষণো ব্যাপকভাৱে গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাই। কিছু আধুনিক জ্ঞানতত্ত্ববিদ এ এই অনুমানটো অস্বীকাৰ কৰে যে জ্ঞান বিশ্লেষণযোগ্য।

৭.৩ত্ৰয়ী তত্ত্ব (The Tripartite Theory)

জ্ঞানৰ ত্ৰয়ী সংজ্ঞা কেৱল বচনমূলক জ্ঞান (propositional knowledge)—অৰ্থাৎ 'সেইটো p' ধৰণৰ জ্ঞান—ৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য। কিছু দাৰ্শনিকৰ মতে, এটা ধাৰণাৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্লেষণ (যেনেঃ বচনমূলক জ্ঞান) সেইবোৰ চৰ্ত উল্লেখ কৰিব লাগে, যিবোৰ একেলগে জ্ঞানৰ সৈতে সম্পূৰ্ণভাবে 'সমতুল্য'।

অন্য কথাত, যদি কোনোবাই কিবা বচন জানে, তেন্তে তেওঁ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত উল্লেখ কৰা সকলো চৰ্ত পূৰণ কৰিবই লাগে।

'ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস' (justified true belief - JTB) তত্ত্বটো এনে ধৰণৰেই এক বিশ্লেষণ। এই তত্ত্বটো ক'লে যে "তুমি জানা যে p" মানে ঠিক এই তিনি বস্তু থাকিব লাগিবঃ

১. বচনটো (p) সত্য হব লাগিব;

২. তুমি বিশ্বাস কৰিব লাগিব যে p;

৩. p সম্পৰ্কে তোমাৰ বিশ্বাসটো ন্যায়যুক্ত হব লাগিব।

এই তত্ত্বই দাবী কৰে যে এই তিনি চৰ্ত হৈছে জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আৰু যথেষ্ট চৰ্ত।

ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাসৰ তত্ত্ব অনুসৰি, যদি এই তিনিওটা চৰ্ত পূৰণ হয় — অৰ্থাৎ p সত্য, তুমি বিশ্বাস কৰা যে p, আৰু তোমাৰ বিশ্বাসটো ন্যায়যুক্ত — তেন্তে তুমি জানা যে p।

জ্ঞানৰ বাবে তোমাক আন একো বস্তুৰ প্ৰয়োজন নাই; এই তিনি চৰ্ত একেলগে যথেষ্ট।

জানি থোৱা ভাল

ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাসৰ তত্ত্ব (Justified True Belief Theory)ইএইটো দাবী কৰে যে যদি তাত উল্লেখ কৰা তিনি চৰ্ত পূৰণ হয়—অৰ্থাৎ, p সত্য হয়, আৰু তুমি বিশ্বাস কৰা যে p, আৰু তোমাৰ বিশ্বাসটো ন্যায়যুক্ত হয়—তেন্তে তোমাৰ p সম্পৰ্কে জ্ঞান আছে।

জ্ঞান পাবলৈ আন একো প্ৰয়োজন নাই; এই তিনি চৰ্ত একেলগে জ্ঞানৰ বাবে যথেষ্ট।

৭.৪ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস হিচাপে জ্ঞান (Knowledge as Justified True Belief)

পাৰম্পৰিক (বা "ত্ৰয়ী") বিশ্লেষণ অনুসৰি, জ্ঞানৰ তিনি টা মৌলিক উপাদান থাকে। এই বিশ্লেষণৰ মতে, ন্যায়যুক্ত, সত্য বিশ্বাস (justified true belief) জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আৰু যথেষ্ট। জ্ঞানৰ ত্ৰয়ী বিশ্লেষণ (The Tripartite Analysis of Knowledge):

S-এ p জানে যদি—

i. p সত্য হয়;

ii. S-এ বিশ্বাস কৰে যে p;

iii. S-এ p-ত বিশ্বাস কৰাত ন্যায়যুক্ত।

এই ত্ৰয়ী বিশ্লেষণক সাধাৰণতে "JTB" বিশ্লেষণ বুলি কোৱা হয়, "Justified True Belief"-ৰ সংক্ষেপ ৰূপ হিচাপে।

২০শ শতিকাৰ জ্ঞানবিশ্লেষণৰ সাহিত্যৰ বৃহৎ অংশই এই JTB বিশ্লেষণক আৰম্ভণি বিন্দু হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। ই এটা সুবিধাজনক কল্পনাৰ দৰে হৈ পৰিছিল যে এই বিশ্লেষণ দীৰ্ঘদিন ধৰি দৰ্শনত স্বীকৃত আছিল। কিন্তু প্ৰকৃততে, JTB বিশ্লেষণ প্ৰথমে ২০শ শতিকাত সুস্পষ্ট ৰূপে প্ৰকাশ পাইছিল।

জানি থোৱা ভাল

জ্ঞানৰ ত্রয়ী বিশ্লেষণক সাধাৰণতে "JTB" বিশ্লেষণ বুলি কোৱা হয়, যাৰ অর্থ "ন্যায়যুক্ত সত্য বিশ্বাস" (Justified True Belief) ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ:

প্রশ্ন ১: জ্ঞানৰ ত্রয়ী সংজ্ঞা ক'ত প্রযোজ্য হয়?

.....

প্রশ্ন ২: 'যৌক্তিক সত্য বিশ্বাস' হিচাপে জ্ঞানৰ তত্ব কি?

.....

প্রশ্ন ৩: জ্ঞানৰ ত্রয়ী বিশ্লেষণ বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

৭.৪.১সত্যতাৰ চর্ত

অধিকাংশ জ্ঞানতত্ত্ববিদৰ মতে, মিছা বস্তু কেতিয়াও জ্ঞানৰ বিষয় হ'ব নোৱাৰেএই ধাৰণাটো বেছি সংখ্যক ক্ষেত্রতেই যুক্তিসংগত বুলি বিবেচিত হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, হিলাৰী ক্লিনটনে ২০১৬ চনৰ আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্রপতি নির্বাচনত জয় লাভ কৰা নাছিল। সেয়ে, "হিলাৰী ক্লিনটনে নির্বাচনত জয় লাভ কৰিছিল" বুলি কোনেও জনা নাছিল। মানুহে কেৱল সত্য বস্তুহে জানিব পাৰে।

কেতিয়াবা, যেতিয়া মানুহে কিবা এটা কথা সম্পর্কে অতিশয় আত্মবিশ্বাসী হয়যদিও সেই কথাটো পাছত ভুল বুলি প্রমাণিত হয়তেতিয়া আমি "জানিছিল" শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰোঁ। বহুতে আশা কৰিছিল যে ক্লিনটনে নির্বাচনত জয় লাভ কৰিব। স্বাভাৰিকভাৱে ক'লে, ক'ব পাৰি যে বহুতে "জানিছিল" ক্লিনটনে জয়ী হ'ব — যতক্ষণ নে তেওঁ পৰাজিত হ'ল।

Hazlett (২০১০)-এ এনে উদাহৰণৰ আধাৰত যুক্তি দিছে যে "জানিব" (knows) শব্দটো এটা factive ক্রিয়া নহয়। Hazlett-ৰ এই ব্যাখ্যাটো যথেষ্ট বিতর্কিত, কাৰণ অধিকাংশ জ্ঞানতত্ত্ববিদে "মই জানো যে

ক্লিণটন জয়ী হ'ব" ধৰণৰ বাক্যসমূহক অতিশয়োক্তি হিচাপে অর্থাৎ সঠিকভাৱে সত্য নহয় বুলিগণ্য কৰে।

এটা বস্তু সত্য হ'বলৈ তেওঁ সেইটো জানিব লাগে, তেনে নহয়। সকলো সত্য বস্তু প্রমাণিত নহয়। যদি আপুনি এটা মুদা উলটাই আৰু তাৰ ফলাফল পৰীক্ষা নকৰে, তেন্তে সম্ভৱ যে মুদাটো 'হেড' পৰিল, যদিও সেইটো জানিবৰ উপায় নাই। সত্যতা হৈছে এক অধিবিদ্যাগত ধাৰণা, epistemological (জ্ঞানতাত্বিক) নহয়; সত্য মানে বস্তুবোৰ কেনেকৈ আছে, নহয় যে সেইবোৰ কেনেকৈ প্রমাণ কৰিব পাৰি। সেয়ে যেতিয়া আমি কওঁ যে কেৱল সত্য বস্তুহে জানিব পৰা যায়, তেতিয়া আমি এইটো কোৱা নাই যে কোনোবাই কেনেকৈ সেই সত্যটো জানিব পাৰে। এই ক্ষেত্রত আন চর্তসমূহেও গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। জ্ঞান হৈছে সত্যৰ সৈতে এক বিশেষ ধৰণৰ সম্পর্ক — কিবা এটা জনা মানে হৈছে এটি সত্যৰ সৈতে এক নির্দিষ্ট ধৰণৰ "প্ররেশাধিকাৰ" থকাটো।

৭.৪.২ বিশ্বাসৰ চর্ত

বিশ্বাসৰ চর্তটো কিছু পৰিমাণে অধিক বিতর্কিত যদিও ই সত্যতাৰ চর্তটোৰ দৰেই অধিকাংশ ক্ষেত্রত যুক্তিসংগত বুলি গণ্য কৰা হয়। এই চর্তটোৰ মূল অর্থটো হৈছে — আপুনি কেৱল সেইবোৰ বস্তুহে জানিব পাৰে যিবোৰ আপুনি বিশ্বাস কৰে। কিবা এটা বিশ্বাস নকৰিলে, সেইটো জানিব পৰা নাযায়।

JTB (Justified True Belief) তত্বত "বিশ্বাস" শব্দটো সম্পূর্ণ বিশ্বাস বা নিৰঙ্কুশ বিশ্বাসৰ অর্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এটা "দুর্বল" অর্থত, কেতিয়াবা কিবা বস্তু সম্ভৱত সত্য বুলি আত্মবিশ্বাস থাকিলেও "বিশ্বাস" বুলি কোৱা হয়। এই অর্থত, যিজনে হিলাৰী ক্লিনটনক নির্বাচনৰ বাবে এগৰাকী সম্ভাৱনাপূর্ণ প্রার্থী বুলি গণ্য কৰিছিল, যদিও তেওঁৰ পৰাজয়ৰ সম্ভাৱনাও স্বীকাৰ কৰিছিল, তেও "বিশ্বাস কৰিছিল" ক্লিনটন জয়ী হ'ব বুলি, এনে ক'ব পৰা যায়।

কিন্তু "নিৰঙ্কুশ বিশ্বাস" বা outright belief বেছি দৃঢ়। যদি "p" বুলি আপুনি সম্পূর্ণ বিশ্বাস কৰে, তেন্তে কেৱল আত্মবিশ্বাস থকাই যথেষ্ট নহয়; এইটো হৈছে এটা দ্রঢ়তা বা নিশ্চিততাৰ অনুভৱ।

যদিও প্রাৰম্ভিকভাৱে ই স্পষ্ট যেন লাগিব পাৰে যে p জানিবৰ বাবে p বিশ্বাস কৰিবই লাগে, কিছুমান দার্শনিকে যুক্তি দিছে যে বিশ্বাস নকৰাকৈয়ো কেতিয়াবা জ্ঞান সম্ভৱ। ধৰা হওঁক, ৱাল্টাৰে কামৰ পৰা ঘৰলৈ ঘূৰি আহি দেখা পায় যে তেওঁৰ ঘৰখন জ্বলি গৈছে। তেওঁ কয়: "মই বিশ্বাস নকৰোঁ।" বিশ্বাসৰ চর্তৰ সমালোচকসকলে এনে উদাহৰণৰ আধাৰত সন্দেহ কৰে যে জ্ঞানৰ বাবে বিশ্বাস আৱশ্যক নেকি।

৭.৪.২বিশ্বাসৰ চর্ত (পৰৱর্তী অংশ)

বিশ্বাসৰ চর্তটোৰ সমালোচকে ক'ত বাদ দিব পাৰে যে ৰাল্টাৰে নিজৰ ঘৰ জ্বলি যোৱাটো জানে (কাৰণ তেওঁ নিজে দেখিছে), কিন্তু তেওঁৰ শব্দৰ পৰা দেখা যায় — তেওঁ সেইটো বিশ্বাস নকৰে। সাধাৰণ প্রতিক্রিয়াটো হৈছে — ৰাল্টাৰৰ "মই বিশ্বাস নকৰোঁ" বুলি কোৱাৰ অর্থটো শব্দানুৰূপভাৱে সত্য নহয়; তেওঁ এইটো বুজাব খোজে যে তেওঁ দেখা বস্তুটো গ্রহণ কৰিব কঠিন পাইছে, নে তেওঁ বাস্তৱতে বিশ্বাস নকৰে। যদি তেওঁ সত্যেই বিশ্বাস নকৰিলে, তেন্তে তেওঁ যি ব্যৱস্থা ল'লে, যেনে বিমা কোম্পানিক ফোন কৰাসেইবোৰ আচৰণ অতি আশ্চর্যজনক হ'ব।

এটা অধিক গুৰুত্বপূর্ণ প্রতিবাদী উদাহৰণ আগবঢ়াইছিল কলিন ৰেডফর্ডে (১৯৬৬) । ধৰি লওক, আল্বার্টক ইংৰাজ ইতিহাস সম্পর্কে প্রশ্ন কৰা হৈছে। এটা প্রশ্ন: "কেতিয়া ৰাণী এলিজাবেথৰ মৃত্যু হৈছিল?" আল্বার্টে নাভাবে যে তেওঁ উত্তৰ জানে, তথাপিও তেওঁ সঠিক উত্তৰ দিয়ে। আৰু, তেওঁ বহুতো এনেকুৱা প্রশ্নৰো সঠিক উত্তৰ দিয়ে যাৰ উত্তৰ তেওঁ নজানে বুলি ভাবিছিল। ৰেডফর্ডে এইটো উদাহৰণৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়ে:

(E) ৰাণী এলিজাবেথৰ মৃত্যু হৈছিল ১৬০৩ চনত।

এই উদাহৰণ সন্দর্ভত ৰেডফর্ডে দুটা মূল দাবী কৰে:

(a) আল্বার্টে (E) বিশ্বাস নকৰে।

(b) আল্বার্টে (E) জানে।

ৰেডফর্ডৰ এই ধৰণৰ চিন্তাধাৰা স্বকীয় বৈশিষ্টপূর্ণ নহয়; Myers-Schulz আৰু Schwitzgebel (২০১৩)-এ কৰা গৱেষণাতো দেখুৱায় যে সাধাৰণ ভাষাব্যৱহাৰকাৰীৰ প্রতিক্রিয়াও ৰেডফর্ডৰ ধাৰণাৰ সৈতে মিলে।

(a)-ৰ পক্ষে, ৰেডফর্ডে এইটো উল্লেখ কৰে যে আল্বার্টে নিজেই ভাবে, তেওঁ উত্তৰটো নাজানে। তেওঁ নিজৰ উত্তৰটো বিশ্বাস নকৰে, কিয়নো সেইটো মাথোঁ এটা অনুমান বুলি ভাবে।

(b)-ৰ পক্ষে, ৰেডফর্ডে যুক্তি দিয়ে যে আল্বার্টৰ উত্তৰটো কেৱল সৌভাগ্যবশত নহয়। তেওঁ যিহেতু অধিকাংশ প্রশ্নৰো সঠিক উত্তৰ দিয়ে, সেয়ে ই দেখুৱায় যে তেওঁ এই ধৰণৰ ঐতিহাসিক তথ্য শিকিছিল আৰু কেতিয়াও পাহৰাই নাছিল।

এই দুয়োটা দাবীক (a) আৰু (b) সত্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিলে, ৰেডফৰ্ডৰ মত হৈছে, বিশ্বাস জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যক নহয়।

যদিও, এই দুয়োটাৰ যিকোনো এটা দাবী (অথবা দুয়োটা) সন্দেহৰ অৱস্থাত ৰাখিব পৰা যায়...।

কিছুমানে (a) দাবীটো অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে, আৰু যুক্তি দিব পাৰে যে আল্বার্টে (E) সন্দৰ্ভত এটা নীৰৱ (tacit) বিশ্বাস ৰাখে, যদিও তেওঁ এইটো নাভাৱে যে সেই বিশ্বাসটো জ্ঞানৰ সমান। David Rose আৰু Jonathan Schaffer (২০১৩)-এ এই পথ অনুসৰণ কৰে।

বিকল্পভাৱে, কিছুমানে (b) অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে, যে আল্বার্টৰ সঠিক উত্তৰটো জ্ঞানৰ প্ৰকাশ নহয়, কাৰণ তেওঁ যি দৃষ্টিভংগত আছে, সেই অনুসৰি তেওঁৰ (E)-ৰ ক্ষেত্ৰত বিশ্বাস কৰাৰ বাবে যথেষ্ট ন্যায়সঙ্গততা নাই।

এই ন্যায়সঙ্গততাৰ চৰ্তটো হৈছে পৰৱৰ্তী অংশৰ বিষয়বস্তু।

৭.৪.৩ ন্যায়সঙ্গততাৰ চৰ্ত

এই তৃতীয় চৰ্তটো কিয় আৱশ্যক? কিয় আমি এইটো নকও যে জ্ঞান মানেই সত্য বিশ্বাস?

সাধাৰণ উত্তৰটো হৈছে, জ্ঞানক কেৱল সত্য বিশ্বাস হিচাপে সংজ্ঞা দিয়াটো অযৌক্তিক হ'ব, কিয়নো এটা বিশ্বাস সত্য হ'ব পাৰে যদিও সেইটো ভুলভাৱে গঠিত হয়।

ধৰি লওক, উইলিয়ামে এটা মুদ্রা উলোটাই আৰু বিশেষ কোনো ভিত্তি নোহোৱাকৈ আত্মবিশ্বাসেৰে বিশ্বাস কৰে যে মুদ্রাটো 'টেল' হ'ব। যদি সৌভাগ্যবশত মুদ্রাটো 'টেল' পৰে, তেন্তে উইলিয়ামৰ বিশ্বাসটো সত্য হ'ব; কিন্তু এনে এটা সৌভাগ্যজনক অনুমান কেতিয়াও জ্ঞান নহয়।

উইলিয়ামে যদি বাস্তৱতে জানে, তেন্তে তেওঁৰ বিশ্বাসটো এটা জ্ঞানতাত্বিক অর্থত উপযুক্ত বা যথোচিত হ'ব লাগিব — অর্থাৎ, ন্যায়সঙ্গত হ'ব লাগিব।

স'ক্ৰেটিছেও প্লেটোৰ Theaetetus গ্ৰন্থত এনে এক ন্যায়সঙ্গততাৰ দৰে এটা চৰ্তৰ প্ৰয়োজনীয়তা প্ৰকাশ কৰিছিল, যেতিয়া তেওঁ কৈছিল — "সত্য মতামত" সাধাৰণতে জ্ঞানৰ বাবে যথেষ্ট নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি এজন উকিলে ধূর্ত কৌশলে জুৰিৰ চিন্তাত প্ৰভাৱ পেলাই সত্য বিশ্বাস সৃষ্টি কৰে, তেন্তে এই বিশ্বাসটো জ্ঞান হ'বলৈ যথেষ্টভাবে ভিত্তিসম্পন্ন নহয়।

জানি থোৱা ভাল

সত্যতাৰ চর্ত, বিশ্বাসৰ চর্ত আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ চর্ত — এই তিনিটো জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যক আৰু পর্যাপ্ত চর্ত। এইটোকে জ্ঞানৰ ত্রয়ী বিশ্লেষণ (tripartite analysis of knowledge) বুলি জনা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪: জ্ঞানৰ তিনিটা আৱশ্যক আৰু পর্যাপ্ত চর্ত কি?

.....

প্রশ্ন ৫: জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত ন্যায়সঙ্গততাৰ চর্তটো কিয় আৱশ্যক?

.....

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ ৭.২

জ্ঞানৰ সত্যতা, বিশ্বাস আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ চর্তবোৰৰ বিষয়ে সংক্ষেপে ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

.....

৭.৫ ন্যায়সঙ্গততাৰ প্রতি দৃষ্টিভংগী

ন্যায়সঙ্গততাৰ বিষয়টোত জ্ঞানতত্ত্ববিদসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ দেখা যায়। এই ক্ষেত্রত ন্যায়সঙ্গততা কিদৰে নির্ধাৰণ হয়, তাৰ ওপৰত মতভেদ থাকে।

আভ্যন্তৰীণতাবাদীসকলে (Internalists) ভাবে যে কোনো বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত নে নহয়, সেইটো সম্পূর্ণৰূপে বিষয়টোৰ ভিতৰুৱা অৱস্থাৰ ওপৰতে নির্ভৰ কৰে।

"অভ্যন্তৰীণ" শব্দটোৰ এটা সাধাৰণ ব্যাখ্যামতে, বিষয়টোৰ অভিজ্ঞতাৰ যিসকল দিশ পৰিস্ফুট বা অন্তর্দৃষ্টি-মাধ্যমে উপলব্ধ সেইবোৰহে "অভ্যন্তৰীণ" বুলি গণ্য হয়। এই দৃষ্টিভংগীক "প্ৰৱেশ-ভিত্তিক অভ্যন্তৰীণতাবাদ" (access internalism) বুলি কোৱা হয়।

আন এটা ব্যাখ্যামতে, বিষয়টোৰ অন্তঃস্থিত (intrinsic) অৱস্থাসমূহহে "অভ্যন্তৰীণ" — এই দৃষ্টিভংগীক "অৱস্থা-ভিত্তিক অভ্যন্তৰীণতাবাদ" (state internalism) বুলি কোৱা হয়।

Conee আৰু Feldman-এ অভ্যন্তৰীণতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰে। তেওঁলোকৰ মতে, S-ৰ বিশ্বাস যে p সত্য, সেই বিশ্বাসটো ন্যায়সঙ্গত হয় কেৱল আৰু কেৱল তেতিয়াহে, যদি S-ৰ প্ৰমাণৰ বিচাৰত p-ক বিশ্বাস কৰা হৈছে p-ৰ প্ৰতি সৰ্বোত্তম মনোভাৱ। ইয়াত "প্ৰমাণ" বুলিলে মাথোঁ S-ৰ অভ্যন্তৰীণ মানসিক অৱস্থাবোৰ বুজায়।

Conee আৰু Feldman-এ তেওঁলোকৰ এই দৃষ্টিভংগীক "প্ৰমাণবাদ" (evidentialism) বুলি অভিহিত কৰে, আৰু এনে এক মতবাদ হিচাপে ব্যাখ্যা কৰে, য'ত ন্যায়সঙ্গততা সম্পূৰ্ণৰূপে বিষয়টোৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

তেওঁলোকৰ এই (অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ) ধাৰণাটোৰ যে বিষয়টোৰ প্ৰমাণবোৰ অভ্যন্তৰীণ বুলি ধৰি ল'লে, প্ৰমাণবাদে *অভ্যন্তৰীণতাবাদ (internalism)*কো সম্মতি দিয়ে।

বাহ্যতাবাদীসকলে (Externalists) ন্যায়সঙ্গততাৰ ক্ষেত্ৰত ভাবে যে বিষয়টোৰ বাহিৰত থকা উপাদানসমূহো ন্যায়সঙ্গততাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাসংগিক হ'ব পাৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে, প্ৰক্ৰিয়াগত বিশ্বাসযোগ্যতাবাদীসকলে (process reliabilists) ভাবে,যিবোৰ বিশ্বাস এনে এক জ্ঞান-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা গঠিত হয়, যিয়ে অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে সত্য বিশ্বাস উৎপন্ন কৰে, সেইবোৰহে ন্যায়সঙ্গত বিশ্বাস।

৭.৬ ন্যায়সঙ্গততাৰ ধৰণ

এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ'ল — ন্যায়সঙ্গততা শব্দটোৱে একে সময়তে দুটা ভিন্ন ধাৰণাৰ বুজাব পাৰে, যিবোৰক সচৰাচৰ "বচনগত ন্যায়সঙ্গততা" (propositional justification) আৰু "বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততা" (doxastic justification) বুলি কোৱা হয়।

এই দুটাৰ ভিতৰত, অভ্যন্তৰীণ বনাম বাহ্যতাবাদীৰ দৃষ্টিভংগী যেনেদৰে পৰস্পৰত বিৰোধিতা কৰে, সেয়া ইয়াত প্ৰযোজ্য নহয়, কাৰণ এই দুটা ধাৰণা পৃথক পৃথক গুণবিশেষক বুজায়।

- বচনগত ন্যায়সঙ্গততাই বুজায় — বিষয়টোৰ ওচৰত কোনো নিৰ্দিষ্ট বচনটো বিশ্বাস কৰাৰ বাবে যথেষ্ট কাৰণ আছে নে নাই।
- বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততাই বুজায়বিষয়টোৱে যি বিশ্বাস ৰাখিছে, সেইটো উপযুক্তভাৱে (appropriately) ধৰা হৈছে নে নাই।

এই দুটা ধাৰণাৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সাধাৰণভাৱে কোৱা হয়,বচনগত ন্যায়সঙ্গততা হ'ল মূল, আৰু বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততা হৈছে বিষয়টোৱে নিজৰ বিশ্বাসটো সেই বচনগত ন্যায়সঙ্গততাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গঢ়ি তোলে নে নাই, সেইটো।

এই দুটাৰ সম্পৰ্কত মতভেদ থাকিলেও, এটা ব্যাপক বিতৰ্কহীন কৰা — সেয়া হ'ল, এই দুটা একে নহয় আৰু পৰস্পৰবিচ্ছিন্ন হ'ব পাৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে, ধৰি লওক ইংগ্ৰিড-এ এটা অঞ্চল বিপদজনক বুলি জনোৱা বহু উত্তম প্ৰমাণ উপেক্ষা কৰে, আৰু কালি ৰাস্তাটোত পাৰ হোৱা এটা ক'লা মেকুৰীৰ আধাৰত অতিপ্ৰাকৃতিকভাৱে সেই অঞ্চল বিপদজনক বুলি বিশ্বাস কৰে।

কিয়নো কুসংস্কাৰৰ আধাৰত বিশ্বাস গঠন কৰাটো উপযুক্ত নহয় ইংগ্ৰিড-এ বিশ্বাস গঠন কৰাৰ বাবে যি পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰে, সেইটো যদি জ্ঞানতাত্ত্বিকভাৱে (epistemically) উপযুক্ত নহয়, তেন্তে তেওঁৰ বিশ্বাসটো বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গত (doxastically justified) নহয়। তথাপি, তেওঁৰ বিশ্বাসৰ বাবে যথেষ্ট প্ৰমাণ বা কাৰণ আছে, সেয়ে তেওঁ বচনগত ন্যায়সঙ্গততা (propositional justification) ৰাখে, অৰ্থাৎ, "এই অঞ্চলটো বিপদজনক" বুলি বিশ্বাস কৰিবলৈ তেওঁৰ ওচৰত যুক্তিসঙ্গত কাৰণ থাকে।

জ্ঞান হ'ল এক বিশেষভাৱে সফল বিশ্বাসৰ ৰূপ সেইদৰে চালে, বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততা জ্ঞানৰ সৈতে অধিক ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত বুলি ধৰা হয়।

JTB (Justified True Belief) তত্ত্ব সাধাৰণতে বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততাৰেই উল্লেখ থাকে।

অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

ন্যায়সঙ্গততাৰ দুটা ধৰণ আছে:

1. বচনগত ন্যায়সঙ্গততা (Propositional Justification)

2. বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততা (Doxastic Justification)

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৬: ন্যায়সঙ্গততাৰ দুটা ধৰণ কিবা?

.....

প্রশ্ন ৭: বচনগত ন্যায়সঙ্গততা বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

প্রশ্ন ৮: বিশ্বাসগত ন্যায়সঙ্গততা বুলিলে কি বুজায়?

.....

৭.৭লঘু জ্ঞান (Lightweight Knowledge) —

কিছুমান জ্ঞানতত্ত্ববিদে যুক্তি দিছে যে আগতে আলোচনা কৰা "জ্ঞান"ৰ অর্থৰ উপৰিও, এই শব্দটোৰ এটা দুর্বল অর্থ (weak sense) আছে, য'ত কেৱল সত্য বিশ্বাস থাকিলেই "জ্ঞান" বুলি কোৱা হয় (চাওঁক: Hawthorne 2002 আৰু Goldman & Olsson 2009; পিছৰটোত অধিক উল্লেখযোগ্য উৎস দিয়া হৈছে)।

এই দৃষ্টিভংগীৰ পৃষ্ঠভূমিত থকা চিন্তা হৈছে, আমি কোনোবাই "p জানে নে" বুলি বিবেচনা কৰোঁতে, বা কোনো গোটৰ ভিতৰত কোনে জানে বুলিয়ে চিন্তা কৰোঁতে, প্রায়ে সেই ব্যক্তি/বিষয়টোৰ বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত নে নহয়, সেইটোত আমি আগ্রহী নহওঁ। আমি কেৱল জানিব খোজো যে তেওঁলোকৰ বিশ্বাসটো সত্য নে নহয়।

উদাহৰণস্বৰূপে, Hawthorne-এ কয় —

"অষ্ট্রিয়াৰ ৰাজধানী কি?" — এই প্রশ্নৰ উত্তৰত বহুজন শিক্ষার্থীয়ে "ভিয়েনা" বুলি কয় এইটো গণনা কৰি কৈ দিয়া হয় যে "এই সংখ্যক শিক্ষার্থীয়ে জানে যে ভিয়েনা অষ্ট্রিয়াৰ ৰাজধানী"। এই ক্ষেত্রত সেই উত্তৰবোৰ যুক্তিসম্পন্ন নে নহয়, সেয়া ধৰি নলয়।

একেদৰে, যদি আপুনি ইউজিনৰ বাবে এটা পার্টি আয়োজন কৰিছে আৰু কোনোবাই যদি সুধে — "ইউজিনে জানেনে?" — তেন্তে কেৱল ইউজিনে জানিলে (যদিও যুক্তি নাথাকে), "হয়" বুলি কোৱা হয়।

এইধৰণে, এটা লঘু অর্থত "জ্ঞান" বুলিবলৈ কেৱল সত্য বিশ্বাস প্রয়োজন হয়। আন এক বিকল্প মত হ'ল — এই ধৰণৰ বাক্যবোৰক শাব্দিকভাৱে সত্য বুলি অস্বীকাৰ কৰা। এই মতে, "ইউজিনে জানে যে আপুনি পার্টি আয়োজন কৰিছে" বা "ওঁঠৰজন শিক্ষার্থীয়ে জানে যে ভিয়েনা অষ্ট্রিয়াৰ ৰাজধানী" — এই বাক্যবোৰ অত্যুক্তি (hyperbole) বা আনুষ্ঠানিকভাৱে শিথিল ভাষা বুলি ব্যাখ্যা কৰা হ'ব পাৰে।

যিসকল জ্ঞানতত্ত্ববিদে এইধৰণৰ লঘু জ্ঞানৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে, তেওঁলোকেও সাধাৰণতে স্বীকাৰ কৰে যে এটা অধিক শক্তিশালী অর্থৰ "জ্ঞান" আছে, য'ত ন্যায়সঙ্গততা আবশ্যক। আৰু এই শক্তিশালী জ্ঞানৰ অৱস্থা হৈছে জ্ঞান-তত্ত্বীয় আলোচনাৰ মুখ্য লক্ষ্য।

পৰৱর্তী অংশত, আমি এই সম্ভাব্য লঘু অর্থটো উপেক্ষা কৰি জ্ঞানৰ ওপৰত গভীৰ আলোচনা কৰিম — য'ত ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief - JTB) তত্ত্বৰ সীমাবদ্ধতা আৰু গেটিয়াৰ সমস্যা (Gettier Problem) উত্থাপন কৰা হ'ব।

৭.৮গেটিয়াৰ সমস্যা (The Gettier Problem) —অসমীয়া অনুবাদ

এডমণ্ড গেটিয়াৰে এটা সৰু কিন্তু গভীৰ প্রভাৱশালী প্রবন্ধ প্রকাশ কৰিছিল, যিয়ে জ্ঞানতত্ত্বৰ পৰৱর্তী আলোচনা সমূহত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে। এই প্রবন্ধত তেওঁ এনে দুটা পৰিস্থিতি বর্ণনা কৰে য'ত কোনোবাই এটা সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত বিশ্বাস ৰাখে, কিন্তু তথাপিও তেওঁৰ এই বিশ্বাসক "জ্ঞান" বুলি স্বীকাৰ কৰিব ইচ্ছা নহয়, কাৰণ এই বিশ্বাস মাত্র সৌভাগ্যবশত সত্য হ'ল বুলি মানি লোৱা।

ধৰি লওঁক এটা উদাহৰণ —

কেম্পাছৰ ঘড়ীটো (যিটো সাধাৰণতে সঠিক সময় দেখুৱায় আৰু ভালদৰে ৰখা হয়) নিশা ১১:৫৬ বজাত বন্ধ হৈ পৰিছিল আৰু এতিয়ালৈকে মেৰামতি কৰা হোৱা নাই।

আগলৈ, মই বিয়লি ১২ বজাত মোৰ ক্লাছলৈ যোৱাৰ সময়ত ঘড়ীটোলৈ চকু দিওঁ আৰু বিশ্বাস কৰো যে সময় হৈছে ১১:৫৬।

- মোৰ বিশ্বাস সত্য, কাৰণ তেতিয়াৰ সময় ১১:৫৬ হে।

- মোৰ বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত, মই জানো নে ঘড়ী বন্ধ হৈছে, আৰু ঘড়ীৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰা অসঙ্গত নহয়।

তথাপিও মই নাজানো যে সময় ১১:৫৬। যিটো স্পষ্টভাৱে দেখা যায়।

যদি মই অলপ আগতে বা পিছত আহিলোঁহেঁতেন, তেন্তে এটা সঁচা বিশ্বাসৰ ঠাইত এটা মিছা বিশ্বাসেৰে উভতিলোহেতেঁন।

এই উদাহৰণ আৰু গেটিয়াৰে দিয়া আন উদাহৰণসমূহে দেখুৱায় যে, ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস থকা সত্ত্বেও জ্ঞান হ'ৱ নোৱাৰে।

আনফালে —

- ন্যায়সঙ্গততা (justification) বুলি যিটো চর্ত থোৱা হৈছিল —

সেইটো এইবিলাকত বিশ্বাসটো ভাগ্যত নির্ভৰশীল নহয় বুলি নিশ্চয়তা দিয়াৰ বাবে।

কিন্তু, গেটিয়াৰ ধৰণৰ উদাহৰণবোৰে দেখুৱায়

ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাসৰ ভিতৰতো ভাগ্যৰ ভূমিকা থাকিব পাৰে

সেয়েহে এইবোৰ জ্ঞান নহয়।

এই সমস্যাটোকেই "গেটিয়াৰ সমস্যা" (Gettier Problem) বুলি কোৱা হয়।

এই সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ —

আমাক হয়

১. প্রমাণ কৰিব লাগিব যে সকলো ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাসেই (JTB) জ্ঞান হয়,

বা

২. আমাৰ জ্ঞানৰ সংজ্ঞা (analysis of knowledge) পুনৰ গঢ়ি তুলিব লাগিব।

গেটিয়াৰে ১৯৬৩ চনত তেওঁৰ "Is Justified True Belief Knowledge?" নামৰ বিখ্যাত প্রবন্ধত দুটা উদাহৰণ দিছিল —

এই উদাহৰণবোৰত দেখা যায় —

সত্য বিশ্বাসবোৰ মূলতে ভুল বিশ্বাসৰ পৰা অনুমান কৰা হৈছে, যদিও অন্তত সত্য হ'ল।

গেটিয়াৰে মন্তব্য কৰে —

এইধৰণৰ বিশ্বাস জ্ঞান নহয়, সৌভাগ্যতহে সত্য হৈছে।

তেওঁৰ অবদানৰ সন্মানত, এইধৰণৰ উদাহৰণবোৰ "গেটিয়াৰ কেছ" (Gettier Cases) বুলি জনা যায়।

এইবোৰে JTB তত্ব (Justified True Belief theory) অস্বীকাৰ কৰা যেন প্রমাণ দিয়ে। বিশ্লেষণ, বহু সংখ্যক জ্ঞানতত্ত্ববিদে ইয়াৰ সমাধান বিচাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে: গেট্টিয়াৰ কেছবোৰক অন্তর্ভুক্ত কৰিবলৈ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণ কেনেদৰে সলনি কৰিব পাৰি? এইটোকে সাধাৰণতে "গেট্টিয়াৰ সমস্যা" বুলি জনা যায়।

উপৰত আমি উল্লেখ কৰিছিলোঁ যে ন্যায়িকতাক (justification) এটা উদ্দেশ্য হৈছে ভাগ্যজনিত অনুমানসমূহক জ্ঞানৰ উদাহৰণ হিচাপে বাদ দিয়াটো। গেট্টিয়াৰ সমস্যাৰ পৰা পোৱা এটি পাঠ হৈছে এই যে, ন্যায়িকভাৱে সত্য ধাৰণাসমূহো জ্ঞানবিদ্যাগতভাৱে ভাগ্যৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব পাৰে, যিয়ে জ্ঞানৰ সৈতে অমিল।

যিসকল জ্ঞানতত্ত্ববিদে JTB (Justified True Belief) পদ্ধতিৰ মূল চিন্তাটোক ঠিক বুলি ধৰে, তেওঁলোকে গেট্টিয়াৰ সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে দুটা ভিন্ন পন্থাৰ পৰা বাছনি কৰিব লগা হয়।

প্রথমটো হৈছে ন্যায়িকতাৰ চর্তটো অধিক শক্তিশালী কৰা, যাতে গেট্টিয়াৰ কেছবোৰক ন্যায়যুক্ত বিশ্বাসৰ উদাহৰণ হিচাপে বাদ দিয়া যায়। এইটো ৰডাৰিক চিছলমে (Roderick Chisholm) চেষ্টা কৰিছিল।

আনটো হৈছে JTB বিশ্লেষণটোত এটা উপযুক্ত চতুর্থ চর্ত সংযোজন কৰা, যিয়ে ন্যায়যুক্ত সত্য ধাৰণাক "গেট্টিয়াৰ হৈ পৰা" পৰা বচাব পাৰে। এইদৰে সংশোধিত JTB বিশ্লেষণটো JTB+X ৰূপত পৰিণত হয়, য'ত "X" হৈছে প্রয়োজনীয় চতুর্থ চর্ত।

আহক, আমি এই "ডিগেট্টিয়াৰিং" চর্ত (degettiering condition) প্রস্তাৱনা কৰাৰ এটা উদাহৰণ বিবেচনা কৰোঁ।

জানি থোৱা ভাল

Edmund Gettier-এ ১৯৬৩ চনৰ প্রবন্ধ "Is Justified True Belief Knowledge?"-ত এনে দুটা উদাহৰণ দিছিল, য'ত সত্য ধাৰণা এটা ন্যায়যুক্ত মিছা ধাৰণাৰ পৰা উদ্ভূত হৈছিল।

তেওঁ লক্ষ্য কৰিছিল যে, স্বাভাৱিক বোধ অনুসৰি, এনে ধাৰণাসমূহ জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে; কেৱল সৌভাগ্যভাৱে সত্য হৈছে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৯: 'গেট্টিয়াৰ সমস্যা' বুলি কি জনা যায়?

.....

৭.৮.১ভুল বিশ্বাস নথকাৰ চর্ত

আমি ভাবিব পাৰে যে গেটিয়াৰ সমস্যাৰ এটা সহজ আৰু সৰল সমাধান আছে। লক্ষ্য কৰা যে মোৰ যুক্তিটো আছিল যে ঘড়ীটো সঠিকভাৱে কাম কৰি আছে, আৰু এই বিশ্বাসটো ভুল। এইটোতে এই উদাহৰণত কি ভুল হৈছে সেয়া স্পষ্ট হয়। সেয়া অনুসৰি, আমি জ্ঞানৰ বিশ্লেষণটো পুনৰ লিখি ক'ব পাৰোঁ যে জ্ঞান হোৱাৰ বাবে বিশ্বাসটো সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত হ'ব লাগিব আৰু কোনো ভুল বিশ্বাসৰ ওপৰত আধাৰিত নহ'ব লাগিব। আনহাতে, আমি ক'ব পাৰোঁ যে ন্যায়সঙ্গততা, সত্য আৰু বিশ্বাস—এইবোৰ সকলো জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যক, কিন্তু এইবোৰ একেলগে যথেষ্ট নহয়। ইয়াৰ লগতে এটা চতুর্থ চর্ত—অর্থাৎ, যি বিশ্বাসত উপনীত হোৱাৰ যুক্তিত কোনো ভুল বিশ্বাস জড়িত নহ'ব লাগিবএইটোও আৱশ্যক।

দুর্ভাগ্যবশতঃ, এই চর্ত যথেষ্ট নহ'ব পাৰে; আমি উদাহৰণটো এনেদৰে পৰিৱর্তন কৰিব পাৰোঁ যাতে মোৰ বিশ্বাসটো ন্যায়সঙ্গত আৰু সত্য হয়, আৰু কোনো ভুল বিশ্বাসত আধাৰিত নহয়, তথাপিও সেইটো জ্ঞান নহয়। ধৰা, উদাহৰণস্বৰূপে, মোৰ ঘড়ীটোৰ বর্তমান অৱস্থাৰ বিষয়ে কোনো বিশ্বাস নাই, কিন্তু মোৰ এটা সাধাৰণ বিশ্বাস আছে যে ঘড়ীটো সাধাৰণতে সঠিকভাৱে কাম কৰে। এই বিশ্বাসটো সত্য, আৰু এই মোৰ বিশ্বাসটো ন্যায়সঙ্গত কৰিবলৈ যথেষ্ট হ'ব; তথাপিও, ই স্পষ্ট যে মই সময় জানো বুলি ক'ব নোৱাৰি।

৭.৮.২প্রতিখণ্ডন নথকাৰ চর্ত

যদিও ভুল বিশ্বাস নথকাৰ শর্তটো সম্পূর্ণৰূপে অপ্রাসংগিক বুলি ক'ব নোৱাৰি, সম্ভৱতঃ আমি ন্যায়সঙ্গততা আৰু সত্যৰ সৈতে আন এটা চর্ত যোগ কৰিব পাৰোঁ যিয়ে জ্ঞানৰ সঠিক স্বৰূপ দাঙি ধৰে। এইটো লক্ষ্য কৰিব লগীয়া যে, যদিও মই সক্রিয়ভাৱে এই বিশ্বাস গঠন কৰা নাছিলোঁ যে ঘড়ীটো

বর্তমান ঠিককৈ কাম কৰি আছে, তথাপিও মোৰ যুক্তিত সেই বিশ্বাসটো অন্তর্নিহিতভাৱে অন্তর্ভুক্ত আছিল যেন লাগে, আৰু সেইটো মিথ্যা হোৱাৰ সত্যটো নিশ্চয় এই সমস্যাৰ সৈতে সম্পর্কিত। অন্ততঃ, যদি ঘড়ী চোৱা সময়ত মোক সোধা হৈছিল যে ঘড়ীটো সঠিকভাৱে কাম কৰি আছে নে, তেন্তে মই উত্তৰ দিছিলোঁ যে, "হয়, কাম কৰি আছে"। আনহাতে, যদি মই বিশ্বাস কৰিছিলোঁ যে ঘড়ীটো সঠিকভাৱে কাম নকৰে, তেন্তে মই ঘড়ীৰ ওপৰত আধাৰ কৰি সময় সম্পর্কে কোনো বিশ্বাস গঠন কৰিবলৈ ন্যায়সঙ্গত নহ'লহেঁতেন।

অন্য কথাত, "ঘড়ীটো বর্তমান ঠিককৈ কাম কৰি আছে" বুলি যি প্রস্তাৱ আছে, সেইটো তলৰ শর্তবোৰ পূৰণ কৰে: সেইটো এটা মিথ্যা প্রস্তাৱ, মই বুজা নাই যে সেইটো মিথ্যা প্রস্তাৱ, আৰু যদি মই বুজিছিলোঁ যে সেইটো মিথ্যা, তেন্তে মোৰ "১১:৫৬ বাজিছে" বুলি যি বিশ্বাস সেইটোৰ ন্যায়সঙ্গততা উপেক্ষা বা প্রত্যাখ্যান কৰা হ'লহেঁতেন। যদি আমি এনে প্রস্তাৱক "defeater" বুলি কওঁ, তেন্তে ক'ব পাৰোঁ যে, জ্ঞান হোৱাৰ বাবে বিশ্বাসটো সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত হ'ব লাগিব, আৰু সেই বিশ্বাসৰ ন্যায়সঙ্গততাক লঙ্ঘন কৰা কোনো defeater থাকিব নালাগিব। বহুতো জ্ঞানতত্ত্ববিদে এই বিশ্লেষণক সঠিক বুলি বিশ্বাস কৰে।

৭.৯ন্যায়সঙ্গততা নোহোৱাকৈ জ্ঞান সম্ভৱ?

আমাৰ আগৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গৈছে যে, জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত ন্যায়সঙ্গততাৰ চর্ত অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ এটা উদ্দেশ্য আছিল সৌভাগ্যজনক অনুমানসমূহক জ্ঞান বুলি গণ্য নকৰা। কিন্তু, গেটিয়াৰ সমস্যাই দেখুৱাইছে যে ন্যায়সঙ্গততা চর্ত অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ পাছতো সকলো ধৰণৰ জ্ঞানত সমস্যা সৃষ্টি কৰা কাকতালীয়তা এৰাই যোৱা নাযায়। সেইবাবে, কিছুমান জ্ঞানতত্ত্ববিদে সুচনা কৰিছে যে জ্ঞানত ন্যায়সঙ্গততা চর্ত দিয়া ভুল পদক্ষেপ আছিল; সম্ভৱতঃ জ্ঞানৰ উপাদান হিচাপে সত্য আৰু বিশ্বাসৰ সৈতে অন্য কিবা শর্ত অন্তর্ভুক্ত হ'ব লাগিব। এই ধৰণৰ কৌশল ১৯৬০ চনৰ শেষৰ পৰা ১৯৮০ চনৰ আৰম্ভণিলৈ বহু লেখকে আগবঢ়াইছিল যদিও এই বিষয়ে আলোচনা তুলনামূলকভাবে কম।

৭.৯.১জ্ঞানৰ বিশ্বাসযোগ্যতা-ভিত্তিক তত্ত্বসমূহ (Reliabilist Theories of Knowledge)

এই নতুন চর্তৰ এজন প্রার্থী হ'ব পাৰে বিশ্বাসযোগ্যতা। সৌভাগ্যজনক অনুমানবোৰৰ সমস্যাটোৰ এটা অংশ হ'ল যে যিবোৰ যথেষ্ট সৌভাগ্যজনক—সেইবোৰ এনে এক পদ্ধতিত গঠন কৰা হয় যাৰ ফলস্বৰূপ সত্য হোৱাৰ সম্ভাৱনা কম। জ্ঞানৰ এক বিশেষ বিশ্বাসযোগ্যতা-বাদী (reliabilist) ৰূপ অনুসৰি, এই সমস্যা হৈছে অবিশ্বাসন্যায়সঙ্গততাৰ অভাৱ নহয়, যি এনে বিশ্বাসসমূহক জ্ঞান হিচাপে গণ্য হোৱাৰ পৰা বাধা দিয়ে। বিশ্বাসযোগ্যতা-ভিত্তিক (Reliabilist) জ্ঞানৰ তত্ত্বসমূহ এই চিন্তাটোক জ্ঞানৰ ওপৰত বিশ্বাসযোগ্যতাৰ এক চর্ত হিচাপে অন্তর্ভুক্ত কৰে। তেনে এটা দৃষ্টিভংগীৰ উদাহৰণ তলত দিয়া হৈছে:

সৰল K-ৰিলায়েবলিজম (Simple K-Reliabilism):

S জানে যে p সত্য, যদি—

a. p সত্য হয়;

b. S-এ বিশ্বাস কৰে যে p;

c. S-ৰ p সন্দর্ভত থকা বিশ্বাসটো এটা বিশ্বাসযোগ্য জ্ঞানীয় প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হৈছে।

সৰল K-ৰিলায়েবলিজম-এ পৰম্পৰাগত তিনিটা চর্তৰ তত্ত্বৰ (JTB) "ন্যায়সঙ্গততা" চর্তটো "বিশ্বাসযোগ্যতা" চর্তৰ দ্বাৰা প্রতিস্থাপন কৰে। যি দৰে আমি ইতিমধ্যে দেখিছোঁ, ন্যায়সঙ্গততা সম্পর্কে ৰিলায়েবলিস্টসকলৰ মত হৈছে যে কোনো বিশ্বাসৰ ন্যায়সঙ্গততা মানে হ'ল সেই বিশ্বাসটো বিশ্বাসযোগ্য জ্ঞানীয় প্রক্রিয়াৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা। এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, সৰল K-ৰিলায়েবলিজম আৰু JTB তত্ত্ব সদৃশ। যদিও, বর্তমানৰ এই প্রস্তাৱত ন্যায়সঙ্গততা সম্পর্কে কিবা কোৱা হোৱা নাই। Goldman 1979 হৈছে ন্যায়সঙ্গততা সম্পর্কে ৰিলায়েবলিজমৰ মৌলিক প্রতিপাদন; Goldman 1986-ত এই ৰিলায়েবলিজমক জ্ঞানৰ ক্ষেত্রলৈ বঢ়োৱা হৈছে। ৰিলায়েবলিজমৰ ওপৰত সমগ্র পর্যালোচনাৰ বাবে Goldman 2011 চাব পাৰি।

পাছৰ অনুচ্ছেদত, Fred Dretske-এ প্রকাশ কৰিছে যে কেনেকৈ K-ৰিলায়েবলিজমৰ দৰে এটা পন্থা প্রেৰিত হ'ব পাৰে:

"যিসকলে ভাবে যে জ্ঞানৰ বাবে বিশ্বাসযোগ্যভাৱে উৎপন্ন সত্য বিশ্বাসৰ উপৰিও (বা তাৰ বাহিৰে) আন বস্তু, সাধাৰণতে ন্যায়সঙ্গততা, প্রয়োজন, সেইসকলে, মোৰ দৃষ্টিত, এই ন্যায়সঙ্গততা কি সুবিধা দিয়ে, সেইটো স্পষ্টকৈ ক'ব লাগিব... কাক এইটো প্রয়োজন, আৰু কিয়? যদি এটা জন্তুয়ে সম্পূর্ণ বিশ্বাসযোগ্য বিশ্বাস-উৎপন্ন প্রক্রিয়া উত্তৰাধিকাৰে লাভ কৰে, আৰু সেইটো এইধৰণে গঠিত যে, সকলো দিশ সমান থকাৰ পৰিস্থিতিত, সেই বিশ্বাসবোৰৰ আধাৰত কার্য কৰাৰ প্রৱণতা থাকে, তেন্তে 'এই বিশ্বাসবোৰ বিশ্বাসযোগ্যভাৱে উৎপন্ন হৈছে' বুলি ন্যায়সঙ্গততাৰ জড়িত থকাটোয়ে আন কি অতিৰিক্ত

সুবিধা দিয়ে? যদি কিবা অতিৰিক্ত সুবিধা নাই, তেন্তে এই ন্যায়সঙ্গততাৰ প্ৰয়োজন কি? কিয় আমি জোৰ দি কওঁ যে কোনো ব্যক্তিয়ে এই ন্যায়সঙ্গততা নাথাকিলে জ্ঞান নাথাকিব?" Dretske-ৰ মতে, বিশ্বাসযোগ্য জ্ঞানীয় প্ৰক্ৰিয়াসমূহে তথ্য প্ৰেৰণ কৰে, আৰু এইবাবে কেৱল মানুহকেই নহয়, (অ-মানৱ) জন্তুবোৰকো জ্ঞানৰে সজ্জিত কৰে। তেওঁ লিখিছে:

"মই এনে এটা বিৱৰণ বিচাৰিছিলোঁ যিয়ে অন্তত এই সম্ভাৱনাটো স্বীকাৰ কৰিব পাৰে যে জন্তুবোৰ (এটা বেঙ, ইঁদুৰ, বানৰ, বা মোৰ কুকুৰ) একো বস্তু জানিব পাৰে, ইয়াৰ বাবে মোৰ সেইবোৰৰ ভিতৰত পৰম্পৰাগত জ্ঞান বিশ্লেষণত জড়িত সূক্ষ্ম বৌদ্ধিক কাৰ্যকলাপৰ সক্ষমতা অনুমান কৰাৰ প্ৰয়োজন নহয়।"

সঁচাকৈয়ে, এটা বেঙ, এন্দুৰ বা কুকুৰৰ ক্ষেত্ৰত ন্যায়সঙ্গত বা অ-ন্যায়সঙ্গত বিশ্বাস থকা বুলি ভাবাটো অলপ বিৰোধী যেন লাগে। যদিও, জন্তুৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞান আৰোপ কৰাটো আমাৰ সাধাৰণ ব্যৱহাৰত "জ্ঞান" শব্দ ব্যৱহাৰৰ সৈতে নিশ্চিতভাৱে মিল খায়। সেয়ে, যদি Dretske-ৰ সৈতে, আমি জন্তুবোৰকো জ্ঞানী বিষয় হিচাপে অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ দৰে এখন জ্ঞানৰ ব্যাখ্যা বিচাৰোঁ, তেন্তে আমি পৰম্পৰাগত JTB তত্ত্ব ত্যাগ কৰি K-reliabilism ৰ দৰে কিবা এখন বিকল্প তত্ত্ব গ্ৰহণ কৰিব বিচাৰিব পাৰোঁ।

৭.৯.২কাৰণগত (Causal) জ্ঞান তত্ত্বসমূহ:

JTB তত্ত্বত চতুৰ্থটো শৰ্ত যোগ কৰাৰ সলনি, কিছুমান জ্ঞানতত্ত্ববিদে Gettier সমস্যাটোক এটা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন বিকল্প বিচাৰৰ কাৰণ হিচাপে ধৰে। আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছোঁ যে জ্ঞানত ভাগ্য জড়িত নহ'ব লাগে, আৰু Gettier ধৰণৰ উদাহৰণসমূহত ভাগ্যই ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস গঠনৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান ভূমিকা পালন কৰে। সাধাৰণ জ্ঞানৰ উদাহৰণসমূহত, যি কাৰকবোৰে এটা বিশ্বাসৰ ন্যায়সঙ্গততা নিৰূপণ কৰে, সেই কাৰকবোৰে সেই বিশ্বাসটো সত্য হোৱাতো নিৰ্ধাৰণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া ঘড়ীটো ঠিকঠাককৈ কাম কৰি থাকে, তেতিয়া মোৰ বিশ্বাসটো সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত — কাৰণ এইটো ঘড়ীটোৰ ওপৰত আধাৰিত, যিয়ে সঠিক সময় দেখুৱাই। কিন্তু সকলো Gettier ধৰণৰ উদাহৰণৰ এটা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য হৈছে — সেই বিশ্বাসৰ সত্যতা আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ মাজত এটা স্পষ্ট সংযোগৰ অভাৱ। উদাহৰণস্বৰূপে, মোৰ বিশ্বাস যে বৰ্তমান সময় ১১:৫৬ হৈছে, সেইটো ন্যায়সঙ্গত কাৰণ এইটো ঘড়ীটোৰ ওপৰত আধাৰিত, কিন্তু এইটো সত্য মাথোঁ কাৰণ মই ঠিক সেই সময়তে ঘড়ীটোৱে কাষেৰে পাৰ হৈ গৈছিলোঁ। সেয়ে, আমি দাবী কৰিব পাৰোঁ যে, এটা বিশ্বাসক জ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰিবলৈ, সেইটো সত্য আৰু ন্যায়সঙ্গত হওঁক লাগিব, লগতে সেই বিশ্বাসৰ সত্যতা আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ মাজত কিছুমান ধৰণৰ

সংযোগ থাকিব লাগিব। বিশ্বাসৰ সত্যতা আৰু ন্যায়সঙ্গততাৰ মাজত এটা সংযোগৰ ধাৰণাটো সঠিকভাৱে ৰূপায়ণ কৰাটো কঠিন বুলি প্ৰমাণিত হৈছে, কিন্তু জ্ঞানৰ কাৰণগত (causal) ব্যাখ্যাবোৰে এই প্ৰস্তাৱটোৰ মূল আত্মাটোক ধৰা-পকৰা কৰিবলৈ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰূপান্তৰ আনি চেষ্টা কৰে। এনে ব্যাখ্যাবোৰে দাবী কৰে যে, কোৱাজনেও কোনো প্ৰস্তাৱ জানিবলৈ, সেই ব্যক্তিৰ বিশ্বাস আৰু সেই প্ৰস্তাৱত অন্তৰ্ভুক্ত তত্ত্বৰ মাজত এটা কাৰণগত সংযোগ থাকিব লাগিব। এইটোৱে সত্যতাৰ শৰ্তটো অক্ষুণ্ণ ৰাখে, কাৰণ কোনো প্ৰস্তাৱ সত্য হ'লে তেহে তাৰ ভিতৰত এটা তত্ত্ব অন্তৰ্ভুক্ত থাকিব পাৰে। যদিও, এইটো fallibilism-ৰ সৈতে অসঙ্গত যেন দেখা যায়, কাৰণ এইটো বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিলেও ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনাটোক অনুমোদন নকৰে। (যদিও জ্ঞানৰ কাৰণগত ব্যাখ্যাবোৰে ন্যায়সঙ্গততাৰ উল্লেখ নকৰে, তথাপি আমি fallibilism-টো অলপ সলনি কৰা শৰ্তৰ আকাৰত পুনৰুপায়ন কৰি এই মন্তব্যটো প্ৰকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰো।)

যদিও বৰ্তমানে জ্ঞানৰ কাৰণগত ব্যাখ্যাবোৰ সঠিক বুলি গণ্য কৰা নহয়, তেন্তেও এইবোৰে reliabilist ধৰণৰ জ্ঞান তত্ত্বৰ সৃষ্টি কৰিছে।

K-Reliabilism-ৰ ধাৰণাৰ সৈতে মিল থকা আন এটা দৃষ্টিভংগী JTB তত্ত্বত থকা ন্যায়সঙ্গততাৰ চৰ্তটোক এৰি তাৰ সলনি বিশ্বাস আৰু প্ৰস্তাৱৰ মাজত এটা কাৰণগত সংযোগৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্থাপন কৰে; এইটো হৈছে Goldman's দৃষ্টিভংগী। Goldman's নিজা কাৰ্যকৰণটো এটা সুসংগঠিত তত্ত্ব; আমি ইয়াৰ বিস্তাৰিতত এতিয়া প্ৰৱেশ নকৰো।

জ্ঞানৰ সাধাৰণ কাৰণগত তত্ত্ব:

S জনে জানে যে p, যদি— a. p সত্য হয়; b. S জনে বিশ্বাস কৰে যে p; c. S জনৰ বিশ্বাস যে p, p-ৰ সত্যতাৰ দ্বাৰা কাৰণগতভাৱে উৎপন্ন হয়।

সাধাৰণ K-Reliabilism বা সাধাৰণ কাৰ্য কাৰণ তত্ত্ব ধৰণৰ দৃষ্টিভংগীবোৰে Gettier সমস্যাৰ ক্ষেত্ৰত JTB তত্ত্বতকৈ ভালকৈ কাম কৰে নেকি? JTB তত্ত্বৰ বহু প্ৰতিষ্ঠিত উদাহৰণে এই দৃষ্টিভংগীবোৰো অগ্ৰাহ্য কৰে বুলি দেখা যায়। পুনৰ Henry-ৰ barn facades-ৰ উদাহৰণটো বিবেচনা কৰক। Henry-য়ে এটা প্ৰকৃত গোহালি দেখে, আৰু সেইটো দেখি তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে ওচৰতে এটা গোহালি আছে। এই বিশ্বাসটো প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে গঠিত হয়, যিবোৰ সাধাৰণতে বিশ্বাসযোগ্য হয়ঃ খুব কম ক্ষেত্ৰতহে মিছা হয়। সেয়ে দেখা যায় যে এই ঘটনাটো Simple K-Reliabilismৰ চৰ্তসমূহ পূৰণ কৰে, যেনেকৈ ই JTB তত্ত্বৰ চৰ্তসমূহো পূৰণ কৰে। ইয়াৰ লগতে, এইটো কাৰণগত তত্ত্বৰো এটা প্ৰতিবিৰোধী উদাহৰণ, কাৰণ Henry এ গোহালীঘৰ দেখে, সেইটোৱেই তেওঁৰ বিশ্বাসৰ কাৰণগত দায়িত্ব বহন কৰে। সেয়ে এনে সন্দেহ কৰাৰ যথেষ্ট কাৰণ আছে যে ন্যায়সংগতাৰ ঠাইত বিশ্বাসযোগ্যতা ধৰণৰ কোনো চৰ্ত

স্থাপন কৰিলে Gettier ৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্তি পোৱা যাব। গেটিয়াৰৰ এনে ধাৰণাবোৰে K-Reliabilism আৰু কাৰণগততত্ত্বৰ বাবে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে, লগতে JTB ৰ বাবেও সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে। কোনো তত্ত্বই যদি কোনো চতুৰ "degettiering" ধাৰা সংযোজন কৰি সংশোধন কৰা নহয়, তেন্তে জ্ঞানৰ বাবে পর্যাপ্ত চর্তসমূহ স্পষ্টকৈ নির্ধাৰণ কৰাত সফল নহয়।

৭.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলো:

- JTB তত্ত্বঃ যদি p সত্য হয়, আপুনি p বিশ্বাস কৰে, আৰু সেই বিশ্বাস ন্যায়সংগত হয়, তেন্তে আপুনি p ক জানে।
- জ্ঞানৰ তিনিটা অংশ আছে – সত্য, বিশ্বাস আৰু ন্যায়সংগতা। ইয়াক JTB বিশ্লেষণ বোলা হয়।
- মাত্র সত্য বিশ্বাসক জ্ঞান বুলি কোৱা ঠিক নহয়, কেতিয়াবা বিশ্বাস ভাগ্যক্রমে বা ভুল উপায়েৰে সত্য হ'ব পাৰে।
- ন্যায়সংগতাৰ দুটা দৃষ্টিভংগীঃ

  (Evidentint) প্রমাণ যোগ্যতাঃ বিশ্বাস প্রমাণ বা কাৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ন্যায়সংগত হয়।

  Reliabilism: বিশ্বাস বিশ্বস্ত প্রক্রিয়াৰ পৰা আহিলে ন্যায়সংগত হয়।
- ন্যায়সংগতাৰ প্রকাৰঃ

  বচনগত ন্যায়সংগতা – কোনো বিশ্বাসৰ বাবে ভাল কাৰণ থকা।

  বিশ্বাসভিত্তিক ন্যায়সংগতা- সেই কাৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিশ্বাস গঠন কৰা।
- ১৯৬৩ চনত, এডমণ্ড গেটিয়াৰ এটা চুটি কিন্তু বহুল প্রভাৱশালী প্রবন্ধ প্রকাশ কৰে যিয়ে তাৰ পিছৰ জ্ঞানতত্ত্বৰ বহু কর্মত আকাৰ দিছিল। গেটিয়াৰে দুটা উদাহৰণ আগবঢ়াইছিল য'ত কোনোবাই এটা সত্য আৰু যুক্তিসঙ্গত বিশ্বাস ৰাখিছিল, কিন্তু য'ত আমি সেই ব্যক্তিজনৰ জ্ঞানক অস্বীকাৰ কৰিব বিচাৰোঁ, কাৰণ বিশ্বাসটো সত্য হৈ পৰাৰ ক্ষেত্রত সৌভাগ্যই ভূমিকা লৈছে বুলি অনুভৱ হয়।

৭.১১ অধিক জানিবলৈ

১. Alston, William P., 1989. Epistemic Justification: Essays in the Theory of Knowledge. Ithaca, NY: Cornell University Press

২. Armstrong, D.M., 1973. Belief, Truth, and Knowledge, Cambridge: Cambridge University Press.

৩. Chisholm, Roderick, 1977. Theory of Knowledge, 2nd edition, Englewood Cliffs: Prentice Hall.

৪. Gettier, Edmund, 1963. "Is Justified True Belief Knowledge?" Analysis, 23, pp. 121-123.

৫. Hume, David, 1751. An Enquiry Concerning Human Understanding. Indianapolis: Hackett.

৬. Lehrer, Keith, 2000. Theory of Knowledge (2nd ed.). Boulder, CO: Westview.

৭. Locke, John, 1689. An Essay Concerning Human Understanding. Oxford: Clarendon.

৭.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: জ্ঞানৰ ত্রয়সংজ্ঞা কেৱল বচনমূলক জ্ঞান (propositional knowledge), অর্থাৎ 'যে p' বুলি জানে, তাৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য।

উত্তৰ ২: যুক্তিসঙ্গত সত্য বিশ্বাসৰ তত্ত্ব মতে, যদি তাত দিয়া তিনিটা চর্ত পূৰণ হয় — যদি p সত্য হয়, আৰু তুমি p বিশ্বাস কৰা, আৰু তোমাৰ বিশ্বাসটো যুক্তিসঙ্গত — তেন্তে তুমি p জানা।

উত্তৰ ৩: জ্ঞানৰ ত্রয়সংগাঠনিক বিশ্লেষণে সত্য, বিশ্বাস আৰু যুক্তিসঙ্গততা — এই তিনিটা জ্ঞানৰ বাবে প্রয়োজনীয় আৰু পর্যাপ্ত চর্ত হিচাপে অনুমান কৰে।

উত্তৰ ৪: জ্ঞানৰ তিনি প্রয়োজনীয় আৰু পর্যাপ্ত চর্ত হ'ল — সত্য, বিশ্বাস আৰু যুক্তিসঙ্গততা।

উত্তৰ ৫: যুক্তিসঙ্গততাৰ চর্তটো জ্ঞানক সত্য বিশ্বাসৰ সৈতে চিনাক্ত কৰাৰ বাবে প্রয়োজনীয়, কাৰণ এটা বিশ্বাস সঠিকভাৱে গঠিত নহ'লেও সত্য হ'ব পাৰে।

উত্তৰ ৬: যুক্তিসঙ্গততাৰ দুটা প্রকাৰ আছে: বচনমূলক (propositional justification) আৰু বিশ্বাসযোগ্য (doxastic justification) যুক্তিসঙ্গততা।

উত্তৰ ৭: বচনমূলক যুক্তিসঙ্গততা বিষয়টোৰ যথেষ্ট কাৰণ আছে নে নিদিয়া কোনো প্রস্তাৱ বিশ্বাস কৰিবলৈ, সেই বিষয়টোৰ সৈতে জড়িত।

উত্তৰ ৮: বিশ্বাসযোগ্য যুক্তিসঙ্গততা এইটো লৈ চিন্তা কৰে যে এটা বিশ্বাস উপযুক্তভাৱে ধৰা হৈছে নে নাই। বিশ্বাসযোগ্য যুক্তিসঙ্গততা মানে হৈছে বিষয়টোৰ এনে এটা বিশ্বাস থকাটো, যি তেওঁলোকৰ প্রস্তাৱনামূলক যুক্তিসঙ্গততাৰ প্রতি সঁহাৰি দিয়ে বা তাৰ ওপৰত আধাৰিত।

উত্তৰ ৯: গেটিয়েৰ মতে, কোনোবাই এটা সত্য আৰু যুক্তিসঙ্গত বিশ্বাস ৰাখিছিল, কিন্তু য'ত আমি যেনে মনে মনে এইটো অস্বীকাৰ কৰিব বিচাৰোঁ যে সেই ব্যক্তিজনে জ্ঞান ৰাখে, কাৰণ সৌভাগ্যই তেওঁৰ বিশ্বাস সত্য হোৱাৰ ক্ষেত্রত ভূমিকা লৈছিল। ইয়াক "গেটিয়ে সমস্যাৰ" ৰূপত জনা যায়।

৭.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ ত্রয়সংজ্ঞা ক'ত প্রযোজ্য?

প্রশ্ন ২.জ্ঞানৰ ত্রয়সংগাঠনিক বিশ্লেষণ বুলিতে তুমি কি বুজে?

প্রশ্ন ৩.'যুক্তিসঙ্গত সত্য বিশ্বাস' তত্ত্ব বুলিলে তুমি কি বুজে?

প্রশ্ন ৪. জ্ঞানৰ তিনিখন প্রয়োজনীয় আৰু পর্যাপ্ত চর্ত কি কি?

প্রশ্ন ৫.প্রস্তাৱনামূলক যুক্তিসঙ্গততা বুলিলে তুমি কি বুজে?

প্রশ্ন ৬.'গেটিয়ে সমস্যা' বুলিলে কি বুজে?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ ত্রয়সংজ্ঞা বুলিলে কি বুজে?

প্রশ্ন ২.সত্যৰ চর্ত (truth condition) বুলিলে কি বুজে?

প্রশ্ন ৩.জ্ঞানৰ বাবে যুক্তিসঙ্গততাৰ চর্ত বুলিলে কি বুজে?

প্রশ্ন ৪. ডক্সাষ্টিক যুক্তিসঙ্গততা বুলিলে তুমি কি বুজে?

প্রশ্ন ৫. কিয় জ্ঞানৰ বাবে যুক্তিসঙ্গততা প্রয়োজনীয়?

C. চমু টোকা (প্রত্যেকটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দত দিব):

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ ত্রয়সংগাঠনিক বিশ্লেষণ।

প্রশ্ন ২। সত্যৰ চর্ত।

প্রশ্ন ৩। যুক্তিসঙ্গততাৰ প্রকাৰ।

প্রশ্ন ৪. জ্ঞানৰ ৰিলায়েৰিলিষ্ট তত্ত্বসমূহ।

প্রশ্ন ৫। কাৰণমূলক (causal) তত্ত্বসমূহ।

প্রশ্ন ৬। গেটিয়ে সমস্যা।

D. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ ত্রয়সংজ্ঞা সম্পর্কে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। জ্ঞানত বিশ্বাসৰ চর্তৰ ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩। 'গেটিয়ে সমস্যা' বুলিলে কি বুজা? জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪. জ্ঞানত যুক্তিসঙ্গততাৰ বিভিন্ন প্রকাৰ সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫। জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত যুক্তিসঙ্গততাৰ চর্তৰ পৰিৱর্তে থকা দুটা বিকল্প বা পদ্ধতি কি কি? সিহঁতৰ আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায়৮: বিশ্বাসৰ চৰ্ত

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ জ্ঞেয়

৮.৩.১ দৈনন্দিন জীৱনত জনা

৮.৩.২ "knowing that" আৰু knowing how"

৮.৪ বিশ্বাস কৰাটো

৮.৪.১ বিশ্বাসৰ কিছুমান দিশ

৮.৪.২ বিশ্বাস কৰোঁ যে

৮.৫ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পৰম্পৰাগত বিকাশ

৮.৬ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্য

৮.৭ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক

৮.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

৮.১০ অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

৮.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- জানিবলৈ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব
- বিশ্বাস কৰিবলৈ ধাৰণাটো বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পৰম্পৰাগত বিকাশ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্য বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজবলৈ সক্ষম হ'ব।

৮.২ পৰিচয়

জ্ঞানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আছে (মই অক্সফৰ্ড ভালদৰে জানো), সক্ষমতা-সংক্ৰান্ত জ্ঞান (মই কেনেকৈ চাইকেল চলাব লাগে সেয়া জানো), আৰু প্ৰস্তাৱনামূলক জ্ঞান (মই জানো যে ঈগল এটা চৰাই)। প্ৰথম দুটা ধৰণৰ জ্ঞান বৰ উৎসাহজনক, কিন্তু আমি মাথোঁ তৃতীয়টো লৈ চিন্তিত, অৰ্থাৎ এটা প্ৰস্তাৱনা 'p' জানিবলৈ মানে কি। আমি স্বাভাৱিকতে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত এটা পাৰ্থক্য কৰিব পাৰোঁ। মানুহে এনে প্ৰস্তাৱনাত বিশ্বাস ৰাখিব পাৰে যি সত্য নহয়; কিন্তু যদি আপুনি জানে যে p, তেন্তে p সঁচা হ'বই লাগে। আপুনি মিছা বস্তু জানিব নোৱাৰে; যদি ই মিছা হয়, তেন্তে আপুনি এইটো নাজানে। আপুনি এটা ভুল কৰিছে, ভাবিছে যে ই সঁচা, কিন্তু ই সঁচা নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি আপুনি কয় যে ফ্লেমিঙ' ধুসৰ, আৰু আপুনি ভাবে যে আপুনি এইটো জানে, তেন্তে আপুনি ভুল কৰিছে। যদি ফ্লেমিঙ' ধুসৰ নহয়, কিন্তু গুলাপী, তেন্তে আপুনি জানিব নোৱাৰে যে সিহঁত ধুসৰ। নিশ্চয়, আপুনি বিশ্বাস কৰে যে সিহঁত ধুসৰ; এইটো হ'ল পাৰ্থক্য—বিশ্বাস মিছা হ'ব পাৰে।

বিশ্বাস আৰু জ্ঞানৰ মাজত আন এটা পাৰ্থক্য আছে। মানুহে সকলো ধৰণৰ কাৰণত প্ৰস্তাৱনাত বিশ্বাস ৰাখিব পাৰে। সিহঁতে প্ৰমাণ বা যুক্তি নাথাকিলেও সঁচা বুলি বিশ্বাস ৰাখিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, জুৰিৰ নামৰ কোনো এজন সদস্যই ভাবিব পাৰে যে বিচাৰৰ অধীন ব্যক্তি দোষী, মাত্ৰ তেওঁ কেনেকৈ কাপোৰ পিন্ধিছে তাৰ ভিত্তিত। তেওঁৰ বিশ্বাস যে সেই ব্যক্তি দোষী, সঁচা হ'ব পাৰে; কিন্তু কোনোবাই কেনেকৈ কাপোৰ পিন্ধিছে সেইটো কোনো অপৰাধী হোৱাৰ প্ৰমাণ নহয়। সেয়ে, বিশ্বাস কেতিয়াবা আকস্মিকভাৱে সঁচা হ'ব পাৰে, যি সেই ব্যক্তিৰ থকা প্ৰমাণৰ লগত সম্পৰ্কিত নহয়; যদি ই এনে হয়, তেন্তে ই জ্ঞান নহয়।

কোনোৱে এনে এটা বিশ্বাস ৰাখিব পাৰে যি সঁচা, যদিও তেওঁৰ হাতত এইটো মিছা হোৱাৰ যথেষ্ট প্ৰমাণ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, জ্যোতিষ শাস্ত্ৰই সঁচা ভৱিষ্যৎবাণী কৈ নিদিয়াৰ বহু প্ৰমাণ আছে, আৰু মোৰ ৰাশিফল সাধাৰণতে ভুল হয়। ধৰি লওঁ, এটা বিশেষ দিনত মই মোৰ ৰাশিফল পঢ়িলোঁ আৰু বিশ্বাস কৰিলে। যদিও মই জানো যে এইটো সঁচা বুলি ভাবিবলৈ যথেষ্ট প্ৰমাণ নাই। আৰু পিছত এইটো ভৱিষ্যৎবাণী সঁচা হৈ পৰিল। তেন্তে, মই জানিছিলোঁ নেকি যে এইটো সঁচা আছিল? এইটো তেনেকুৱা লাগে যেন মোৰ বিশ্বাস অযুক্তিসংগত। মোৰ কাষত কোনো কাৰণ, কোনো প্ৰমাণ, কোনো যুক্তি নাছিল সেইটো বিশ্বাস কৰিবলৈ যে এইটো ভৱিষ্যৎবাণী সঁচা। সেয়ে, জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন এটা সহায়ৰ, এটা কাৰণৰ, যি প্ৰস্তাৱনাটো সঁচা বুলি বিশ্বাস কৰিবলৈ সহায় কৰে। জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন ন্যায়িকতা।

জ্ঞানৰ ধাৰণাটো বিশ্বাসৰ ধাৰণাৰ সৈতে ওতোপ্রোতভাৱে জড়িত। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পর্ক অত্যন্ত গুৰুত্বপূর্ণ। 'জ্ঞান' আৰু 'বিশ্বাস' এই দুয়োটা শব্দৰ বিভিন্ন অর্থ আৰু ব্যৱহাৰ আছে। 'বিশ্বাস কি জ্ঞানৰ পৰা সম্পূর্ণ পৃথক?', 'জ্ঞান কি বিশ্বাসক অন্তর্ভুক্ত কৰে?'—এইবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ জ্ঞানতত্ত্বমূলক প্রশ্ন। এই অধ্যয়নত সমসাময়িক দার্শনিক বিকাশত দেখা দিয়া কিছুমান সমস্যাৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

অন্তত তিনি দশক ধৰি জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ বিশ্লেষণৰ সমস্যা জ্ঞানতত্ত্ববিদসকলৰ মনত চিন্তা উদ্রেক কৰিছে। প্রাচীন গ্রীক দার্শনিকসকলৰ সময়ৰ পৰা এই সমস্যা লৈ দার্শনিকসকল ব্যস্ত থকা দেখা গৈছে।

আমি কেনেকৈ জানো আৰু আমি কি জানো—এইটো দার্শনিকতাৰ এটা দীর্ঘদিনৰ লালিত আশা। সকলো যুগৰ দার্শনিকসকলে এই অনন্ত ৰহস্যৰ উত্তৰ বিচাৰিছে।

যোৱা কিছুবছৰত জ্ঞানতত্ত্বৰ দ্রুত বৃদ্ধি আৰু এই ক্ষেত্রত বহু নতুন ধাৰণাৰ উদ্ভৱে 'কেনেকৈ জানিব লাগে' সেই বিশেষ ক্ষেত্রখনলৈ প্রৱেশ কৰাৰ উৎসাহ উদ্রেক কৰে।

এইটো সমসাময়িক জ্ঞানতত্ত্বৰ এটা মুখ্য আকর্ষণৰ বিষয় হৈ পৰিছে।

আমি কি জানো আৰু কেনেকৈ জানো সেই প্রশ্ন কৰাৰ আগতে, আমাৰ প্রশ্ন কৰা উচিত আমি 'জানাৰ' দ্বাৰা কি বুজো।

আকৌ, 'জনাৰ অর্থ কি?' এই প্রশ্নটো অতি গুৰুত্বপূর্ণ জ্ঞানতত্ত্বমূলক প্রশ্ন নহলেও, ই এক প্রয়োজনীয় প্রাথমিক পদক্ষেপ।

জানি থোৱা ভাল

জ্ঞানৰ ধাৰণাটো বিশ্বাসৰ ধাৰণাৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত।

আমি স্বাভাৱিকভাৱে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰোঁ।

মানুহে এনে প্রস্তাৱনাত বিশ্বাস ৰাখিব পাৰে যি সত্য নহয়;

কিন্তু যদি আপুনি জানে যে p, তেন্তে p সঁচা হ'বই লাগে।

আপুনি মিছা বস্তু জানিব নোৱাৰে; যদি ই মিছা হয়, তেন্তে আপুনি নাজানে নোৱাৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১: জ্ঞানৰ ধাৰণাটো কিহৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত?

প্রশ্ন ২: জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কি পার্থক্য আছে?

চিন্তা চৰ্চা কৰক

জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ ধাৰণাটোৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ দিয়া।

.....

.....

.....

.....

৮.৩ জ্ঞেয়

৮.৩.১ দৈনন্দিন জীৱনত জানিব পৰাঃ

'জ্ঞান' শব্দটোৰ অর্থ একেবাৰে স্পষ্ট যেন লাগে আৰু সেয়েহে জ্ঞানৰ ধাৰণাটোৰ অধিক বিস্তৃত, যত্নপূর্ণ বিৱৰণৰ প্রয়োজন নাই। উদাহৰণস্বৰূপে, 'মই কিবা এটা জানো' বাক্যটো 'মই কিবা এটা চাওঁ' বা 'মই কিবা এটা শুনো'ৰ সদৃশ। কিন্তু কেতিয়াবা এনেকুৱা পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হয় য'ত 'জানো' শব্দটোৰ এক স্পষ্ট সংজ্ঞা প্রদান কৰা প্রয়োজন হয়, আৰু এনে পৰিস্থিতিত জ্ঞানতত্ত্বৰ মূল কাম হ'ব 'জানো' শব্দটোৰ সংজ্ঞা নির্ধাৰণ কৰা।

৮.৩.২ "knowing how" আৰু "knowing that":

আধুনিক দার্শনিকসকলে জ্ঞানৰ স্বভাৱ সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন সমস্যাৰ সমাধান কৰিবলৈ 'knowing that' বাক্যাংশটো ব্যৱহাৰ কৰে।

Gilbert Ryle-এ 'knowing How' আৰু 'knowing that' ৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্যৰ কথা কৈছে। 'জানোঁ যে' হৈছে বচনমূলক, কিন্তু 'জানোঁ কেনেকে' বচনমূলক নহয়।

যেতিয়া আমি কওঁ যে তেওঁ সাঁতোৰিব জানে, তেতিয়া আমি বুজাইছো যে সময় আহিলে তেওঁ সাঁতুৰিব পাৰিব। তেওঁ টোপনিৰ অৱস্থাতো আমি তেওঁৰ এই ক্ষমতাৰ স্বীকৃতি দিওঁ।

একেদৰে, যেতিয়া আমি কওঁ যে কোনোবাই চেছ খেলিব জানে, আমি সাধাৰণতে সেই ব্যক্তিৰ ক্ষমতা বা কৌশলৰ কথা বুজাওঁ যিয়ে এই কাৰ্যবোৰ সম্পাদন কৰিব পাৰে, যিবোৰে সেই কাৰ্যৰ নিয়মসমূহ ভালদৰে জানে।

এই ক্ষমতাসমূহ কোনো চিন্তাৰ কাৰ্য্যত অৱস্থিত নহয়; এই কাৰণেই, 'জানোঁ কেনেকে' প্ৰস্তাৱনামূলক নহয়।

ইয়াত Ryle-এ 'জানোঁ যে'ৰ তুলনাত 'জানোঁ কেনেকে'ৰ মূল্য অধিক বুলি জোৰ দি কয়।

কিন্তু Ryle-ৰ মতবাদটো ভাঙি পৰে যেতিয়া আমি কেনেকৈ জানোঁ" বুজাবলৈ "কিবা এটা জানোঁ" এইটো আৱশ্যক যি "কেনেকৈ কৰিব লাগে" ৰ সৈতে জড়িত।

গাড়ী চলাব জানোঁ বুলি কোৱাৰ অর্থ হৈছে যে গাড়ী চলোৱাৰ নিয়ম আছে সেইটো জনাটো আৰু গাড়ী চলাব পৰাটো।

এই অর্থত, "কেনেকৈ জানোঁ" বুজাবলৈ "কি জানোঁ" এইটো পূর্বধাৰণা হিচাপে ধৰা হয়।

জ্ঞানৰ বচনমূলক সামগ্রী "কি জানোঁ" ৰ জৰিয়তে প্রকাশ পায় আৰু ই বহুতো সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে।

জানি থোৱা ভালঃ

Gilbert Ryle কয় যে "কেনেকৈ জানোঁ" আৰু "কি জানোঁ"ৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছে। "কি জানোঁ" বচনমূলক, কিন্তু "কেনেকৈ জানোঁ" বচনমূলক নহয়।

৮.৪বিশ্বাস

৮.৪.১বিশ্বাসৰ কিছু দিশঃ

বিশ্বাসৰ কিছু বৈশিষ্ট্য আছে। বিশ্বাসৰ ধাৰণাটো জ্ঞানতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত অত্যন্ত কেন্দ্ৰীয়, কিয়নো জ্ঞানতত্ত্বৰ মূল ধাৰণাসমূহ যেনে- 'সত্য', 'মিছা', আৰু 'যৌক্তিকতা'—প্ৰধানকৈ বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰয়োগ কৰা হয়।

বিশ্বাসক ভিত্তিহীন থকা মততকৈ অধিক শক্তিশালী বুলি ব্যাখ্যা কৰা যায়, কিন্তু ই পূৰ্ণ জ্ঞানতকৈ দুৰ্বল। Descartes-ৰ বাবে, বিশ্বাস হৈছে মানসিক অৱস্থাৰ এক সক্ৰিয় ৰূপ, য'ত কোনো বচনক সমৰ্থন বা অস্বীকাৰ কৰা হয়; আৰু Hume-ৰ বাবে, ই এক নিষ্ক্ৰিয় অৱস্থা, যি কেতিয়াবা কোনো বচনৰ ক্ষেত্ৰত ঘটে বা নঘটে।

বিশ্বাসৰ বিষয়বস্তু হৈছে বচনসমূহ।

বিশ্বাসৰ অৱস্থাসমূহৰ নিজা এক বাক্য-গঠন থাকে, আৰু সেইবোৰ এক প্ৰাকৃতিক মানে "মানচিত্ৰ" বুলি ধৰা যায়।

P.F. Ramsey-ৰ মতে, বিশ্বাস হৈছে "এটা মানচিত্ৰ যাৰ দ্বাৰা আমি গতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰোঁ।"

Ramsey-এ বিশ্বাসত দুইটা বৈশিষ্ট্য দেখুৱাইছে—এইটো হৈছে এটা মানচিত্ৰ আৰু আনটো হৈছে যাৰ দ্বাৰা আমি গতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰোঁ।

তেওঁ দেখুৱাইছে যে, বচনক কেৱল মনত ৰখাটো বিশ্বাস নহয়; বিশ্বাস হৈছে ক্ৰিয়া-নিৰ্দেশক। Armstrong-এ বিশ্বাসৰ এটা বেলেগ অৱস্থাৰ উল্লেখ কৰিছে য'ত 'A'-ৰ বিশ্বাস কৰাটো মানে হৈছে এটা নিৰ্দিষ্ট স্থায়ী অৱস্থাত থকা, যি অৱস্থা সেই সময়চোৱাটোৰ ভিতৰতে স্থায়ী থাকে যিমান সময় A-এ সেই বিশ্বাস ধৰি ৰাখে। অৰ্জিত বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত, এই দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ভাৱে যে A-ৰ P বিষয়ে বিশ্বাস মানে হৈছে A-ৰ মনত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ৰূপত ছাপ পৰি থকা বা খোদিত হৈ থকা অৱস্থা।

Donald Davidson-এ বিশ্বাসক অৰ্থৰ দৰে অনিৰ্ধাৰিত বুলি বিবেচনা কৰে। তেওঁৰ মতে, কোনো বিশেষ ভাষাগত প্ৰসংগৰ বাহিৰে বিশ্বাস বা অৰ্থৰ কথা কোৱা অৰ্থ বিহীন। বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰতো, বিশ্বাস কৰা যেন ইচ্ছাধীন কাৰ্য নহয়। Descartes-এ লিখিছে যে বিশ্বাস কৰাটো পূৰ্বৰ ইচ্ছাশক্তিৰ কোনো কাৰ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। 'Meditation' IV-ত তেওঁ কয়, "যেতিয়া কিবা এটা আমাৰ বুদ্ধিয়ে আগবঢ়ায়, তেতিয়া আমি স্বতন্ত্ৰভাৱে তাক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম।" Bernard Williams-

এ মানি লৈছে যে বিশ্বাস কৰাটোত ইচ্ছাশক্তি প্ৰধানভাৱে জড়িত বুলি ভাবাটো সন্দেহজনক; বিশ্বাস কৰা এটা অবিহিতভাৱে অনৈচ্ছিক কাৰ্য।

Gilbert Ryle-এ বিশ্বাসক বিভিন্ন কথা ক'বলৈ আৰু কাম কৰিবলৈ হোৱা এক 'প্ৰৱণতা' হিচাপে বিবেচনা কৰে। তেওঁ যুক্তি দিয়ে যে বিশ্বাসৰ দৰে মানসিক অৱস্থাসমূহ আচ�ৰণৰ কাৰণ নহয়; ইয়াৰ বিপৰীতে, সেইবোৰ আচৰণৰ কাৰণৰূপে উদ্দীপিত হোৱা আচৰণ-প্ৰৱণতা।

আমাৰ দাৰ্শনিক পৰম্পৰাত বিশ্বাসক ধাৰণা কৰাৰ বিভিন্ন পথ দেখা যায়। Armstrong-এ বিশ্বাসক ধাৰণা কৰাৰ তিনি পদ্ধতি আগবঢ়ায়—(a) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসকৰ্তাৰ মনৰ সচেতন অৱস্থা, (b) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসকৰ্তাৰ আচৰণ প্ৰৱণতা, আৰু (c) বিশ্বাস হৈছে বিশ্বাসকৰ্তাৰ মনৰ এক অৱস্থা।

৮.৪.২ বিশ্বাস কৰা যে (Believing that):

A.D. Woozley-ৰ মতে বিশ্বাস হৈছে সদায় belief-that (বুজোৱা বিশ্বাস) হয়। চিনাকি হোৱা অভিজ্ঞতাৰ সৈতে মিল থকা কোনো বিশ্বাস নাই। কোনো ব্যক্তিৰ বিশ্বাসৰ বস্তু হৈছে কিবা এটা যি সত্য বা মিছা হ'ব পাৰে।

কোনো ব্যক্তিয়ে বচনটো বিশ্বাস কৰা আৰু কোনো বস্তুৰ প্ৰতি বচন বিশ্বাস কৰাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। প্ৰথম ক্ষেত্ৰত, বিশ্বাসৰ বিষয়বস্তু হৈছে কেৱল বচন, আৰু এই ধৰণৰ বিশ্বাসক 'de dicto' বুলি কোৱা হয়। দ্বিতীয় ক্ষেত্ৰত, বিশ্বাসৰ বিষয়বস্তু কেৱল বচনমূলক বা ধাৰণামূলক নহয় আৰু ইয়াত বিশ্বাস কৰাটোয়ে এক 'সম্পৰ্ক' স্থাপন কৰে কোনো বাস্তৱ বস্তুৰ সৈতে, যি de dicto বিশ্বাসত পোৱা নাযায়।

কিন্তু 'de re' বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰতো বিষয়বস্তু বচনমূলক হৈ থাকে, য'ত সেই 'বস্তু' কেৱল এটা 'সংকেতমূলক সম্পৰ্ক' (referential aboutness relation)-ৰ জৰিয়তে 'de re' বিশ্বাসৰ বস্তু নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। সেয়ে, 'de re' আৰু 'de dicto' দুয়ো ধৰণৰ বিশ্বাসৰ বচনমূলক বস্তু থাকে, যিবোৰ সত্য বা মিছা হ'ব পাৰে। সেয়ে, বিশ্বাস হৈছে কোনো ব্যক্তি যিকোনো বচনৰ প্ৰতি ৰাখিব পৰা এটি মনোভাৱ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ৩: "Knowing that" আৰু "knowing how"ৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: কোনে "knowing that" আৰু "knowing how"ৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে?

.....

প্ৰশ্ন ৫: ৰাইল (Ryle)-এ বিশ্বাসক কি বুলি বিবেচনা কৰিছে?

.....

চিন্তা চৰ্চা কৰক

"Knowing that" আৰু "knowing how"ৰ মাজত সংক্ষেপে পাৰ্থক্য বুজাওক।

.....

.....

.....

.....

৮.৫জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পৰস্পৰাগত বিকাশঃ

আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি বিশ্বাস কৰোঁ যে জ্ঞানৰ আন কিছুমান ধাৰণাৰ সৈতে সম্পৰ্ক আছে, যেনে—বিশ্বাস আৰু মতামত। কেতিয়াবা 'জ্ঞান' আৰু 'বিশ্বাস' এই শব্দবোৰ পৰস্পৰে বিনিময়যোগ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, কাৰণ 'জানোঁ' আৰু 'বিশ্বাস কৰোঁ' এই দুয়োটাৰ মাজত কোনো মৌলিক পাৰ্থক্য নাথাকে। কিন্তু যদি আমি সাধাৰণ একমত সূচক ধাৰণাটোৰ দিশত চাওঁ, তেন্তে দেখা যায় যে আমি যি জানোঁ, সেইটো কেৱল সত্য হ'ব পাৰে, কিন্তু আমি যি বিশ্বাস কৰোঁ, সেইটো সৰ্বদা সত্য হ'ব পাৰে বা নোৱাৰে ।

বিশ্বাস সঁচা হ'ব পাৰে বা নহ'বও পাৰে। ই বুজায় যে, "সঁচা বা মিছা" বুলি হোৱা বিকল্পটো যি কথা আমি জানো তাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়, কিন্তু যি কথা আমি বিশ্বাস কৰো তাৰ ক্ষেত্ৰত এইটো প্ৰযোজ্য হয়।

জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰাৰ আলোচনা প্লেটোৱে আৰম্ভ কৰিছিল। 'Meno' আৰু 'Phaedo' নামৰ গ্ৰন্থত প্লেটোৱে স্মৰণশক্তিৰ তত্বৰ সহায়ত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে। ই হয় অনুমান কৰা বা হয়তো তৰ্কৰ মাধ্যমে প্ৰতিপন্ন কৰা হয় যে বাস্তৱতে জ্ঞান আছে আৰু জ্ঞান কিছুমান অন্য জ্ঞানগত অৱস্থাৰ পৰা, বিশেষকৈ বিশ্বাস আৰু মতামতৰ পৰা পৃথক। 'Phaedo' নামৰ গ্ৰন্থত প্লেটোৱে এই মত প্ৰকাশ কৰে যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসক তেওঁলোকৰ বস্তু তথা ব্যৱহৃত বৌদ্ধিক ক্ষমতাৰ আধাৰত পৃথক কৰা উচিত। যি বস্তু জানো সেয়া অচল আৰু ভিন্ন নহ'ব পাৰে; যি বস্তু বিশ্বাস কৰো সেয়া বিপৰীতে পৰিৱৰ্তনশীল আৰু বিপৰীত সম্ভাৱনা বহন কৰে।

'Republic' নামৰ গ্ৰন্থত প্লেটোৱে প্ৰদৰ্শন কৰিছে যে বিশেষ বস্তুবোৰ ৰূপৰ প্ৰতিচ্ছবি বা অনুকৰণ। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য তেওঁলোকৰ ভিন্ন বস্তুৰ ওপৰত আধাৰ কৰি কৰা হৈছে আৰু সত্য জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সূৰ্য, বিভাজিত ৰেখা আৰু গুহাৰ বিস্তৃত উপমাৰ মাধ্যমে, প্লেটোৱে ৰূপ আৰু বিশেষ বস্তুৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য আৰু এক বদ্ধ সংহত, স্তৰীকৃত জ্ঞান-পদ্ধতিৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে।

কাণ্টে তেওঁৰ 'Critique of Pure Reason' গ্ৰন্থত জ্ঞান, বিশ্বাস আৰু মতামতৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে। তেওঁ লিখে, "যি কোনো বস্তু সঁচা বুলি ধৰা হয় বা যি বিচাৰৰ বিষয়ত আত্মবিশ্বাস থাকে তাৰ তিনিটা স্তৰ আছে: মতামত, বিশ্বাস আৰু জ্ঞান। মতামত হৈছে এনে ধৰণৰ বিচাৰ যিটো মনোবলগত দৃষ্টিকোণৰ পৰা কেৱল অপৰ্যাপ্ত নহয়, বিষয়গত দৃষ্টিকোণৰ পৰা অপৰ্যাপ্ত। যদি আমাৰ বিচাৰ কেৱল আত্মগত দৃষ্টিকোণৰ পৰা পৰ্যাপ্ত হয় আৰু একে সময়তে বিষয়গত দৃষ্টিকোণৰ পৰা অপৰ্যাপ্ত বুলি ধৰা হয়, তেন্তে আমি তাক বিশ্বাস বুলি কওঁ। অন্ততঃ যেতিয়া কিবা বস্তু সঁচা বুলি ধৰা হয় আৰু তাক আত্মগত আৰু বিষয়গত — দুয়ো দৃষ্টিকোণৰ পৰা পৰ্যাপ্ত বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া আমি তাক জ্ঞান বুলি কওঁ। এই আত্মগত পৰ্যাপ্ততাক কোৱা হয় আত্মবিশ্বাস (মোৰ বাবে), আৰু বিষয়গত পৰ্যাপ্ততাক কোৱা হয় নিশ্চিততা (সকলৰ বাবে)।"

Transcendental Dialecticত কাণ্টে যুক্তি দিয়ে যে আমি আত্মাৰ গুণাবলি, বহিঃসীমা আৰু অন্তর্নিহিত স্বভাৱৰ বিষয়ে কোনো জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰোঁ।

ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অন্তর্নিহিত স্বভাৱ, ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব আদি সন্দৰ্ভত কাণ্টে কৈছে যে সম্ভৱপৰ অভিজ্ঞতাৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি যি 'জ্ঞান' বুলি কোৱা হয়, সেইটো আসলে জ্ঞান নহয়, কেৱল বিশ্বাস বা অনুমানৰ বিষয়।

জানি থোৱা ভালঃ

জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰাৰ আলোচনা প্লেটোৱে আৰম্ভ কৰিছিল।

৮.৬জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত থকা পার্থক্যঃ

এটা দৃষ্টিভংগী অনুযায়ী 'জ্ঞান'ৰ ধাৰণাটো 'বিশ্বাস'ৰ ধাৰণাটোৰ পৰা সম্পূর্ণ ভিন্ন। যদিও বিশ্বাসৰ সৈতে জ্ঞানৰ কিছু মিল আছে, তথাপিও এই দুয়োটাৰ মাজত এক বিস্তৃত পার্থক্যও আছে।

প্লেটোৱে তেওঁৰ 'Republic' নামৰ গ্রন্থত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰিছে নিজ নিজ বস্তুৰ আধাৰত। প্লেটোৰ দৃষ্টিভংগী জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত কেৱল গুৰুত্বপূর্ণ নহয়, ববং অতি তাৎপর্যপূর্ণ। তেওঁ এফালে জ্ঞান, চিন্তা আৰু বৌদ্ধিক বস্তু ৰাখে আৰু আনফালে বিশ্বাস, ইন্দ্রিয় আৰু ইন্দ্রিয়গম্য বস্তু।

ৰাছেলে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰে এই যুক্তিৰ মাধ্যমে যে জ্ঞানৰ বস্তু হৈছে তথ্য, আৰু জ্ঞান হৈছে দুটা প্রকৃত বস্তুৰ মাজৰ এক সম্পর্ক: জানিব পৰা ব্যক্তি আৰু জানিব পৰা তথ্য। কিন্তু বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত যি ব্যক্তি বিশ্বাস কৰে সেই ব্যক্তিয়ে বিশ্বাস কৰা বস্তুটো প্রকৃততে তথ্য নহ'বও পাৰে। বিশ্বাসত ব্যক্তিগত অংশগ্রহণ থাকে, গতিকে বিশ্বাস হৈছে আত্মগত। আনহাতে, জ্ঞান কোনো ব্যক্তিগত বিষয় নহয়।

যদিও জানাটো আৰু বিশ্বাস কৰাটো দুয়োটাই জ্ঞানমূলক কার্যকলাপ, তথাপিও এই দুয়ো শব্দ স্বভাৱত পৃথক। 'জানো' (know) শব্দটো এটা উপযুক্ত মানসিক ক্রিয়া (psychological verb) নহয়। গতিকে মনোবিজ্ঞান বা ব্যাকৰণ যেনে কোনো প্রয়োগিক বিজ্ঞানই 'know' শব্দটোৰ যুক্তিসংগত বা ভাষাতীত (paralinguistic) ব্যৱহাৰৰ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰে। এইটো হৈছে এক দার্শনিক বিষয়।

সত্য, মিছা, যুক্তিসম্পন্ন, অযুক্তিসম্পন্ন আদি বিশেষণসমূহ কেৱল বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রতে প্রযোজ্য। কিন্তু এইবোৰ কেতিয়াও জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগযোগ্য নহয়। আমি অর্থপূর্ণভাৱে 'সত্য জ্ঞান' বুলিও ক'ব নোৱাৰোঁ, কিয়নো এইটো নিজে নিজেই পুনৰুক্তিমূলক (tautologous)। যুক্তিসম্পন্ন বা অযুক্তিসম্পন্ন বিশ্বাস কেতিয়াবা কাকতালীয়ভাৱে সত্য হ'ব পাৰে, কিন্তু জ্ঞান কেতিয়াও কাকতালীয়ভাৱে সত্য হ'ব নোৱাৰে। বিশ্বাসক যুক্তিসম্পন্ন বা অযুক্তিসম্পন্ন কৰি তুলিবলৈ যি ভূমিকা কাকতালীয়তাই পালন কৰে, সেই ভূমিকা জ্ঞানত বিলুপ্ত হ'ব লাগে।

Chislom (চিশলমে) কৈছিল যে যদি এজন মানুহে জানে যে কোনো বচন সত্য, তেন্তে তেওঁ বিশ্বাস কৰিবলৈ যুক্তিসম্পন্ন, আৰু এনে একো সত্য নাথাকে যিয়ে সেই বচনৰ ক্ষেত্রত তেওঁৰ যুক্তিকে বিঘ্নিত কৰিব পাৰে। আয়াৰে কৈছিল, "জ্ঞানৰ অর্থ হ'ল নিশ্চিত হ'বলৈ অধিকাৰ থকা"। চিশলমে মন্তব্য

কৰিছিল যে এজন মানুহে দৃঢ়ভাৱে বা অনিচ্ছাৰে, সন্দেহভাৱে বিশ্বাস ৰাখে বুলি কোৱা হয়। চিশলমে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত গুৰুত্বপূৰ্ণ পাৰ্থক্য প্ৰতিপন্ন কৰি কয় যে, "আমি প্ৰায়েই কওঁ যে এজন মানুহে কি জানিব লাগে, কিন্তু কেতিয়াও বা বিৰলকৈ বা খুব কমেই কওঁ যে এজন মানুহে কি বিশ্বাস কৰিব লাগে।"

এছ. ভট্টাচাৰ্যই এই পৰিস্থিতি এইদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে যে, মানুহে ভুল জানিব নোৱাৰে, কেৱল সঠিক বস্তু নাজানিব পাৰে।

আনহাতে, 'বিশ্বাসী' ব্যক্তিয়ে মিছা বস্তু বিশ্বাস কৰিব পাৰে আৰু সত্য বস্তুত বিশ্বাস নাৰাখিবও পাৰে। গতিকে 'ক্ৰিয়াৰ ভুল' (error of commission) আৰু 'বিয়োগজনিত ভুল' (error of omission) দুয়ো বিশ্বাসৰ অৱস্থাত সম্ভৱ।

এই বিশ্বাসত থকা স্বাধীনতাৰ কাৰণে আমি "যেতিয়া মই কওঁ যে P মোক বিশ্বাস কৰক", যি কথা সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন যদি আমি বিশ্বাস কৰিবলৈ বহুলভাৱে স্বাধীন নহ'লহেঁতেন।

সেয়ে আমি দেখোঁ যে স্বাধীনতাৰ ক্ষেত্ৰত, বিশ্বাসত অধিক আৰু জ্ঞানত অল্প স্বাধীনতা থাকে।

জানাৰ প্ৰক্ৰিয়া বিশ্বাসৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন। "জনাৰ উপায় আছে, কিন্তু বিশ্বাস কৰাৰ কোনো উপায় নাই।" এইটো বুজাই দিয়ে কিয় বিশ্বাসবোৰ আত্মগত হয় যদিও সেয়া যুক্তিসঙ্গত হ'ব পাৰে। S. Bhattacharyya-এও জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ এক পাৰ্থক্য স্পষ্ট কৰি তুলে। তেওঁৰ মতে, কেবল এই কাৰণেই যে বিশ্বাসৰ আধাৰত থকা বচনবোৰ সন্দেহযুক্ত সত্য-মূল্যৰ হয়, তাতে বিশ্বাস জ্ঞানৰ পৰা নপৰে নহয়; বৰং এইটোও এক কাৰণ যে প্ৰমাণ আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সংযোগ শিথিল। তেওঁ কয়, "যেতিয়া আমি এই সংযোগটো অধিক দৃঢ় কৰিব পাৰোঁ..... যুক্তিগত ফাঁকবোৰ দূৰ কৰি..... পৰিসংখ্যাজনিত ভাবে স্থাপিত নিয়মৰ জৰিয়তে, তেতিয়া আমি জ্ঞান লাভ কৰোঁ।"

জানি থোৱা ভাল

সত্য, মিছা, যুক্তিসম্পন্ন, অযুক্তিসম্পন্ন এই বিশেষণবোৰ কেৱল বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য। এইবোৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত কেতিয়াও প্ৰযোজ্য নহয়।

এই সকলো পাৰ্থক্যসমূহৰ মাজেৰে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত সম্ভাৱনীয় আৰু সম্ভাব্য সম্পৰ্কৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ হয়।

৮.৭জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত সম্পৰ্ক (RELATION BETWEEN KNOWLEDGE AND BELIEF):

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গৈছে যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। কিন্তু জ্ঞান বিশ্বাসক বাদ দিয়ে বুলি যি ধাৰণা, সেইটো পুনৰীক্ষণযোগ্য (questionable)।

বহু জ্ঞানতত্ত্ববিদ (epistemologists)-এ এই ধাৰণাটোৰ বিৰুদ্ধে যুক্তি দিছে যে জ্ঞান পোৱাটো মানে সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি বিশ্বাস জনোৱা প্ৰবৃত্তি (attitude) থকাটো প্ৰয়োজন।

যদিও কিছুমান চিন্তাবিদ বিশ্বাসৰ আধাৰত জ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিয়াৰ প্ৰচেষ্টা সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা লাভ কৰাত ব্যৰ্থ হৈছে বুলি কয়, তথাপিও *জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত অসামভিস্যতাৰ (incompatibilism)*ৰ বিভিন্ন ৰূপ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

এই অসাম্ভগ্য মত (incompatibility thesis)*ৰ উৎস প্লেটোৰ মতবাদত পোৱা যায়, যিয়ে কয় যে জ্ঞান ভুল হ'ব নোৱাৰে (infallible)। 'Republic'-ত প্লেটোৱে কয় যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত প্ৰধান পাৰ্থক্য হ'ল তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য বা বস্তু (objects or aims)।

কিন্তু বহু চিন্তাবিদ এই মতৰ লগত একমত নহয়, বিশেষকৈ যি অংশটোত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত বস্তুগত (objective) পাৰ্থক্য দেখুওৱা হৈছে।

ডান্টো (Danto)-এ প্লেটোৰ Republic-ত দিয়া মতবাদটোক 'object theory' বুলি অভিহিত কৰিছে। প্লেটোৰ মতে, জ্ঞানৰ বস্তুসমূহ হৈছে 'Forms' (আকাৰ বা আদৰ্শ)।

বিশ্বাস অন্ধ আৰু আসক্তিকৰ হ'ব পাৰে। প্লেটোৰ মতে, জ্ঞানৰ বস্তু হৈছে ৰূপ আৰু ধাৰণা, যেতিয়া বিশ্বাসৰ বস্তু হৈছে কাকতালীয় অভিজ্ঞানীয় সত্যসমূহ। জ্ঞান আৰু বিশ্বাস এই দুটা পৃথক মানসিক সামৰ্থ্য। যদিও, প্লেটোৱে যি ধৰণে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত তেখেতৰ বস্তুৰ আধাৰত পাৰ্থক্য কৰে, তাক জ্ঞানতত্ত্বীয় দৃষ্টিভংগত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি, কাৰণ এনে হলে ইন্দ্ৰিয়গম্য পৃথিৱীৰ প্ৰকৃত জ্ঞান সদায় অসম্ভৱ হৈ পৰে।

পুনৰ, প্লেটোৰ এই মত আমাৰ সাধাৰণ অভ্যাসৰ সৈতে অসংগত যেন লাগে, য'ত আমি সাধাৰণতে ধৰি লওঁ যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাস একে বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। উজলি কয় যে, "আমি হয়তো প্ৰয়োজনীয় সত্য আৰু কাকতালীয় বা অভিজ্ঞানীয় সত্যৰ মাজত পাৰ্থক্য আনিব পাৰোঁ, কিন্তু আমি কেতিয়াও ক'ব নোৱাৰো যে এই দ্বিতীয়টো জ্ঞানৰ বস্তু হব নোৱাৰে।" অন্য এটা অসমৰ্থনযোগ্য সংস্কৰণ কুক উইলচন

আৰু প্ৰিচার্ডৰ তত্বত পোৱা যায়। তেওঁলোকৰ মতে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাস হৈছে বিকল্প মানসিক অৱস্থা। কুক উইলচনে কয় যে বিশ্বাস জ্ঞান নহয়। তেওঁৰ মতে, জ্ঞান সকলো অনুসন্ধানৰ পূৰ্বচৰ্ত, "আমি নিজে জ্ঞানক 'জ্ঞান কি' বুলি জিজ্ঞাসাৰ বিষয় কৰিব নোৱাৰোঁ।" জ্ঞানৰ কোনো সংজ্ঞা সম্ভৱ নহয়; ই হ'ল সত্যৰ উপলব্ধি। মতামত জ্ঞানৰ পৰা ভিন্ন; ইয়াক (মতামত) কেতিয়াও উপলব্ধি বুলি ক'ব পৰা নাযায়। মতামতৰ আধাৰ হ'ল অপৰ্যাপ্ত প্ৰমাণ, যাৰ বাবে ই ভ্ৰান্ত হ'ব পাৰে। কুক উইলচনে এই পাৰ্থক্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিবলৈ চেষ্টা কৰে চিন্তাৰ সৈতে জ্ঞানৰ সম্পৰ্ক দৰ্শাই। তেওঁৰ মতে, মতামতৰ কাৰ্য হ'ল চিন্তা কৰা, যেতিয়া জ্ঞান হ'ল বিচাৰ বা সিদ্ধান্ত লোৱা। জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত আমি বিচাৰ কৰোঁ বা সিদ্ধান্ত লওঁ যে A হৈছে B, কিন্তু মতামত কোনো সিদ্ধান্ত বা বিচাৰ নহয়, য'ত আমি প্ৰমাণৰ অপৰ্যাপ্ততা উপলব্ধি কৰোঁ। এইদৰে, কুক উইলচনে দেখুৱাইছে যে জ্ঞানৰ মানসিক অৱস্থা বিশ্বাসৰ মানসিক অৱস্থাৰ পৰা কিছু ভিন্ন।

প্ৰিচার্ডে অসমৰ্থনযোগ্য তত্বক সমৰ্থন কৰে আৰু জ্ঞানক নিশ্চিততাৰ সৈতে সমান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। বিশ্বাসৰ লগত অনিশ্চয়তা জড়িত থাকে আৰু ই জনাৰ সম্ভাৱনাক বাদ দিয়ে। জ্ঞান বিশ্বাস বা নিশ্চিত হোৱাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন। এই পাৰ্থক্যক 'প্ৰকাৰগত' পাৰ্থক্য হিচাপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে, কেৱল 'মাত্ৰাগত' নহয়। যেতিয়া আমি জানোঁ, তেতিয়া আমি এইটোও জানোঁ যে আমি জানোঁ আৰু সেই প্ৰস্তাৱৰ সত্যতাৰ সৈতে অসামঞ্জস্য কোনো বস্তু অস্তিত্বত থাকিব নোৱাৰে।

প্ৰিচার্ডে পুনৰ দাবী কৰে যে, যদি আমি চিন্তা-ভাবনা কৰোঁ, তেন্তে আমি কেতিয়াও বিশ্বাসক জানিব বুলি ভুল নকৰোঁ। মেলকমে মন্তব্য কৰে যে, 'প্ৰিচার্ডে 'জানো' শব্দটোৰ 'দৃঢ় অৰ্থ' ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু এই অৰ্থটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু ব্যৱহাৰযোগ্য।

প্ৰিচার্ডৰ মতে, কিবা এটা জানাটো হৈছে এক বিশেষ মানসিক অৱস্থা যি নিৰ্ভুল। নিশ্চয়েই, কুক উইলচন আৰু প্ৰিচার্ডৰ মতবাদৰ বিৰুদ্ধেও কিছুমান যুক্তি আছে। জনাটো কেতিয়াও এক ধৰণৰ 'অভিজ্ঞতা' বা মানসিক অৱস্থা হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাযায়; 'জানো' ধাতুটোৱে কেতিয়াও কোনো কাৰ্য্য বা কাৰ্য্যকলাপক সূচিত নকৰে, নাইবা কোনো বিশেষ নিৰ্ভুল মানসিক অৱস্থাকো সূচিত নকৰে। তেওঁলোকৰ তত্বই অযাচিতভাৱে জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰটো সীমাবদ্ধ কৰি তোলে। আমি তেওঁলোকৰ সৈতে একমত নহওঁ যে বিশ্বাস এক সম্পূৰ্ণ অযুক্তিসম্পন্ন মানসিক অৱস্থা। সচেতন বিশ্বাসত নিশ্চয়েই কিছুমান আত্মবিশ্বাসৰ স্তৰ থাকে, যাক তেওঁলোকে আলোচনা কৰা নাই। তেওঁলোকে বিশ্বাস আৰু চিন্তাৰ মাজত এটা স্পষ্ট পাৰ্থক্য আনিছে আৰু তাক 'প্ৰশ্ন নকৰাকৈ চিন্তা কৰা' বা 'ধাৰণাৰ অধীনত থকা' বুলি কয়।

এইক্ষেত্ৰত দাৰ্শনিক আয়াৰৰ মতেও কোনো নিৰ্ভুল অৱস্থা নাই যাক 'জ্ঞানৰ অৱস্থা' বুলি কোৱা যায়। তেওঁ কয়, "... কোনো এনে মানসিক অৱস্থা হ'ব নোৱাৰে, যি এনে কিবা সত্যৰ ফালে লক্ষ্য কৰি থাকে,

আৰু যিয়ে নিশ্চয় কৰি দিয়ে যে সেই সত্যটো ঠিক।" সেয়া হোৱাত, কুক উইলচন আৰু প্রিচার্ডৰ বিপৰীতে, আয়াৰে মন্তব্য কৰে যে, মানসিক অৱস্থাৰ ক্ষেত্রত, বিশ্বাস কৰা ব্যক্তি আৰু জানো বুলি কোৱা ব্যক্তিৰ মাজত জ্ঞান এটা বিশেষ মানসিক অৱস্থা নহয়।

অষ্টিনৰ মতে, 'I know' আৰু 'I believe' এই দুটা বাক্যৰ মাজত এক অসমর্থনযোগ্যতা থাকে। 'I know' হ'ল এটা কার্যসম্পাদক বাক্য আৰু 'I believe' হ'ল এটা বর্ণনামূলক বাক্য। 'I know' কোৱাৰ ক্ষেত্রত, মই মোৰ শব্দৰ নিশ্চয়তা দিওঁ, কিন্তু 'I believe' কোৱাৰ ক্ষেত্রত মই নিশ্চয়তা দিয়াৰ পৰা ৰেহাই লওঁ। অষ্টিনে কয়, "যেতিয়া 'I know', তেতিয়া মই আনৰ আগত মোৰ নিশ্চয়তা দিওঁ। মই আনক এই কথা কোৱাৰ বাবে মোৰ কর্তৃত্ব দিওঁ যে S হৈছে P।"

অষ্টিনৰ এই 'I know' আৰু 'I believe' ৰ অসমর্থনযোগ্যতা সংস্কৰণটো যদিও বিতর্কযোগ্য। অষ্টিনে নিজেই তেওঁৰ পিছৰ লিখনিত এই পার্থক্য ত্যাগ কৰে। তেওঁ কয় যে, আমি যেতিয়া কোনো বাক্য উচ্চাৰণ কৰোঁ, আমি তাক এক নির্দিষ্ট অর্থৰে উচ্চাৰণ কৰোঁ আৰু সেই বাক্যটোৰ এটা বিশেষ কার্যক্ষমতা থাকে। তদুপৰি, তেওঁ এইটো মানি লয় যে 'I know that P' বুলি কোৱাৰ চর্তবোৰৰ এটা হ'ল এই যে, ব্যক্তিজনে P লৈ নিশ্চিত হ'ব লাগিব। হেৰিছনে দেখুৱাইছে যে অষ্টিনৰ 'I know' আৰু 'I promise' উক্তিদুটো একে ধৰণৰ বুলি কোৱা মতবাদটো বিভ্রান্তিকৰ। 'I know' উক্তিটো 'I promise' উক্তিৰ পৰা ভিন্ন। আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ পার্থক্য এটাহে হ'ল, কোনোবাই 'I promise ...' কৈছে মানেই সেই ব্যক্তিজনে প্রতিশ্রুতি দিছে, কিন্তু কোনোবাই 'I know ...' কৈছে মানেই নহয় যে তেওঁ জানে, তেওঁ কেৱল ক'লে যে তেওঁ জানে বুলি দাবী কৰিছে। আকৌ, কোনোবাই 'I know' উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে নিশ্চয়তা নিদিয়ে আৰু এনে সম্ভাৱনাও আছে যে কোনোবাই 'I know' বুলি কৈ থাকিলেও তেওঁ নাজানে। আমি এইটো মানি লব নোৱাৰো যে 'I believe' এটা কার্যসম্পাদক উক্তি নহয়, কাৰণ 'I believe' উক্তিটোৱে নিজৰ দ্বাৰাও কিছুমান কার্য্য সম্পাদন কৰিব পাৰে।

লেহৰে বিশ্বাসক জ্ঞানৰ অন্য চর্তবোৰৰ ভিতৰত এটা প্রয়োজনীয় চর্ত বুলি গণ্য কৰে। লগতে তেওঁ দাবী কৰে যে, "যদি কোনো ব্যক্তিয়ে বিশ্বাস নকৰে যে p, তেন্তে সেই ব্যক্তিজনে নাজানে যে p; আৰু তাৰ সমান অর্থ থকা কিন্তু কম নেতিবাচক ৰূপত, যদি কোনো ব্যক্তি জানে যে p, তেন্তে তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে p। এইবোৰে প্রমাণ কৰে যে যদি s এ জানে যে p, তেন্তে s-এ বিশ্বাস কৰে যে p।" তেওঁ এইটোও উল্লেখ কৰে যে, যদি কোনো ব্যক্তি বিশ্বাস কৰে বা জানে যে p, তেন্তে সেই ব্যক্তিজনে pৰ সত্যতাত নিশ্চিত হ'ব লাগিব। যদি pৰ বিষয়ে নিশ্চিততা অনুপস্থিত থাকে, তেন্তে সেইবোৰ ক্ষেত্রই বিশ্বাস বা জ্ঞান নহয়। লেহৰে কয়, "বিশ্বাস হৈছে এক অভ্যাসৰ দৰে, কোনো কার্য্য নহয়..... এজন ব্যক্তিয়ে সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে যে কোনো কার্য্য তেওঁ কৰিব নে নকৰে। বিশ্বাস, গ্রহণ কৰাৰ পৰা ভিন্ন, গ্রহণ কৰা হৈছে এটা নির্বাচনৰ বিষয়।" সেয়ে, বিশ্বাস গ্রহণ কৰা জ্ঞানৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূর্ণ।

সেয়ে, জ্ঞান কি সত্য বিশ্বাসক অন্তর্ভুক্ত কৰে নে ই বিশ্বাসৰ পৰা সম্পূর্ণ ভিন্ন, এইবোৰ হৈছে দর্শনত গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন। এই প্রশ্নবোৰৰ সমীপলৈ আহোঁতে দর্শনৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্রত এক ডাঙৰ বিতর্কই প্রকাশ পায়। সকলো কথাৰ অন্তত, আমি সদায় সচেতন হৈ থাকিব লাগিব যে, জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত তেওঁলোকৰ যুক্তিৰ আচৰণত এক গভীৰ পার্থক্য আছে। যদি s-এ জানে যে p, তেন্তে p সত্য হ'বই লাগিব, কিন্তু যদি s-এ বিশ্বাস কৰে যে p, তেন্তে p সত্য হ'বই লাগিব বুলি কোৱা নাযায়। সেয়ে আমি এই সিদ্ধান্তলৈ আহিছো যে জ্ঞান হৈছে নির্ভুল। প্লেটোৱে Theatetus-ত দেখুৱাইছিল যে জ্ঞানক বিশ্বাসৰ আধাৰত সংজ্ঞা দিয়াৰ চেষ্টা সন্তোষজনক নহয়; জ্ঞান হৈছে নে সত্য মত নে সত্য বিশ্বাস, এইটো নহয়। ইয়াতে সেই প্রশ্নটো উঠি পৰে – "জ্ঞান কি ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস নে?"

অগ্রগতিৰ নিৰিক্ষণঃ

প্রশ্ন ৬: জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ পার্থক্য ক'ৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল?

.....

প্রশ্ন ৭: কোনখন কিতাপত কাণ্টে জ্ঞান, বিশ্বাস আৰু মতৰ মাজত পার্থক্য কৰিছে?

.....

প্রশ্ন ৮: কোন আধাৰত প্লেটোৱে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কৰিছে?

.....

প্রশ্ন ৯: বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত কিহধৰণৰ বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি?

.....

প্রশ্ন ১০: লেহৰৰ মতে, জ্ঞানৰ অন্যান্য শর্তসমূহৰ মাজত এটা প্রয়োজনীয় চর্ত কিহে?

.....

চিন্তা চর্চা কৰক।

জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ পার্থক্যটো চমুতে ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

.....

জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজৰ সম্পৰ্কটো চমুতে ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

.....

৮.৮অধ্যায়িতৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- আমাৰে দৈনন্দিন অভ্যাসত আমি জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত এখন সহজ বুজাবুজিৰে পার্থক্য কৰোঁ। মানুহে এনে প্রস্তাৱ বিশ্বাস কৰিব পাৰে যি ঠিক নহয়; কিন্তু যদি আপুনি জানে যে p, তেন্তে p ঠিক হ'ব লাগিব। আপুনি ভুল বসত কিবা এটা জানে বুলি বিশ্বাস কৰিলে কিন্তু সেয়া যদি মিছা হয়, তেন্তে আপুনি সেইটো জানে নাছিল। আপুনি ভুল কৰিছিল, তাক সত্য বুলি ধৰি লৈছিল।
- জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত আন এক পার্থক্যও আছে। মানুহে বহু ধৰণৰ কাৰণত বচন বিশ্বাস কৰিব পাৰে। তেওঁলোকে কেতিয়াবা বিশ্বাস কৰে বচনসমূহ সঠিক যদিও সেই বিশ্বাসৰ কাৰণে কোনো প্রমাণ বা যুক্তি নাথাকে।
- জ্ঞানৰ ধাৰণাটো বিশ্বাসৰ ধাৰণাৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো অতি গুৰুত্বপূর্ণ। 'জ্ঞান' আৰু 'বিশ্বাস' এই দুটা শব্দৰ বহু অর্থ আৰু ব্যৱহাৰ আছে।
- গিলবার্ট ৰাইলৰ মতে, 'জানিবলৈ কিদৰে' আৰু 'জানিবলৈ কি'—এই দুয়োটা ধাৰণাৰ মাজত পার্থক্য আছে। 'জানিবলৈ কি' হৈছে বচনমূলক (propositional), কিন্তু 'জানিবলৈ কিদৰে' বচনমূলক নহয়।
- বিশ্বাসৰ ধাৰণাটো জ্ঞানতত্ত্বৰ ক্ষেত্রত অতি কেন্দ্রীয়, কাৰণ জ্ঞানতত্ত্বৰ আধাৰভূত ধাৰণাসমূহ যেনে 'সত্য', 'অসত্য' আৰু 'যৌক্তিকতা'—এইবোৰ প্রাথমিকভাৱে বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য হয়,

আৰু মাত্ৰ দুৰ্গমভাৱে জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়। বিশ্বাসক সাধাৰণভাৱে ভিত্তিহীন মততকৈ সবল বুলি বৰ্ণনা কৰিব পাৰি, কিন্তু পূৰ্ণ জ্ঞানতকৈ দুৰ্বল।

- আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি ভাবোঁ যে জ্ঞানৰ সংযোগ অন্য ধাৰণাবোৰৰ সৈতে আছে, যেনে বিশ্বাস আৰু মত, কাৰণ এই ধাৰণাসমূহ 'জ্ঞানমূলক কাৰ্যকলাপ' (cognitive activities) বুলি অভিহিত কৰা হয়। কেতিয়াবা 'জ্ঞান' আৰু 'বিশ্বাসজনীত' শব্দ দুটা একে অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়, কাৰণ জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কোনো মৌলিক পাৰ্থক্য নাই বুলি ধৰা হয়। কিন্তু যদি আমি সাধাৰণ মতটোৰ ফালে চাওঁ, তেন্তে দেখা যায় যে আমি যি জানো, সেইটো কেৱল সত্য হ'ব পাৰে; কিন্তু আমি যি বিশ্বাস কৰোঁ, সেয়া সত্য হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে। ইয়াৰ অৰ্থ, 'সত্য' বা 'অসত্য' হোৱাৰ বিকল্পটো জ্ঞানত প্ৰযোজ্য নহয়, কিন্তু বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য।l জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য স্থাপন কৰাৰ আলোচনা প্লেটোৱে আৰম্ভ কৰিছিল। 'Meno' আৰু 'Phaedo' গ্ৰন্থত প্লেটোৱে পুনঃস্মৰণৰ তত্ত্ব সহায়ত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে। ইয়াত অনুমান কৰা হৈছে বা সম্ভৱত যুক্তিৰে প্ৰমাণিত কৰা হৈছে যে, আমাৰ কাষত জ্ঞান আছে আৰু জ্ঞান বিশেষকৈ বিশ্বাস আৰু মত (opinion) ইত্যাদি অন্যান্য কগ্নিটিভ অৱস্থাৰ পৰা পৃথক। 'Phaedo' গ্ৰন্থত প্লেটোৱে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য স্থাপন কৰিব লাগে, তেওঁলোকে যিসমূহ বস্তু জানে আৰু যিসমূহ প্ৰক্ৰিয়া বা ক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰে তাৰ আধাৰত। যি জানিব পৰা যায় সেয়া অচঞ্চল আৰু সেয়া আন ধৰণৰ হ'বই নোৱাৰে; আনহাতে, যি বিশ্বাস কৰা হয় সেয়া সদায় পৰিবৰ্তনশীল আৰু একেধৰণৰ বস্তুৰ প্ৰতি বিপৰীত বিশ্বাস থকাৰ সম্ভাৱনা থাকে।
- সত্য, অসত্য, যৌক্তিক, অযৌক্তিক আদি বিশেষণবোৰ কেৱল বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য; এইবোৰ কেতিয়াও জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়। আমি 'সত্য জ্ঞান' বুলি ক'ব খোজিলেও, সেইটো অৰ্থহীন হৈ পৰে কাৰণ ই আত্মবিৰোধিতাপূৰ্ণ (tautologous)। যৌক্তিক বা অযৌক্তিক বিশ্বাস কেতিয়াবা কাকতালীয়ভাৱে সত্য হ'ব পাৰে, কিন্তু জ্ঞান কেতিয়াও কাকতালীয়ভাৱে সত্য হ'ব নোৱাৰে। বিশ্বাস কাকতালীয়ভাৱে যৌক্তিক বা অযৌক্তিক–সত্য হ'ব পাৰে যি ভূমিকা পালন কৰে, সেই কাকতালীয়তা জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণৰূপে বাদ দিয়া হয়।

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

১. আৰ্মষ্ট্ৰং, ডি. এম., "Belief Truth and Knowledge", কেমব্ৰিজ, ১৯৭৩।
২. এয়াৰ, এ. জে., "The Problem of Knowledge", মেকমিলান, ১৯৫৬।

৩. গ্রিফিথছ, এ. ফিলিপছ (সম্পা.), "Knowledge and Belief", লণ্ডন, অক্সফর্ড ইউনিভার্চিটি প্রেছ, ১৯৬৭।

৪. লেহৰ, কে., "Theory of Knowledge", লণ্ডন, ১৯৯০।

৫. উইলছন, কুক, "Knowledge and Belief", গ্রিফিথছ।

৬. উজলি, এ. ডি., "Theory of Knowledge", বি. আই. পাব্লিকেশ্বন, ১৯৮২।

৮.১০অগ্রগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১জ্ঞানৰ ধাৰণাটো বিশ্বাসৰ ধাৰণাৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত।

উত্তৰ ২: মানুহে এনে প্রস্তাৱ বিশ্বাস কৰিব পাৰে যি সত্য নহয়; কিন্তু যদি আপুনি জানে যে p, তেন্তে p সত্য হ'ব লাগিব।

উত্তৰ ৩: 'Knowing that' প্রস্তাৱমূলক (propositional), কিন্তু 'knowing how' প্রস্তাৱমূলক নহয়।

উত্তৰ ৪: গিলবার্ট ৰাইলেযে 'knowing how' আৰু 'knowing that' ৰ মাজত পার্থক্যৰ কথা কৈছে।

উত্তৰ ৫: গিলবার্ট ৰাইলেযে বিশ্বাসক বিভিন্ন কথা ক'বলৈ আৰু কাম কৰিবলৈ থকা 'প্রৱণতা' হিচাপে গণ্য কৰিছে।

উত্তৰ ৬: জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য স্থাপন কৰাৰ আলোচনা প্লেটোৱে আৰম্ভ কৰিছিল।

উত্তৰ ৭: কান্টে তেওঁৰ Critique of Pure Reason গ্রন্থত জ্ঞান, বিশ্বাস আৰু মত (opinion) ৰ মাজত পার্থক্য প্রকাশ কৰিছে।

উত্তৰ ৮: প্লেটোৱে তেওঁৰ Republic গ্রন্থত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত তেওঁলোকৰ বিষয়বস্তু (object) ৰ আধাৰত পার্থক্য কৰিছে।

উত্তৰ ৯: সত্য, অসত্য, যুক্তিসম্মত, অযুক্তিসম্মত আদি বিশেষণবোৰ কেৱল বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রতে প্রযোজ্য।

উত্তৰ ১০: লেহৰেযে বিশ্বাসক জ্ঞানৰ অন্য শর্তসমূহৰ ভিতৰত এখন আৱশ্যকীয় শর্ত হিচাপে গণ্য কৰিছে।

৮.১১ আর্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. জ্ঞানৰ সৈতে সংলগ্ন থকা অন্যটো ধাৰণা কোনটো ?

প্রশ্ন ২.জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পার্থক্য কি ?

প্ৰশ্ন ৩.Knowing that আৰু Knowing how ৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?

প্ৰশ্ন ৪. Knowing that আৰু Knowing how ৰ মাজত পাৰ্থক্য ক'ৰ দ্বাৰা কৰা হৈছে?

প্ৰশ্ন ৫.ৰাইলে বিশ্বাসক কি হিচাপে বিবেচনা কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৬.জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য ক'ৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল?

প্ৰশ্ন ৭.কোনখন কিতাপত কান্টে জ্ঞান, বিশ্বাস আৰু মতৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৮.প্লেটোৱে কিহৰ আধাৰত জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৯.কি ধৰণৰ বিশেষণবোৰ বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি?

প্ৰশ্ন ১০.লেহৰৰ মতে জ্ঞানৰ আন চৰ্তসমূহৰ ভিতৰত কোনটো আটাইতকৈআৱশ্যকীয় চৰ্ত?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞানৰ কিমান ধৰণ আছে?

প্ৰশ্ন ২.বিশ্বাস আৰু জ্ঞানৰ মাজত এটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩.Knowing how জ্ঞান কি?

প্ৰশ্ন ৪. Knowing that জ্ঞান কি?

প্ৰশ্ন ৫. প্লেটোৱে কোনখন কিতাপত আৰু কেনেকৈ বিশ্বাস আৰু জ্ঞানৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিছে?

C. চুটি টোকা (১০০-১৫০ শব্দ):

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য।

প্ৰশ্ন ২। Knowing how আৰু Knowing that

প্ৰশ্ন ৩। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত সম্পৰ্ক।

D. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্ৰশ্ন ১. Gilbert Ryle ৰ Knowing that আৰু Knowing how ৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২। প্লেটোৱে কৰা জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত সাধাৰণভাৱে হোৱা পাৰ্থক্যৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪. জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত সম্পৰ্ক আছে নে? থাকিলে, সেই সম্পৰ্ক বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫.জ্ঞানৰ ধাৰণাটো কোন ধাৰণাৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত?

প্ৰশ্ন ৬.জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?

প্ৰশ্ন ৭.'Knowing that' আৰু 'Knowing how' ৰ মাজত কি পাৰ্থক্য আছে?

প্ৰশ্ন ৮.কোনে 'Knowing that' আৰু 'Knowing how' ৰ মাজত পাৰ্থক্য স্থাপন কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৯.ৰাইলে বিশ্বাসক কি বুলি গণ্য কৰিছে?

প্ৰশ্ন ১০.জ্ঞান আৰু বিশ্বাসৰ মাজত পাৰ্থক্য স্থাপন কৰাৰ আলোচনা কোনে আৰম্ভ কৰিছিল?

*****

অধ্যায় ৯: সত্যৰ তত্বসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ দার্শনিক সত্য

৯.৪ অনুৰূপতাবাদ তত্ব

৯.৫ সংগতি তত্ব

৯.৬ প্রাগমেটিক বা প্রায়োগিক তত্ব

৯.৭ সত্যৰ কিছুমান অন্য গুৰুত্বপূর্ণ তত্ব

৯.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৯.৯ অধিক জানিবলৈ

৯.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৯.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- দার্শনত সত্যৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- সত্যৰ তত্বসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।
- সত্যৰ অনুৰূপতা তত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব।
- সত্যৰ সংহতি তত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- সত্যৰ প্রাগমেটিক বা ব্যৱহাৰিক তত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব।
- ছেমেণ্টিক, ডিফ্লেচনিস্ট আৰু ডিসকোৱোটেশনেল তত্বৰ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৯.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৱে আপোনাক সত্যৰ বিভিন্ন তত্বৰ পৰিচয় দিব। আপুনি জানে যে কোনো (নির্ণয়/বিচাৰ) সঁচা বা মিছা হ'ব পাৰে। কিন্তু দার্শনত সত্য আৰু মিছাত্ব কেনেকৈ চিনাক্ত বা পৰীক্ষা কৰা হয়, সেইটো প্রশ্নৰ

বিষয়।

দার্শনিকসকলে সত্যৰ তিনিটা মুখ্য পৰীক্ষা বা চাবুক ধাৰণা কৰিছে। সেইবোৰ হৈছে—

- অনুৰূপতাবাদ (Correspondence Theory of Truth)
- সত্যৰ সংহতি তত্ব (Coherence Theory of Truth)
- প্রায়োগিক বা ব্যৱহাৰিক তত্ব (Pragmatic Theory of Truth)
- বাস্তৱবাদীয়ে সত্যৰ সংগতি মতবাদ আৰু ব্যৱহাৰিক মতবাদক সমর্থন কৰে, যেতিয়া ভাববাদীয়ে সাদৃশ্য (coherence) মতবাদক সমর্থন কৰে।
- অনুৰূপতাবাদ (correspondence) মতে, সত্যৰ পৰীক্ষা হৈছে অনুৰূপ। এই মতবাদে কৈছে যে কোনো সিদ্ধান্ত সত্য হয় যদি সিদ্ধান্ত আৰু বাস্তৱৰ মাজত অনুৰূপতা থাকে; নহ'লে সিদ্ধান্তটো মিছা। সংগতি (coherence) মতবাদ মতে, সাদৃশ্য হৈছে সত্যৰ পৰীক্ষা। এই মতবাদ মতে, সিদ্ধান্তটো যদি কোনো ব্যৱস্থাৰ সৈতে সাদৃশ্যযুক্ত হয়, তেতিয়া সিদ্ধান্তটো সত্য। আনহাতে, প্রায়োগিক বা ব্যৱহাৰিক (pragmatic) মতবাদ মতে কার্য্যক্ষমতা বা অর্থবোধকতা আৰু উপযোগিতা বা লাভজনকতা হৈছে সত্যৰ পৰীক্ষা। সেয়েহে, ব্যৱহাৰিক মতবাদে কয় যে সিদ্ধান্তটো যদি কার্য্যক্ষম বা অর্থবোধক বা লাভজনক হয় তেতিয়া সেই সিদ্ধান্তটো সত্য।
- সাৰাংশস্বৰূপে, সংগতি, অনুৰূপতা আৰু কার্য্যক্ষমতা বা ব্যৱহাৰিকতা হৈছে সত্যৰ তিনি প্রধান পৰীক্ষা।

৯.৩দার্শনিকতাৰ ক্ষেত্রত সত্য

- সত্যৰ বিভিন্ন মতবাদসমূহ আলোচনা কৰাৰ আগতে, আমি দার্শনিকতাৰ ক্ষেত্রত সত্য বুলিলে কি বুজোৱা হয়, সেইটো চিন্তা কৰা উচিত। দার্শনিকসকলে কৈছে যে সত্য হৈছে বিশ্বাস, মত, তত্ব, মতবাদ, বক্তব্য আদি বোৰৰ এটা গুণ। দার্শনিকসকলে মূলতঃ সত্যৰ তিনি ধৰণৰ মতবাদৰ কথা কয়:

- অনুৰূপতাবাদ (Correspondence) মতবাদ
- সংগতি (Coherence) মতবাদ
- প্রায়োগিক (Pragmatic) মতবাদ

৯.৪অনুৰূপতা মতবাদ (Correspondence Theory of Truth)

অনুৰূপতা মতবাদ হৈছে সত্যৰ ভিতৰত আটাইতকৈ পুৰণি মতবাদ। ই এৰিষ্টটলৰ "Metaphysics" গ্রন্থত পোৱা যায়। তেওঁ এই মতবাদটো তলত দিয়া দৰে ব্যাখ্যা কৰে – 'যি আছে তাক আছে বুলি ক'ব বা যি নাই তাক নাই বুলি ক'ব, ই হৈছে সত্য।' এই ব্যাখ্যাটো আধুনিক যুক্তিত "'p' is true if and only if p" ৰূপে প্রতিনিধিত্ব কৰা হয়। এই মতবাদ মতে সিদ্ধান্ত আৰু বাস্তৱৰ মাজত অনুৰূপতা থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'ঘাঁহ সেউজীয়া' এটা সিদ্ধান্ত। কিন্তু প্রশ্ন হৈছে, সিদ্ধান্তটো সত্য নে মিছা? অনুৰূপ মতবাদৰ মতে, 'ঘাঁহ' আৰু 'সেউজীয়া'ৰ মাজত এক অনুৰূপতা থাকে। এনে নহয় যে ঘাঁহ সেউজীয়া নহয়। সেইকাৰণে, 'ঘাঁহ সেউজীয়া' এই সিদ্ধান্তটো সত্য বুলি ধৰা যায়।

এইটো হৈছে সাধাৰণ বুদ্ধিমত্তাৰ সত্যৰ মতবাদ। সাধাৰণ বুদ্ধিমত্তা মতে, বস্তুবোৰ বাহ্য জগতত জ্ঞানৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে অৱস্থিত থাকে। আমাৰ ইন্দ্রিয় অংগই প্রত্যক্ষভাৱে সোজাকৈয়ে অনুভৱ কৰে যে ঘাঁহ সেউজীয়া। এই প্রসংগত, ইন্দ্রিয় অংগে বস্তুবোৰৰ পূর্বৰ জ্ঞানত নির্ভৰ নকৰে—যি কথা ভাববাদে দাবী কৰে। সেইকাৰণে, এই সত্যৰ মতবাদটো 'প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদ' (direct realism) বা নব্য বাস্তৱবাদ' (naive realism) বুলি জনা যায়। সাধাৰণ বুদ্ধিমত্তা মতে, আমাৰ মন বস্তুৰ সৈতে পোনপটীয়াকৈ সংস্পর্শত আহে। উদাহৰণস্বৰূপে, মানুহে অনুভৱ কৰে—'সূর্য্যই পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ঘূৰে'। ই অনুভৱত সঠিক বুলি দেখুওৱা হ'লেও, বাস্তৱত ই সঠিক নহয়। আনহাতে, 'পৃথিৱীয়ে সূর্য্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে' এই সিদ্ধান্তটো সত্য। সেইকাৰণে, যি নব্য বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে সিদ্ধান্ত আৰু বাস্তৱৰ মাজত পোনপটীয়া সংগতি থকা বুলি দাবী কৰে, তাক গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি। 'নব্য বাস্তৱবাদ' (neo-realism) হৈছে প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদৰ উন্নত ৰূপ। কিয়নো, প্রত্যক্ষ বাস্তৱবাদীসকলে ভাবে যে সত্য হৈছে জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিষয়ৰ মাজৰ অনুৰূপ অৱস্থিত। নব্য বাস্তৱবাদ মতে, জ্ঞানৰ সামগ্রীসমূহ সেই বস্তুবোৰৰ সৈতে সংখ্যাগতভাৱে একেই। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি যেতিয়া এৰিধ গছ চিনিপাওঁ, তেতিয়া আমি কওঁ যে সেইটো একেই বস্তু—যিটো বাহ্যিক জগতত আছে আৰু আমাৰ চেতনাতো উপস্থিত। কিছুমান নব্য বাস্তৱবাদীয়ে কয় যে গছৰ গোটেই শৰীৰে চেতনাত প্রবেশ নকৰে; বৰঞ্চ গছ আৰু চেতনাৰ মাজত এটা গঠনগত (structural) একতাৰ সম্পর্ক আছে। এই মতবাদটোও সন্তোষজনক নহয়। ইয়াতো জ্ঞান আৰু ইয়াৰ বিষয়ৰ মাজত অনুৰূপ ক'ত আছে, সেইটো প্রশ্নৰ বিষয়। কিয়নো আমি স্পষ্টকৈ বুজি নাপাওঁ যে কিদৰে এই দুয়োৰে মাজত অনুৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। কোৱা যায় যে মনৰ কোনো অভ্যন্তৰীণ (subjective) সামগ্রী নাই যিয়ে বিষয়ৰ সৈতে অনুৰূপ ৰাখে।

অনুৰূপ মতবাদৰ আন এখন ৰূপ হৈছে 'অনুকৰণ মতবাদ' (copy theory of ideas)। এইটো জন লক (Locke) ৰ Essay Concerning Human Understanding নামৰ কিতাপত পোৱা যায়। তেওঁ

কয় যে, বস্তুবোৰৰ দ্বাৰা গঠিত ধাৰণাবোৰ হৈছে বস্তুবোৰৰ অনুকৰণ। কিন্তু এই মতবাদটোও সন্তোষজনক নহয়। কিয়নো বস্তুবোৰ মন আৰু ইয়াৰ ধাৰণাৰ পৰা বাহিৰৰ। সেয়ে, জ্ঞান আমাৰ দ্বাৰা প্রত্যক্ষভাৱে জানিব নোৱাৰি। ধাৰণাবোৰ বিষয়নিষ্ঠ (subjective) অর্থত ব্যক্তিগত আৰু বস্তুবোৰ বস্তুনিষ্ঠ (objective) অর্থত ৰাজহুৱা বা জানিব পৰা যায়। সেয়ে, 'জ্ঞান মানে ধাৰণা আৰু বস্তুৰ মাজৰ অনুৰূপ' বুলি ক'লে ভুল হ'ব। অনুৰূপতা মতবাদৰ আন এটা ৰূপ হৈছে 'যুক্তিগত অনুৰূপতাবাদ মতবাদ' (logical theory of correspondence)। ইয়াক বার্থান্ড ৰাছেল (Bertrand Russell)য়ে সমর্থন কৰে। এই মতবাদ মতে, সত্য মানে হৈছে তথ্যৰ সৈতে অনুৰূপ, অভিজ্ঞতাৰ সৈতে নহয়। কোনো বচন (proposition) সত্য হয়, যদি সেয়া তথ্যৰ সৈতে অনুৰূপতা ৰাখে। কিন্তু কিছুমান বচন আমাৰ দ্বাৰা সত্য বুলি জানিবলৈ নোপোৱাৰ পাছতো সত্য হব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'বৃষ্টিপাত হৈছে' এই বচনটো সেই সময়ত সত্য হব পাৰে যদি বাস্তৱতে বৃষ্টিপাত হয়। সেই সময়ত আপুনি টোপনিত থাকিব পাৰে আৰু বুজি নাপাব পাৰে যে বৃষ্টিপাত হৈছে। কিন্তু এইটোৱে সেই বচনটোক অসত্য নকৰে। যদি আপুনি উঠি খিৰিকিৰে চাই, তেতিয়া আপুনি জানিব যে 'বৃষ্টিপাত হৈছে' এই বচনটো সত্য। সেয়ে, যুক্তিগত অনুৰূপ মতবাদ মতে, সত্য বাস্তৱ তথ্যৰ সৈতে সংগতিক ধর্মৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। আৰু সত্যৰ জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা নিশ্চিত কৰাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। কিন্তু সকলো সত্য বচনেই অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা নিশ্চিত কৰিব পৰা নাযায়। উদাহৰণস্বৰূপে, 'সকলো মানুহ মৰণশীল' এই বচনটো সত্য যদি সেয়া বাস্তৱত অনুৰূপ হয়। কিন্তু এইটো অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা নিশ্চিত কৰিব পৰা নহয়, কিয়নো আমি অসীম সংখ্যক দৃষ্টান্তৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰিব নোৱাৰো। সেয়ে, আমি উপসংহাৰ কৰিব পাৰো যে, কোনো বচনৰ সত্যতা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা নিশ্চিত হোৱাৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। আমি ক'ব পাৰো যে কোনো বচনৰ সত্যতা তথ্যৰ সৈতে অনুৰূপতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। মেগাৰীয় "মিথ্যাবাদীৰ পাৰাডক্স": ইউবুলাইডিছ (Eubulides), মেগাৰা (Megara) বিদ্যালয়ৰ এগৰাকী সদস্য, প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ আধাৰভূত দৃষ্টিভংগীৰ বিৰুদ্ধে আপত্তি জনাইছে। ইয়াত ইউবুলাইডিছে ক'লে—এগৰাকী মানুহে কয়: "মই মিছা কৈছোঁ" বা "মই যি কৈ আছোঁ, সেয়া মিছা"। এইটো তেতিয়া সত্য হব যদি সেয়া নিজেই মিছা হয় আৰু তেতিয়া মিছা হব যদি মানুহজনে যি কয় সেয়া মিছা নহয় (অর্থাৎ সত্য হ'লে মিছা)। সেয়ে এই দৃষ্টিভংগীয়ে এনে অৱস্থালৈ লৈ যায় যে আমি যি কথা কওঁ তাৰ সত্যতা বা মিথ্যাৰ বিষয়ে যি কোৱা হয়, সেয়া নিজেই তাৰ বিপৰীতকো সংকেত কৰে। এৰিষ্টটলৰ বাক্যৰ সত্যতা আৰু মিথ্যাৰ ওপৰত যি একমুখী দৃষ্টিভংগী আছে, সেয়া এই সমস্যাত পৰে। তথ্যৰ ওপৰত। যি বাক্যে তথ্যৰ সৈতে সম্পর্ক থাকে, সেই বাক্যক সত্য বাক্য বুলি গণ্য কৰা হয়; নহ'লে, সেই বাক্যটো মিথ্যা হ'ব। এই "মিথ্যাবাদীৰ পাৰাডক্স" প্রাচীন আৰু আধুনিক মধ্যযুগীয় চিন্তাবিদসকলৰ দ্বাৰা বহুলভাবে আলোচিত হৈছে। ই সন্দেহৰ অবকাশ নোহোৱাকৈ সত্য আৰু মিথ্যাৰ সন্তোষজনক ব্যাখ্যা দিব খোজা যিকোনো ব্যক্তিৰ বাবে এটা গুৰুত্বপূর্ণ সমস্যা সৃষ্টি কৰে।

অধিক জনাৰ বাবে

মেগাৰীয় দৰ্শন বিদ্যালয়, যি খৃষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত বিকাশ লাভ কৰিছিল, তাক ইউক্লিড অফ মেগাৰা-এ প্রতিষ্ঠা কৰিছিল, যি আছিল চক্রেটিছৰ এজন শিষ্য।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

আপুনি কি অনুৰূপতাবাদ মতবাদ আৰু বাস্তববাদ (Realism)-ৰ মাজত কোনো সম্পর্ক দেখিছে নে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

সত্য সম্পর্কে অনুৰূপতা মতবাদ (Correspondence Theory of Truth) গ্রহণ কৰে নে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: অনুৰূপতাবাদৰ সমর্থকসকলৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ২: দার্শনিকসকলে সত্যক কেনেদৰে ভাবে? (১৫টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

প্ৰশ্ন ৩: তলৰ বাক্যবোৰ সত্য নে মিথ্যা নিৰ্ধাৰণ কৰক— (a) সংগতি মতবাদ এৰিষ্টটলৰ 'Metaphysics' গ্ৰন্থত পোৱা যায় (T/F)

.....

প্ৰশ্ন ৪: আপুনি সত্যৰ অনুৰূপতাবাদ বুলিলে কি বুজে? (প্ৰায় ৭০ শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

প্ৰশ্ন ৫: আপুনি সত্যৰ অনুৰূপতা বাদ বুলিলে কি বুজে? (প্ৰায় ৭০ শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

৯.৫ সংগতি মতবাদঃ

এতিয়ালৈকে আপুনি সত্যৰ অনুৰূপতা মতবাদৰ ধাৰণাটো বুজি পালে। এতিয়া আমি সংগতি মতবাদ (Coherence Theory of Truth)-ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁ।

সত্যৰ সংগতি মতবাদ হৈছে সত্যৰ বিভিন্ন মতবাদৰ এক অন্যতম। এই মতবাদ অনুসৰি, যদি কোনো সিদ্ধান্ত এটা আমাৰ বিশ্বাসৰ ব্যৱস্থাৰ সৈতে সংগতিপূৰ্ণ হয়, তেন্তে সেই সিদ্ধান্তটো সত্য। এই মতবাদ সাধাৰণতে ভাববাদীসকলে গ্ৰহণ কৰে। বাৰ্কলে, হেগেল, ব্ৰাডলি আৰু ব'জানকেট যেনেকুৱা ভাববাদীসকলে এই সত্যৰ মতবাদ গ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াক নিউৰাথ, হেম্পেল আদি যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্টসকলে গ্ৰহণ কৰিছে। কিন্তু যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্ট আৰু ভাববাদীসকলৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য আছে।

• যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্টৰ সংগতি মতবাদ এটা ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত পোৱা যায়। এইটো সম্ভাব্য সকলো ব্যবস্থাৰ এক গোট আৰু নিজে নিজেই সত্য।

• আনহাতে, হেগেলিয়ান সংগতি মতবাদ হৈছে এক আপেক্ষিকবাদীৰ মতবাদ। ইয়াৰ সৈতে যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্টসকলৰ মতাদৰ্শ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰত ভিন্ন:

l) ই সেই গঠনতান্ত্ৰিক যুক্তিৰ সংগতি নহয় যি এটা ব্যৱস্থাক বৈধ কৰি তোলে, কিন্তু একে সময়তে সত্য নে মিথ্যা তাৰ সিদ্ধান্ত নাযায়। এটা চিন্তাৰ ব্যৱস্থা গঠনতান্ত্ৰিকভাৱে সংগতিপূৰ্ণ হ'ব পাৰে, কিন্তু বস্তুগতভাৱে মিথ্যা হ'ব পাৰে আৰু সেয়া সঠিক নহ'ব। উদাহৰণস্বৰূপে ধৰা যাক 'সোনৰ পৰ্বত'ৰ কথা। এই উদাহৰণটো গঠনতান্ত্ৰিকভাৱে আৰু যুক্তিভাৱে সংগতিপূৰ্ণ, কিন্তু বস্তুগতভাৱে নহয়, কিয়নো সোনৰ পৰ্বত অভিজ্ঞতাৰ জগতত পোৱা নাযায়।

l) হেগেলিয়ানসকল যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্টসকলৰ দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ নকৰে। যুক্তিবাদী পজিটিভিষ্টসকলৰ মতে, সত্যৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থা থাকে।

তথ্যৰ বিষয়ে। যি বাক্যবোৰ তথ্যৰ সৈতে সম্পর্কিত, সেই বাক্যবোৰ সত্য বুলি গণ্য কৰা হয়; নচেত সেই বাক্য মিছা হ'ব। এই "মিথ্যাবাদীৰ পাৰাডক্স" প্ৰাচীন আৰু আধুনিক মধ্যযুগীয়া লেখকসকলৰ দ্বাৰা বহুলভাবে আলোচনা কৰা হৈছিল। ই সন্দেহ নোহোৱাকৈয়ে সত্য আৰু মিথ্যাৰ সন্তোষজনক বাখ্যা দিবলৈ চেষ্টা কৰা যিকোনো ব্যক্তিৰ বাবে এটা গম্ভীৰ সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে।

মেগাৰিয়ান দৰ্শন স্কুল, যিয়ে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত বিকাশ লাভ কৰিছিল, ই ইউক্লিড অৰ মেগাৰাৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল, যি আছিল সক্ৰেটিছৰ এজন শিষ্য।

চিন্তা চৰ্চা কৰকঃ

আপুনি কি সদৃশতা তত্ত্ব আৰু বাস্তববাদৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক দেখি পায়? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

আপুনি সংগতিবাদকসত্যৰ তত্ত্বৰূপে গ্ৰহণ কৰে নে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ১: সংগতিবাদৰসমৰ্থকসকলৰ নাম লেখক।

.....

প্ৰশ্ন ২: দাৰ্শনিকসকলে সত্যক কেনেদৰে বিবেচনা কৰে? (প্ৰায় ১৫টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

প্রশ্ন ৩: তলৰ বাক্যবোৰ সত্য নে মিথ্যা সঠিককৈ লিখক:

(ক) সত্যৰ তিনটা প্রধান ভাগ আছে। (সত্য/মিথ্যা)

(খ) সংগতি বাদ এৰিষ্টট'লৰ 'মেটাফিজিক্স'ত পোৱা যায়। (সত্য/মিথ্যা)

প্রশ্ন ৪: আপুনি সংগতি বাদবুলিলে কি বুজে? (প্রায় ৭০টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

৯.৬ সংগতি তত্ত্ব (Coherence Theory of Truth)

এতিয়ালৈকে আপুনি অনুৰূপ তত্ত্বৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে কিছু ধাৰণা লাভ কৰিছে। এতিয়া আমি সংগতি তত্ত্বৰ ফালে লক্ষ্য কৰোঁ।

সংগতি তত্ত্ব (Coherence Theory of Truth) হৈছে সত্যৰ তত্ত্বৰ আন এটা ৰূপ। এই তত্ত্যানুসাৰে, কোনো নিণর্ধাৰণ তেতিয়াহে সত্য হ'ব, যদি সেয়া আমাৰ ধাৰণাৰ সৈতে মিল থাকে। এই তত্ত্ব সাধাৰণতে ভাববাদীসকলে গ্রহণ কৰে। বাৰ্কলি, হেগেল, ব্রাডলি আৰু ব'ছানকেট যেনে ভাববাদীসকলে এই তত্ত্ব গ্রহণ কৰিছে। তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদী (যেনে নিউৰাথ, হেম্পেল) এই তত্ত্ব গ্রহণ কৰিছে। কিন্তু তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদী আৰু ভাববাদীৰ মাজত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ পার্থক্য আছে।

- তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদীসকল সংগতি তত্ত্ব এটা পদ্ধতিত পোৱা যায়। ই সকলো সম্ভাব্য পদ্ধতিৰ সামগ্রিক ৰূপ, আৰু ই নিজেই সত্য।
- আনহাতে, হেগেলিয়ান ধৰণৰ সংগতি তত্ত্ব হৈছে এক নিৰপেক্ষতাবাদীৰ তত্ত্ব। ই তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদীসকলৰ পৰা দুটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশত ভিন্ন।
- সংগতি যি ধৰণৰ বৈধতা দেখা যায়, সেয়া কেৱল ধাৰণাগত যুক্তিৰ সামঞ্জস্যত নির্ভৰ নকৰে; কাৰণ এনে এক পদ্ধতি চিন্তাৰ ক্ষেত্রত ধাৰণাগতভাবে সঠিক হ'ব পাৰে, কিন্তু বাস্তৱিকভাৱে ভুল হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, "সোণালী পর্বত"ৰ বিষয়ে চিন্তা কৰক। এই উদাহৰণটো ধাৰণাগত আৰু যুক্তিসংগতভাৱে সঠিক হ'ব পাৰে, কিন্তু বাস্তৱিকভাৱে ভুল; কাৰণ "সোণালী পর্বত" বাস্তৱত দেখা নাযায়।
- হেগেলিয়ানসকলে তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগী গ্রহণ নকৰে। তৰ্কীয় প্রত্যক্ষবাদীসকলৰ মতে, সত্যৰ বিভিন্ন পদ্ধতি থাকে। এই বিভিন্ন পদ্ধতি পৰস্পৰৰ সৈতে অসঙ্গত হ'ব পাৰে। কাৰণ, এটা বচন যি এটা ক্ষেত্রত সত্য, সেয়া আন এটা ক্ষেত্রত মিথ্যা হ'ব পাৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰ বিপৰীতে হেগেলিয়ানসকলে কয় যে জ্ঞানৰ আদর্শ হৈছে 'সত্যসমূহৰ এক পদ্ধতি

নহয়, বৰং এটিমাত্ৰ সত্যৰ পদ্ধতি'। তেওঁলোকে যুক্তি দিয়ে যে সত্য হৈছে এটা সকলোকে আৱদ্ধ কৰা আৰু সামঞ্জস্যপূৰ্ণ গোট।

সংগতি তত্ত্বও সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰক (Degrees of Truth) স্বীকাৰ কৰিছে। কাৰণ এটা নিণৰ্ধাৰণ তেতিয়াহে সম্পূৰ্ণ সত্য হ'ব, যদি সেয়া সকলো জ্ঞানৰ সামগ্ৰিক পদ্ধতিৰ সৈতে সঁজুৱা হয়। কিন্তু সমস্যা হৈছে, আমি এনে ধৰণৰ সম্পূৰ্ণ সত্য লাভ কৰিব নোৱাৰো। আমি জানো যে সম্পূৰ্ণ সত্য হৈছে এটা আদৰ্শ সত্য। যদি এটা নিণৰ্ধাৰণ সমগ্ৰ জ্ঞানপুঞ্জৰ সৈতে সঁজুৱা হয়, তেন্তে সেয়া অধিক সত্য হ'ব। সংগতি তত্ত্বই সেয়ে সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰ স্বীকাৰ কৰে।

ব্ৰাডলি, যি এজন নিৰপেক্ষবাদী ভাববাদী আছিল, তেওঁ কয় যে নিৰ্ধাৰণ (Judgement) আংশিকভাৱে সত্য আৰু আংশিকভাৱে মিথ্যা। তেওঁৰ মত অনুসৰি, "সত্যই প্ৰসাৰ আৰু সৰ্বসমাৱেশিততাৰ বৈশিষ্ট্য দেখুৱাব লাগিব।" তেওঁৰ এই মতৰ জৰিয়তে সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰক মানি লোৱা হৈছে।

সাধাৰণ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা কোৱা যায় যে পৃথক বাক্যসমূহ সম্পূৰ্ণ সত্যৰ পদ্ধতিৰ তুলনাত সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰ দেখুৱায়। সেয়ে, এটা নিৰ্ধাৰণ আংশিকভাৱে সত্য বা আংশিকভাৱে মিথ্যা হ'ব পাৰে। এই বাবে সকলো মানুহৰ ভুলবোৰক আংশিক সত্য বুলি কোৱা যায়। সেয়ে কোৱা যায় যে সংগতিৰ তত্ত্বই সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰ মানে।

সংগতিৰ তত্ত্ব সন্তোষজনক নহয়। কাৰণ এই তত্ত্বই সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰ মানি লৈ আপেক্ষিকতাবাদলৈ লৈ যায়। সেয়ে আমাৰ মনত প্ৰশ্ন উঠে—তেন্তে সত্যৰ বস্তুগততা (Objectivity) কি? উত্তৰত কোৱা যায় যে সত্য ভিন্ন ভিন্ন হ'ব নালাগে। যদি ই হয়, তেন্তে কোনোবাই মিছা ক'লেও সেয়া সত্য হ'ব। ফলত আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত সত্য আৰু মিথ্যাৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিব পৰা নাযায়। কিন্তু সংগতি তত্ত্বৰ সমৰ্থকসকলে এই আপত্তি গ্ৰহণ নকৰে।

কাৰণ প্ৰথমে মানুহে ভাবিছিল "পৃথিৱী হৈছে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেন্দ্ৰ।" এইটো সত্য জ্ঞান হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল, যতদিনলৈ নতুন সত্য আবিষ্কৃত নহ'ল যে পৃথিৱী নহয়, সূৰ্য হৈছে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেন্দ্ৰ। সেয়ে কোৱা যায় যে প্ৰথম মতটো অসংগতি পূৰ্ণ আছিল যেতিয়া গেলিলিঅ'য়ে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে যে সূৰ্য হৈছে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেন্দ্ৰ। সেয়া সত্য।

চিন্তা চৰ্চা কৰকঃ

আপুনি কি সংগতি তত্ত্ব আৰু ভাববাদৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক দেখে নে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

আপুনি কি সংগতি তত্ত্বক সত্যৰ তত্ত্বৰূপে গ্রহণ কৰে ? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৫: সংগতিৰ তত্ত্বৰ সংজ্ঞা দিয়ক। (প্রায় ৫০টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

প্রশ্ন ৬: তলৰ বাক্যবোৰ সত্য (T) নে মিথ্যা (F) লিখক—

(ক) সংগতি তত্ত্ব সাধাৰণতে ভাববাদীসকলে গ্রহণ কৰে। (সত্য / মিথ্যা)

(খ) সংগতি তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদীসকলে গ্রহণ কৰে। (সত্য / মিথ্যা)

৯.৬ সত্যতা সম্পর্কীয় প্রায়োগিক মতবাদঃ

এতিয়ালৈকে আপুনি সংগতি তত্ত্বৰ ধাৰণা কিছু পৰিমাণে বুজি পালেনে। এতিয়া আমি প্রায়োগিক সত্য তত্ত্বৰ বিষয়ে জানো।

প্রায়োগিকতাবাদে কয় যে কার্যকৰিতা বা ব্যৱহাৰযোগ্যতা হৈছে সত্যৰ পৰীক্ষা। কোনো ধাৰণা যদি কার্য্য কৰে, তেন্তে সেইটো সত্য। যদি সেইটো ফলপ্রসূ নহয় -

তেন্তে ই মিছা। উদাহৰণস্বৰূপে, জুইয়ে জ্বলাই দিয়ে। এই বিচাৰটো সত্য, যদি জুইয়ে জ্বলাই দিয়ে। আনহাতে, যদি অভিজ্ঞতাৰ ভিতৰত জুইয়ে নজ্বলাই, তেন্তে উপৰোক্ত বিচাৰটো মিছা হব। সেয়াহে, সত্যৰ পৰীক্ষা হৈছে প্রায়োগিক ব্যৱহাৰযোগ্যতা, সফল কার্যকলাপ, ফলপ্রসূতা বা উপযোগিতা।

প্রায়োগিক তত্ত্বৰ সমর্থকসকল হৈছে C.S. Peirce, William James, Schiller আৰু Dewey।

প্রায়োগিক এটা দার্শনিক পদ্ধতি। ই C.S. Peirce-এ উন্নয়ন কৰে আৰু William James-এ ইয়াক পুনৰুজীৱিত কৰি সত্যৰ এক তত্ত্বৰূপে গঠন কৰে। আকৌ John Dewey আৰু Ferdinand Canning Scott Schiller-এ ইয়াক আগুৱাই লৈ যায়।

Peirce-ৰ মতে, প্রায়োগিক কোনো দার্শনিকতা, অধিবিদ্যা বা সত্যৰ তত্ত্ব নহয়। ই কোনো সমস্যা সমাধান নহয়, বৰঞ্চ দার্শনিক বা বৈজ্ঞানিক প্রকৃতিৰ সমস্যাৰ সমাধান বিচাৰি উলিয়াবলৈ এক প্রযুক্তি। Peirce-এ কয় যে প্রায়োগিক দার্শনিক পদ্ধতি হিচাপে শব্দ, ধাৰণা আৰু চিন্তাৰ অর্থ স্পষ্ট কৰাত সহায় কৰে। তদুপৰি, ই চিন্তাবোৰৰ অর্থ নির্ধাৰণ আৰু ব্যাখ্যা কৰাৰ পদ্ধতি। Peirce-এ কয়, "সকলো চিন্তাই এক চিনহ, আৰু

ই প্রায়ভাগ ভাষাৰ স্বভাৱৰেই হয়।" প্রায়োগিক পদ্ধতি সকলো ধৰণৰ চিনহ, যন্ত্রণা, আৰু প্রযোজনাৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য নহয়।এই পদ্ধতিৰ উদ্দেশ্য হৈছে যোগাযোগক সহজ কৰা যাতে প্রাসংগিকতা আৰু পদ্ধতিৰ ন্যায়সঙ্গতা নিশ্চিত হয়।এই উদ্দেশ্য প্রাগমেটিজমৰ সমালোচনামূলক স্বভাৱ প্রদর্শন কৰে। ই আমাক দেখুৱায় যে বহু ক্ষেত্রত শব্দবোৰ অর্থহীনভাৱে বা ভিন্নভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। Peirce-এ কয়, "প্রায়োগিকতাবাদে দেখুৱাব যে অস্তিত্বমূলক অধিবিদ্যাৰ প্রায় সকলো বচন অর্থহীন, নাইবা অযৌক্তিক।" Peirce-এ আন এটা মন্তব্য কৰে: "অধিবিদ্যাই কোনো বাস্তৱ সমস্যা সমাধান নকৰে। ই কেৱল এইটো দেখুৱায় যে অনুমান কৰা সমস্যাবোৰ বাস্তৱ সমস্যা নহয়।"

William James-এ তেওঁৰ কিতাপ Pragmatism-ত কয়: "সত্য হৈছে আমাৰ কিছুমান ধাৰণাৰ গুণ। ইয়াৰ অর্থ হ'ল, তেওঁলোকৰ বাস্তবতাৰ সৈতে মিল; আৰু মিছাৰ অর্থ হ'ল, বাস্তবতাৰ সৈতে অমিল।" James-এ এই মিলৰ দ্বাৰা বুজাব খোজে যে আমাৰ ধাৰণাবোৰ বাস্তবতাৰ প্রতিলিপি নহয়। ইয়াৰ অর্থ এইটোও নহয় যে ধাৰণাবোৰ আৰু বস্তুবোৰৰ মাজত এক নির্দিষ্ট মিল থাকে। সেয়ে এইটো ক'ব নোৱাৰি যে ধাৰণাবোৰ সত্য, কিয়নো সেয়া বাস্তবতাৰ প্রতিচ্ছবি।

এই কাৰণে, স্পষ্ট যে প্রায়োগিক তত্ত্ব প্রত্যক্ষভাবে অনুৰূপতাবাদৰ বিপৰীতে।

সত্যৰ নির্ণয় হয় পৰীক্ষাযোগ্যতাৰ দ্বাৰা। "সেই ধাৰণাবোৰ সত্য, যিবোৰ আমি গ্রহণ, নিশ্চিতকৰণ, সমর্থন আৰু পৰীক্ষা কৰিব পাৰোঁ। মিছা ধাৰণাবোৰ সেইবিলাক যাক আমি কৰিব নোৱাৰোঁ।" (James)ধাৰণা আৰু বিচাৰবোৰ সত্য নহয়, যেতিয়ালৈকে সেয়া ফলপ্রসূ ফল দিয়া ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে পৰীক্ষা নহয়।

এটা ধাৰণা নিজে নিজে সত্য নহয়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল, সত্য হ'বলৈ সেইটো পৰীক্ষাৰযোগ্য হ'ব লাগিব।

William James-এ তেওঁৰ কিতাপ Essays in Pragmatism-ত কয়: "সেই ধাৰণাবোৰ সত্য, যিবোৰ আমি গ্রহণ, নিশ্চিতকৰণ, সমর্থন আৰু পৰীক্ষা কৰিব পাৰোঁ। মিছা ধাৰণাবোৰ সেইবিলাক যাক আমি কৰিব নোৱাৰোঁ।" Schiller-এ কয় যে সত্যৰ প্রশ্নটো প্রধানকৈ ব্যৱহাৰিক।

আমাৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনত সফলতা নিৰ্ভৰ কৰে পৃথিৱীৰ ঘটনাৰ গতিপথ অনুমান আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ ক্ষমতাৰ ওপৰত।

সেয়াহে, সত্যৰ পৰীক্ষা হৈছে: আমাৰ অনুমান আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ সক্ষমতা। যিবোৰ অনুমান কাগজত সত্য, কিন্তু বাস্তৱিকভাৱে প্ৰযোজ্য নহয়, সেইবোৰ কেৱল সত্যৰ দাবী।সত্যৰ দাবী মানেই সত্য নহয়। সেয়াহে, অনুমানসমূহ তেতিয়াহে সত্য হয় যেতিয়া সেইবোৰ সফলতা লৈ যায়।

ইয়াত আমি সফল অনুমানৰ ধনাত্মক মূল্য আৰু বিফল অনুমানৰ ঋণাত্মক মূল্যৰ মাজত প্ৰভেদ দেখোঁ। Dewey-ৰ মতে, সত্য নাইবা জ্ঞান হৈছে এক যথোপযুক্ত অনুসন্ধানৰ ফল। "জ্ঞানৰ সৈতে অনুসন্ধানৰ সম্পৰ্ক থাকে, যেনে উৎপাদিত বস্তু আৰু উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া।"অনুসন্ধান হৈছে তদন্তৰ এক প্ৰক্ৰিয়া, যি সন্দেহজনক পৰিস্থিতিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত হয়।এইটো সন্দেহৰে আৰম্ভ হয় আৰু যথোপযুক্ত তদন্তৰ দ্বাৰা সন্দেহ আঁতৰায়।এটা প্ৰস্তাৱ সত্য তেতিয়াহে হয়, যেতিয়া ই এক নিয়ন্ত্ৰিত আৰু দক্ষ অনুসন্ধানে সমৰ্থিত হয়।Dewey-এ জ্ঞান বা সত্যৰ বাবে 'warranted assertability' (যথাযথ দাবীযোগ্যতা) শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। প্ৰায়োগিক তত্ত্বৰ সমালোচনাও কৰা হৈছে।সমালোচকসকলৰ মতে, এই তত্ত্বই সত্যক উপযোগিতাৰ সৈতে তুলনা কৰে আৰু সত্য আৰু ভ্ৰান্তিৰ মাজৰ পাৰ্থক্য আঁতৰাই দিয়ে।দৈনন্দিন অভিজ্ঞতাৰ পৰা দেখা যায় যে যি বস্তু মিছা, সেয়াও কেতিয়াবা কিছু উদ্দেশ্যৰ বাবে উপযোগী হ'ব পাৰেআৰু, এই তত্ত্বই সত্যক বিষয়ভিত্তিক (subjective) কৰি তোলে।যদি সত্যৰ পৰীক্ষা উপযোগিতা হয়, তেন্তে সত্য মানুহৰ ৰুচিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব।এই কাৰণে, স্পষ্ট যে প্ৰায়োগিক তত্ত্ব আমাক এক বস্তুনিষ্ঠ (objective) সত্যৰ পৰীক্ষা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে ক'ব পৰা যায়, প্ৰায়োগিক তত্ত্ব সন্তোষজনক নহয়।

জানি থোৱা ভাল

- Peirce, Charles Sander (1834–1914): আমেৰিকান বিজ্ঞান আৰু ভাষাতত্ত্বৰ দাৰ্শনিক। তেওঁ আছিল আমেৰিকান 'প্ৰাগমেটিজম'-ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা, যি তেওঁৰ প্ৰবন্ধ "How to make our ideas clear"ত স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ পাইছে।
- Dewey, John (1859–1952): আমেৰিকান প্ৰায়োগিক দাৰ্শনিক। তেওঁ William James আৰু Peirce-ৰ প্ৰায়োগিক তত্ত্বৰ উন্নয়ন কৰিছিল।
- Schiller, F.C.S. (1864–1937): প্ৰায়োগিক দাৰ্শনিক। তেওঁৰ মতে আমাৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়াস আৰু মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তাই বাস্তবতাক ৰূপান্তৰ কৰে, যি আমি বৰ্ণনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৬: প্রায়োগিক তত্বটো ব্যৱহাৰিক নে? উত্তৰ দিয়ক।

.....

প্রশ্ন ৭: খালি ঠাই পূৰণ কৰক:

(ক) ..... হ'ল প্রায়োগিক সত্য তত্বৰ পৰীক্ষা।

(খ) প্রায়োগিক তত্ব সমর্থন কৰে .....।

প্রশ্ন ৮: তলৰ বাক্যবোৰ সত্য (T) নে মিছা (F) লিখক—

(ক) James-এ Essays in Pragmatism লিখিছিল। (T/F)

(খ) প্রায়োগিক তত্ব সমালোচনাৰ পৰা মুক্ত। (T/F)

প্রশ্ন ৯: প্রায়োগিক তত্ব বুজাওক। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

৯.৭ সঁত্যৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ তত্বঃ

সত্যতা সম্পর্কীয় অনুৰূপতা, সংহতি, আৰু প্রায়োগিক এই তিনি ধৰণৰ সত্য তত্বৰ উপৰিও আমি আন কিছুমান সত্যৰ তত্বো পাই। সেইবোৰ হল – অর্থতাত্বিক সত্য তত্ব অৱক্ষয়বাদী সত্য তত্ব আৰু উদ্ধৃতি নিষ্কাশন তত্ব আদি।

 Semantic theory of truth: (অর্থতাত্বিক সত্য তত্ব)

এই সত্যৰ তত্ব গণিতজ্ঞ আৰু যুক্তিবিদ Alfred Tarski ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। এই তত্বই দেখুৱায় যে "Aardvarks amble" যেনে বাক্য সত্য হব যদি আৰু কেৱল যদি aardvarks amble কৰে। এই তত্বই সকলো সত্য বাক্যৰ প্রতিকৰূপ হিচাপে ধাৰণ কৰে — 'p সত্য যদি আৰু কেৱল যদি p'.

Tarski-এ দেখুৱাইছে যে সকলো সত্য বাক্য যথাযথ সংজ্ঞাৰ পৰা যুক্তিগতভাৱে উত্পন্ন হ'ব লাগে। যদি আমি এটা সসীম ভাষাৰ বিষয়ে কথা পাতি থাকো, তেন্তে সত্যৰ এটা সম্পূর্ণ সংজ্ঞা দিয়াৰ বাবে আমি সকলো T-বাক্যৰ প্রয়োজন হ'ব। Tarski-এ অসীম ভাষাৰ সত্য সংজ্ঞাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। এই সকলোৰে উপৰিও, Tarski-এ 'সন্তুষ্টি'ৰ (satisfaction) মাধ্যমে সত্যৰ সংজ্ঞা দিছিল। তেওঁ এনে সত্য সংজ্ঞাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল যি T-বাক্যসমূহক অনুমান কৰে।

এইদৰে চাব পৰা যায় যে অনুৰূপ তত্ত্বৰ সমর্থকসকলে আৰু Deflationist-সকলে Tarski-ৰ সত্য তত্ত্ব অনুসৰণ কৰে। অনুৰূপ তত্ত্বই শব্দ-জগতৰ (word-world) সম্পর্কক মানি চলে, আৰু এই সম্পর্ক সন্তোষজনক হয় যদি আমি শব্দ আৰু তাক সম্বোধন কৰা বস্তুবোৰৰ মাজত এক উৎপতি সম্পর্ক স্থাপন কৰিব পাৰো। এই তত্ত্বই নিশ্চিত কৰে যে অনুৰূপ ক্রমে অদ্ভুত নহয়, ইয়াৰ ভিতৰত থকা অর্থতত্ত্বীয় সম্পর্কবোৰেই বিধেয় আৰু নামৰ সৈতে সেইবোৰৰ সংজ্ঞাৰ মাজৰ সম্পর্ক দেখুৱায়।

□ Deflationist theory of truth: (অৱক্ষয়বাদী সত্য তত্ত্ব)

অৱক্ষয়বাদীসকলে ধৰে যে অনুৰূপ আৰু সংগতি তত্ত্বসমূহ যথেষ্ট সন্তোষজনক নহয়। সত্যৰ কোনো মৌলিক গুণ নাই। এই পৰিপ্রেক্ষিতত Frank Ramsey-এ কয় যে সত্য এক (অপ্রয়োজনীয়তা)। 'চিজাৰক হত্যা কৰা হৈছিল' বাক্য সত্য বুলি ক'লে তাতকৈ অধিক একো বুজাব নোৱাৰে। সত্য সহজে "ছক্রেটিছে কোৱা সকলো কথা সত্য" যেনে সাধাৰণীকৰণৰ পৰা আঁতৰাব পৰা নাযায়। এই ক্ষেত্রতো Ramsey-এ একে মত ব্যক্ত কৰিছে। এই ক্ষেত্রত 'সত্য' শব্দটো অদৃশ্য হৈ যায় আৰু সত্যৰ প্রকৃতি বিশ্লেষণৰ যিকোনো প্রচেষ্টাও অদৃশ্য হৈ যায়। সত্যৰ প্রতিবাক্য তত্ত্ব Prosentential theory of truthক যাক এই তত্ত্বৰ এটা উন্নত ৰূপ বুলি ধৰা হয় — এই তত্ত্বৰ মতে 'সত্য' শব্দটো এক প্রকৃত বিধেয় নহয়, মাত্র প্রতি বাক্য-ৰ এটা উপাদান। যদি মই কোৱাৰ এটা দাবীৰ উত্তৰত 'সেইটো সত্য' বুলি কওঁ, তেন্তে মই এটা নতুন বাক্য সৃষ্টি কৰা নাই, মাত্র মূল বাক্যটো (তেওঁৰ) পুনৰ উৎপন্ন কৰি প্রতি বাক্যৰ সৃষ্টি কৰিছো; ঠিক যেনে সি/তাই যেনে সর্বনাম ব্যৱহাৰ হয় মণ্টু, কল্পনা আদি বিশেষ্যৰ ঠাইত। সেইদৰে 'সত্য' শব্দটো এক বিশেষ গুণ বুজোৱা বিধেয় হিচাপে ব্যৱহাৰ নহয়। P.F. Strawson-এ কয় যে আমি 'সত্য' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোঁ কোনো গুণ উল্লেখ কৰিবলৈ নহয়, কিন্তু বাক্য কার্য সম্পাদন কৰিবলৈ, যেনে সমর্থন, একমত হওঁ, স্বীকাৰ কৰা আদি।

□ Disquotational theory of truth: (উদ্ধৃতি নিষ্কাষণ তত্ত্ব)

উদ্ধৃতি নিষ্কাষণ তত্ত্বৰ সমর্থক আছিল W.V. Quine আৰু যাক Field-এ আগবঢ়াই আৰু সমর্থন কৰিছে, এই তত্ত্ব অনুসৰি, এটা বাক্য সত্য হয় কিয়নো সেই বাক্যটোৰ বর্ণনা এটা পৰোক্ষ উপায়ৰে কৰা হয়। সেই কাৰণে, 'সত্য' শব্দটো পোনপটীয়াকৈ বাক্যটোৰ সৈতে সম্পর্কিত নহয় যেনে — "Penguin waddles", যি হৈছে Tarski-ৰ T-বাক্য।

"Penguin waddles" সত্য হব যদি আৰু কেৱল যদি penguin waddles কৰে। আৰু T-বাক্যসমূহৰ সম্পূর্ণতা সত্যৰ বিষয়ে সকলো কথা বুজাই দিয়ে।এইটো প্রশ্ন তোলে যে আমি সত্যৰ বিষয়ে ক'ব পাৰিম নে কোনো বিধেয়ৰ সত্যতা নোহোৱাকৈ, পোনপটীয়াভাৱে বিশ্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে। Disquotationalist-এ ইয়াৰ উত্তৰত ক'ব — "p or not p" ধৰণৰ সাধাৰণ ৰূপ সত্য। এই ক্ষেত্রত, truth predicate বাক্যবোৰৰ পৰা আঁতৰাব পাৰি যাতে আমি সত্য বা মিছা নির্ধাৰণ কৰিব পাৰো, কেৱল যদি আমি অসীম সংযোজনেৰে "p or not p" ধৰণৰ বাক্য উৎপন্ন কৰিব পাৰো। যেনে —

"Penguin waddles or penguin does not waddle" আৰু "Aardvarks amble or aardvarks do not amble"।

সেয়ে, এই সত্যৰ তত্ত্ব অনুসৰি 'সত্য' কোনো গুণ বা সম্পৰ্ক বুজায় নে — এইটো নহয়। ই এক যুক্তিৰ কৌশল (logical device) মাত্ৰ।

৯.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

•এৰিষ্টটলে সত্যৰ তত্ত্ব এনেদৰে ৰূপায়ণ কৰিছে: —'যি আছে তাক আছে বুলি ক'ব, অথবা যি নাই তাক নাই বুলি ক'ব — এইটোয়েই সত্য।'

• অনুৰূপতাবাদ (Correspondence theory) অনুযায়ী, সিদ্ধান্ত আৰু বাস্তৱতাৰ মাজত এটা সৰাসৰি সাদৃশ্য থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'দুধ বগা' এটা সিদ্ধান্ত। কিন্তু প্ৰশ্ন হৈছে, এই সিদ্ধান্তটো সত্য নে মিথ্যা। অনুৰূপতাবাদ মতে, দুধ আৰু বগাৰ মাজত এটা সৰাসৰি সাদৃশ্য থাকে। ই এই দৰে নহয় যে দুধ বগা নহয়। সেইকাৰণে ক'ব পৰা যায় যে 'দুধ বগা' সিদ্ধান্তটো সত্য।

• এইটো সত্যৰ এটা সাধাৰণ বোধত আধাৰিত তত্ত্ব। সাধাৰণ বোধে ভাবে যে বস্তুবোৰ জ্ঞানৰ পৰা স্বাধীনভাৱে বাহ্যিক পৃথিৱীত অস্তিত্বত থাকে। আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ে সৰাসৰিভাৱে দুধ বগা বুলি অনুভৱ কৰে। এই তত্ত্বটো 'প্ৰত্যক্ষ বাস্তৱবাদ' (Direct Realism) নামেৰে জনাজাত। কিয়নো সাধাৰণ বোধৰ মতে, আমাৰ মন বস্তুৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ সংযোগ স্থাপন কৰে।

• সংহতি তত্ত্ব (Coherence theory) মতে, যিকোনো সিদ্ধান্ত সত্য হ'ব যদি সেইটো আমাৰ বিশ্বাসৰ এখন পদ্ধতিত সংহত হয়। এই তত্ত্ব সাধাৰণতে আদৰ্শবাদীসকলে গ্ৰহণ কৰে। বাৰ্কলি, হেগেল, ব্ৰাডলি আৰু ব'ছেনকেট আদৰ্শবাদীসকলে এই তত্ত্বক সমৰ্থন কৰে।

• প্ৰায়োগিক তত্ত্বৰ মতে, কাৰ্যকৰিতা বা ব্যৱহাৰিকতা হৈছে সত্যৰ পৰীক্ষা। এটা ধাৰণা যদি কাম কৰে, তেনেহ'লে সেইটো সত্য। যদি ফলপ্ৰসূ ফল দিব, তেন্তে সেইটো সত্য। আনহাতে, যদি ফলপ্ৰসূ নহয়, তেন্তে সেইটো মিথ্যা। ডেউয়ি, জেম্‌ছ আৰু শিলাৰ প্ৰায়োগিক তত্ত্বৰ সমৰ্থক।

• অৰ্থতাত্ত্বিক (Semantic) তত্ত্বৰ সূচনা আলফ্ৰেড টাৰস্কিৰ চিন্তাৰ পৰা হয়। এই তত্ত্বৰ প্ৰতিকী ৰূপ হৈছে—'P সত্য, যদি আৰু কেৱল যদি P হয়।' বাক্যৰ সত্যতা সেই বাক্যৰ পৰা যুক্তিসংগতভাৱে অনুসৰণ কৰে। প্ৰতিটো T-বাক্য আংশিকভাৱে সত্য কিয়নো ই সীমিত ভাষাৰ সৈতে জড়িত। সেইকাৰণে, টাৰস্কি অসীম সংখ্যক বাক্যৰ লগত জড়িত আনুষ্ঠানিক ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত আগ্ৰহী।

• অৰক্ষয়বাদীসকলৰ মতে, সত্য হৈছে এটা অনাবশ্যক ধাৰণা। সত্য মূলতে প্ৰসেন্টেনচিয়েল বাক্যৰ এটা উপাদান।

• উদ্ধৃতি নিষ্কাষণ তত্ত্ব মতে, সত্য কোনো বাক্যৰ সৈতে সৰাসৰিভাৱে সম্পৰ্কিত নহয়, ৰৱঞ্চ ই পৰোক্ষভাৱে সম্পৰ্কিত। এই তত্ত্ব মতে, সত্য কোনো গুণ নোহোৱা এটি যুক্তিপূৰ্ণ উপায়।

৯.৯ অধিক জানিবলৈ

১. Chatterjee, S.C.(1949). The Problems of Philosophy. Das Gupta & Co. Ltd., Calcutta.

২. Patrick, Thomas White.(2006). Introduction to Philosophy. George Thomas White Surjeet Publications, Delhi, 2006

৩. Datta, D.M. (1961). Chief Currents of Contemporary Philosophy. Bharati Printing Books, Calcutta, University Press.

৪. Hosper, J. (1973). An Introduction to Philosophical Analysis. Edition, London Routledge &Kegan Paul.

৯.১০অগ্রগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: এৰিষ্টটল, জন লক, বাৰ্ট্ৰেণ্ড ৰাছেল সত্যতা অনুৰূপ তত্ত্বৰ সমর্থক।

উত্তৰ ২: সত্য হৈছে বিশ্বাস, মতামত, তত্ত্ব, মতবাদ, বিবৃতি আদিৰ গুণ।

উত্তৰ ৩:

a) সত্য

b) সত্য

উত্তৰ ৪: অনুৰূপ তত্ত্বৰ মতে সিদ্ধান্ত আৰু বাস্তৱৰ মাজত এটা সৰাসৰি সাদৃশ্য থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে ‘দুধ বগা’। এই সিদ্ধান্তটো সত্য নে মিথ্যা? অনুৰূপ তত্ত্ব মতে দুধ আৰু বগাৰ মাজত এটা সৰাসৰি সাদৃশ্য আছে।

সেইকাৰণে এই সিদ্ধান্তটো সত্য।

উত্তৰ ৫: এই তত্ত্ব মতে, যিকোনো সিদ্ধান্ত যদি আমাৰ বিশ্বাসৰ এখন পদ্ধতিত সংহত হয়, তেন্তে সেইটো সত্য। এই তত্ত্ব সাধাৰণতে আদর্শবাদীসকলে গ্ৰহণ কৰে। বাৰ্কলি, হেগেল, ব্ৰাডলি আৰু ব’ছেনকেট এই তত্ত্বক সমর্থন কৰে। তর্কীয় প্রত্যক্ষবাদ যেনে নিউৰাথ, হেম্পেলেও এই তত্ত্ব গ্ৰহণ কৰে।

উত্তৰ ৬:

a) সত্য

b) সত্য

উত্তৰ ৭:

a) প্রায়োগিকতা কার্যকৰিতা, সফল কার্যকলাপ, ফলপ্রসূ ফলাফল বা ব্যৱহাৰিকতা হৈছে সত্যৰ পৰীক্ষা।

b) উইলিয়াম জেম্ছ, শিলাৰ, ডেউয়ি।

উত্তৰ ৮:

a) সত্য

b) মিথ্যা।

উত্তৰ ৯: প্রায়োগিক তত্ব মতে, সত্যৰ পৰীক্ষা হৈছে কার্যকৰিতা বা ব্যৱহাৰিকতা। এটা ধাৰণা যদি কাম কৰে, তেনেহ'লে সেইটো সত্য। যদি ফলপ্রসূ ফল দিব, তেনেহলে সেইটো সত্য। উদাহৰণস্বৰূপে— আগুনে জ্বলায়। যদি আগুনে জ্বলায়, তেনেহ'লে এই সিদ্ধান্তটো সত্য।

৯.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. সংগতি বাদৰ দুজন সমর্থকৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ২.কোন তত্বই 'সত্যৰ স্তৰ'ৰ কথা কয়?

প্রশ্ন ৩.সত্যৰ তত্ববোৰ কি কি?

প্রশ্ন ৪. এৰিষ্টটলৰ অনুৰূপ তত্বৰ যুক্তিত্মক সূত্রটো কি?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্রশ্ন ১. অনুৰূপ তত্ব সংক্ষেপে বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ২.প্রায়োগিক সত্যৰ তত্ব কি?

প্রশ্ন ৩.সংগতি তত্বসন্তোষজনক নে? সংক্ষেপে আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ৪. অর্থতাত্বিক সত্যৰ তত্ব কি?

প্রশ্ন ৫. অৱক্ষয়বাদী সত্যৰ তত্বৰ বিষয়ে সংক্ষেপে লিখা।

প্রশ্ন ৬. 'মেগেৰিয়ান লায়াৰ পেৰাডক্স' কি? সংক্ষেপে ব্যাখ্যা কৰা।

C. চমু টোকা লিখা (প্রত্যেকটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০ শব্দত দিব)

প্রশ্ন ১. অনুৰূপতাবাদ তত্ত্ব সম্পর্কে সাধাৰণ বোধৰ দৃষ্টিভংগী।

প্রশ্ন ২। সত্যৰ স্তৰসমূহ।

প্রশ্ন ৩। অনুৰূপ তত্ত্ব সম্পর্কে নব্য-বাস্তৱবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগী।

প্রশ্ন ৪. অনুৰূপ তত্ত্বৰ তৰ্কীয় তত্ত্ব।

প্রশ্ন ৫. অর্থতাত্ত্বিক সত্যৰ তত্ত্ব।

প্রশ্ন ৬. অৱক্ষয়বাদী সত্যৰ তত্ত্ব।

D. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্রশ্ন ১. সংহতি তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰা। এইটো সন্তোষজনক নে?

প্রশ্ন ২। অনুৰূপতাবাদ তত্ত্ব সংজ্ঞা দিয়া। ইয়াৰ ত্রুটিবোৰ যথাযথ কাৰণ সহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩। প্রায়োগিক তত্ত্বত কোনো ত্রুটি নাই নে? আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪. অনুৰূপ আৰু সংহতি তত্ত্বৰ মাজত পার্থক্য কি? ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ১০: গেটিয়াৰৰ সমস্যা

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পৰিচয়

১০.৩ জ্ঞানৰ মানদণ্ড বিশ্লেষণ (JTB)

১০.৪ "Knowing That" আৰু "Knowing How": পাৰ্থক্য

১০.৫ বিশ্বাস

১০.৫.১জ্ঞানৰ বাবে বিশ্বাস এটা প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত হিচাপে

১০.৫.২বিশ্বাসৰ বিশ্লেষণ

১০.৬সত্য —জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত

১০.৬.১ জ্ঞান আৰু সত্যৰ মাজত কোনো যাদুকৰী সংযোগ নাই

১০.৬.২ চৰ্ত (ii) অৰ্থাৎ সত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিৰুদ্ধে দাবী কৰা প্ৰতিনিদৰ্শনসমূহ

১০.৭ন্যায়সঙ্গতীকৰণ: জ্ঞানৰ বাবে এটা প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত হিচাপে

১০.৭.১ কিয় ন্যায়সঙ্গতীকৰণ জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়

১০.৭.২ ন্যায়সঙ্গতীকৰণৰ প্ৰকৃতি

১০.৮জ্ঞান আৰু ইয়াৰ চৰ্তসমূহ

১০.৯গেটিয়াৰ প্ৰতিনিদৰ্শন

১০.১০অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

১০.১১ অধিক জানিবলৈ

১০.১২অগ্ৰগতি খতিয়ান

১০.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি পাৰিব

- জ্ঞানৰ সাধাৰণ অৰ্থ আৰু গেটিয়াৰৰ সমস্যা কি তাক বুজাবলৈ।
- জ্ঞানৰ মানদণ্ড বিশ্লেষণ বুজিবলৈ।

- বিশ্বাস কি আৰু তাৰ বিশ্লেষণ বুজিবলৈ
- “Knowing that” আৰু ”knowing how” ৰ মাজত থকা পার্থক্য বুজিবলৈ
- বিশ্বাস জ্ঞানৰ প্রয়োজনীয় চর্ত হিচাপে বর্ণনা কৰিবলৈ
- জ্ঞান আৰু সত্যৰ মাজৰ সম্পর্ক বর্ণনা কৰিবলৈ
- ন্যায়সঙ্গতীকৰণ কি সেয়া বুজাবলৈ
- কিয় ন্যায়সঙ্গতীকৰণ সত্যৰ বাবে প্রয়োজনীয় সেইটো বুজিবলৈ
- ন্যায়সঙ্গতীকৰণৰ প্রকৃতি বর্ণনা কৰিবলৈ
- জ্ঞান আৰু ইয়াৰ সত্য সন্দর্ভত আলোচনা কৰিবলৈ
- গেটিয়াৰ প্রতিনিদর্শন বুজিবলৈ
- জ্ঞানৰ ধাৰণাত থকা চর্তসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ’ব।

১০.২ পৰিচয়

এইঅধ্যায়টোত গেটিয়াৰৰ সমস্যা আৰু সেইটো জ্ঞানৰ সৈতে কেনেকৈ জড়িত সেই বিষয়ে আপোনাক পৰিচয় কৰোৱা হ’ব। জ্ঞানৰ ধাৰণাটো দার্শনিক বিশ্লেষণৰ বাবে এটা উপযুক্ত বিষয়। প্রথমতে, এইটো কোনো অচিনাকি বা প্রযুক্তিগত শব্দ নহয় — আমি সকলোৱে এই ”জ্ঞান” নামবিশেষ আৰু ”to know” ধাতুৰ বিভিন্ন ৰূপ প্রায়ে ব্যৱহাৰ কৰো আৰু সঠিকভাৱে কৰো। দৈনন্দিন জীৱনৰ সময়ত, আমি বহুতে কওঁ ”মই এইটো জানো” ধৰণৰ দাবী অস্বীকাৰ কৰো, আৰু বহু সময়ত ইয়াৰ ভাল কাৰণ থাকে।

সৌভাগ্যক্রমে, দার্শনিকসকলে জ্ঞানৰ ধাৰণাৰ এটা ব্যাপকভাৱে গ্রহণযোগ্য বিশ্লেষণ বিকাশ কৰিছে। এই মানদণ্ড অনুসৰি, জ্ঞান হৈছে ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief), অর্থাৎ JTB।

গেটিয়াৰৰ সমস্যা বা ঘটনাবোৰৰ নাম দিয়া হৈছে Edmund Gettier নামৰ এজন আমেৰিকান দার্শনিকৰ সন্মানত। ই দর্শনৰ জ্ঞানতত্ত্ব (epistemology) শাখাৰ এটা গুৰত্বপূর্ণ দর্শনিক সমস্যা, যিটো জ্ঞান বুজাৰ ক্ষেত্রত এক মাইলৰ খুঁটি হিচাপে গণ্য। আমেৰিকান দার্শনিক গেটিয়াৰৰ নামত উল্লেখ কৰা গেটিয়াৰ ধৰণৰ প্রতিনিদর্শন বা Gettier cases, বহু দিন ধৰি গ্রহণ কৰা JTB ধাৰণাকেই প্রত্যাহ্বান জনায়।

জানি থোৱা ভাল

Gettier, Edmund (১৯২৭): এজন আমেৰিকান দার্শনিক, যিয়ে ১৯৬৩ চনত প্রকাশ কৰা "Is Justified True Belief Knowledge ?" নামৰ প্রবন্ধত কয় যে ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাসও (Justified True Belief) প্রকৃত জ্ঞান নহব পাৰে, যদি সেই বিশ্বাসটো ন্যায়সঙ্গত কৰা বিষয়টো/বস্তুটো সেই বিশ্বাসৰ সত্যতাৰ লগত সঁচাকৈ সম্পর্কিত নহয়।

১০.৩ জ্ঞানৰ মানদণ্ড বিশ্লেষণ (JTB)

JTB (Justified True Belief) ক স্পষ্ট বিশ্লেষণৰ ৰূপত
তলত প্রকাশ কৰিব পাৰি:
X জানে যে P যদি আৰু কেৱল যদি (IFF):
i) X বিশ্বাস কৰে যে P;
ii) সত্য যে P; আৰু
iii) X বিশ্বাস কৰিবলৈ ন্যায়সঙ্গত (যদি X কৰে)

উদাহৰণ স্বৰূপে:

মই জানো যে ২ + ২ = ৪ — সেইটো হ'ব মাথোঁ তেতিয়াই, যদি মই বিশ্বাস কৰো যে ২ + ২ = ৪; সেইটো সত্য যে ২ + ২ = ৪; আৰু মই ২ + ২ = ৪ বুলি বিশ্বাস কৰাৰ বাবে ন্যায়সঙ্গত। একে ধৰণে, তুমি জানা যে কুকুৰটো পিছফালে আছে, মাথোঁ তেতিয়াই যদি তুমি বিশ্বাস কৰা যে কুকুৰটো পিছফালে আছে, যদি কুকুৰটো সচাকৈ তাতে আছে, আৰু তুমি তোমাৰ বিশ্বাসত ন্যায়সঙ্গত।
এই মানদণ্ড বিশ্লেষণ অনুসৰি, জ্ঞানৰ তিনিটা প্রয়োজনীয় চর্ত আছে:

1. বিশ্বাসৰ চর্ত
2. সত্যৰ চর্ত
3. ন্যায়সঙ্গতীকৰণৰ চর্ত

যি কোনো ব্যক্তিয়ে এই তিনিটাৰ এটা বা অধিক পূৰণ কৰিব নোৱাৰে, তেনে কোনো ব্যক্তিয়ে P জানিবই নোৱাৰে। এই মানদণ্ড বিশ্লেষণই এইটোও দাবী কৰে যে, এই তিনিটা চর্ত একেলগে যথেষ্ট — অর্থাৎ, জ্ঞান পাবলৈ এইবোৰৰ বাহিৰে আন কোনো চর্তৰ প্রয়োজন নাই।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১: জ্ঞান কি ?

.....

প্রশ্ন ২: JTB ৰ পূর্ণ ৰূপ কি ?

.....

প্রশ্ন ৩: Is Justified True Belief Knowledge ? পুথিখনৰ লেখক কোন ?

.....

১০.৪"KNOWING THAT"/"KNOWING HOW":পার্থক্য

জ্ঞানৰ মানদণ্ড বিশ্লেষণটো হৈছে — "knowing that" অর্থাৎ "সেয়া জানে" ধাৰণাটোৰ বিশ্লেষণ। কিন্তু, "knowing that" আৰু "knowing how" — এই দুটাৰ মাজত সূক্ষ্মভাৱে পার্থক্য কৰা প্রয়োজন।

আমি জানো যে কেনেকৈ বাইচাইকেল চলাব লাগে, কেনেকৈ এখন পাইনএপ্‌ল আপচাইড-ডাউন কেক বনাব লাগে, বা কেনেকৈ হেণ্ডষ্টেণ্ড কৰিব লাগে। এইবোৰ হ'ল

সাধাৰণ know-how, অর্থাৎ দক্ষতা-ভিত্তিক জ্ঞান (knowledge-as-ability) । সাধাৰণতে, এনে ধৰণৰ জ্ঞান বা দক্ষতা সম্পূর্ণৰূপে ভাষাৰে বুজাব নোৱাৰি। এনে জ্ঞান সাধাৰণতে কৈ দেখুৱা নহয়, দেখি শিকা হয়।

"Knowing that" — ধাৰণাৰ অধীনত থকা জ্ঞানক বচনমূলক জ্ঞান (propositional knowledge) বুলি কোৱা হয়। প্রকৃততে, "believing that p" আৰু "knowing that p" — এই দুয়োটাত থকা p টোক বচনমূলক চলক (propositional variable) বুলি কোৱা হয়।

সাধাৰণতে ধাৰণা কৰা হয় যে, বচনমূলক জ্ঞান (knowing that), know-how-ৰ বিপৰীতে, সম্পূর্ণৰূপে ভাষাৰে প্রকাশযোগ্য।

চিন্তা চর্চা কৰক

প্রশ্ন: "Knowing that" আৰু "Knowing how"-ৰ মাজৰ পার্থক্যৰ এটা উদাহৰণ দিয়ক।

.....

১০.৫ বিশ্বাসঃ

১০.৫.১ জ্ঞানৰ প্রয়োজনীয় চর্ত হিচাপে বিশ্বাসঃ

চর্ত (ক) জ্ঞানৰ প্রচলিত বিশ্লেষণত কৰা বিশ্বাস অনুসৰি, আমাক কোৱা হয় যে যি বস্তুত আমি বিশ্বাস নকৰো, সেইটো আমি জানিব নোৱাৰো। আনফালে বিশ্বাস নাথাকিলে জ্ঞান নাথাকে। আমাৰ বিশ্বাস সমূহৰ মাজত যিবোৰ একে সময়তে সত্য আৰু যুক্তিসহকাৰে ন্যায্য হয়, সেইবোৰক জ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এইদৰে জ্ঞানক যদিও স্বাভাৱিক যেন লাগে। তথাপিও এই ধাৰণাটোত কেতিয়াবা প্রশ্ন উত্থাপিত হয়।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৫: জ্ঞানৰ প্রথম চর্ত কি ?

.....

প্রশ্ন ৬: বিশ্বাস কি ?

.....

১০.৫.২বিশ্বাসৰ বিশ্লেষণঃ

যদিও সকলো মানুহে, আমি ইয়াত ইংৰাজী ভাষাভাষী প্রাপ্তবয়স্কৰ বিষয়ে সাধাৰণীকৰণ কৰি কওঁ, নিজৰ শব্দ-ভাণ্ডাৰত বিশ্বাস শব্দটো ৰাখে, এই শব্দটোৰ লগত জড়িত ধাৰণাটো বিশ্লেষণ কৰা যথেষ্ট কঠিন। এটা আৰম্ভণি স্পষ্টীকৰণ সহজেই কৰিব পৰা যায়: "Belief as a propositional attitude" অর্থাৎ "বিষয়বস্তু-সংক্রান্ত মনোভাৱ হিচাপে বিশ্বাস" (উদাহৰণ: "believing that") আৰু "Belief as confidence" অর্থাৎ "আত্মবিশ্বাস হিচাপে বিশ্বাস" ("believing in") — এই দুটাৰ মাজত পার্থক্য

কৰিবলৈ উচিত।এই আলোচনাত আমি "believing in" ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত বিষয়বোৰ লৈ চিন্তিত নহয়, যেনে: গণতন্ত্ৰত বিশ্বাস, আমেৰিকান জীৱনপদ্ধতি, সোতৰ বছৰৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ভোটাধিকাৰ, ছেনেটৰ X বা এনে আন কিছুমানত বিশ্বাস। বিশ্বাসৰ এটা বিশ্লেষণ তলত দিয়া হৈছে:

X বিশ্বাস কৰে যে p ⇔ X ভাবে যে p সত্য।

জ্ঞানৰ বাবে বিশ্বাস (অৱস্থা i) অনিবাৰ্য নহয় বুলি কোৱা কোনো প্ৰতিদৃষ্টান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ আমি এনে পৰিস্থিতি মানি ল'ব লাগিব য'ত এজন ব্যক্তি সদায় কৈ থাকে —

"মই জানো যে p, কিন্তু মই ভাবো p সত্য নহয়।"

(উদাহৰণ: "মই জানো যে গোটেই ৰাতি মই চিনেমা চাবলৈ গৈছিলো, কিন্তু মই তেনে নাভাবো")।

এই ধৰণৰ কথাৰ পিছত আমি হয়তো ক'ব নোৱাৰোঁ যে এই ব্যক্তিজনৰ মনৰ অৱস্থা অদ্ভুত — কিন্তু সম্ভৱ — অৱস্থা;

ইয়াৰ বিপৰীতে, আমি ধৰি ল'ম যে তেওঁ হয় "know" শব্দটো ভুলকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে বা "think" শব্দটো। মনোবিজ্ঞানৰ কাম হৈছে এনে অদ্ভুত, বিভ্ৰান্তিপূৰ্ণ মনৰ অৱস্থা বৰ্ণনা কৰা। কিন্তু দাৰ্শনিক বিশ্লেষণৰ আধাৰত, দাৰ্শনিকে ক'ব পাৰে —

"belief-less knowledge" (বিশ্বাসবিহীন জ্ঞান) বুলিয়ে কোনো মানসিক অৱস্থা বা মনোবৈজ্ঞানিক অৱস্থাক সঠিকভাবে বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰে। এই ধৰণৰ শব্দসমূহ — "চাৰিখুঁটীয়া ত্ৰিভুজ" বা "বৰ্গীয় বৃত্ত"-ৰ দৰে — বাস্তৱত কিছুমান অশক্য, স্ববিৰোধী বস্তু বুজায়।

জানি থোৱা ভালঃ

বিশ্বাস (Belief):

এটা বচনৰ সত্যতালৈ সহমতি বা দৃঢ়বিশ্বাস, বিশেষকৈ সেই সময়ত যেতিয়া সেই বচনটো নিশ্চিতভাৱে জানিবলৈ যথেষ্ট প্ৰমাণ বা প্ৰমাণভিত্তিক যুক্তি এজন ব্যক্তিৰ হাতত নাই।

১০.৬সত্যঃ জ্ঞানৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় পৰিস্থিতি

পৰিস্থিতি (ii) অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ মান্য বিশ্লেষণত থকা "সত্য"য়ে আমাক ক'বলৈ দিয়ে যে আমি এনে বস্তু জানিব নোৱাৰোঁ যি সত্য নহয়, যদিও বহু বস্তু সত্য হ'ব পাৰে যাক আমি নাজানো। বাস্তৱতে এনে বহু বস্তু হ'ব পাৰে যি সত্য হ'লেও কোনোবাই নাজানে।

জানো থোৱা ভাল

সত্য: কোনো বচনৰ বস্তবতাৰ সৈতে মিল থকা অৱস্থা। সত্যৰ স্বৰূপৰ নিখুঁত বিশ্লেষণ হৈছে সত্যৰ অনুৰূপতাবাদ, সংগতিবাদ, প্রয়োগবাদ, অতিপৰিব্যাপ্তি তত্ব আৰু অর্থ-ভিত্তিক তত্বৰ বিষয়।

চিন্তা চর্চা কৰকঃ

আপুনি সত্য আৰু জ্ঞানৰ মাজত কোনো সম্পর্ক পায় নে?

.....

.....

.....

.....

আপুনি স্বীকাৰ কৰে নে সত্য জ্ঞানৰ এক মুখ্য মানদণ্ড?

.....

.....

.....

.....

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৭: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

a. মানুহে, নিশ্চয়, প্রায়েই ভাবে যে তেওঁলোকে কিবা জানে যি তেওঁলোকে _____ ।

b. পৰিস্থিতি (ii) হৈছে _____ ৰ বাবে প্রয়োজনীয় পৰিস্থিতি কাৰণ ইয়াৰ প্রয়োজনীয়তাত বিশ্বাস কৰা কথাটো আমি" শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰাৰ লগতে আমি জ্ঞান সম্পর্কে যিদৰে ভাবো তাৰ ভিতৰতো গাঁথি থোৱা হৈছে।

১০.৬.১ জ্ঞান আৰু সত্যৰ মাজত কোনো যাদুকৰী সম্পর্ক নাইঃ

যেতিয়া মানুহে প্ৰথমবাৰৰ বাবে এই নীতি শুনে—যদি আপুনি কিবা জানে, তেন্তে সেইটো সত্য হ'ব লাগে—তেতিয়া কেতিয়াবা তেওঁলোকে ভাবে যে তেওঁলোকে এটা যাদুকৰী নিশ্চয়তা পালে, যিয়ে তেওঁলোকৰ "মই জানো যে p" বুলি কোৱা (অথবা তেওঁলোকৰ আন্তৰিকভাৱে ভাবি লোৱা যে তেওঁলোকে জানে যে p) কথাৰ সৈতে p সত্য হোৱাৰ মাজত নিৰ্ভৰযোগ্যভাৱে এক সংযোগ স্থাপন কৰে। এই ধৰণে ভাবিলে জ্ঞান আৰু সত্যৰ মাজৰ প্ৰকৃত সম্পৰ্কটো ভুল বুজা হয়; কাৰণ এইটো কেৱল বিপৰীত দিশে কাম কৰে। যদি p মিছা বুলি প্ৰমাণিত হয়, তেন্তে আপুনি জানে বুলি ভাবিলেও আপুনি সেইটো নাজানে।

১০.৬.২ পৰিস্থিতি (ii)-ৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতিত থোৱা কথিত প্ৰতিদৃষ্টান্তসমূহঃ

জ্ঞানৰ বাবে পৰিস্থিতি (ii) অৰ্থাৎ সত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিপৰীতে প্ৰস্তাৱিত প্ৰতিদৃষ্টান্তসমূহ, মূলতে তেনে নীতিসমূহৰ প্ৰতিদৃষ্টান্ত বুলি ওলাই আহে যেনে "যদি X-এ কয় যে তেওঁ জানে যে p, তেন্তে p" বা "যদি X-এ বিশ্বাস কৰে যে তেওঁ জানে যে p, তেন্তে p।" এইবোৰ মিছা নীতি, আৰু নিশ্চয়েই প্ৰতিদৃষ্টান্তৰ বাবে খোলা। "যদি X-এ জানে যে p, তেন্তে p" এই নীতিৰ কোনো প্ৰকৃত প্ৰতিদৃষ্টান্ত নাই। এইটো বিস্ময়কৰ নহয়। আমি কেৱল সেইবোৰকেই জ্ঞান হিচাপে গণ্য নকৰো যিবোৰ সত্য নহয়। এইকাৰণে জ্ঞান অৰ্জন কৰা কঠিন, আৰু ইয়াক এক সাফল্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এইটোয়েই বুজায় যে জ্ঞান দাবী কেতিয়াবা ভুল হ'ব পাৰে। কেতিয়াবা, ওপৰৰ ধাৰণাসমূহৰ বিপৰীতে, এনে ধাৰণা প্ৰচলিত থাকে যে মধ্যযুগৰ মানুহে সত্যপুৰ্ণভাৱে জানিছিল যে পৃথিৱীখন চেপেটা। কাৰণ তেতিয়াৰ মানুহৰ বাবে পৃথিৱীখন চেপেটা যেন লাগিছিল, সম্ভ্ৰান্ত বিশেষজ্ঞসকলে সেয়া মানিছিল, পৃথিৱী চেপেটা বুলি বিশ্বাস কৰাটো এটা পৰম্পৰাগত কথা আছিল। এইবোৰ সকলো কথা হয়তো সত্য, কিন্তু অপ্ৰাসঙ্গিক। মধ্যযুগত মানুহৰ বাবে পৃথিৱী চেপেটা বুলি বিশ্বাস কৰা যুক্তিসংগত হ'ব পাৰে, কিন্তু যুক্তিসংগত বিশ্বাস মানেই জ্ঞান নহয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ৮:

(a) "যদি X-এ জানে যে p, তেন্তে p" এই নীতিৰ কোনো প্ৰকৃত প্ৰতিদৃষ্টান্ত নাই। (True/False)

(b) এইটোয়েই বুজায় যে জ্ঞান দাবী কেতিয়াবা সঠিক হ'ব পাৰে আৰু সাধাৰণতে হয়। (True/False)

১০.৭ন্যায়িকতাঃ জ্ঞানৰ বাবে এক প্রয়োজনীয় পৰিস্থিতি হিচাপে ন্যায়িকতা

পৰিস্থিতি (iii) অর্থাৎ জ্ঞানৰ মান্য বিশ্লেষণত থকা "ন্যায়িকতা"য়ে আমাক ক'য়ে যে আমি যি বিশ্বাস কৰোঁ সেইটো যদি ন্যায়িক নোহোৱা হয়, তেন্তে আমি তাক জানিব নোৱাৰো। প্রথমটো কথা যি স্পষ্ট কৰা উচিত সেইটো হ'ল যে ন্যায়িকতাৰ পৰিস্থিতিটো সত্যৰ পৰিস্থিতিৰ পৰা পৃথক। আপুনি পৰিস্থিতি (ii) পূৰণ কৰিব পাৰে আৰু (iii) পূৰণ যেন কৰিবও পাৰে। আন কথাত, আপুনি এটা সত্য বস্তু বিশ্বাস কৰিব পাৰে, কিন্তু আপোনাৰ বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত নহ'ব পাৰে। তেনেদৰে, আপুনি পৰিস্থিতি (iii) পূৰণ কৰিব পাৰে আৰু (ii) পূৰণ চোন কৰিব পাৰে; অর্থাৎ আপুনি এটা মিছা বস্তু বিশ্বাস কৰাত ন্যায়িক হ'ব পাৰে। নিশ্চয়, প্রায়েই এনে হয় যে আপুনি এটা সত্য বস্তু বিশ্বাস কৰে আৰু সেই বিশ্বাসত ন্যায়িক হয় (বা মিছা বস্তু বিশ্বাস কৰে আৰু সেই বিশ্বাসত ন্যায়িক নহয়)। এইবোৰ হৈছে আটাইতকৈ বেছি সম্ভাৱনাসমূহ, কিন্তু এনে ঘটনাও সম্ভৱ য'ত সত্য আৰু ন্যায়িকতা দুয়োটাই পৃথক দিশে যায়।

জানি থোৱা ভালঃ

বিচাৰ (Judgement): এটা বচন মানি লোৱাৰ মানসিক কার্য্য বা সত্য আৰু মিছাৰ মাজত পার্থক্য কৰিবলৈ সক্ষমতা।

ন্যায়িকতা (Justification): কিবা দাবী বিশ্বাস কৰিবলৈ আগবঢ়োৱা ভিত্তি; সেইমতে, কোনো আনুষ্ঠানিক যুক্তিত যুক্তিপূর্ণ প্রমাণৰ প্রত্যেকটা পদক্ষেপৰ বৈধতাৰ ব্যাখ্যা।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৯: ন্যায়িকতা কি? প্রায় ২০ টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক।

.....

১০.৭.১ কিয় ন্যায়সংগতকৰণ জ্ঞানৰ বাবে আৱশ্যক

সত্য বিশ্বাসহে জ্ঞানৰ বাবে যথেষ্ট নহয় কিয়? আটাইতকৈ সহজ উত্তৰটো হ'ল – ন্যায়সংগতকৰণ হৈছে জ্ঞানৰ ধাৰণাটোৰে সৈতে জড়িত, যিটো আমি বাস্তৱতে ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এই উত্তৰটো যথাযথ, বস্তু পর্যন্ত। কিন্তু, আমি যি ধাৰণাটো লওঁ, আৰু যিসকল আৱশ্যকীয় চর্ত আমি তাৰ সংজ্ঞা নির্ধাৰণৰ বাবে লওঁ, তাৰ এটা বিৱৰণো আছে। কিবা বস্তুক জ্ঞান বুলি কোৱা মানেই হৈছে এইটো সূচোৱা যে আমি

তাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব পাৰো, আৰু আমি এইটোত নিশ্চিত হ'ব পাৰো যদি একেবাৰে নিখুঁতভাৱে নহয়, তেন্তে প্ৰায় নিখুঁতভাৱে – যে সেইটো ঠিক। এবাৰ কোনো বস্তুক জ্ঞান হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিলে, আমি ইচ্ছা কৰো যাতে আমি সেইটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰো – পৰিকল্পনা আৰু কাৰ্য্যৰ আধাৰ হিচাপে, যিমান পাৰে সিমান নিৰাপদভাৱে। যদিও কেতিয়াবা কিছুমান বিশ্বাস, যি সৌভাগ্যজনক অনুমান, কূপমণ্ডুকতা, বা অযৌক্তিকভাৱে আহৰণ কৰা ধাৰণাৰ ফল, যাৰ প্ৰাসংগিক প্ৰমাণৰ সমৰ্থন নাথাকে, সত্য হব পাৰে; তথাপিও আমি কেতিয়াও এইবোৰ সত্য হব বুলি নিশ্চিত হ'ব নোৱাৰো। এনে বিশ্বাস যিবোৰ "দুৰ্ঘটনাবশত" সত্য হ'ল, সেইবোৰে জ্ঞান যি অধিকতম নিশ্চিততা প্ৰদান কৰে, সেইটো প্ৰদান নকৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১০: জ্ঞানৰ বাবে ন্যায়সংগতকৰণ কিয় আৱশ্যক?

.....

প্ৰশ্ন ১১: জ্ঞানৰ বাবে ন্যায়সংগতকৰণ কিয় আৱশ্যক?

.....

১০.৭.২ ন্যায় সংগতকৰণৰ স্বভাৱঃ

আমি ইয়াত কেৱল বিশ্বাসৰ লগত জড়িত ন্যায়সংগতকৰণৰ কথা পাতিছোঁ – যাক প্ৰায়ে "দক্ষাষ্ট্ৰিক ন্যায়সংগতকৰণ" বুলি কোৱা হয়। সিদ্ধান্ত, কাৰ্য্য, পৰিকল্পনা, নিয়ম আৰু সম্ভৱপৰভাৱে অনুভৱবোৰো ন্যায়সংগত (বা ন্যায়সংগত নহয়) হ'ব পাৰে, কিন্তু এইবোৰ ক্ষেত্ৰত "ন্যায়সংগতকৰণ"ৰ অৰ্থ বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত "ন্যায়সংগতকৰণ"ৰ অৰ্থৰ দৰে নহয়। বিশ্বাস বা দক্ষাষ্ট্ৰিক ন্যায়সংগতকৰণৰ এটা বিশ্লেষণ কৰা হয় সাধাৰণ ধাৰণাটোৰ আধাৰত যে, কোনো ব্যক্তি কিবা এটা বিশ্বাস কৰিবলৈ ন্যায়সংগত, যদি আৰু মাথোঁ যদি, তেওঁৰ বিশ্বাসৰ বাবে "উত্তম কাৰণ" থাকে। যদিও "কাৰণ" শব্দই কেতিয়াবা কাৰণৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে (যেনে, বাক্যটোত — "মোৰ গাড়ীখন চলা নাছিল কাৰণ তেল নাছিল"), ইয়াত "কাৰণ"ৰ অৰ্থ হৈছে কাৰণ নহয়। এখন হিপ্পোটিষ্টে মোক বিশ্বাস কৰোৱাব পাৰে যে মিকি মাউচ হৈছে আমেৰিকাৰ ৰাষ্ট্ৰপতি; কিন্তু, সেই কাৰণৰ কাহিনীয়ে মোক এনে অযৌক্তিক বিশ্বাসৰ বাবে অজুহাত প্ৰদান কৰিলেও, সেইটো মোৰ বিশ্বাসৰ বাবে "উত্তম কাৰণ" প্ৰদান নকৰে। যিসকল কাৰণত

ন্যায়সংগতকৰণৰ শক্তি থাকে, সিহঁতক – অন্ততঃ অধিকাংশ বিশ্বাসৰ ক্ষেত্ৰত – যথেষ্ট প্ৰমাণৰ আধাৰত বুজা উচিত।

জানি থোৱা ভালঃ

ডক্সা (গ্ৰীক): মত, বিশ্বাস, বা বিচাৰৰ গ্ৰীক শব্দ, যাক পদ্ধতিগত জ্ঞানৰ বিপৰীতে ধৰা হয়, আৰু যাক প্ৰায়ে প্ৰাচীন দাৰ্শনিকতাত বাস্তৱ জ্ঞানৰ সৈতে তুলনা কৰা হয়। প্লেটোৰ মতে, ই ইন্দ্ৰিয়গম্য জগতৰ সীমিত জ্ঞানক বুজায়, যি বিভাজিত ৰেখাৰ তলৰ অংশত পৰে। এৰিষ্টট'লৰ যুক্তিতত্ত্বৰ গ্ৰন্থত, এই একে শব্দবোৰে জগতৰ সম্ভাব্য আৰু আৱশ্যকীয় সত্যৰ মাজত পাৰ্থক্য সূচায়। ডক্সাষ্ট্ৰিক: এই শব্দটোৱে "বিশ্বাসৰ সৈতে সম্পৰ্কিত" বুলি বুজায়। ডক্সাষ্ট্ৰিক যুক্তি: বিশ্বাসৰ যুক্তি।

১০.৮ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ চৰ্তসমূহঃ

আমিয়ে দেখা পাইছোঁ যে জ্ঞানৰ মানক বিশ্লেষণত চৰ্ত (i), (ii) আৰু (iii) সকলো পূৰণ হ'ব লাগিব যাতে কোনো ব্যক্তিয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে। এইটো মাত্ৰ সেইক্ষেত্ৰতেই সম্ভৱ হয় যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এক সত্য বস্তুত বিশ্বাস কৰে আৰু তেওঁ তেওঁৰ বিশ্বাসত ন্যায়সঙ্গত ভিত্তি (justification) ৰাখে। যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে মিছা বস্তুত বিশ্বাস কৰে আৰু একে সময়তে ন্যায়সঙ্গত ভিত্তিৰ অভাৱ থাকে, সেই ব্যক্তিৰ (অতি স্পষ্টভাবে) জ্ঞান নাথাকে। যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এক সত্য বস্তুত বিশ্বাস কৰে কিন্তু ন্যায়সঙ্গত ভিত্তিৰ অভাৱ থাকে, সেই ব্যক্তিৰো জ্ঞান নাথাকে।

অন্তত, যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এক মিছা বস্তুত বিশ্বাস কৰে, কিন্তু তথাপিও তেওঁৰ বিশ্বাসত ন্যায়সঙ্গত ভিত্তি থাকে, তেওঁ তথাপিও জ্ঞান লাভ নকৰে। এনে ঘটনাও দেখা যায়, য'ত "ভাল কাৰণ" থাকে এক মিছা বস্তু বিশ্বাস কৰাৰ আৰত। সেয়ে আমি ইমানেই বিচাৰ কৰোঁ যে মধ্যযুগৰ মানুহবোৰ, তেতিয়াৰ উপলব্ধ তথ্য অনুসৰি, পৃথিৱীখন চেপেটা বুলি বিশ্বাস কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ন্যায়সঙ্গত আছিল।

চিন্তা চৰ্চা কৰকঃ

জ্ঞানৰ তিনি চৰ্ত কি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

১০.৯ গেটিয়াৰৰ প্ৰত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণসমূহ (Gettier Counterexamples)

এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা জ্ঞানৰ তিনি চৰ্ত প্ৰত্যেকে প্ৰয়োজনীয় বুলি সাধাৰণ একমত আছে। এইটো প্ৰশ্ন খুলি ৰাখে যে এই তিনি চৰ্ত একেলগে যথেষ্ট (sufficient) নে? এটা "পেকেজ" হিচাপে যথেষ্ট নে? কোনোব্যক্তিয়ে যদি এই তিনি চৰ্ত পূৰণ কৰে আৰু তথাপিও জ্ঞান লাভ নকৰে, তেন্তে কি হ'ব? আমেৰিকান দাৰ্শনিক এডমণ্ড গেটিয়াৰে (জন্মঃ ১৯২৭) মানক বিশ্লেষণত থকা তিনি চৰ্তৰ একেলগে যথেষ্টতাৰ ওপৰত প্ৰত্যাহ্বান দিয়া উদাহৰণ আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ উদাহৰণসমূহ (আৰু এনেধৰণৰ আন উদাহৰণসমূহ) গেটিয়াৰ প্ৰত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণ হিচাপে জনাজাত। চাওঁ আহক, এটা উদাহৰণ ধৰি লওঁ। ধৰি লওঁ, মই মোৰ এপার্টমেণ্টৰ খিৰিকীৰে বাহিৰলৈ চাইছোঁ আৰু যি কোনো যুক্তিসঙ্গত ব্যক্তি দেখিলে বুজিব যে বৰষুণ পৰিছে, তেনে দৃশ্য দেখি মই বিশ্বাস কৰিছোঁ যে বৰষুণ পৰিছে। বাস্তৱতে, যি বস্তু মই দেখিছোঁ, সেইটো সঁচা বৰষুণ নহয়, বৰং এখন চিনেমাৰ দৃশ্যৰ বাবে সৃষ্টি কৰা কৃত্ৰিম বৰষুণ। "নকল বৰষুণ"টো তলৰ এটা অস্থায়ী ছাঁৰৰ পৰা স্প্ৰিঙ্কলাৰে আহিছে। যদিও, একে সময়তে সঁচাকৈয়ে বৰষুণ পৰি আছে, আৰু — যদি অস্থায়ী ছাঁৰটো নাথাকিলেহেঁতেন, সঁচা বৰষুণে সেই স্থানতে পৰিলেহেঁতেন য'ত মই চিনেমাৰ নকল বৰষুণ দেখিছোঁ। মই বিশ্বাস কৰোঁ যে বৰষুণ পৰিছে, বৰষুণ সঁচাকৈয়ে পৰি আছে, আৰু মোৰ বিশ্বাস ন্যায়সঙ্গত বুলি মনত হয়; তথাপিও এনে কথা ক'লে অলপ অদ্ভুত যেন লাগে যে মই গম পাওঁ যে বৰষুণ পৰিছে। এই বিশেষ পৰিস্থিতিত মোৰ বিশ্বাস সঁচা হোৱাটো মাথোঁ এটা কাকতালীয় ঘটনাই হ'ল বুলি বুজা যায়। যি তথ্য মই বিশ্বাস কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ, সেইটো কিবা এক ভুল যুক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি থকা যেন বোধ হয়। মই বৰষুণ পৰিছে বুলি বিশ্বাস কৰোঁ কাৰণ মই ভুলকৈ ভাবিছোঁ যে মই যি বৰষুণ দেখি ছোঁ, সেইয়া সঁচা। দাৰ্শনিকসকলৰ মাজত গেটিয়াৰ উদাহৰণসমূহ কেনেদৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগিব, তাৰ ওপৰত একমত নহয়। এনে উদাহৰণ সৃষ্টি কৰিব পাৰিবলগীয়া সম্ভাৱনাই মানক বিশ্লেষণ অপূৰ্ণ বুলি দেখুৱায় নে? সেইটো সঁচাকৈয়ে নহয়। আমিয়ে ভাবিব পাৰো যে গেটিয়াৰ উদাহৰণসমূহ দেখুৱায় যে ন্যায়-বিচাৰবোৰো, অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে যেনে অন্য ন্যায়-বিচাৰবোৰো, ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে (fallible = "ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনাযুক্ত") বা সংশোধনযোগ্য corrigible = "সংশোধন কৰিব পৰা যায়")। উল্লেখ কৰা পৰিস্থিতিত, যিজনে ভাবিছে যে বৰষুণ পৰিছে, তেওঁ এই বিশ্বাস এটা যুক্তিসঙ্গত পদ্ধতিত পাইছে। যদি এই বিশ্বাস

গঠন প্রক্রিয়া সাধাৰণতে বিশ্বাসযোগ্য হোৱাৰ পিছতো এটা ভুল অনুমানৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে ("এইটো সঁচা বৰষুণ"), তেন্তে তেওঁ সত্যপক্ষে ন্যায়সঙ্গত নহয়। তেওঁ তেন্তে (iii) নং চর্ত পূৰণ নকৰে, সেয়ে বৰষুণ পৰিছে বুলি তেওঁ জানে বুলি ক'লে আচৰিত হ'ব নালাগে।

চিন্তা চর্চা কৰক:

দিনচর্যাৰ পৰা গেটিয়াৰৰ এটা প্রত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

.....

.....

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১২: গেটিয়াৰৰ প্রত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণ (Gettier Counterexamples) বুলিলে কি বুজা যায়? উদাহৰণ দিয়ক।

.....

প্রশ্ন ১৩: ক'ৰিজিব্‌ল (corrigible) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ১৪: সত্যৰ ন'-থিয়ৰি (No-Theory of Truth) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ১৫: সত্যৰ অনুৰূপ তত্ব (Correspondence Theory of Truth) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ১৬: সত্যৰ সঙ্গতি তত্ব (Coherence Theory of Truth) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ১৭: সত্যৰ প্রায়োগিক তত্ব (Pragmatic Theory of Truth) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- **সত্যৰ ন'-থিয়ৰি (The No-Theory of Truth):**
- এই তত্বটো সত্যৰ এটা দার্শনিক তত্ব হিচাপে অভিপ্রেত, আৰু ইয়াৰ মূল দাবী হৈছে:
- 'p' সঁচা বুলি কোৱা মানে হ'ল মাথোঁ এই যে p।
- এই তত্বক কেতিয়াবা সত্যৰ গোপন হোৱা তত্ব (disappearance theory of truth) বুলিও কোৱা হয়।
- **সত্যৰ অনুৰূপ তত্ব (Correspondence Theory of Truth):**
- এই তত্বটো এই বিশ্বাসত আধাৰিত যে এটা বচন (proposition) সঁচা হ'ব, যেতিয়া সেইটো কিবা বস্তু বা অৱস্থাৰ সৈতে মিল খায়। এই তত্বই যথাযথভাৱে এই ধাৰণাটোত গুৰুত্ব দিয়ে যে বচনবোৰ সেইক্ষেত্রতে সঁচা, যেতিয়া সিহঁতে বাস্তৱৰ সৈতে মিল খায়; তথাপি, এই তত্বত প্রায়ে সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হয় — ঠিক কি বস্তু "তথ্য (facts)" বুলি গণ্য, আৰু বচনবোৰ কেনেদৰে সেইবোৰৰ সৈতে সম্পর্কিত, সেই বিষয়ে বুজাবলৈ।
- **সত্যৰ সঙ্গতি তত্ব (Coherence Theory of Truth):**
- এই বিশ্বাস যে এটা বচন সঁচা, যদি আৰু মাত্র যদি, সেইটো অন্য সঁচা বচনসমূহৰ সৈতে সঙ্গতিপূর্ণ হয়। অনুৰূপ তত্বত থকা "স্বতন্ত্র বাস্তৱ"ৰ ওপৰত গুৰুত্বৰ বিপৰীতে, এই দৃষ্টিভঙ্গীয়ে কয় যে বিশ্বাসযোগ্য বচনসমূহ এটা আন্তঃসংযুক্ত ব্যৱস্থা গঠন কৰে, য'ত প্রতিটো উপাদানে আনটো উপাদানৰ লগত পৰস্পৰ সম্পর্ক ৰাখে। এই কাৰণে, ব্রাডলী (Bradley), ব'চানকুৱেট (Bosanquet) আৰু ব্লেন্সহার্ড (Blanshard) আদি আদর্শবাদী দার্শনিকসকলে এই সঙ্গতি তত্বৰ বিভিন্ন সংস্কৰণ সমর্থন কৰিছিল।
- **সত্যৰ প্রায়োগিক তত্ব (Pragmatic Theory of Truth):** এই বিশ্বাস যে এটা বচন সঁচা, যদি সেইটো ভিত্তিত কর্ম কৰাৰ ফলত সন্তোষজনক ব্যৱহাৰিক ফলাফল লাভ হয়। উইলিয়াম জেম্‌স (William James) ৰ দ্বাৰা গঠিত, এই প্রায়োগিক তত্বই (দীঘলীয়া সময়ত) মানুহৰ মতামতসমূহৰ এটা স্থায়ী বৈজ্ঞানিক বচনৰ ওপৰত কেন্দ্রভূত হোৱাৰ প্রতিশ্রুতি দিয়ে — এনে বচন যিবোৰ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে মানুহৰ কার্যকলাপৰ সফল নীতিসমূহ হিচাপে প্রতিপন্ন হৈছে। ব্রাডলী, ফ্রান্সিছ হার্বার্ট (Bradley, Frencies Herbert) (১৮৪৬–১৯২৪):

- ইংলেণ্ডৰ দার্শনিক আৰু পূর্ণাংগ আদর্শবাদী। তেওঁৰ Ethical Studies (১৮৭৬) গ্রন্থত মিলৰ উপযোগবাদ (utilitarianism)ৰ সমালোচনা কৰা হয় আৰু আত্ম-উন্নয়নৰ নৈতিকতা সমর্থন কৰা হয় — যাক "নষ্ট আত্মৰ ওপৰত ভাল আত্মৰ বিজয়" হিচাপে বুজোৱা হয়। ব্রাডলীৰ দর্শনচিন্তা হেগেলৰ সৈতে মিল থকা, বিশেষকৈ পূর্ণ সত্য (the Absolute)ৰ আন্তঃসম্পর্কৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া, যাক Appearance and Reality (১৮৯৩) আৰু Essays on Truth and Reality (১৯১৪) গ্রন্থত বিস্তৃতভাৱে বিকাশ কৰা হৈছে। ব্রাডলীয় দার্শনিক চিন্তাধাৰা মুৰ আৰু ৰাছেলৰ (Moore and Russell) পক্ষৰ পৰা হোৱা বিৰোধী-আদর্শবাদী সমালোচনাৰ মুখ্য লক্ষ্য আছিল।
- **ব'চানকুৱেট, বার্নার্ড (Bosanquet, Bernard) (১৮৪৮–১৯২৩):**
- ব্রিটিছ দার্শনিক যিয়ে হেগেলৰ পূর্ণাংগ আদর্শবাদের এটা পৰিমার্জিত ৰূপ সমর্থন কৰিছিল Logic, or the Morphology of Knowledge (১৮৮৮), The Principle of Individuality and Value (১৯১২) আৰু The Value and Destiny of Individual (১৯১৪) গ্রন্থত। ব'চানকুৱেটৰ মতে, সকলো দ্বন্দ্ব (contradictions) মাথোঁ দৃশ্যত মাত্র আছে আৰু এক নিৰৱিচ্ছিন্ন সত্যৰ অংশ হিচাপে সম্পূর্ণৰূপে সমন্বয় সাধন কৰা যায়। এই প্রক্রিয়াই তেওঁৰ History of Aesthetics (১৮৯২) গ্রন্থত সৌন্দর্য্য সম্পর্কীয় সিদ্ধান্তসমূহৰ সম্ভাৱনাক ব্যাখ্যা কৰে। ব'চানকুৱেটে The Philosophical Theory of the State (১৮৯৯) গ্রন্থত আগবঢ়াইছে যে পৃথক পৃথক মানুহবোৰক সঠিকভাৱে বুজিবলৈ তেওঁলোকৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক ওপৰিমুখী প্রচেষ্টাৰ পৰিপ্রেক্ষিতত বুজিব লাগিব।
- **ব্লেন্সহার্ড, ব্রেণ্ড (Blanshard, Brand) (১৮৯২–১৯৮৭):**
- আমেৰিকান দার্শনিক আৰু ইয়েল বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দীঘলীয়া অধ্যাপক। The Nature of Thought (১৯৩৯) গ্রন্থত ব্লেন্সহার্ডে পূর্ণাংগ আদর্শবাদ (absolute idealism) সমর্থন কৰে আৰু যুক্তি দিয়ে যে কাৰণিক প্রয়োজনীয়তা (causal necessity) প্রকৃতিৰ এটা বাস্তৱিক বৈশিষ্ট্য। ব্লেন্সহার্ডৰ Reason and Analysis গ্রন্থৰ মতে, বিংশ শতিকাৰ সময়ছোৱাৰ ইংল'-আমেৰিকান দার্শনিকসকলৰ দার্শনিক পদ্ধতি মূলগতভাৱে ভুল পথত আছিল। তেওঁ বিংশ শতিকাৰ নৈতিক দার্শনিকসকলৰ প্রচলিত অ-জ্ঞানবাদ (non-cognitivism) বাতিল কৰে আৰু Reason and Goodness (১৯৬২) গ্রন্থত এটা সম্পূর্ণ প্রাকৃতিক নৈতিক তত্বৰ সমর্থন কৰে।

১০.১০অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- জ্ঞানৰ একক ধাৰণাটোৱে তিনিটা সম্পূর্ণ ভিন্ন দৃষ্টিভংগীক একত্র কৰে। এটা দৃষ্টিভংগীয়ে জানিবলগীয়া ব্যক্তি (knower) আৰু তেওঁ কি বিশ্বাস কৰে, সেই বিষয়ে সংশ্লিষ্ট। আন এটা দৃষ্টিভংগীয়ে যি বস্তু সত্য, যি সম্পূর্ণৰূপে জানিবলগীয়া ব্যক্তিৰ বিশ্বাসৰ সৈতে সম্পর্ক নথকা — সেইটোত গুৰুত্ব দিয়ে। আৰু শেষ দৃষ্টিভংগীয়ে জানিবলগীয়া ব্যক্তিয়ে (বা সম্ভাব্য জানিবলগীয়া ব্যক্তি) তেওঁৰ বিশ্বাসৰ বাবে কৰা যুক্তিসমূহ — ভাল বা বেয়া, উপযুক্ত বা অনুপযুক্ত —ৰ ওপৰত কেন্দ্রিত, কিন্তু সেই যুক্তিৰ গুণমান সম্পর্কে তেওঁ কি ভাবে, তাক লৈ কিবা লেনদেন নাথাকে। জ্ঞানৰ ধাৰণাটোক বিশ্বাস (belief), সত্য (truth) আৰু যুক্তি (justification)ৰ পৰিপ্রেক্ষিতত বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। এই তিনি উপাদান জ্ঞানৰ বাবে আবশ্যকীয়; আৰু গেটিয়াৰৰ প্রত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণৰ পিছতো, সম্ভৱতঃ এই তিনিটাক একেলগে যথেষ্ট হিচাপে গণ্য কৰা উচিত।
- জ্ঞানৰ বিশ্লেষণত জড়িত হোৱা বিশ্বাসৰ ধৰণটো হৈছে "belief that" (বচনমূলক মনোভাব হিচাপে বিশ্বাস), "belief in" (বিশ্বাস হিচাপে আত্মবিশ্বাস) নহয়। "Believing that p" মানে হৈছে "ভাবি থকা যে p সত্য।" এইয়েই আমাক সত্যৰ ধাৰণাৰ বিশ্লেষণলৈ লৈ যায়।
- ইয়াত সত্যৰ প্রাসঙ্গিক অর্থ হৈছে "propositional truth" (বচনমূলক সত্য) । সত্যৰ সকলো মুখ্য তত্ব — সত্যৰ ন'-থিয়ৰি (No-theory theory), অনুৰূপ তত্ব (correspondence theory), সঙ্গতি তত্ব (coherence theory), প্রায়োগিক তত্ব (pragmatic theory) আৰু উক্তিযোগ্যতা তত্ব (assertibility theory) — সকলোয়ে সত্যৰ ধাৰণাটো বুজাত কিবা এটা যোগ কৰে।
- অন্ততঃ যিকোনো বস্তু বিশ্বাস কৰিবলৈ যুক্তিসম্পন্ন হ'ব মানে হৈছে — সেই বিশ্বাসৰ বাবে ভাল যুক্তি থকাটো।অধিকাংশ বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত, ইয়াৰ অর্থ হ'ল — যথোপযুক্ত প্রমাণৰ প্রাচুর্য। সকলো বিশ্বাসৰ ক্ষেত্রত, ইয়াৰ অর্থ হ'ল — এনে উপায়েৰে বিশ্বাসলৈ আহি উপনীত হ'ব, যি সমালোচনাৰ উর্ধত।

১০.১১ অধিক জানিবলৈ

১. ৰবার্ট জে. একার্মেন (১৯৭২): Beliefs and Knowledge
২. ব্লেকবার্ন, ছাইমন (২০০৮): Oxford Dictionary of Philosophy, ২য় সংস্কৰণ সংশোধিত, অক্সফর্ড বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, নিউ ইয়র্ক

৩. ব্রাউন, চেবল (২০০৬): Illustrated Dictionary of Philosophy, লটাছ প্রেছ, নিউ দিল্লী-১১০০০২।

৪. উইলিয়াম আর্ল, জেমছ: Introduction to Philosophy, ম্যাকগ্র'-হিলৰ কলেজ কোৰ শৃংখলা, শমছ্ চিৰিজ।

৫. ৰাছেল, বার্ট্রেণ্ড (১৯৯৭): The Problems of Philosophy, অক্সফর্ড বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, চেন্নাই।

৬. পণ্ডিত, ডঁ এছ বালকৃষ্ণ (১৯৯৬): Western Philosophy (Metaphysics), এছ.বি.ডি. পাব্লিছার্ছ্ আৰু ডিষ্ট্রিবিউটর্ছ, দিল্লী-১১০০০৬

৭. সেনগুপ্ত, ডঁ ইৰা (২০১২): A Short History of Western Philosophy, নিউ চেন্ট্রেল বুক এজেন্সী (পি) লিমিটেড, লণ্ডন।

৮. থিলী, ফ্রাঙ্ক, সম্পাদিত: উড, লেজাৰ (১৯৯৬): A History of Philosophy, চেন্ট্রেল পাব্লিছিং হাউচ, এলাহাবাদ

৯. ডেকা, হৰেশ্বৰ (২০১০): Epistemology and Metaphysics, অসম বুক ডিপ'ট, পানবজাৰ, গুৱাহাটী-১।

১০. বৰুৱা, ডঁ গিৰিশ (১৯৯১): Philosophy: Western and Indian, ভাগৱতী প্রকাশন, গোলাঘাট।

১১. আয়াৰ, এ. জে. (১৯৭৩): The Central Questions of Philosophy, দ্য মেকমিলান কোম্পানী অৱ ইণ্ডিয়া লিমিটেড, দিল্লী।

১২. সিংহ, জে. এন. (১৯৯১): Introduction to Philosophy, নিউ চেন্ট্রেল বুক এজেন্সী, কেলকাটা-৯।

১০.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: জ্ঞান (Knowledge) হৈছে যথাযথভাবে যুক্তিসংগত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief)

উত্তৰ ২: যথাযথভাৱে যুক্তিসংগত সত্য বিশ্বাস (Justified True Belief) ।

উত্তৰ ৩: গেটিয়াৰ (Gettier)।

উত্তৰ ৪: বচনগত জ্ঞান হৈছে তথ্যৰ আধাৰত থকা জ্ঞান — উদাহৰণস্বৰূপে, গণিতৰ সমীকৰণসমূহ — যিবোৰে কিছু কৰে নোৱাৰিব, কেৱল তথ্য প্রকাশ কৰে।

উত্তৰ ৫: বিশ্বাস (Belief)

উত্তৰ ৬: বিশ্বাস হৈছে এটা বচন (proposition)ৰ সত্যতাৰ সন্দর্ভত ঘোষণা বা দৃঢ়তা, বিশেষকৈ যেতিয়া মানুহজনে এতিয়াও নিশ্চিত জ্ঞানৰ দাবী কৰিবলৈ যথেষ্ট প্রমাণৰ অধিকাৰত নাথাকে।

উত্তৰ ৭ (ক): জনা নহয় (Don't know) ।

উত্তৰ ৭ (খ): জ্ঞান, জ্ঞান (knowledge, knowledge)

উত্তৰ ৮ (ক): T

উত্তৰ ৮ (খ): F

উত্তৰ ৯: যুক্তিকেই বিশ্বাসযোগ্যতা দিয়া হিচাপে আগবঢ়োৱা হয়? সেই অনুসৰি, এটা নিঃসাৰ্কাৰী যুক্তিৰ (deductive argument) বৈধতাৰ আনুষ্ঠানিক প্ৰমাণৰ প্ৰতিটো খোজৰ বৈধতাৰ বাখ্যাও বুজায়।

উত্তৰ ১০: জ্ঞানৰ ধাৰণাত যুক্তি (justification) জড়িত, যি আমি বাস্তৱতে ব্যৱহাৰ কৰো।

উত্তৰ ১১: বিশ্বাসসমূহৰ সন্দৰ্ভত (Concerning beliefs)

উত্তৰ ১২: আমেৰিকান দাৰ্শনিক এডমান্ড গেটিয়াৰ (১৯২৭ চনত জন্মগ্ৰহণ) এ তিনিটা পৰিস্থিতি — বিশ্বাস, সত্য আৰু যুক্তি — একেলগে যথেষ্ট বুলি ধৰা প্ৰচলিত বিশ্লেষণক লক্ষ্য কৰি প্ৰতিপন্ন কৰা প্ৰত্যাহ্বানমূলক উদাহৰণ (counterexamples) আগবঢ়াইছে।

উত্তৰ ১৩: "Corrigible" অৰ্থ হ'ল সংশোধনযোগ্য।

উত্তৰ ১৪: "No Theory" এটা দাৰ্শনিক সত্যৰ তত্ব হিচাপে ভাবি লোৱা হয় আৰু ইয়াৰ মুখ্য দাবী হৈছে — 'p' সত্য মানে মাথোঁ সেইটো যে p। এই তত্বক কেতিয়াবা সত্যৰ অদৃশ্য তত্ব (disappearance theory of truth) বুলি কোৱা হয়।

উত্তৰ ১৫: অনুৰূপ তত্ব (Correspondence theory) অনুসৰি, এটা প্ৰস্তাৱ সত্য হয় যেতিয়া সেইটো কিছুমান তথ্য বা পৰিস্থিতিৰ সৈতে মিল খাই। এই তত্বই যথাযথভাৱে তলব কৰে যে প্ৰস্তাৱসমূহ সত্য হয় যেতিয়া সিহঁতে বাস্তৱৰ সৈতে সামঞ্জস্য ৰাখে, কিন্তু এই তত্বৰ প্ৰস্তাৱসমূহে প্ৰায়ে স্পষ্ট কৰিব নোৱাৰে যে "তথ্য" (facts) বুলিলে কি বুজোৱা হয় আৰু কিদৰে প্ৰস্তাৱসমূহ সেইবোৰৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।

উত্তৰ ১৬: সঙ্গতি তত্ব (Coherence theory) অনুসৰি, এটা প্ৰস্তাৱ সত্য বুলি ধৰা হয় যেতিয়া সেইটো আন সত্য প্ৰস্তাৱসমূহৰ সৈতে মিল খায়। সম্বন্ধ তত্বৰ স্বাধীন বাস্তৱতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া ভিন্ন, এই দৃষ্টিভংগীয়ে ভাবে যে বিশ্বাসযোগ্য বিশ্বাসসমূহে এক আন্তঃসংযুক্ত ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে, য'ত প্ৰতিটো উপাদানে আনটোকে অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। সেই বাবে ব্ৰেডলি, ব'জানকেট আৰু ব্লেন্সহাৰ্ড আদি আদৰ্শবাদীসকলে সঙ্গতি তত্বৰ বিভিন্ন ৰূপ সমৰ্থন কৰিছিল।

উত্তৰ ১৭: প্ৰায়োগিক তত্ব (Pragmatic theory) অনুসৰি, এটা প্ৰস্তাৱ সত্য হয়, যেতিয়া সেইটো অনুসৰি কাৰ্য্য কৰাৰ ফলত সন্তোষজনক বাস্তৱিক ফলাফল লাভ হয়। উইলিয়াম জেমছে যি ৰূপত প্ৰস্তাব কৰিছে, তাতে এই তত্বই (দীৰ্ঘকালত) মানুহৰ মতামতসমূহৰ এটা স্থিতিশীল বৈজ্ঞানিক প্ৰস্তাৱবোৰত একত্ৰতাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে, যিবোৰ অভিজ্ঞতাৰে সফল মানুহৰ কাৰ্য্যৰ নীতিসমূহ হিচাপে প্ৰমাণিত হৈছে।

১০.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (Objective questions)

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞান (Knowledge) কি ?

প্ৰশ্ন ২. JTB বুলিলে কি বুজোৱা হয় ?

প্ৰশ্ন ৩. বিশ্বাস (Belief) কি ?

প্ৰশ্ন ৪. সত্য (Truth) বুলিলে কি বুজোৱা হয় ?

প্ৰশ্ন ৫. যুক্তি (Justification) কি ?

প্ৰশ্ন ৬. ব্লেন্সহার্ড, ব্রেণ্ড কোন ?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. জ্ঞানৰ স্বভাৱটো সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২. জ্ঞানৰ তিনি প্ৰধান শৰ্ত কি কি ?

C. চুটি টোকা লিখা (Write Short Notes)(প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১. অনুৰূপ তত্ব (Correspondence Theory of Truth)

প্ৰশ্ন ২। সঙ্গতি তত্ব (Coherence Theory of Truth)

প্ৰশ্ন ৩। প্ৰায়োগিক তত্ব (Pragmatic Theory of Truth)

D. পাৰ্থক্য দেখুৱাওক (Distinguish between)(প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ শব্দত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১. অনুৰূপ তত্ব আৰু সঙ্গতি তত্বৰ পাৰ্থক্য।

প্ৰশ্ন ২। বিশ্বাস আৰু সত্যৰ পাৰ্থক্য।

E. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্ৰশ্ন ১. গেটিয়াৰৰ সমস্যাটো কি ? চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২। সত্যৰ বিভিন্ন তত্ব আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। গেটিয়াৰ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিদৃষ্টান্তমূলক উদাহৰণসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১১: আত্ম-জ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়ঃ আত্ম-জ্ঞানৰ অর্থ

১১.৩ জন লক আৰু বর্ণার্ড উইলিয়ামছৰ বিশেষ উল্লেখৰ সৈতে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠি

১১.৩.১ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠিসমূহ

১১.৩.২ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ দৈহিক মাপকাঠি

১১.৪ হিউমৰ আত্ম-জ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণা

১১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

১১.৭ অগ্রগতি খতিয়ান

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- আত্ম-জ্ঞানৰ অর্থ বুজিবলৈ।
- ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ দুটা মুখ্য মাপকাঠি বুজাব আৰু তাৰ মাজত পার্থক্য বুজিবলৈ।
- ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ক্ষেত্রত মানসিক সংযুক্ততা আৰু দৈহিক সংযুক্ততাৰ অর্থ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- হিউমৰ বেক্তিগত পৰিচয় সম্পর্কীয় ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়ঃ আত্ম জ্ঞানৰ অর্থ

দর্শনত "আত্ম-জ্ঞান" বুলিলে অর্থ হৈছে নিজৰ অনুভৱ, চিন্তা, বিশ্বাস আৰু আন মানসিক অৱস্থাসমূহৰ জ্ঞান। আত্ম বুলিলে সাধাৰণতে কোৱা হয় এটা আভ্যন্তৰীণ অস্তিত্বৰ ৰূপত। মনৰ কোনো দৈহিক বৈশিষ্ট্য নাই। ইয়াৰ ৰং, আকাৰ, বা গঠন নাই। মনৰ বিষয়ে শৰীৰ নথকাৰ অৱস্থাত ক'ব খুবেই কঠিন। ডেকার্টে

বুদ্ধিবাদী দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছিল আৰু লকে অভিজ্ঞতাবাদী (empiricist) দৃষ্টিভংগী। বাৰ্কলিয়ে কৈছিল যি কিছুমান দেখা যায়, সেয়াই অস্তিত্বশীল। দৰ্শনত আত্ম-জ্ঞানৰ সাধাৰণতে দুটা অৰ্থ প্ৰকাশ হয়ঃ

১. নিজৰ বিশেষ মানসিক অৱস্থাসমূহৰ জ্ঞান বা নিজৰ স্বভাৱৰ জ্ঞান। এই ধৰণৰ আত্ম-জ্ঞান থাকিলে নিজৰ নিজস্ব অনুভৱ, অভিজ্ঞতা, আৰু বচনমূলক মনোভাৱ (যেনেঃ বিশ্বাস, ইচ্ছা আদি) জানিব পাৰি।

২. দ্বিতীয় অৰ্থত আত্ম-জ্ঞান বুলিলে কোৱা হয় নিজৰ অস্তিত্বমূলক স্বভাৱ বা কম বিমূৰ্ত গুণাবলী যেনেঃ নিজৰ স্বভাৱ, সক্ষমতা বা মূল্যবোধ জানিব পৰা।

১১.৩ জন লক আৰু বাৰ্ণাৰ্ড উইলিয়ামছৰ বিশেষ উল্লেখৰ সৈতে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মাপকাঠী

এই অধ্যায়টোত আপোনাক ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো পৰিচয় কৰোৱা হৈছে।

Metaphysics-ৰ দৃষ্টিৰ পৰা, ব্যক্তিগত পৰিচয় বুলিলে কোৱা হয় এজন ব্যক্তিৰ পৰিচয় আৰু সময়ৰ ভিতৰত তেওঁৰ অব্যাহততাৰ স্বভাৱৰ সমস্যা। কোনোবাই যেতিয়া কয় যে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত থকা ব্যক্তি আন এক সময়ত থকা ব্যক্তিৰ সৈতে একে, যেতিয়া তেওঁ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ সিদ্ধান্ত লয়। এনে সিদ্ধান্তৰ ওপৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ অনেক কথা নিৰ্ভৰ কৰে।

উদাহৰণ স্বৰূপে, কোনোবাই অপৰাধ কৰিলে তেওঁ শাস্তি পাব নে নাপাব, সেয়া নিৰ্ভৰ কৰে সেয়েই অপৰাধ কৰা ব্যক্তি নে নহয়। কোনো বস্তুৰ মালিক কোন, তেও নিৰ্ভৰ কৰে সেয়া বিগত সময়ত কোনে ক্ৰয় কৰিছিল।

ব্যক্তিগত অমৰত্ব বা মৃত্যুৰ পাছত অস্তিত্ব অব্যাহত থাকিব নে নাই, সেয়াও নিৰ্ভৰ কৰে মৃত্যুৰ পাছত থকা ব্যক্তি মৃত্যু সময়ৰ ব্যক্তিজন একে নে নহয়। ব্যক্তিগত পৰিচয় সমকালীন জ্ঞানতত্ত্বৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ।

‘পৰিচয়’ শব্দটোৰ দুটা অৰ্থ আছে — নিৰ্ধাৰণ কৰা আৰু চিনাক্ত কৰা। প্ৰথম অৰ্থটো “individuation” বুলি কোৱা হয়। দ্বিতীয় অৰ্থটোত, চিনাক্ত কৰা মানে হৈছে দুটা “individuation” একে ব্যক্তিৰ সিদ্ধান্ত লোৱা। দৰ্শনত ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ সমস্যা হৈছে এনে এক ভিত্তি বিচৰা যাৰ দ্বাৰা এটা ব্যক্তিক তাৰ সকলো পৰিৱৰ্তনৰ পাছতো একে ব্যক্তি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এই সমস্যাটো এটা মৌলিক প্ৰশ্নৰ সৈতে জড়িত — কেনেকৈ এজন ব্যক্তি একে ব্যক্তি হৈ থাকে দীৰ্ঘকাল ধৰি। প্ৰত্যেক মানুহৰ জীৱনত পৰিৱৰ্তন ঘটে। কেতিয়াবা বহু বছৰ পাছত কোনোবাক দেখা পালে আচৰিত হওঁ যে সেই ব্যক্তি আগতে দেখা ব্যক্তিজনেই। এই অভিজ্ঞতা দৰ্শনৰ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ সমস্যাৰ সৈতে জড়িত। লক আছিল প্ৰথম দাৰ্শনিকসকলৰ ভিতৰত এজন যিয়ে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ প্ৰশ্নটো কিছুমান বিস্তৃতভাৱে

আলোচনা কৰিছিল। তেওঁ আঙুলিয়াই দেখুৱাইছিল যে আত্মা, ব্যক্তি আৰু মানুহ/মহিলাৰ মাজত পার্থক্য আছে।

"একে আত্মা হৈ থকা" অর্থ কি, "একে ব্যক্তি হৈ থকা" অর্থ কি, আৰু "একে মানুহ বা মহিলা হৈ থকা" অর্থ কি — এই তিনিটা পৃথক সমস্যা। ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো স্পষ্ট কৰিবলৈ লকে কিছুমান কঠিন পৰীক্ষা (thought experiments) আগবঢ়াইছিল।

১১.৩.১ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ডসমূহঃ

প্রধানকৈ ব্যক্তিত্বৰ দুটা মান্যতা প্রাপ্ত মানদণ্ড আছে। এটা মতানুসাৰে, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ড মানসিক, আনটো মতানুসাৰে দেহগত পৰিচয়ক মূল মানদণ্ড হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। যদি কোনোবাই বিশ্বাস কৰে যে মগজু দেহৰ পৰা পৃথকভাবে অস্তিত্ব থাকিব পাৰে, তেন্তে তেওঁ দেহগত পৰিচয়ক ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ বাবে আবশ্যকীয় চর্ত হিচাপে গণ্য নকৰিব। ডেকার্টীয় দ্বৈতবাদৰ মতে, দেহ আৰু মন সম্পূর্ণৰূপে স্বতন্ত্র বাস্তবতা। সেয়ােহে, ডেকার্টীয় দ্বৈতবাদত দেহগত পৰিচয়ক ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ উপাদান হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। কিন্তু বহু দার্শনিক বিশ্বাস কৰে যে ব্যক্তিগত পৰিচয় মানে হৈছে দেহগত পৰিচয় আৰু মানসিক সংযুক্তিত দুয়োটাৰেই অন্তর্ভুক্তি। বহু দার্শনিকই ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ প্রতি ভিন্ন দৃষ্টিভংগী গ্রহণ কৰিছে। উইটজেনষ্টাইন ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ সমস্যাটোৰ জটিলতা সম্পর্কে সম্পূর্ণৰূপে সজাগ আছিল। লক, বার্নার্ড উইলিয়ামছ, হিউমে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণা সম্পর্কে ভিন্ন মত দাঙি ধৰে। উইটজেনষ্টাইনৰ মতে, আমি যিসকল বৈশিষ্ট্য ব্যৱহাৰ কৰি কোনো ব্যক্তিক চিনাক্ত কৰোঁ, সেই বৈশিষ্ট্যসমূহে অধিকাংশ সময়ত একে লগত মিলে। সেইবাবে, উইটজেনষ্টাইনৰ মতে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ অর্থ হৈছে এটা নহয়, বহুবিধ চিনাক্তকৰণৰ মানদণ্ডৰ সমাহাৰ। এই সকলো মানদণ্ড একেলগ হৈ ব্যক্তিগত পৰিচয় নামৰ বস্তুটো সম্ভৱ কৰি তোলে। এইটো আমি উইটজেনষ্টাইনৰ "The Blue and Brown Books" (পৃষ্ঠা ৬১) ৰ পৰা বুজি পাব পাৰো। এইদৰে বহু দার্শনিকই ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণা বুজাবলৈ নানা প্রচেষ্টা কৰিছে।সেইদৰে, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ডৰ প্রশ্নত দুটা মত বিদ্যমান। এটা মতৰ মতে মানসিক দৃষ্টিভংগী আৰু আনটো মতৰ মতে দেহগত দৃষ্টিভংগী। এতিয়া আমি এই দুটা ভিন্ন মত আলোচনা কৰিম। ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ড মানসিকঃ

লক ক'লে যে, এজন ব্যক্তি নিজৰ অতীতক যিমানদূৰ স্মৰণ ৰাখিব পাৰে, সেই স্মৃতিৰ আধাৰত দুটা পৃথক সময়ত সেই ব্যক্তি একে ব্যক্তি বুলি চিনাক্ত কৰা যায়। লকৰ মতে, স্মৃতিয়ে ব্যক্তিক যি বিশেষ অধিকাৰদিয়ে, সেইটোহে একমাত্র চিনাক্তযোগ্য পৰিঘটনা যাৰ মাধ্যমে একেটা ব্যক্তি একে পদার্থ হিচাপে সময়ৰ ভিতৰতে থাকিব পাৰে। ল'কে ক'লে –

"...'tis plain consciousness, as far as it ever can be extended, should it be into Ages, unites v Existences, and Actions, very remote in time, into the same Person, as well as it does the Existence and proceeding moment: So that whatever has the consciousness of present and past Actions, is the same Person to whom they belong" (Locke, 2008; p.213)

লকে প্ৰথমবাৰলৈ আধুনিক দাৰ্শনত ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানসিক দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে, ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ অৰ্থ হৈছে মানসিক সংযুক্তিতা (mental connectedness) । একে ব্যক্তি হ'বৰ অৰ্থ হৈছে একে স্মৃতিৰ ধাৰা থকা। এই ধাৰণাটো লকে আত্মাৰ পুনৰ্জন্মৰ ধাৰণাৰ আলোচনাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰিছে। লকৰ মতে, আত্মা হ'ল এক অপদাৰ্থিক আধাৰ। আমাৰ ভাবনা, অনুভৱ, ইচ্ছা, আশা আদি কিবা এটাৰ অন্তৰ্গত। সেই কিবা বস্তুটো হ'ল আত্মা। এই অপদাৰ্থিক আধাৰৰ বিষয়ে আমি কমহে জানো। লকে সোধে – যদি এই অপদাৰ্থিক আত্মাই ছক্ৰেটিছৰ দেহত বাস কৰে, তেন্তে তেওঁ ছক্ৰেটিছ হ'ব নেকি, যদিও তাত ছক্ৰেটিছৰ জীৱনৰ একো স্মৃতি নাথাকে? লকে ক'লে – স্মৃতি নাথাকিলে তেওঁ ছক্ৰেটিছ নোহোৱা বুলি গণ্য হ'ব। যদি কোনোবাই ছক্ৰেটিছৰ জীৱনৰ স্মৃতি তেওঁৰ দৰে ৰাখে, তেন্তে সেই ব্যক্তি ছক্ৰেটিছ বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। এই মানসিক সংযুক্তিতেই ব্যক্তিগত পৰিচয় নিৰ্ধাৰণ কৰে। পুনৰুত্থানৰ ক্ষেত্ৰত, দেহ একে নহ'লেও যদি মনত সংযুক্তি থাকে, তেন্তে সেইটো পৰিচয়ৰ বাবে যথেষ্ট। যদিও স্মৃতিৰ আধাৰত নিৰ্ধাৰণ কৰা ব্যক্তিগত পৰিচয় এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মানদণ্ড, তথাপি ইয়াৰ ওপৰত বহু সমালোচনাও কৰা হৈছে।

এই মতৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান যুক্তি –

১. একে দেহ ধাৰণা কৰি থকা:

বাৰ্ট্ৰেণ্ড ৰাছেলে এজন লোকৰ বিষয়ে লিখিছিল যিয়ে দাবী কৰিছিল যে নেপোলিয়ন মৃত নহয়। ৰাছেলে প্ৰমাণ বিচাৰিলে, সেই ব্যক্তিয়ে কৈছিল – "মই নেপোলিয়ন, সেইকাৰণে নেপোলিয়ন মৃত নহয়।" যদি এই ব্যক্তিয়ে নেপোলিয়নৰ দৰে তেওঁৰ জীৱনৰ সকলো স্মৃতি ধৰি ৰাখে, তেন্তে সেই ব্যক্তি নেপোলিয়ন বুলি কোৱা হ'ব। যদি আন এজন ব্যক্তিয়েও একে স্মৃতি ধৰি ৰাখে, তেন্তে তাকো নেপোলিয়ন বুলি ক'ব লগা হ'ব। কিন্তু এই দুয়ো ব্যক্তি পৃথক, অৰ্থাৎ A $\neq$ B, যদিও A = নেপোলিয়ন আৰু B = নেপোলিয়ন। সেয়ে এইটো যুক্তিক্ৰমত সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে, অৰ্থাৎ memory criterion অশুদ্ধ। এই যুক্তি ৰিড, বাৰ্নাৰ্ড উইলিয়ামছ আৰু এ আৰ লেচিয়ে আগবঢ়াইছে।

২. অতীত পাহৰা:

অতীত পাহৰিবলৈ সক্ষম হওঁ। মোৰ জন্মৰ সময়ৰ কথা মই মনত নাথাকে। ৩ বছৰীয়া হোৱাৰ আগলৈ মোৰ জীৱনত কি ঘটিছিল সেয়াও মনত নাই। এনেকুৱা বহু ঘটনা আছে যিবোৰ মই পাহৰি গলো। কিন্তু

সেইকাৰণে মই সেই সময়ত মই নাছিলো বুলি ক'ব নোৱাৰি। সেয়ে অতীত পাহৰা মানেই মানসিক সংযুক্তি নাই বুলি ধৰা ঠিক নহয়। এইটোৱে স্মৃতি-আধাৰিত মতৰ ওপৰত প্ৰশ্ন তোলে।

৩. অনুমান আৰু চক্ৰযুক্তি (Circularity):

বিছপ বাটলাৰে প্ৰথমবাৰলৈ লকৰ memory criterion-ৰ ওপৰত চক্ৰযুক্তিৰ অভিযোগ দাঙি ধৰে। বাটলাৰৰ মতে, স্মৃতিৰ মানদণ্ড ব্যক্তিগত পৰিচয়ক অনুমান কৰি গঠিত, সেয়ে মানসিক সংযুক্তিয়ে ব্যক্তিগত পৰিচয় গঠন কৰে বুলি ক'ব নোৱাৰি।

জানি থোৱা ভাল

লকে মানসিক সম্পৰ্কৰ আধাৰত ব্যক্তিগত পৰিচয়ক বুজাব চেষ্টা কৰিছিল। হিউমে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ ধাৰণাটোক বিলীন কৰিব খুজিছিল। তেওঁৰ দাৰ্শনত ব্যক্তিগত পৰিচয় কিছুমান কাল্পনিক পৰিচয় ব্যতীত আন একো হ'ব নোৱাৰে। বাৰ্নাৰ্ড উইলিয়ামছে ধাৰণা কৰিছিল যে দেহগত পৰিচয় ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান।

১১.৩.২ ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ দেহগত মানদণ্ডঃ

এই দৃষ্টিভংগীৰ মতে, ব্যক্তিগত পৰিচয় মানসিক সংযুক্তিত নিৰ্ভৰ নকৰে। এই মতৰ মতে, একে ব্যক্তি হ'বৰ অৰ্থ হ'ল, একে দেহ (অৱশ্যে নতুন বস্তুৰে পুনৰ্নবীকৃত) ধাৰণ কৰি থকা। লকে ব্যক্তিগত পৰিচয়ক মানসিক সংযুক্তিৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা বুজাব চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু থ'মাছ ৰিড, বাৰ্নাৰ্ড উইলিয়ামছ আদি দাৰ্শনিকসকলে ব্যক্তিগত পৰিচয়ক দেহগত পৰিচয়ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা বুজাব চেষ্টা কৰিছিল। বাৰ্নাৰ্ড উইলিয়ামছ আৰু থ'মাছ ৰিডে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ মানসিক মানদণ্ডৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান যুক্তি আগবঢ়াইছিল আৰু ক'ল যে ব্যক্তিগত পৰিচয় একে দেহৰ অব্যাহততা ব্যতীত আন একো হ'ব নোৱাৰে। উইলিয়ামছে তেওঁৰ "Bodily Continuity and Personal Identity" নামৰ প্ৰবন্ধত এই সম্পৰ্কত তলত দিয়া মতে প্ৰকাশ কৰিছে:

"The principle of my argument is, very roughly put, that identity is a one-one relation, and that no principle can be a criterion of identity for things of type T if it relies only on what is logically a one-many or many-many relations between things of type T. What is wrong with the supposed criterion of identity for persons which relies only on memory claims is just that '... being disposed to make sincere memory claims which exactly fit the life of...' is not a one-one, but a

many-one, relation, and hence cannot possibly be adequate in logic to constitute a criterion of identity. Thus, logically, identity is a one-one relation. Any criterion of identity that does not appeal to the one-one relation fails the test of being such a criterion."

বার্নার্ড উইলিয়ামছৰ যুক্তি তেওঁৰ বিখ্যাত প্ৰবন্ধ "Personal Identity and Individuation" ত পোৱা যায়। আমি ইয়াত এই যুক্তিটোক অলপ সংশোধিত ৰূপত উপস্থাপন কৰিব পাৰো। বৃটিছ ইতিহাসৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে গায় ফৱক্স নামটো পৰিচিত, যিয়ে বিখ্যাত Gun Powder Plot, অৰ্থাৎ ইংৰাজ সংসদক উৰি পেলোৱাৰ ষড়যন্ত্ৰ চলাইছিল। জৰ্জে গায় ফৱক্স হোৱাৰ স্মৃতি ৰাখে। তেওঁ গায় ফৱক্স ৰ জীৱনৰ স্মৃতি ঠিক তেনেদৰে ৰাখে যিদৰে গায় ফৱক্স নিজে ৰাখিলেহেঁতেন। স্মৃতিৰ মানদণ্ড অনুসৰণ কৰিলে আমি ক'ব লাগিব যে জৰ্জে গায় ফৱক্স। তেওঁ গায় ফৱক্স পুনৰ জন্ম লৈছে। এতিয়া কল্পনা কৰক আন এজন ব্যক্তি হেন্ৰীৰ। হেন্ৰীয়ে গায় ফৱক্স ৰ জীৱনৰ স্মৃতি ধৰি ৰাখে। ভাবক, ঠিক তেনেদৰে যিদৰে গায় ফৱক্স নিজে নিজৰ জীৱনক মনত ৰাখিলেহেঁতেন। স্মৃতিৰ মানদণ্ড অনুসৰণ কৰিলে আমি ক'ব লাগিব যে হেন্ৰীয়ো গায় ফৱক্স। এই সময়ত সমস্যা এটা দেখা দিয়ে। জৰ্জ গায় ফৱক্স ৰ সৈতে একেই ব্যক্তি। আমি ক'ব পাৰো তেওঁ গায় ফৱক্স পুনৰ জন্ম লৈছে। হেন্ৰীয়ো গায় ফৱক্স। একে মানদণ্ড অনুসৰণ কৰিলে আমি ক'ব লাগিব যে গায় ফৱক্স আৰু জৰ্জ একেই ব্যক্তি। আকৌ সেই মানদণ্ড অনুসৰণ কৰিলে গায় ফৱক্স আৰু হেন্ৰী একেই ব্যক্তি। কিন্তু জৰ্জ আৰু হেন্ৰী একে ব্যক্তি নহয়। কিয়? কাৰণ জৰ্জৰ এটা দেহ আছে আৰু হেন্ৰীৰ আন এটা দেহ আছে। এইদৰে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ দেহগত মানদণ্ডটো প্ৰধান ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে। আমি ক'ব পাৰো যে গায় ফৱক্স ৰ সৈতে একে স্মৃতি ৰাখি থকা গায় ফৱক্স হোৱাৰ বাবে এটা প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত হ'ব পাৰে। কিন্তু আমি ক'ব নোৱাৰো যে এইটো গায় ফৱক্স হোৱাৰ বাবে যথেষ্ট চৰ্ত। এনে যেন দেখা যায় যে একে দেহ থাকাটো গায় ফৱক্স বা আন কোনো ব্যক্তিৰ সৈতে একে হোৱাৰ বাবে এটা প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত। জৰ্জ গায় ফৱক্স নহয়, কাৰণ তেওঁলোকৰ দেহ বেলেগ। তেনেদৰে হেন্ৰী গায় ফৱক্স নহয়, কাৰণ তেওঁলোকৰো দেহ বেলেগ। এতিয়া মনত ৰাখিব পৰা যায় যে খ্ৰীষ্টান ধৰ্মত ব্যক্তিৰ পৰিচয় বজাই ৰাখিবলৈ একে দেহৰ অৱ্যাহততাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ এক অস্পষ্ট ধাৰণা আছে। খ্ৰীষ্টান ধৰ্মত "দেহৰ পুনৰুত্থান"ৰ মতবাদ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ। দেখা যায়, ইয়াত দেহগত মানদণ্ডটো অনুমান কৰা হৈছে।ব্যক্তিগত পৰিচয়ক দেহগত অব্যাহততাৰ আধাৰত বুজাব খোজা দৃষ্টিভংগীয়ে কিছুমান সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছিল। এই সমস্যাসমূহৰ কিছুমান বিশিষ্ট দার্শনিক ছিডনি চুমেকাৰে উত্থাপন কৰিছিল। চুমেকাৰৰ যুক্তিসমূহ খুবেই শক্তিশালী আৰু তেওঁলোকৰ বিশেষ আলোচনাৰ প্ৰয়োজন, বিশেষকৈ যেতিয়া তেওঁ quasi-memory ৰ বিষয়ে কথা কৈছিল আৰু তেওঁৰ প্ৰভাৱশালী প্ৰবন্ধ "Persons and their Pasts" ত লকীয় মানসিক সংযুক্তি মতবাদক সমৰ্থন কৰিছিল। আকৌ দেহগত মতবাদ আৰু অপদার্থিক-আত্মাৰ মতবাদ ১৭শ শতিকাৰ ইংৰাজ দার্শনিক জন

লকে (John Locke) দ্বাৰা বাতিল কৰা হৈছিল। তেওঁৰ "Essay Concerning Human Understanding" (১৬৮৯) গ্ৰন্থত এই বিষয়ত প্ৰথম বিস্তৃত আলোচনা পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থৰ Book II, Chapter 27 "Of Identity and Diversity" ত জন লকে এটা বিখ্যাত উদাহৰণ দাঙি ধৰে, য'ত এজন ৰাজপুত্ৰৰ আত্মা, তেওঁৰ অতীত জীৱনৰ চেতনা (consciousness) লৈ, এজন চামাৰীৰ দেহলৈ স্থানান্তৰ হয়। লকে যুক্তি দিছিল যে, স্থানান্তৰ-পৰৱৰ্তী চামাৰীৰ দেহ থকা সেই ব্যক্তিয়েই সেই ৰাজপুত্ৰ, যদিও তেওঁৰ আগৰ দেহ নাই। তেওঁ এইটোও ক'ছিল যে চেতনা এটা অপদাৰ্থিক আত্মাৰ পৰা আন এখন আত্মালৈ স্থানান্তৰ হ'ব পাৰে, যাতে এটা আত্মা যিটো কোনো এজন ব্যক্তিৰ মন আছিল, সেয়া আন এখন ব্যক্তিৰো মন হ'ব পাৰে।

জানি থোৱা ভালঃ

মানসিক দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থকসকল, চুমেকাৰকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰি, স্বীকাৰ নকৰে যে তেওঁলোকে অত্যধিক মনৰ অস্তিত্বত বিশ্বাস কৰে। সমৰ্থকসকলে এইটোও ধাৰণা কৰে যে এজন ব্যক্তি প্ৰাণী হৈছে, যদিও তেওঁলোকে জীৱবৈজ্ঞানিকভাৱে ব্যক্তিত্বক চিনাক্ত কৰা প্ৰাণী হিচাপে স্বীকাৰ নকৰে, আৰু সেই ধৰণৰ প্ৰাণীয়েও ভাবিব পাৰে। তেওঁলোকে animalism (প্ৰাণী-মূলক মতবাদ) ৰ বিপক্ষে যি ধাৰণা ৰাখে, সেয়া হৈছে জন লকে দেহগত দৃষ্টিভংগীৰ বিপক্ষে যি যুক্তি আগবঢ়াইছিল, সেইটো। animalism মতবাদে এনেকুৱা ধাৰণা গ্ৰহণ কৰে, যিটো highly plausible intuition (অতি যুক্তিসংগত অন্তৰ্দৃষ্টি) ক বাতিল কৰে যে এটা মগজু স্থানান্তৰ (brain transplant) বা এটা লকীয় আত্মা স্থানান্তৰৰ ক্ষেত্ৰত, ব্যক্তিজন মগজুটোৰ সৈতে (বা আত্মাটোৰ সৈতে) একেলগে গৈ থাকে।

১১.৪ হিউমৰ আত্ম-জ্ঞান আৰু ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ ধাৰণাঃ

হিউমে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় সম্পৰ্কে কি ভাবিছিল সেই কথা জানিবলৈ আগতে আমি জানিব লাগিব যে আত্ম বুলি কি বুজোৱা হয় আৰু হিউমে "আইডিয়া" (ধাৰণা) আৰু "ইম্প্ৰেছন" (প্ৰত্যয়) শব্দবে কি বুজিছিল। হিউমৰ মতে মন এটা নাট্যমঞ্চ (থিয়েটাৰ)। হিউমৰ মতে, ক্ষণিক সময় বোৰেই ক্ষুদ্ৰ সময়। তেওঁৰ মতে, মনত বস্তুসমূহ সোমাই আহে আৰু ওলাই যায়। ই এটা দেহগত বস্তু নহয়। তেওঁ আত্মক ধাৰণাৰ ভিত্তিত সংজ্ঞা দিছে আৰু এই ধাৰণাসমূহ ক্ষণস্থায়ী স্বভাৱৰ। এটা ধাৰণা মাথোঁ এটা মুহূৰ্তৰ বাবে অৱস্থিত থাকে। এইসকল ধাৰণা মনলৈ এক উত্তৰোত্তৰ গতিবে আহে। আত্মৰ ধাৰণা মাথোঁ আমাৰ মনৰ সৃষ্টি। সেইবাবে তেওঁৰ বাবে এইটো এটা কল্পনাৰ বস্তু। হিউমৰ মতে— (ক) জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহে, (খ) অভিজ্ঞতাৰ দুটা উৎস আছে — ধাৰণা আৰু প্ৰত্যয়, (গ) প্ৰত্যয়সমূহ ক্ষণস্থায়ী, বিচ্ছিন্ন, স্বাধীন আৰু পৰস্পৰ পৰা পৃথক, (ঘ) আত্মক এটা পদাৰ্থ হিচাপে সংজ্ঞা দিয়া যায়। কিন্তু ইয়াত হিউমে কৈছে

যে আত্মৰ ধাৰণাৰ সৈতে মিল খোৱা কোনো প্রত্যয় আমি দেখা নাই। কোনো এটা সৰল ধাৰণাৰ কোনো প্রত্যয় থাকিব পাৰে নে নাই। এনে এটা ধাৰণা সৰল ধাৰণা নহ'ব পাৰে। এনে ধাৰণা জটিল ধাৰণা হ'বই লাগিব। এক জটিল ধাৰণা "স্বর্ণ পর্বতৰ" দৰে হ'ব পাৰে। এনে জটিল ধাৰণাত সত্যৰ উপাদান আৰু বিশ্বাসযোগ্যতা থাকিব পাৰে, যেনে আত্মৰ ক্ষেত্রত। ব্যক্তিত্ব পৰিচয় মানে হৈছে কোনো ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণ। কেৱল নামেই কোনো ব্যক্তিৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে যথেষ্ট নহয়। আন কিছুমান ব্যক্তি যেনে মাতৃ, পিতৃ আদিৰ কথা উল্লেখ কৰিবই লাগিব। কিন্তু সমস্যা হৈছে — হিউমে সুধে, জীৱনৰ সম্পূর্ণ সময়ছোৱাত কোনো ব্যক্তি একে কি কৰে? জীৱনৰ বাবে মানুহে বহু ধৰণৰ পৰিৱর্তন ভোগ কৰে, যেনে — দেহগত, মানসিক, পৰিস্থিতিগত, পৰিৱেশগত, সাংস্কৃতিক আদি। কিন্তু প্রধান প্রশ্নটো হৈছে — "এই সকলো পৰিৱর্তনৰ মাজতো ব্যক্তিক একে কৰি ৰাখে এনে বস্তুটো কি?" এই প্রশ্নটোৰ পটভূমিত এটা পূর্ব-ধাৰণা আছে যে পৰিৱর্তন আৰু সমানতা একেলগে নাযায়। এইবোৰে বিৰোধিতা কৰে। যদি ই একে হ'ব পাৰে, তেন্তে আমি পৰিচয় অস্বীকাৰ কৰিব লাগিব। হিউমে বিশ্বাস কৰে যে আমাৰ সকলো প্রত্যয় পৰিৱর্তনশীল আৰু ক্ষণস্থায়ী। ইয়াৰ মাজত কোনো সংযোগ নাই। সেয়া হৈছে — ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ প্রশ্নটো এক বাস্তৱ প্রশ্ন নহয়। হিউমে কৈছে যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় এক বাস্তৱ বস্তু নহয়। তেওঁৰ মতে, কোনো ব্যক্তি নিজৰ জীৱনৰ সম্পূর্ণ সময়ছোৱাত একে ব্যক্তি হৈ নাথাকে। যেতিয়া পৰিৱর্তন চলি থাকে, তেতিয়া তেওঁ একে ব্যক্তি নহয়। পৰিৱর্তন এনেকুৱা দ্রুত গতিত ঘটে যে প্রতিটো মুহূর্ততে আমি পৰিৱর্তিত হৈ আছোঁ। মই প্রতিটো মুহূর্ততে পৰিৱর্তিত হৈ আছোঁ, সেয়া মই আগৰ মানুহ নহয়। হিউমে কৈছে যে বাস্তৱতে কোনো পৰিচয় নাই। প্রত্যয়সমূহ ৰে'লগাড়ীৰ বগিৰ দৰে আহে, ইমান দ্রুত যে আমি ভাবো এইটোয়ে সম্পূর্ণ জীৱন। কেৱল এইটো পার্থক্য যে ৰে'লগাড়ীৰ বগিসমূহ একে লগত সংযুক্ত থাকে। কিন্তু প্রত্যয়সমূহ সংযুক্ত নহয়। ইহঁত স্বাধীন। এই প্রত্যয়সমূহৰ মাথোঁ এটা কল্পনা। সেইবাবে ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ ধাৰণা এটা কল্পনা। perceptions (প্রত্যক্ষ) সমূহৰ মাজতো কোনো সংযোগ নাই। আমি যি কিছু দেখি, সেইবোৰ সকলো perception (প্রত্যক্ষ)।প্রত'ক্ষৰ বাহিৰে কোনো "অনুভৱ কৰা ব্যক্তি" নাই আৰু "অনুভূত বস্তু" নাই। কিন্তু হিউমৰ অৱস্থান অদ্ভুত। তেওঁ কৈছে, "মই কিছু ধাৰণাৰ এটা সমষ্টিহে।" হিউমে প্রশ্ন কৰে — অনুভূতিৰ বাহিৰে কি আছে? তেওঁ কোনো উত্তৰ নিদিয়ে। কেৱল প্রত্যক্ষ বাস্তৱ, সেইবাবে ব্যক্তি মানে প্রত্যক্ষ ৰ এটা সমষ্টি। হিউমৰ অৱস্থান হৈছে একান্তবাদী (solipsist)। এইটো হিউমৰ দর্শনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। কল্পনা মানে হৈছে কল্পিত বস্তু। হিউমে কৈছে যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় এটা বাস্তৱ ধাৰণা নহয়। এইটো কল্পনা। এইটো মিছা দেখা, কল্পনা বা কাহিনী। হিউমে "imagination" বা "fiction" শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে, কিন্তু কেতিয়াও "illusion" (ভ্রান্তি) শব্দ ব্যৱহাৰ নকৰে। "illusion" আৰু "imagination" বা "fiction" ৰ মাজত কি পার্থক্য? "illusion" শব্দটো ভাববাদী দার্শনিকসকলে ব্যৱহাৰ কৰে। ভ্রান্তিৰ ক্ষেত্রত আমি নিষ্ক্রিয় দর্শক। আমি যেতিয়া দড়ি চাপৰূপে দেখি, সেইটো ভ্রান্তিৰ ঘটনা। কিন্তু কল্পনা ইয়াৰ পৰা ভিন্ন। কল্পনাৰ ক্ষেত্রত

বস্তুসমূহ বাস্তৱৰ নিৰ্ভুল প্ৰতিনিধিত্ব নহয়। হিউমৰ মতে, ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ ধাৰণা এটা কল্পনা। এইটো বাস্তৱ নহয়। নাটক, উপন্যাস, গল্পবোৰ কল্পনা কাৰণ সেইবোৰ কল্পনাৰে সৃষ্টি। কিন্তু ইতিহাস কল্পনা নহয়। হিউমে এইটো সিদ্ধান্ত নিদিলে যে পৃথিৱী কল্পনা। যদিও হিউম নিজৰ সিদ্ধান্তত সন্তুষ্ট নাছিল।তেওঁ লিখা দুখন গুৰুত্বপূৰ্ণ কিতাপ —

1. A Treatise of Human Nature
2. An Enquiry Concerning Human Understanding

হিউমে দ্বিতীয়খন কিতাপ প্ৰথমখনৰ স্থানত প্ৰতিস্থাপন কৰিলে। হিউম আত্ম-সমালোচনামূলক। তেওঁ নিজৰ আগৰ কোৱা কথাত সন্তুষ্ট নাছিল (ব্যক্তিত্ব পৰিচয় হৈছে কল্পনা)। তেওঁ নিজৰ অৱস্থাৰ সন্দেহ কৰিলে। তেওঁ কৈছে, সিদ্ধান্তটো সঠিক নহয়। তেওঁ এইটোও কৈছে যে কিদৰে শুদ্ধ কৰিব জানে নে নাই। প্ৰথমখন কিতাপৰ সংযোজনত তেওঁ এইটো উল্লেখ কৰে যে তেওঁ নিজৰ সিদ্ধান্ত লৈ এটা দ্বন্দ্বৰ মাজত আছে। হিউমে কৈছে, তেওঁৰ জ্ঞান অনুসৰি তেওঁ কোনো ভুল নকৰে। তেওঁ কৈছে, তেওঁৰ সিদ্ধান্ত চূড়ান্ত নহয়। তেওঁ নিজৰ পৰা সন্তোষজনক উত্তৰ পোৱা নাছিল। সেইবাবে তেওঁ দ্বিতীয়খন কিতাপৰ পৰা ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ ধাৰণা আঁতৰাই পেলালে। হিউমে এই পূৰ্বধাৰণাৰে আৰম্ভ কৰিলে যে পৰিৱৰ্তন আৰু পৰিচয় একেলগে নহয়। যদি পৰিচয় থাকে তেন্তে কোনো পৰিৱৰ্তন নাই। কোৱা হৈছে যে এটা স্থায়ী সত্তা আছে যি আত্ম বুলি কোৱা হয়, যি পৰিৱৰ্তনৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। কিন্তু হিউমে আত্মৰ ধাৰণাক অস্বীকাৰ কৰে। সেইবাবে তেওঁ ব্যক্তিত্ব পৰিচয়কো অস্বীকাৰ কৰে। যদি এটা আত্ম থাকিলে আমি ব্যক্তিত্ব পৰিচয় বুজি পোৱা যায়। তেওঁ ভুল কৰিছিল যেতিয়া তেওঁ এই পূৰ্বধাৰণাৰে আৰম্ভ কৰিছিল যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় আৰু পৰিৱৰ্তন একেলগে যাব নোৱাৰে। হিউমে লক্ষ্য কৰা নাছিল যে, ব্যক্তিত্ব পৰিচয় বুজিবলৈ এটা স্থায়ী আত্মৰ প্ৰয়োজন নাই। সময় হৈছে পৰিৱৰ্তনৰ সৈতে একে। পৰিৱৰ্তন নোহোৱাকৈ সময় চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰি।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ১: আত্ম-জ্ঞান বুলিলে আপুনি কি বুজে ?

.....

প্ৰশ্ন ২: ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ দুটা মুখ্য মানদণ্ড কি কি ?

.....

প্ৰশ্ন ৩: হিউমৰ ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ অৱস্থান কি একান্তবাদিত অন্তৰ্গত? যদি হয়, কিয়?

.....

১১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- "আত্ম-জ্ঞান" বুলিলে অৰ্থ হৈছে নিজৰ অনুভূতি, চিন্তা, বিশ্বাস আৰু আন মানসিক অৱস্থাৰ জ্ঞান। আত্মক কিছু অভ্যন্তৰীণ অস্তিত্বৰ ৰূপত বুজা হয়।
- মুখ্যভাৱে ব্যক্তিত্বৰ দুটা গ্ৰহণযোগ্য মানদণ্ড আছে। এটা দৃষ্টিভংগত, ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ মানদণ্ড হৈছে মানসিক আৰু আনটো দৃষ্টিভংগত দেহগত পৰিচয়ক মুখ্য মানদণ্ড হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়।
- লকেই প্ৰথমবাৰ আধুনিক দৰ্শনত কৈছিল যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ মানদণ্ড হৈছে মানসিক।
- থমাচ ৰিড, বার্নার্ড উইলিয়ামছ আদি দার্শনিকসকলে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় দেহগত পৰিচয়ৰ আধাৰত বুজাব চেষ্টা কৰিছিল।
- বার্নার্ড উইলিয়ামছ আৰু থমাচ ৰিডে মানসিক মানদণ্ডৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান যুক্তি আগবঢ়াইছিল আৰু কৈছিল যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় দেহৰ স্থায়িত্বৰ বাহিৰে আন কিবা হ'বই নোৱাৰে।
- হিউমৰ মতে— (ক) জ্ঞান আহে অভিজ্ঞতাৰ পৰা, (খ) অভিজ্ঞতাৰ দুটা উৎস আছে — আইডিয়া (ধাৰণা) আৰু ইম্প্ৰেছন (প্ৰত্যয়), (গ) প্ৰত্যয় ক্ষণস্থায়ী, বিচ্ছিন্ন, স্বতন্ত্ৰ আৰু পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক, (ঘ) আত্মক এটা পদাৰ্থ হিচাপে সংজ্ঞা দিয়া যায়।
- হিউমৰ অৱস্থান হৈছে একান্তবাদী।
- হিউম আত্ম-সমালোচনামূলক। তেওঁ নিজৰ প্ৰথমখন কিতাপত (ব্যক্তিত্ব পৰিচয় হৈছে কল্পনা) যি কথা কৈছিল তাত সন্তুষ্ট নহ'ল। তেওঁ নিজৰ অৱস্থান সন্দেহ কৰিছিল।

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

১. পেৰী, জন। Personal Identity

২. ষ্ট্ৰৱচন। Locke on Personal Identity 1959

৩. ষ্টেৰেট, এছ.জি। Locke, Memory and Personal Identity

৪. লক, জন। An Essay Concerning Human Understanding, খণ্ড ১-৩

৫. উইলিয়ামছ, বাৰ্(৫) উইলিয়ামছ, বার্নার্ড। Bodily Continuity and Personal Identity, Analysis, 1960 (লেখ)

৬. Personal Identity (Stanford Encyclopedia)

১১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: আত্ম-জ্ঞান বুলিলে আমি বুজোঁ — নিজৰ অনুভূতি, চিন্তা, বিশ্বাস আৰু আন মানসিক অৱস্থাৰ জ্ঞান।

উত্তৰ ২: ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ দুটা মুখ্য মানদণ্ড হৈছে— ১. মানসিক মানদণ্ড ২. দেহগত মানদণ্ড।

উত্তৰ ৩: হয়, হিউমৰ অৱস্থান একান্তবাদী। কাৰণ তেওঁ কৈছিল, "মই মাথোঁ কিছুমান প্রত্যক্ষ (অনুভূতি)-ৰ এটা সমষ্টি।" কেৱল নিজৰ অনুভূতিহে বাস্তৱ, সেইবাবে ব্যক্তি হৈছে প্রত্যক্ষহে ৰ সমষ্টি।

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. সেই দার্শনিকজনৰ নাম লিখা যিয়ে কৈছিল যে ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ মানদণ্ড হৈছে মানসিক।

প্রশ্ন ২."Personal Identity and Individuation" প্রবন্ধখনৰ লেখকৰ নাম কি?

প্রশ্ন ৩."An Essay Concerning Human Understanding" কিতাপখনৰ লেখক কোন?

প্রশ্ন ৪. হিউমে লিখা দুখন কিতাপৰ নাম লিখক।

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্রশ্ন ১. মানসিক মানদণ্ডৰ অর্থ কি?

প্রশ্ন ২. দেহগত মানদণ্ডৰ অর্থ কি?

প্রশ্ন ৩. হিউমক কিয় আত্ম-সমালোচনামূলক বুলি কোৱা হয়?

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্রশ্ন ১. লকৰ ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ অৱস্থান বাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২। বার্নার্ড উইলিয়ামছৰ দেহগত মানদণ্ড সম্পর্কীয় অৱস্থান বাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। হিউমৰ ব্যক্তিত্ব পৰিচয় সম্পৰ্কীয় ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪। লকৰ ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ মতবাদৰ সমালোচনা লিখক।

*****

অধ্যায় ১২: অন্য মনৰ জ্ঞানৰ সমস্যা

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পৰিচয়

১২.৩ সদৃশ্যৰ যুক্তি

১২.৪ দার্শনিক আচৰণবাদ

১২.৫ উইটজেনষ্টেইনৰ ভাষাগত যুক্তি

১২.৬ মানদণ্ডমূলক যুক্তি

১২.৭ অতিৰিক্ত কিছুমান মন্তব্য

১২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

১২.৯ অধিক জানিবলৈ

১২.১০ অগ্রগতি খতিয়ান

১২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- অন্য মনৰ জ্ঞানৰ দার্শনিক সমস্যা কি, তাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ।
- দার্শনিকসকলে উত্থাপন কৰা এই সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে প্রদান কৰা বিভিন্ন যুক্তিসমূহ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ।
- এই যুক্তিসমূহে সমস্যাটো পাৰ হ'ব পাৰে নে নাই, তাৰ সমালোচনামূলক আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১২.২ পৰিচয়ঃ

এই অধ্যায়টোত আমি দার্শনিক সমস্যাটো আলোচনা কৰিম যাক "অন্য মনৰ সমস্যা" বুলি কোৱা হয়। এইটো আধুনিক জ্ঞানতত্ত্বৰ এখন ধ্রুপদী সমস্যা। সাধাৰণ বুজাবুজিত, অন্যজনৰ মনৰ অস্তিত্ব কোনো

চিন্তাৰ বিষয় নহয়। মানুহৰ সমাজত বাস কৰি আমি এইটো কথা সহজেই এটা সাধাৰণ সত্য হিচাপে গ্রহণ কৰোঁ আনৰ সৈতে যোগাযোগ ৰক্ষা কৰাৰ সময়ত। কিন্তু দার্শনিকৰ এটা শাখা — সংশয়বাদীসকলে — এনে জ্ঞানৰ নিশ্চিততাক প্রশ্ন কৰে। তেওঁলোকে এনে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাকেই প্রশ্ন কৰে যিয়ে আমাক আন মানুহবোৰৰো আমাৰ দৰে আভ্যন্তৰীণ জীৱন আছে বুলি বিশ্বাস কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। এই সমস্যাটোৰ মূল দেকার্টৰ দার্শনিক ধাৰণাত নিহিত। দেকার্টে মন আৰু দেহৰ মাজত ভেদৰেখা অংকন কৰিছিল। পদ্ধতিগত সংশয়ৰ প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে ডেকার্টে "কগিটো" লৈ উপনীত হয় যিটো এটা একান্ত চেতনাৰ ৰূপ। তাৰপাছত তেওঁ দাবী কৰে যে মনৰ বা মানসিক চেতনাৰ মূল হৈছে চিন্তা আৰু এইটো দেহৰ বা ভৌতিক অস্তিত্বৰ পৰা পৃথক, যাৰ মূল গুণ হৈছে "প্রসাৰণ" (extension)। এই দুয়োটা পদার্থৰ মাজত আন্তঃক্রিয়া স্থাপন কৰিবলৈ তেওঁ ঈশ্বৰক আগবঢ়ায়, যিয়ে এই দুটাৰ মাজত এক সঁজুলি হিচাপে কার্য কৰে। দেকার্টৰ মতবাদৰ অর্থ হৈছে— প্রত্যেকৰে নিজৰ এটা মন থাকে আৰু কেৱল তেওঁহে নিজৰ মানসিক অৱস্থাৰ প্রৱেশাধিকার ৰাখে। এইটো সর্বসাধাৰণৰ বাবে নিষিদ্ধ। এই পটভূমিত একান্তবাদ (solipsism) উদ্ভৱ হয় আৰু সংশয়বাদীসকলে অন্য মনৰ অস্তিত্ব সন্দেহ কৰে, যাৰ ফলত এইটো এটা জ্ঞানতাত্ত্বিক সমস্যা ৰূপে গঢ় লৈ উঠে।

এই সমস্যাটো তলৰ প্রশ্নসমূহৰ জৰিয়তে ৰূপায়িত কৰিব পাৰি—

(ক) আমি কেনেকৈ জানো যে আন ব্যক্তিসকলৰ চিন্তা বা অনুভূতি থাকে ?

(খ) আন ব্যক্তিসকলৰ চিন্তা আৰু অনুভূতি আছে বুলি বিশ্বাস কৰাটো কেনেদৰে ন্যায়সঙ্গত ?

(গ) আন ব্যক্তিসকলৰো আমাৰ দৰে মানসিক জীৱন আছে বুলি আমি যি বিশ্বাস কৰোঁ, তাৰ আধাৰটো কি ?

এই সমস্যাটো হৈছে— "আমি আন লোকৰো নিজৰ দৰে মন আছে" বুলি বিশ্বাস কৰাৰ ন্যায়সঙ্গততা। অন্য মনৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক সমস্যা মূলত নির্ভৰ কৰে— "নিজৰ মানসিক অৱস্থাৰ প্রৱেশাধিকাৰৰ সৈতে আনৰ মানসিক অৱস্থাৰ প্রৱেশাধিকাৰৰ মাজত থকা মৌলিক পার্থক্য"ৰ ওপৰত। আমি সদায় নিজৰ মানসিক অৱস্থাৰ বিষয়ে নিশ্চিত, যেনে— "মই ব্যথাত আছোঁ", "মই বিষন্ন", "মই সুখী" আদি। আমি আমাৰ মানসিক অৱস্থাৰ বিষয়ে পোনপটীয়াকৈ জানো। আমি সেইবোৰ অনুভৱ কৰোঁ। কিন্তু, আনৰ মানসিক অৱস্থাৰ এনে পোনপটীয়া জ্ঞান সম্ভৱ নহয়। আমি কেতিয়াও জানিব নোৱাৰো যে আন ব্যক্তি কিমান ব্যথাত আছে বা কিমান আনন্দত আছে। সমস্যা হৈছে— পোনপটীয়াকৈ জানিব পৰা আৰু পোনপটীয়াকৈ জানিব নোৱাৰা বস্তুৰ মাজত। যদিও এইটো জানিব নোৱাৰাৰ অর্থ অজ্ঞতা নহয়, এইটোৱে কেৱল পোনপটীয়া জ্ঞানৰ অভাৱক সূচিত কৰে। সেইকাৰণে, অন্য মনৰ জ্ঞানক সমর্থন কৰা যুক্তিসমূহে আনৰ মানসিক জীৱনৰ পৰোক্ষ জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাক সহায় হিচাপে লয়। এই ক্ষেত্রত আমি আন এটা দৃষ্টিৰ কথাও মনত ৰাখিব পাৰোঁ— আধুনিক দার্শনিক বিশ্লেষণত আমি আন এক সমস্যা পাইছোঁ যিটো অন্য মনৰ সমস্যাৰ সৈতে যথেষ্ট সদৃশ, যাক "আন ব্যক্তি" (the Other)-ৰ সমস্যা বুলি

কোৱা হয়। ইয়াক "আন্তঃচেতনাতাৰ সমস্যা" (problem of intersubjectivity) হিচাপে জানিব পাৰি। কেতিয়াবা এই দুটা সমস্যা একে ধৰণৰ যুক্তিৰ সহায়ত আলোচনা কৰা হয় আৰু তেওঁলোকৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ গিলি পেলোৱা হয়। কিন্তু, এই পাৰ্থক্যবোৰ উপেক্ষা কৰা উচিত নহয়। যেতিয়া এটা সমস্যাক জ্ঞানতাত্ত্বিক বুলি ব্যাখ্যা কৰা হয়— মানে আন মনৰ অস্তিত্বৰ ওপৰত আমাৰ জ্ঞানক লৈ সংশ্লিষ্ট, তেতিয়া আনটো দিশক অস্তিত্বতাত্ত্বিক (ontological) বুলি কোৱা হয়— মানে আমাৰ আনৰ সৈতে সম্পৰ্কৰ মৌলিক দিশ হিচাপে আন্তঃচেতনাতাৰ বিষয়টো লৈ। "অন্য মন" আৰু "আন্তঃচেতনতা"ৰ সমস্যাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ইমান সূক্ষ্ম যে কেতিয়াবা কিছুমান আলোচনাত এই দুয়োটা একে হৈ পৰে। তথাপিও অস্তিত্বতাত্ত্বিক দিশটো বিশেষকৈ phenomenologist সকলৰ দ্বাৰা আলোচিত হৈছে আৰু জ্ঞানতাত্ত্বিক দিশটো বিশ্লেষণধৰ্মী দাৰ্শনিকসকলৰ আলোচনাত বহলভাৱে দেখা যায়। বিশ্লেষণধৰ্মী দাৰ্শনিকসকলে "অন্য মনৰ সমস্যা"ৰ বহুত তাত্ত্বিক সমাধান আগবঢ়াইছে। আমি তলত সেইবোৰৰ সমালোচনামূলক পৰ্যালোচনাৰে আলোচনা কৰিম।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১: দার্শনিকত কোন ধাৰাটোৱে অন্য মনৰ সমস্যাৰ সমাধান আগবঢ়াবলৈ কেন্দ্রীভূত হয়?

.....

প্রশ্ন ২: কোনজন দার্শনিক "একান্তবাদ" আৰু "দ্বৈতবাদ" ৰ সমর্থক হিচাপে পৰিচিত?

.....

১২.৩ অনুপমতাৰ যুক্তি (Argument from Analogy)

অন্য মনৰ সমস্যাৰ ক্ষেত্রত আটাইতকৈ প্রচলিত আৰু পুৰণি যুক্তিটো হৈছে অনুপমতাৰ যুক্তি। সংশয়বাদীসকলে তুলি ধৰা অন্য মনৰ অস্তিত্বৰ যুক্তিকতাৰ সমস্যাই বিশ্লেষণধৰ্মী দাৰ্শনিকসকলৰ আগ্রহ আকর্ষণ কৰে, যিয়ে নির্দিষ্ট পর্যবেক্ষণৰ আধাৰত এক ধৰণৰ অনুমানৰ জৰিয়তে সমস্যাটোৰ এক সমাধান আগবঢ়ায়। এই যুক্তিটোৱে দাবী কৰে যে, সমান পৰিস্থিতিত অন্য ব্যক্তিসকলৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে মোৰ ব্যৱহাৰৰ সাদৃশ্য পর্যবেক্ষণ কৰি আমি অন্য মনৰ যৌক্তিক জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰো। যুক্তিটো এনেদৰে আগবঢ়ে—মই দেখো যে, অন্যৰ দেহটো মোৰ দেহৰ দৰে। লগতে মই মোৰ যিকোনো অনুভৱৰ সৈতে তাৰ অভিব্যক্তিৰ মিল দেখা পাওঁ। মই অন্যতেও একে ধৰণৰ অভিব্যক্তি লক্ষ্য কৰোঁ আৰু অনুমান কৰোঁ যে, তেওঁলোকৰ দেহৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে মনৰ অৱস্থাৰ একে ধৰণৰ সংযোগ আছে। সেয়ে,

তেওঁলোকৰ দেহৰ প্ৰচলিত ব্যৱহাৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰি মই তেওঁলোকৰ মনৰ অস্তিত্ব অনুমান কৰোঁ। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া মোৰ বিষ হয়, মই কান্দো। একেদৰে, আন এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এনে কৰিলে মই অনুমান কৰোঁ যে, তেওঁও বিষত আছে। এই যুক্তিটোক বিভিন্ন দাৰ্শনিকসকলে অন্য মনৰ সমস্যাৰ এক প্ৰামাণ্য সমাধান হিচাপে সমৰ্থন কৰিছে। ডব্লিউ. টি. ষ্টেচে কয় যে, অন্য মনৰ প্ৰতি আমাৰ বিশ্বাস সম্পূৰ্ণৰূপে দেহৰ ব্যৱহাৰৰ অনুপমতাৰ যুক্তিত নিৰ্ভৰ কৰে। তেওঁ দাবী কৰে যে, এই যুক্তি কেৱল কল্পনাত গঠন নহয়, বৰঞ্চ অন্য মনৰ প্ৰতি আমাৰ বিশ্বাসৰ এক যুক্তিসংগত প্ৰমাণ। এই যুক্তিটো বিভিন্ন দাৰ্শনিক যেনে—এইচ. এইচ. প্ৰিচ্চ, লেজাৰ উড, ষ্টুৱাৰ্ট হেম্পশায়াৰ আৰু এ. জে. আয়াৰৰ দ্বাৰা বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা সমৰ্থিত হৈছে। যাহওক, সমালোচক মেলকামৰ দৰে দাৰ্শনিকসকলে এই যুক্তিটোৰ সীমাবদ্ধতা প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁলোক কৈছে যে, এই যুক্তিটো এক আগমনাত্মক যুক্তি হোৱাৰ বাবে এইটো একেটা ঘটনা—অৰ্থাৎ, ময়েই—ৰ ওপৰত আধাৰিত হোৱাত ই যথাযথভাৱে অন্য মনৰ অস্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম নহয়। এই দৃষ্টিকোণ আয়াৰে এক নতুন ৰূপত উপস্থাপন কৰি নিষ্ক্ৰিয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। আয়াৰ দাবী কৰে যে, আমি আমাৰ একাধিক ব্যৱহাৰ আৰু সেইবোৰৰ মানসিক অৱস্থাৰ সৈতে সংযোগৰ দৃষ্টান্ত দিব পাৰো। আমি দেখো যে, আমাৰ বিভিন্ন দেহৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে মানসিক অৱস্থাৰ একোটা সম্পৰ্ক আছে। সেয়ে, এইটো যদি মোৰ ক্ষেত্ৰত সত্য হয়, তেন্তে আমি অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰো যে, অন্যৰ ব্যৱহাৰবোৰো তেওঁলোকৰ অন্তৰ্নিহিত মানসিক অৱস্থাৰ দ্বাৰা উদ্ভূত হৈছে, আৰু সেইদৰে অন্য মনৰ অস্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠা হয়। কিন্তু, এই ধৰণৰ পুনৰ গঠন কৰা যুক্তিটোও সমালোচনাৰ পৰা ৰক্ষা পোৱা নাই। সমালোচকসকলে কৈছে যে, অন্যৰ ব্যৱহাৰ হয়তো তেওঁলোকৰ মানসিক অৱস্থাৰ দ্বাৰা নহয়, বৰঞ্চ কেৱল মগজুৰ অৱস্থাৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হ'ব পাৰে, যি আকৌ দেহৰ এটা অংশ। লগতে, সমালোচকসকলে এইটোও কৈছে যে, "তুমি বিষত আছা" এই ধৰণৰ বক্তব্য মই সত্য বা মিছা বুলি নিশ্চিত কৰিব নোৱাৰোঁ। সেইকাৰণে, অনুপমতাৰ যুক্তি ধ্বংস হয়, কাৰণ ইয়াৰ উপসংহাৰটো স্বাধীনভাৱে নিৰিক্ষণ নহয়। মেক্সশিলাৰে এই যুক্তিটোক সমালোচনা কৰি কৈছে যে, এই যুক্তিটোৱে আত্ম-অভিজ্ঞতাৰ সমস্যাটো হ্ৰাস কৰিছে আৰু অন্যক জানিবলৈ যি কঠিনতা থাকে, তাক অধিক কৰি দেখুৱাইছে। তেওঁ দাবী কৰে যে, আনৰ সৈতে মুখামুখি হোৱাৰ সময়ত আমি কেৱল এটা দেহ বা এটা মন দেখা নাপাওঁ, বৰঞ্চ সম্পূৰ্ণ ৰূপত আনজনক অনুভৱ কৰোঁ। সেয়ে, যদিও এই যুক্তিটোৱে অন্য মনৰ সমস্যাৰ এক পৰিপূৰ্ণ সমাধান আগবঢ়াব নোৱাৰে, তথাপি এইটো অন্যৰ অস্তিত্বত বিশ্বাস ৰাখিবলৈ এক যুক্তিসংগত আধাৰ আগবঢ়ায় আৰু সেইদৰে দেকার্টৰ পৃথক 'মই'ৰ ভাবনাৰ প্ৰতিবাদ কৰে।

১২.৪ দাৰ্শনিক আচৰণবাদ (Philosophical Behaviourism)

অন্য মনৰ অস্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে যি পৰোক্ষ পন্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছে, তাৰ বিপৰীতে কিছু দাৰ্শনিকে এইটো দাবী কৰিছে যে, এইটো পোনপটীয়াকৈয়ে জনা সম্ভব। এইবোৰ যুক্তি অনুপমতাৰ যুক্তিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে আগবঢ়োৱা হৈছে। দাৰ্শনিক আচৰণবাদ তেনে এটা প্ৰতিক্ৰিয়া। গিলবাৰ্ট ৰাইল এই যুক্তিৰ এগৰাকী মুখ্য প্ৰবক্তা। দেকাৰ্টৰ মন-দেহ দ্বৈতবাদক খণ্ডন কৰি ৰাইল কৈছে যে, সকলো মানসিক ক্ৰিয়াই আচৰণৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ পায় আৰু এই আচৰণ সকলোৰে বাবে উপলব্ধ আৰু পৰীক্ষণ। সেই বাবে আন মানুহৰ অন্তৰ্নিহিত মানসিক অৱস্থাৰ বিষয়ে অনুমান কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। অন্য মনৰ জ্ঞান, দৃষ্টিগোচৰ আচৰণৰ পৰা অদৃশ্য মানসিক অৱস্থালৈ যোৱাৰ পন্থা নহয়। মানসিক অৱস্থাসকল আচৰণৰ সৈতে সম্পূৰ্ণ ৰূপে মিলিত। যদিও অনুপমতাৰ যুক্তিও আচৰণৰ পৰ্যবেক্ষণৰ ওপৰত আধাৰিত, আচৰণবাদৰ মাজত পাৰ্থক্যটো এই যে, ইয়াত কোনো মানসিক অৱস্থাৰ অনুমান কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। এই তত্বটোত আচৰণ আৰু মানসিক অৱস্থাক যুক্তিগতভাৱে সমান বুলি ধৰা হৈছে। কিন্তু, সমালোচকসকলে এই যুক্তিতোত গুৰুত্বপূৰ্ণ সীমাবদ্ধতা আঙুলিয়াইছে। তেওঁলোক কৈছে যে, কোনো আচৰণেই শতভাগ নিশ্চয়তাৰ সৈতে এইটো প্ৰমাণ নকৰিব পাৰে যে, মই বিষত আছোঁ। প্ৰথম ব্যক্তি মানসিক বক্তব্যসমূহ কেৱল আচৰণৰ জৰিয়তে ধৰা নাযায়। কাৰণ, যেতিয়া মই কওঁ যে "মই গভীৰ বিষত আছোঁ", মই এইটো মোৰ আচৰণ চাই কোৱা নাই। যি অনুভৱ কৰোঁ আৰু যি আচৰণ কৰোঁ সেয়া একে নহয়। এই একে কথা আনৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। সেয়ে, আচৰণবাদেৰ জৰিয়তে অন্য মনৰ সমস্যাৰ সমাধান যুক্তিগতভাৱে সম্ভৱ নহয়।

১২.৫উইটজেনষ্টেইনৰ ভাষাগত যুক্তি (Wittgenstein's Linguistic Argument)

উইটজেনষ্টেইনে অন্য মনৰ সমস্যাৰ সমাধান ভাষাগত বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে আগবঢ়ায়। তেওঁ এইটো যুক্তি ব্যক্তিগত ভাষাৰ সমৰ্থকসকলৰ বিপৰীতে আগবঢ়ায়। এই ভাষাবিদসকলে দাবী কৰে যে, মানসিক অৱস্থা মূলতঃ ব্যক্তিগত আৰু সেয়া আনৰ বাবে জানিবলৈ অযোগ্য। তেওঁলোকে কৈছে যে, কেৱল মই জানো যে, মই বিষত আছোঁ; আনলোকে কেৱল অনুমান কৰিব পাৰে, জানিব নোৱাৰে। উইটজেনষ্টেইনে এই 'জ্ঞানগত গোপনীয়তা'ৰ মতবাদক সমালোচনা কৰি কৈছে যে, কোনো ব্যক্তিগত ভাষা নাই। তেওঁ তেওঁৰ গ্ৰন্থ Philosophical Investigations-ত দাবী কৰিছে যে, ভাষা সদায় আনৰ সৈতে মিলি বিকাশ হয়, এটা আন্তঃসামাজিক সমাজত বাস কৰি। একাকাৰ হৈ ভাষা বিকাশ কৰা সম্ভৱ নহয়। সেইকাৰণে, যেতিয়া মই মোৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা শব্দৰে প্ৰকাশ কৰোঁ, তেতিয়া সেইটো এক গণ্য ভাষা হৈ পৰে। যদি কোৱা হয় যে, "অন্তৰ্নিহিত বস্তু" আমাৰ পৰা লুকাই থাকে আৰু জানিব নোৱাৰি, তেন্তে একে যুক্তি

ভবিষ্যতৰ ক্ষেত্রতো প্রযোজ্য হ'ব লাগে। কিন্তু, জ্যোতির্বিজ্ঞানীসকলে অনুমান নহয়, নিশ্চিতভাৱে কয় কেতিয়া গ্রহণ হ'ব। সেইদৰে এই ধৰণৰ দাবী অযৌক্তিক। তেওঁ দাবী কৰে যে, প্রথম ব্যক্তি অনুভৱমূলক বাক্য আৰু অনুভূতিৰ প্রাকৃতিক অভিব্যক্তিৰ মাজত সাদৃশ্য আছে। যেতিয়া মই কওঁ "মই বিষত আছোঁ", সেইটোয়ে বিষৰ অভিব্যক্তি। একে ধৰণে আনৰ ক্ষেত্রতো এইটো প্রযোজ্য। এই দৃষ্টিভংগত 'মই'ৰ বিশেষ অধিকার আৰু বোধৰ ধাৰণা হৈছে এক আত্মকেন্দ্রিক মতবাদ (solipsism)। কোনো ব্যক্তিগত ভাষা নাই। সেইকাৰণে, মানসিক অৱস্থা ভাষাৰ মাধ্যমেৰে ব্যক্ত হোৱাৰ বাবে, আমি আনৰ মনৰ অৱস্থাবোৰ জানিব পাৰো। আমাৰ দৈনন্দিন যোগাযোগত আন মানুহে 'মন থকা' বিষয়টো ঠিক তেনেই সত্য যেনে তেওঁলোক 'জীৱিত' থাকিব। আমি কোনো চিন্তন প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে এই বিশ্বাসলৈ নাযাওঁ। সেয়া মানব স্বভাৱৰ এটা অংগ। কোনো প্রমাণ বা অনুমানৰ প্রয়োজন নাই। উইটজেনষ্টেইনে মন আৰু দেহৰ মাজত কোনো দ্বৈতবাদ স্বীকাৰ নকৰে আৰু কৈছে যে, আমি দেহৰ অভিব্যক্তিতেই মনটো অনুভৱ কৰোঁ। ৰঙা মুখ আৰু ডাঠ চকু দেখি আমি ক্রোধ অনুভৱ কৰোঁ। অষ্টিনেও একে ধৰণৰ দৃষ্টিভংগী গ্রহণ কৰে। ক্রুদ্ধ চেহেৰা আৰু আচৰণ কেৱল ক্রোধৰ লক্ষণ নহয়, সেয়া ক্রোধ প্রকাশ কৰাৰ উপায়।

১২.৬ মানদণ্ড ভিত্তিক তত্ব (The Criteriological Theory)

যি কি হওক, পি. এফ. ষ্ট্রৱ'চনে উইটজেনষ্টেইনৰ দৃষ্টিভংগীৰ সৈতে একমত নহয় আৰু দাবী কৰে যে, উইটজেনষ্টেইনে অন্তর্নিহিত ক্ষেত্রৰ ওপৰত এক প্রবল পক্ষপাতিত্ব দেখুৱাইছে। এজন ব্যক্তিৰ অন্তৰ জীৱনক অগ্রাহ্য কৰা নাযায়। মানসিক জীৱনৰ আত্ম-অর্পণ আৰু আনৰ দ্বাৰা অর্পণৰ মাজত সদায় এক পার্থক্য থাকে। ব্যক্তি সংজ্ঞা প্রদান কৰাৰ ক্ষেত্রত ষ্ট্রৱ'চনে দাবী কৰে যে, M-প্রেডিকেট আৰু P-প্রেডিকেট উভয়েই একে বিষয়ৰ ওপৰত আৰোপ হ'ব লাগে। য'ত M-প্রেডিকেট বস্তুগত দেহৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়, P-প্রেডিকেট এজন ব্যক্তিৰ ওপৰত অর্থাৎ মানসিক আৰু শাৰীৰিক অৱস্থা থকা বিষয়ৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়। ইয়াৰ উপৰিও ষ্ট্রৱ'চনে গুৰুত্বপূর্ণভাৱে দাবী কৰিছে যে, যিসময়ত আমি মানসিক অৱস্থাসমূহ আমাৰ ওপৰত আৰোপ কৰোঁ, একে চর্তবোৰে আনৰ ওপৰত মানসিক অৱস্থা আৰোপ কৰাৰ ক্ষেত্রতো কার্য কৰে। P-প্রেডিকেটৰ প্রথম ব্যক্তি ব্যৱহাৰৰ বাবে যি প্রয়োজনীয় চর্ত আছে, সেইটোতেই তাৰ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় ব্যক্তি ব্যৱহাৰো নির্ভৰ কৰে। সেইদৰে, অন্য মনৰ জ্ঞানৰ সমস্যা বিশেষ কোনো গুৰুত্বৰ নহয়। যাহওক, ষ্ট্রৱ'চনে পুনৰ P-প্রেডিকেট অন্যৰ ওপৰত আৰোপ কৰাৰ ক্ষেত্রত দেহৰ আচৰণৰ মানদণ্ডৰ গুৰুত্ব উদঙাইছে। ষ্ট্রৱ'চনৰ মতে, অন্য মানসিক অৱস্থা আৰোপ কৰাটো কেৱল দেহৰ আচৰণৰ আধাৰতেই সম্ভৱ। এইদৰে জন প'লক পর্যবেক্ষণ কৰে যে, ষ্ট্রৱ'চনৰ তত্বটো

আকৌ বিকল্প হিচাপে অনুপমতাৰ যুক্তিলৈ ঘূৰি আহে। যদিও অনুপমতাৰ যুক্তিয়ে দেহৰ মানদণ্ডক এটা আকস্মিক আধাৰ হিচাপে গণ্য কৰে, ষ্ট্ৰ'চনে তাক এটা যুক্তিগত আধাৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰে।

১২.৭ কিছুমান অতিৰিক্ত মন্তব্য (A Few More Comments)

অনুপমতাৰ যুক্তিৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিৰুদ্ধে জি. ই. মুৰে তেওঁৰ Philosophical Studies-ত মন্তব্য কৰে যে, অন্য মনৰ অস্তিত্ব প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে কোনো ধৰণৰ অনুমানৰ প্ৰয়োজন নাই। প্ৰায় সকলো মানুহে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোকৰ দৰে ভাবনা আৰু গ্ৰহণক্ষমতা থকা আন ব্যক্তিসকলো আছে। এই বিশ্বাস আমাৰ সঁচাকৈয়ে দেখা- শুনাৰ ওপৰত আধাৰিত। আমি প্ৰত্যক্ষভাৱে যোগাযোগ কৰোঁ আৰু প্ৰভাৱবাহী প্ৰতিক্ৰিয়া পাওঁ। মুৰে জনসন্মুখত কাগজ পঢ়াৰ এক উদাহৰণ দিয়ে। তেওঁ কৈছে যে, যেতিয়া মই মোৰ দৰ্শকৰ আগত কাগজ পঢ়োঁ, মই এনে কিছুমান অভিজ্ঞতা লাভ কৰোঁ যিবোৰ মই লাভ কৰিব নোৱাৰিলোহেঁতেন যদি তেওঁলোকে মোৰ শব্দ শুনি নাথাকিলেহেঁতেন। এনে অভিজ্ঞতাসমূহ অন্য মনৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰাৰ বাবে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ আধাৰ ৰূপে কাৰ্য কৰে। জে. এল. অষ্টিনেও কৈছে যে, অন্য মনৰ জ্ঞান সন্দৰ্ভত সংশয় এটা দাৰ্শনিকৰ কৃত্ৰিম সন্দেহ। অন্য মনত বিশ্বাস কৰাটো এক স্বাভাৱিক বস্তু। ইয়াক ন্যায়সঙ্গত কৰিবলৈ কিছু নাই। বৰঞ্চ ইয়াৰ সন্দেহ কৰাৰ বাবে ন্যায়সঙ্গততা প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে। বিশ্লেষণধৰ্মী দাৰ্শনিকসকলৰ উপৰিও phenomenologist বা প্ৰতিভাসমূলক দাৰ্শনিকসকলেও এই সমস্যাৰ প্ৰতি মনোযোগ দিছে। এই ধাৰাৰ পৰা এডমুণ্ড হাচৰেল আৰু হাইডেগাৰ দুজন মুখ্য নাম। তেওঁলোকে অন্য মনৰ সমস্যা সন্দৰ্ভত তেওঁৰ নিজা যুক্তি আগবঢ়াইছে। যাহওক, তেওঁলোকে যি নিৰ্দিষ্ট সমস্যা উদঙাইছে সেইটো আন ব্যক্তিৰ মানসিক অৱস্থা জানিব পাৰি নোৱাৰৰ সমস্যা নহয়, বৰঞ্চ ই আত্ম আৰু অন্যৰ সম্পৰ্কৰ সমস্যা, বা intersubjectivity-ৰ সমস্যা; অৰ্থাৎ এইটো এটি অস্তিত্বগত দৃষ্টিভংগী, যিয়ে আমাৰ অন্যৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ মৌলিক দিশসমূহ আলোচনা কৰে। Phenomenological আন্দোলনৰ জনক এডমুণ্ড হাচৰেলক Other বা 'অন্য'-ৰ সমস্যা আলোচনা কৰি intersubjectivity-ৰ ধাৰণাৰ জৰিয়তে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আনি থোৱাৰ বাবে কৃতিত্ব দিয়া হয়। হাচৰেলৰ মতে, Other বা অন্যজনৰ অস্তিত্ব inter-monadic জগতখনত অৰ্থ দানকাৰী হিচাপে প্ৰয়োজনীয়। তেওঁৰ মতে, Other বা অন্যজন হ'ল বস্তুৰ বস্তুগততাৰ এক প্ৰকৃত গাৰাণ্টি। যিহেতু মোৰ psycho-physical self (মন-দেহ আত্ম) আৰু Other বা অন্যজন এই জগততে একেলগে এক অভিজ্ঞতা ৰূপে উপস্থিত থাকে, সেইকাৰণে হাচৰেলৰ মতে Other বা অন্যজনৰ উপস্থিতি স্বৰূপত আত্মৰ গঠনলৈ প্ৰয়োজনীয়। তেওঁ কৈছে, "My empirical Ego and the Other's empirical Ego appear in the world at the same time." হাইডেগাৰে অনুপমতাৰ যুক্তিৰ একেবাৰে বিপৰীতে

গৈ কৈছে যে, intersubjective জগতখনৰ অস্তিত্বটো প্রাথমিক আৰু কোনো ব্যক্তিয়ে একা থাকি পিছলৈ আনৰ সন্ধান পাওঁ বুলি ধাৰণা কৰা উচিত নহয়। তেওঁৰ মতে, "I do not exist first in order that subsequently a contingency should make me encounter the Other. I apprehend 'being-with-others' as an essential characteristic of my being." সেইদৰে, তেওঁৰ মতে Other বা অন্যজনৰ সমস্যা আগবাঢ়ি লৈ যোৱাৰ সমস্যা নহয়।

যি-নহওক, অন্য মনৰ সমস্যা সন্দর্ভত যি কোৱা নহয় বা কৰা নহয়, ই এটা কথা স্পষ্ট কৰে যে, অন্য মনবোৰ কেতিয়াও সেই ধৰণে জানিব পৰা নাযায় যেনে মই মোৰ নিজৰ মানসিক অৱস্থা জানো। কিন্তু, আন ব্যক্তিৰ নির্দিষ্ট বিশ্বাস বা মনোভাব সন্দর্ভত অনিশ্চয়তাৰ অস্তিত্ব থকাৰ অর্থ এই নহয় যে Other বা অন্যজনৰ অস্তিত্ব সন্দেহৰ বিষয়। Merleau-Ponty-এ কৈছে যে, আমাৰ অন্যৰ সৈতে থকা সম্পর্ক তেওঁলোকৰ বিষয়ে থকা যিকোনো বিশেষ অনিশ্চয়তাৰ তুলনাত গভীৰ। Other বা অন্যজনক জানিবলৈ থকা এই সাংবিধানিক অপূর্ণতাৰ মাজতেই আমি তেওঁলোকক মোৰ পৰা ভিন্ন ৰূপত 'অন্য' হিচাপে স্বীকৃতি দিওঁ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৩: তলৰ মন্তব্যসমূহ সঠিক নে ভুল লিখা

a) অনুপমতাৰ যুক্তি দেহৰ অস্তিত্বৰ পৰা মনলৈ / মনৰ পৰা দেহলৈ আগবঢ়ে।

b) আচৰণবাদে মন-দেহ দ্বৈতবাদক স্বীকাৰ / অস্বীকাৰ কৰে।

c) ষ্ট্রৱ'চনে বস্তুগত দেহৰ ওপৰত P-প্রেডিকেট / M-প্রেডিকেট আৰোপ কৰে।

প্রশ্ন ৪: তলৰ মন্তব্যসমূহ সঠিক নে ভুল লিখা

a) উইটজেনষ্টেইনে কয় যে অন্তর্নিহিত মানসিক অৱস্থাসমূহ জানিব নোৱাৰি। (সঠিক/ভুল)

b) অনুপমতাৰ যুক্তি এটা নিগমনাত্মক যুক্তি (deductive argument)। (সঠিক/ভুল)

c) দেকার্টে মন-দেহ দ্বৈতবাদৰ সমর্থন কৰে। (সঠিক/ভুল)

প্রশ্ন ৫: অনুপমতাৰ যুক্তি আৰু দার্শনিক আচৰণবাদৰ মাজত দুটা পার্থক্য উল্লেখ কৰক?

.....

১২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- অন্যান্য মনৰ অস্তিত্বত বিশ্বাসৰ যিকোনো ন্যায়সঙ্গততা সন্দেহবাদীসকলে প্রশ্ন কৰে।
- এই সমস্যাটো দেকার্টীয় (Cartesian solipsism) ৰ পটভূমিত দেখা দিয়ে।
- এই সমস্যা হৈছে, আমি যি বিশ্বাস কৰোঁ যে আনৰো মোৰ দৰে মন আছে, সেই বিশ্বাসটো কিমান ন্যায়সঙ্গত – তাৰ প্রশ্ন।
- অনুপমতাৰ যুক্তি হৈছে আটাইতকৈ পুৰণি আৰু বহুল প্রচলিত যুক্তি, যিয়ে এই সমস্যাৰ সমাধান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ জৰিয়তে আগবঢ়ায়।
- এই যুক্তিয়ে দাবী কৰে যে মোৰ মানসিক অৱস্থা আৰু দেহৰ আচৰণৰ মাজত এক ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে, আৰু যিহেতু আনৰ দেহ মোৰ দেহৰ দৰে, আৰু তেওঁলোকে দেহৰ আচৰণ দেখুৱায়, সেয়ে তেওঁলোকৰো মন আছে বুলি ধৰা হয়।
- অনুপমতাৰ যুক্তিৰ বিপৰীতে, ৰাইল, উইটজেনষ্টেইন, অষ্টিন আৰু ষ্ট্রঁচন যেনে দার্শনিকসকলে অন্যান্য মনৰ প্রতক্ষ জ্ঞান সম্ভৱ বুলি দাবী কৰি নিজৰ যুক্তি আগবঢ়াইছে।
- যাহওক, কোনো মতবাদেই অসামর্থ্যৰ পৰা মুক্ত নহয়।
- আত্ম আৰু অন্যৰ মাজত এটা মৌলিক গঠনগত পার্থক্য থাকে যিটো একেলগে মিলাই অন্য মনৰ সম্পূর্ণ জ্ঞান দাবী কৰাৰ ক্ষেত্রত বাধা সৃষ্টি কৰে।

১২.৯ অধিক জানিবলৈ

১. Chakravarty, D. K. (2000). *Fundamental Questions of Epistemology and Metaphysics*. New Delhi: Omsons Publication.
২. Moran, D. (2000). *Introduction to Phenomenology*. New York: Routledge.
৩. Zahavi, D. (2005). *Subjectivity and Selfhood, Investigating the First-Person Perspective*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

১২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: Analytic Philosophy

উত্তৰ ২: René Descartes

উত্তৰ ৩:

a) Body to mind

b) Rejected

c) M-predicates

উত্তৰ ৪:

a) False

b) False

c) True

উত্তৰ ৫: অনুপমতাৰ যুক্তি আৰু দার্শনিক আচৰণবাদের মাজত পার্থক্য তলত দিয়া দুটা দিশৰ জৰিয়তে দাঙি ধৰা যায়ঃপ্রথমতে, অনুপমতাৰ যুক্তি মন আৰু দেহৰ মাজত সম্ভাব্য পার্থক্যৰ ওপৰত কার্য কৰে। ইয়াত মন-দেহ দ্বৈতবাদ অগ্রাহ্য কৰা নহয়। কিন্তু দার্শনিক আচৰণবাদত মানসিক অৱস্থা আৰু দেহৰ আচৰণক যুক্তিগতভাৱে সমান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ইয়াত এই দুটাৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই। দ্বিতীয়তে, অনুপমতাৰ যুক্তিত ব্যক্তিৰ সাধাৰণ দৃষ্টিভংগী আচৰণৰ পৰা অন্তর্নিহিত মানসিক অৱস্থালৈ আগমনাত্মক (inductive) যুক্তিৰ সহায়ত আগবঢ়া হয়। কিন্তু দার্শনিক আচৰণবাদত এনে কোনো অনুমানৰ প্রয়োজন নাই, কাৰণ ইয়াত এই দুয়োটাৰ মাজত কোনো ফাঁক নাই।

১২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

A. বস্তুধর্মী প্রশ্ন (Objective questions)

প্রশ্ন ১. অনুপমতাৰ যুক্তিৰ দুজন সমর্থকৰ নাম আৰু তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগী উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২. জ্ঞানতাত্ত্বিক গোপনীয়তাৰ মতবাদ সন্দর্ভত উইটজেনষ্টেইনৰ অভিমত কি?

প্রশ্ন ৩. মানসিক অৱস্থা আৰু আচৰণ সমর্থক বুলি কোন তত্বই স্বীকাৰ কৰে আৰু কোন পৰিপ্রেক্ষিতত?

প্রশ্ন ৪. ব্যক্তি ধাৰণাৰ পৰিপ্রেক্ষিতত ষ্ট্রচনে প্রস্তাৱ কৰা দুটা প্রেডিকেট কি কি?

B. চুটিপ্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰতদিয়ক):

প্রশ্ন ১. অনুপমতাৰ যুক্তিৰ ওপৰত এটা সংক্ষিপ্ত টোকা লিখক।

প্রশ্ন ২.মানদণ্ডভিত্তিক তত্বটো চমুকৈ বর্ণনা কৰক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰভিতৰতলিখা):

প্রশ্ন ১. যিবোৰ দৃষ্টিভংগীয়ে অন্যান্য মনৰ প্রত্যক্ষ জ্ঞান সম্ভৱ বুলি ধৰে, সেইবোৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। মানদণ্ডভিত্তিক তত্বটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩। ব্যক্তিগত ভাষা সন্দর্ভত উইটজেনষ্টেইনৰ ভাষাগত যুক্তি আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১৩: জ্ঞান আৰু Cogito ৰ নিশ্চিততা

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ জ্ঞান আৰু নিশ্চিততাৰ সন্ধান

১৩.৪ যুক্তিৰ ভূমিকা: বুদ্ধিবাদ

১৩.৫ ডেকার্টৰ পদ্ধতি

১৩.৬ গণিতৰ পদ্ধতি

১৩.৭ অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন

১৩.৮ ডেকার্টৰ পদ্ধতিগত সন্দেহ

১৩.৯ কজিটো আৰগো চাম বা মই ভাবোঁ, সেয়ে মই আছোঁ

১৩.১০ সমালোচনা

১৩.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

১৩.১২ অধিক জানিবলৈ

১৩.১৩ অগ্রগতি খতিয়ান

১৩.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- ডেকার্টৰ সত্য জ্ঞান বিচাৰাৰ প্ৰয়াস বুজিবলৈ
- ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতা সত্য জ্ঞানৰ এক নিৰ্ভৰযোগ্য উৎস নহয় তাৰ আলোচনা কৰিবলৈ।
- মানৱ যুক্তিৰ সত্য উন্মোচন কৰাৰ সক্ষমতা বৰ্ণনা কৰিবলৈ
- ডেকার্টৰ সন্দেহৰ পদ্ধতি বুজিবলৈ।
- ডেকার্টৰ কজিটো যুক্তি বুজিবলৈ
- ডেকার্টৰ জ্ঞান তত্বৰ সমালোচনাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১৩.২ পৰিচয়

ৰেনে দেকার্ট (১৫৯৬-১৬৫০) ফ্ৰান্সৰ টুৰেইন অঞ্চলৰ La Haye নামৰ চহৰত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ আধুনিক দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ জনক আৰু ফ্ৰান্সৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দাৰ্শনিক হিচাপে পৰিচিত। তেওঁ La Flèche ৰ যিজুইট মহাবিদ্যালয়ত অধ্যয়ন কৰিছিল, য'ত তেওঁৰ শিক্ষাৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল গণিত, যুক্তি আৰু দাৰ্শনিক। এই সময়ছোৱাত তেওঁ গণিতৰ নিশ্চিততা আৰু স্পষ্টতাৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে আকৰ্ষিত হৈছিল, যাক দাৰ্শনিক শিক্ষাৰ লগত তুলনা কৰিছিল, য'ত সন্দেহ আৰু বিতৰ্কৰ উদ্ভৱ হয়। ডেকার্টে তেওঁৰ সময়ৰ বিদ্যালয়সমূহত পঢ়োৱা পুৰণি শাস্ত্ৰীয়-এৰিষ্টটলীয় ধাৰণাসমূহৰ তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছিল। বহুদিন ধৰি তেওঁ তেওঁৰ যুগৰ দাৰ্শনিক পৰম্পৰা ভংগ কৰি নতুনকৈ দাৰ্শনিক চিন্তা আৰম্ভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁৰ কিছুমান মুখ্য গ্ৰন্থ হৈছে – Discourse on Method (১৬৩৭), Meditations on First Philosophy (১৬৪১), Principles of Philosophy (১৬৪৪), আৰু The Passions of the Soul (১৬৪৯)।

জানি থোৱা ভালঃ

সত্য হৈছে ডেকার্টৰ মূখ্য বিষয়। তেওঁ কয়, "সঁচা আৰু মিছা কেনেদৰে বেলেগ কৰিব পাৰি সেইটো জানিবলৈ মই সদায় গভীৰ ইচ্ছা অনুভৱ কৰোঁ, যাতে মই স্পষ্টভাৱে বুজি পাওঁ কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, আৰু এই জীৱনত নিশ্চিতভাৱে আগবাঢ়ি যাব পাৰোঁ।"

১৩.৩ জ্ঞান আৰু নিশ্চিততাৰ সন্ধানঃ

ডেকার্টে উপলব্ধি কৰিছিল যে আমাৰ ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতা সত্য জ্ঞানৰ আধাৰ হব নোৱাৰে, কাৰণ ইন্দ্ৰিয়বোৰে বহু সময়ত ভুল জ্ঞান দিয়ে আৰু ইন্দ্ৰিয়ত নিৰ্ভৰ কৰি পোৱা তথ্য সদায় সলনি হয় আৰু বহু ক্ষেত্ৰতে অবিশ্বাসযোগ্য। ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতাই এনে কোনো নিশ্চিততা দিব নোৱাৰে, যাৰ জৰিয়তে আমি দাবী কৰিব পাৰো যে আমাৰ জানিব পৰা বস্তুবোৰ সত্য। এজন বুদ্ধিবাদী হিচাপে ডেকার্টে দাবী কৰে যে জ্ঞান (মতামতৰ বিপৰীতে) তেতিয়াহে সম্ভৱ, যেতিয়া সেইটো স্বয়ং-স্পষ্ট আৰু পূৰ্ণৰূপে নিশ্চিত নীতিৰ ওপৰত আধাৰিত। এনে নীতিসমূহ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে পোৱা নাযায়; ইহঁত যুক্তি ব্যৱহাৰৰ নিজস্ব ধাৰণাৰ ভিতৰতেই নিহিত থাকে। সেয়ে, গণিতজ্ঞসকলৰ দৰে, আমি যুক্তিতেই নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব। কেৱল যুক্তিৰ সহায়তহে আমি স্থিৰ কৰিব পাৰো যে আমাৰ মতামতবোৰ ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস (অৰ্থাৎ জ্ঞান) হয়নে। ডেকার্টে বিজ্ঞান আৰু গণিতৰ অগ্ৰগতি আৰু সফলতাৰে গভীৰভাৱে

প্রভাৱিত হৈছিল, যি যুক্তিৰ স্বাভাৱিক সক্ষমতাৰ ওপৰত আধাৰিত। তেওঁ দার্শনিকক গণিতৰ নিখুঁততা প্রদান কৰিবলৈ বিচাৰিছিল।

১৩.৪ যুক্তিৰ ভূমিকাঃ বুদ্ধিবাদ (The Role of Reason: Rationalism)

তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে মানৱ যুক্তিৰ স্বাভাৱিক সক্ষমতাই সত্য উন্মোচন কৰিব পাৰে। তেওঁ মানৱ মস্তিষ্কৰ যুক্তিপূর্ণ সক্ষমতাক সত্যৰ উৎস হিচাপে ধৰি লৈছিল – মানুহ আৰু পৃথিৱী উভয়ৰ ক্ষেত্রতে। এজন বুদ্ধিবাদী হিচাপে তেওঁ ধৰিছিল যে যি বস্তু তেওঁ নিজৰ মনৰে সহায়ত স্পষ্টভাৱে ভাবিব পাৰিছে, সেইটো নিশ্চয় বহির্বিশ্বতো বিদ্যমান। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে কিছুমান ধাৰণা মানুহৰ মনত জন্মগতভাৱে থাকে, আৰু উপযুক্ত অভিজ্ঞতাৰ যোগান পালে এই জন্মগত সত্যসমূহ স্বয়ং-স্পষ্ট হৈ পৰে। এইদৰে তেওঁ স্পষ্ট যুক্তিপূর্ণ নীতি প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ আগবাঢ়ে, যাক সত্যৰ এক সংগঠিত পদ্ধতি হিচাপে বিন্যাস কৰি পৃথিৱীসম্বন্ধীয় সঠিক তথ্য আহৰণ কৰিব পাৰি। ডেকার্টে অতীতৰ পৰা আঁতৰি গৈ দার্শনিক চিন্তাক এটা নতুন আৰম্ভণি দিছিল। তেওঁ নিজৰ যুক্তিশক্তিৰ ভিতৰত বৌদ্ধিক নিশ্চিততাৰ আধাৰ বিচাৰি ফুৰিছিল। সেয়ে তেওঁ সিদ্ধান্ত লৈছিল যে কেৱল তেওঁ নিজৰ ক্ষমতাৰে জানিব পৰা সত্যবোৰকহে সকলো জ্ঞানৰ আধাৰ হিচাপে গ্রহণ কৰিব। তেওঁৰ আদর্শ আছিল এনে এক চিন্তাধাৰাৰ পদ্ধতি গঢ়ি তোলা, য'ত বিভিন্ন নীতি সত্য হয় আৰু এক সত্য নীতিৰ পৰা আনটোৰ ফালে সহজে মানসপটত গতি কৰিব পাৰি। কিন্তু এনে যুক্তিসংগতভাৱে সংযুক্ত সত্যৰ এক সংগঠিত পদ্ধতি গঢ়িবলৈ ডেকার্টে অনুভৱ কৰিছিল যে এই সত্যবোৰক "এটা যুক্তিগঠিত আঁচনিৰ সৈতে মিলাই ল'ব লাগিব।" এনে এটা আঁচনিৰ সহায়ত তেওঁ কেৱল বর্তমানৰ জ্ঞান সংগঠিত কৰিবই নোৱাৰে, লগতে "যিবোৰ সত্য আমি অজ্ঞাত, সেইবোৰ উন্মোচন কৰাৰ বাবে আমাৰ যুক্তিকো পৰিচালিত কৰিব পাৰিম।" সেয়ে তেওঁৰ প্রথম কার্য আছিল তেওঁৰ " বুদ্ধিবাদী আঁচনি", অর্থাৎ তেওঁৰ পদ্ধতি গঢ়ি তোলা।

জানি থোৱা ভালঃ

মমবাতিৰ যুক্তি (THE WAX ARGUMENT):

ডেকার্টে সুধিছিল, "আমি কেনেকৈ এটা মমৰ খণ্ডৰ মৌলিক গুণবোৰ জানো?" এটা সময়ত মোমবাতি শক্তি, নির্দিষ্ট আকাৰ, ৰং, আকাৰ আৰু গন্ধ থাকে। কিন্তু যেতিয়া আমি ইয়াক জুইৰ কাষলৈ নিয়া যায়, তেতিয়া ইয়াৰ গন্ধ নাইকিয়া হয়, ইয়াৰ আকাৰ আৰু ৰং লোপ পায়, আৰু ইয়াৰ আকাৰ বাঢ়ে। এতিয়া মমডালত কি থাকিল যাৰ দ্বাৰা আমি এতিয়াও ইয়াক মম বুলি জানো? "এইটো," ডেকার্টে কয়, "মই ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা পর্যবেক্ষণ কৰা কোনো বস্তু নহ'ব পাৰে, কাৰণ ৰুচি, ঘ্রাণ, দৃষ্টিশক্তি, স্পর্শ আৰু শব্দৰ ক্ষেত্রত

সকলো গুণ সলনি হয়, তথাপিও একে মমৰ অৱশিষ্ট থাকে।" এইটো মাথোঁ মোৰ বোধশক্তি, "মোৰ মনৰ দ্বাৰা কৰা পর্যবেক্ষণহে" যিয়ে মোক মমৰ সত্য গুণবোৰ জানিবলৈ সক্ষম কৰি তোলে। ডেকার্টে কয়, "মই মমৰ বিষয়ে যি ক'লো সেয়া মোৰ বাহিৰৰ সকলো বস্তুৰ ক্ষেত্রতো প্রযোজ্য।"

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ১: কোনজনক আধুনিক দার্শনিক চিন্তাৰ জনক বুলি জনা যায়?

.....

প্রশ্ন ২: ডেকার্ট গণিতৰ দ্বাৰা কিয় আকর্ষিত হৈছিল?

.....

প্রশ্ন ৩: ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞানত কি সমস্যা আছে?

.....

প্রশ্ন ৪: বুদ্ধিবাদী (Rationalism) বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৫: ডেকার্টৰ মতে সত্য জ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য কি কি?

.....

১৩.৫ ডেকার্টৰ পদ্ধতি (Descartes's Method)

ডেকার্টৰ পদ্ধতি হৈছে মনৰ শক্তিসমূহক এক বিশেষ নিয়মৰ জৰিয়তে ব্যৱহাৰ কৰাৰ পদ্ধতি। তেওঁ পদ্ধতি, ব্যৱস্থাগত আৰু শৃংখলাবদ্ধ চিন্তাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ওপৰত জোৰ দিয়ে, কাৰণ যদি কোনো ব্যক্তি লক্ষ্যহীনভাৱে সত্য বিচাৰ কৰে, তেন্তে সেইটো বিভ্রান্তিত পেলাব আৰু মানসিক শক্তিক অন্ধ কৰি তুলিব। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে আমাৰ মনত স্বাভাৱিকভাৱে দুইটা শক্তি আছে – অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন – যাৰ দ্বাৰা আমি বস্তুবোৰৰ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ও। কিন্তু এই শক্তিসমূহকে ধৰি থকিলে আমি ভুলপথত যাব পাৰো, যদি এইবোৰ শৃংখলাবদ্ধভাৱে নিয়ন্ত্রণ কৰা নাযায়। সেয়ে এই পদ্ধতি হৈছে, সেই নিয়মবোৰ যাৰ দ্বাৰা অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন শৃংখলাবদ্ধভাৱে পৰিচালিত হয়।

১৩.৬ গণিতৰ পদ্ধতি (The Method of Mathematics)

ডেকার্টে গণিতক স্পষ্ট আৰু নিৰ্ভুল চিন্তাৰ সৰ্বোত্তম উদাহৰণ হিচাপে লৈছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে গণিতীয় নিশ্চিততা এটা বিশেষ চিন্তাধাৰাৰ ফলাফল, আৰু যদি তেওঁ এই চিন্তাৰ পদ্ধতি আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰে, তেন্তে তেওঁ আমাৰ শক্তিৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত থকা সত্য জ্ঞান লাভৰ বাবে এটা পদ্ধতি উন্মোচন কৰিব পাৰে। গণিত নিজে পদ্ধতি নহয়, কিন্তু সেই পদ্ধতি প্ৰদৰ্শন কৰে যাক ডেকার্টে বিচাৰি আছিল। গণিত আছিল তেওঁৰ নিজ পদ্ধতিৰ আধাৰ। গণিতৰ জৰিয়তে তেওঁ মানৱ মস্তিষ্কৰ কাৰ্যকলাপ সম্পৰ্কে এক মৌলিক কথা আৱিষ্কাৰ কৰিলে। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে আমাৰ মন কিছুমান ধাৰণা সম্পূৰ্ণ স্পষ্টতা আৰু পৃথকভাৱে জানিবলৈ সক্ষম। লগতে গণিতীয় যুক্তিয়ে তেওঁক দেখুৱালে যে আমি যিবোৰ জানো সেইবোৰৰ পৰা নিয়মীয়াভাৱে আগবাঢ়ি গৈ যিবোৰ জানো সেইবোৰ আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰো। তেওঁৰ মতে সকলো বিজ্ঞান মাথোঁ বিভিন্ন পথ, য'ত একে যুক্তিশক্তি আৰু একে পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰতে সেইটো হৈছে অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমনৰ শৃংখলাবদ্ধ ব্যৱহাৰ।

১৩.৭ অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন (Intuition and Deduction)

ডেকার্টৰ মতে এই দুটাহে জ্ঞানলৈ যাবৰ আটাইতকৈ নিশ্চিত পথ। অন্তদৃষ্টি বুলিলে তেওঁ বুজিছিল স্বয়ং-স্পষ্ট নীতিবোৰৰ বোধ, যেনে জ্যামিতিৰ স্বীকাৰ্য বা গণিতৰ সমীকৰণ। এই উক্তিবোৰ স্বয়ং-স্পষ্ট, কাৰণ এইবোৰে নিজেই যুক্তিক সন্তুষ্ট কৰে। এইবোৰ একেবাৰে সত্য আৰু কোনেও ইয়াত সন্দেহ নকৰে।
নিগমন বুলিলে তেওঁ বুজিছিল স্বয়ং-স্পষ্ট বচনসমূহৰ পৰা নিয়মীয়াভাৱে, যুক্তিসংগতভাৱে নিগত হোৱা যুক্তি বা নিৰ্ণয়। সেয়া, অন্তদৃষ্টিৰ দ্বাৰা আমি এটা সহজ সত্য তৎক্ষণাৎ আৰু সম্পূৰ্ণ ৰূপে গ্ৰহণ কৰো, আৰু নিগমনৰ দ্বাৰা আমি এটা সত্যলৈ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাধ্যমেৰে আগবাঢ়োঁ। দাৰ্শনিক হিচাপে ডেকার্টৰ লক্ষ্য আছিল এটা দাৰ্শনিক পদ্ধতি গঢ়ি তোলা, যি অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমনৰ ওপৰত আধাৰিত হ'ব আৰু জ্যামিতিৰ দৰে নিশ্চিত আৰু অবিনাশী হ'ব। ডেকার্টে জ্ঞান পৰীক্ষা কৰিবলৈ এটা সূচনাৰ বিন্দু বিচাৰি আছিল, যিটো ব্যক্তিৰ নিজ মনত একেবাৰে নিশ্চিত। সেয়ে জ্ঞানৰ প্ৰয়োজনে অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন ব্যৱহাৰ কৰে, য'ত 'প্ৰথম নীতিবোৰ মাথোঁ অন্তদৃষ্টিৰে দিয়া হয় আৰু দূৰৰ উপসংহাৰসমূহ... মাথোঁ নিগমনৰ দ্বাৰাহে আগবঢ়ে।' ডেকার্টৰ পদ্ধতি কেৱল অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, তাৰ লগতে তেওঁ যি নিয়ম তৈয়াৰ কৰিছিল সেয়া লগতে সঞ্চালিত। তেওঁৰ নিয়মবোৰৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল মস্তিষ্কৰ কাৰ্যপদ্ধতিৰ বাবে স্পষ্ট আৰু শৃংখলাবদ্ধ নিয়ম প্ৰদান কৰা। তেওঁ Discourse on Method গ্ৰন্থত চাৰিটা নীতি দিছিলঃ 'প্ৰথম নীতি হৈছে, কোনো বস্তু সত্য বুলি গ্ৰহণ নকৰিবা, যদি মই ইয়াৰ

সত্যতাৰ স্পষ্ট জ্ঞান নাপাওঁ।' 'যি সমস্যা পৰীক্ষা কৰা হৈছে তাক সম্ভৱপৰ সর্বাধিক অংশত বিভক্ত কৰা।'. 'মোৰ চিন্তাক শৃংখলাবদ্ধভাৱে পৰিচালনা কৰা, অর্থাৎ আটাইতকৈ সহজ আৰু সহজে বুজা বস্তুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অলপে অলপে আগবাঢ়ি গৈ... আটাইতকৈ জটিল বস্তুৰ জ্ঞানলৈ যোৱা।'

১৩.৮ সন্দেহৰ পদ্ধতিঃ

ডেকার্টে জ্ঞান গঢ়ি তোলাৰ বাবে এক সম্পূর্ণ নিশ্চিত আৰম্ভণিৰ বিন্দু বিচাৰি সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ আশা কৰিছিল যে এক আত্ম-প্রমাণীত নীতি পোৱা যাব যি এক সম্পূর্ণ নিশ্চিত দার্শনিক ব্যৱস্থাৰ আধাৰ হ'ব। এনে এক ভিত্তিসূত্র বিশ্বাসৰ বাবে ডেকার্টে তিনি চর্ত স্থাপন কৰে: ইয়াৰ নিশ্চিততা এনে হ'ব লাগে যে এইটো সন্দেহ কৰিব বাবে অসম্ভৱ, এইটো যুক্তিৰ বাবে আত্ম-প্রমাণীত, নিজে স্পষ্ট আৰু অন্য সকলো বিশ্বাসৰ পৰা পৃথক। ইয়াৰ নিশ্চিততা চূড়ান্ত হ'ব লাগে আৰু অন্য কোনো বিশ্বাসৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰিব লাগে। এইটো এনে এক বস্তুৰ বিষয়ে হ'ব লাগে যি অস্তিত্বত থাকে (যাতে এইটো পৰা আন বস্তুৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে বিশ্বাস স্থাপন কৰিব পৰা যায়)। ডেকার্টে তেওঁৰ আগৰ সকলো বিশ্বাস সন্দেহৰ সম্মুখীন কৰে। সন্দেহৰ পদ্ধতিৰে ডেকার্টে দেখুৱায় যে আমাৰ জ্ঞান কেনেকৈ অনিশ্চিত, ইমানেই যে যিবোৰ বস্তু আমাৰ বাবে আটাইতকৈ স্পষ্ট যেন লাগে সেয়াও। কিন্তু সকলো বিশ্বাস একে একে সন্দেহ কৰিলে ই অন্তহীন হ'ব। সেইবাবে তেওঁ এইবোৰক শ্রেণী বা গোট হিচাপে পৰীক্ষা কৰে যাতে এই তিনিটা চর্ত পূৰণ কৰা কোনো বিশ্বাস আছে নে নাই চাব পাৰি। সেয়ে শ্রেণী-শ্রেণী, গোট-গোট কৰি তেওঁ তেওঁৰ সকলো বিশ্বাস পৰীক্ষা কৰে। সর্বপ্রথমে ইন্দ্রিয়-জ্ঞানৰ বিশ্বাস, তাৰ পিছত ভৌতিক জগতৰ অস্তিত্বৰ বিশ্বাস, তাৰ পিছত প্রাকৃতিক বিজ্ঞানৰ পৰা অহা বিশ্বাস আৰু সবশেষত গণিতৰ বিশ্বাস। ডেকার্টে কয় যে গণিততো কেতিয়াবা ভুল হ'ব পাৰে।

তেওঁ অনুমান কৰে যে এটা "দুষ্ট আত্মা" (evil demon) সদায় তেওঁক ধোঁকা দিব পাৰে, ইমানেই যে ২+৩=৫ এই বিশ্বাসতো। ডেকার্টে সুধে — "এই সকলো বিশ্বাস সন্দেহ কৰাৰ পিছতো কেতিয়াবা কোনো বিশ্বাস থাকিব পাৰে নেকি যাক মই সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ?"

১৩.৯ কগিটো আর্গো চামঃ (Cogito Ergo Sum)

এতিয়া ডেকার্টে তেওঁৰ বিখ্যাত আৰু সফল উত্তৰ প্রদান কৰে: তেওঁ কয় যে, যদি মই মোৰ সকলো বিশ্বাসত ধোঁকা খাইছোঁ, গণিতৰ বিশ্বাস সহ, তথাপিও এটা বিশ্বাস আছে যাক মই সন্দেহ কৰিব

নোৱাৰোঁ। প্ৰতিবাৰ মই সন্দেহ কৰোঁ, সেই সন্দেহ কৰিবলৈ মই অস্তিত্বমান হ'ব লাগিব। সেয়ে আন সকলো বিশ্বাসৰ সত্যতা সন্দেহ কৰিও, মই "মই সন্দেহ কৰিছোঁ" এই বিশ্বাস সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ। সেয়া অৰ্থত, মই আছোঁ। এইদৰে ডেকার্টে প্ৰতিষ্ঠা কৰে যে মই এখন চিন্তা কৰা বস্তু হিচাপে অস্তিত্বমান। আৰু সেয়া হৈ ডেকার্টে তেওঁৰ আত্ম-প্ৰমাণীত, নিশ্চিত আৰু সন্দেহ কৰিব নোৱাৰাৰ দৰে প্ৰথম নীতি পায়, যাক তেওঁ লেটিনত কয় — Cogito, Ergo Sum — "মই চিন্তা কৰোঁ, সেয়ে মই আছোঁ"। ডেকার্টৰ বাবে চিন্তা অৰ্থ হৈছে সকলো ধৰণৰ চেতন কাৰ্য যাক আমি তৎক্ষণাত অনুভৱ কৰোঁ। ইয়াত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে — সন্দেহ কৰা, বুজা, স্বীকাৰ কৰা, অস্বীকাৰ কৰা, ইচ্ছা কৰা, অগ্ৰাহ্য কৰা, অনুভৱ কৰা।

১৩.১০ সমালোচনা সমূহঃ

১) কগিটোৰ প্ৰমাণে এইটো প্ৰতিষ্ঠা কৰে যে মই মোৰ চিন্তাৰে এটা মন হিচাপে অস্তিত্বমান, আৰু ই একমাত্ৰ বস্তু যাক মই নিশ্চিতকৈ জানোঁ। এইটো হৈছে subjectivism ৰ অন্তভূক্ত। কিন্তু দেকার্ট solipsism-ত পৰে — অৰ্থাৎ কেৱল মোৰ মন আৰু মোৰ চিন্তাবোৰেই বাস্তৱ, আন লোক বা ভৌতিক জগত মাথোঁ মোৰ মনৰ ধাৰণা।

২) যদিও ডেকার্টে পিছলৈ ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব আৰু ভৌতিক জগতৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰে, তথাপিও তেওঁৰ দাৰ্শনত মন আৰু বস্তু — এই দুটা পৃথক আৰু সম্পূৰ্ণ ভিন্ন বাস্তৱতাৰ মাজত এটা বিভাজন সৃষ্টি কৰে। এই দুটা বাস্তৱতাৰ মাজত এনে এটা ফাঁক থাকে যি কেতিয়াও পৰিপূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰি।

৩) ডেকার্টে যদিও আত্ম-প্ৰমাণীত ধাৰণাবোৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে, তথাপিও এনে ধাৰণাবোৰে জগতৰ বিষয়ে কোনো নতুন তথ্য প্ৰদান নকৰে। যদিও ইন্দ্ৰিয়-অভিজ্ঞতা নিশ্চিত নহ'ব পাৰে, তথাপিও এই অভিজ্ঞতাই আমাৰ বাবে যথেষ্ট বিশ্বাসযোগ্য তথ্য দিয়ে। কোনো বিশ্বাস সম্পূৰ্ণ নিশ্চিত নহ'লেই সেয়া জ্ঞানৰূপে অযোগ্য হ'ব লাগে নে? কিয় নহয় — কোনো বিশ্বাস জানিবলৈ যথেষ্ট হ'ব লাগে, যদি সেয়া সন্দেহ কৰাৰ উপযুক্ত কাৰণ নাই।. ডেকার্টে নিজৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰাৰ পিছত ঈশ্বৰ আৰু বাহ্যিক জগতৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ৬: শূন্যস্থান পূৰণ কৰক:

ক) ডেকার্টে বিশ্বাস কৰিছিল যে আমাৰ মনত স্বাভাৱিকভাৱে দুটা শক্তি আছে — ..... আৰু .....।

খ) ডেকার্টে স্পষ্ট আৰু নিখুঁত চিন্তাৰ বাবে .....-ৰ দিশে চাইছিল।

গ) ডেকার্টে জ্ঞান গঢ়ি তোলাৰ বাবে এক সম্পূর্ণ নিশ্চিত আৰম্ভণি বিচাৰিবলৈ ..... ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

ঘ) ডেকার্টে প্রতিষ্ঠা কৰে যে মই এটা ..... বস্তু হিচাপে আছোঁ।

ঙ) ডেকার্টৰ আত্ম-প্রমাণীত আৰু সন্দেহ কৰিব নোৱাৰাৰ দৰে প্রথম নীতি হৈছে .....।

চ) ডেকার্টৰ দার্শনিক অৱস্থান .....-লৈ লৈ যায়।

প্রশ্ন ৭: শুদ্ধ/অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক ।

ক) প্রতিটো মই সন্দেহ কৰোঁ, মই সন্দেহ কৰিবলৈ অস্তিত্বমান হ'ব লাগে। (সঁচা/মিছা)

খ) ডেকার্টৰ পদ্ধতি কেৱল অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমনত সীমাবদ্ধ। (সঁচা/মিছা)

গ) ডেকার্টে আত্ম-প্রমাণীত ধাৰণাবোৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে, কিন্তু এনে ধাৰণাবোৰে জগতৰ বিষয়ে কোনো নতুন জ্ঞান নিদিয়ে। (সঁচা/মিছা)

ঘ) কেৱল যুক্তিৰ সহায়তহে আমি নির্ধাৰণ কৰিব পাৰোঁ যে আমাৰ মতামতবোৰ ন্যায়সঙ্গত সত্য বিশ্বাস, অর্থাৎ জ্ঞান। (সঁচা/মিছা)

প্রশ্ন ৮: ডেকার্টে তেওঁৰ সন্দেহৰ পদ্ধতি কিয় ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

১৩.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- ডেকার্টে বুজি পাইছিল যে ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা সত্য জ্ঞানৰ আধাৰ হ'ব নোৱাৰে।
- ডেকার্টে দাবী কৰিছিল যে জ্ঞান (মতামতৰ বিপৰীতে) কেৱল আত্ম-প্রমাণীত আৰু সম্পূর্ণ নিশ্চিত নীতিৰ ওপৰত আধাৰিত হ'লে সম্ভৱ।
- এনে নীতি অভিজ্ঞতাৰ পৰা শিকিব পৰা নহয়; এইবোৰ যুক্তি কৰাৰ ধাৰণাতেই নিহিত।
- তেওঁ নিজৰ যুক্তিশক্তিতেই বুদ্ধিগত নিশ্চিততাৰ আধাৰ বিচাৰিবলৈ দৃঢ়সংকল্প আছিল।
- তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে আমাৰ মনত অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন নামৰ দুটা স্বাভাৱিক শক্তি আছে যাৰ সহায়ত আমি জ্ঞানলৈ উপনীত হ'ব পাৰোঁ।
- ডেকার্টৰ পদ্ধতি কেৱল অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমনৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়, তেওঁ এইবোৰৰ নিয়মো নির্ধাৰণ কৰিছিল।

- ডেকার্টে জ্ঞান গঢ়ি তোলাৰ বাবে এক সম্পূর্ণ নিশ্চিত আৰম্ভণি বিচাৰিবলৈ সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।
- আন সকলো বিশ্বাসৰ সত্যতা সন্দেহ কৰিও, "মই সন্দেহ কৰোঁ" এই বিশ্বাস সন্দেহ কৰিব নোৱাৰোঁ, সেয়ে মই আছোঁ। সেয়া হৈ তেওঁ প্রতিষ্ঠা কৰে যে মই এখন চিন্তা কৰা বস্তু।
- এইদৰে ডেকার্টে তেওঁৰ আত্ম-প্রমাণীত, নিশ্চিত আৰু সন্দেহ কৰিব নোৱাৰাৰ প্রথম নীতি পায়।
- Cogito, Ergo Sum: "মই চিন্তা কৰোঁ, সেয়ে মই আছোঁ" । নিজৰ অস্তিত্ব প্রমাণ কৰাৰ পিছত ডেকার্টে ঈশ্বৰ আৰু বাহ্যিক জগতৰ অস্তিত্বো প্রমাণ কৰে।

১৩.১২ অধিক জানিবলৈ

১. Skirry, J. (2008). Descartes: A Guide for the Perplexed. London: Continuum
২. Lavine, T. (1984). From Socrates to Sartre: The Philosophic Quest. United States
৩. Sorell, T. (2000). Descartes: A very short introduction. New York: Oxford University Press.

১৩.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: ৰেনে দেকার্ট।

উত্তৰ ২: ডেকার্ট গণিতৰ ওপৰত আটাইতকৈ বেছি আকর্ষিত হৈছিল কাৰণ ই দর্শনৰ তুলনাত অধিক নিশ্চিত আৰু সঠিক আছিল, যাৰ শিক্ষা সদায় সন্দেহ আৰু বিতণ্ডাৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

উত্তৰ ৩: ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞান সচৰাচৰ আমাক ধোঁকা দিয়ে আৰু ই অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি পোৱা তথ্য সদায় পৰিৱর্তনশীল আৰু প্রায়ে অৱিশ্বস্ত। ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাই সেই নিশ্চিততা প্রদান কৰিব নোৱাৰে যাৰ দ্বাৰা আমি যি জানো তাক সত্য বুলি নিশ্চয়তা কৰিব পাৰো।

উত্তৰ ৪: বুদ্ধিবাদ হৈছে তত্ত্বমূলক আন্দোলন যি যুক্তিক জ্ঞানৰ চূড়ান্ত উৎস বুলি বিবেচনা কৰে। ই সাধাৰণতে দর্শনত গণিতীয় পদ্ধতি প্রৱেশ কৰোৱাৰ সৈতে জড়িত। ই বিশ্বাস কৰে যে বাস্তৱতাত এক যুক্তিসংগত গঠন থাকে যাক আমি গণিতীয় আৰু যুক্তিসংগত নীতিৰ দ্বাৰা উপলব্ধি কৰিব পাৰো, কেৱল ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা নহয়।

উত্তৰ ৫: নিশ্চিততা আৰু সন্দেহ কৰিব নোৱাৰাৰ সামর্থ্য।

উত্তৰ ৬:

ক) অন্তদৃষ্টি আৰু নিগমন

খ) গণিত

গ) সন্দেহৰ পদ্ধতি

ঘ) চিন্তা কৰা

ঙ) মই চিন্তা কৰোঁ সেয়ে মই আছোঁ

চ) আত্মবাদ (Solipsism)

উত্তৰ ৭:

ক) সঁচা

খ) মিছা

গ) সঁচা

ঘ) সঁচা

উত্তৰ ৮: ডেকার্টে জ্ঞান গঢ়ি তোলাৰ বাবে এক সম্পূৰ্ণ নিশ্চিত আৰম্ভণি বিচাৰি সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ আশা কৰিছিল যে এনে এটা আত্ম-প্ৰমাণীত নীতি পোৱা যাব যি এক সম্পূৰ্ণ নিশ্চিত দৰ্শনিক ব্যৱস্থাৰ আধাৰ হিচাপে কাম কৰিব। সেই কাৰণে ডেকার্টে তেওঁৰ আগৰ সকলো বিশ্বাস সন্দেহৰ সম্মুখীন কৰে। সন্দেহৰ পদ্ধতিৰে ডেকার্টে দেখুৱাই যে আমাৰ জ্ঞান কেনেকৈ অনিশ্চিত, ইমানেই যে যিবোৰ বস্তু আমাৰ বাবে আটাইতকৈ স্পষ্ট যেন লাগে সেয়াও। সকলো বিশ্বাস সন্দেহ কৰাৰ পিছত তেওঁ অৱশেষত এটা এনে নীতিৰ সন্ধান পায় যাক তেওঁ সন্দেহ কৰিব নোৱাৰিলে। এইটো আছিল ডেকার্টৰ বিখ্যাত নীতি "Cogito Ergo Sum" অৰ্থাৎ "মই চিন্তা কৰোঁ, সেয়ে মই আছোঁ"।

১৩.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (Objective questions)

প্ৰশ্ন ১. কাক আধুনিক দৰ্শনৰ জনক বুলি জনা যায়?

প্ৰশ্ন ২. ডেকার্টৰ আকৰ্ষণ কি আছিল?

প্ৰশ্ন ৩. ডেকার্টৰ মতে সত্য জ্ঞানৰ উৎস কি?

প্ৰশ্ন ৪. ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত জ্ঞান সম্পৰ্কে ডেকার্টৰ সমস্যা কি আছিল?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. ডেকার্টে কিয় দৰ্শন পুনৰ আৰম্ভ কৰিব বিচাৰিছিল?

প্রশ্ন ২. কিহে দেকার্টক বিশ্বাস কৰিবলৈ বাধ্য কৰিলে যে যুক্তিহে সত্য জ্ঞানৰ একমাত্র উৎস?

প্রশ্ন ৩. ডেকার্টৰ সন্দেহৰ পদ্ধতি ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪. কগিটো সম্পর্কে ডেকার্টৰ দর্শন সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১৪: কাণ্টৰ পূৰ্ববতী জ্ঞানৰ নিশ্চিততা

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য

১৪.২ পৰিচয়

১৪.৩ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক ধাৰণাৰ সমস্যা

১৪.৪ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে গণিতৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ

১৪.৫ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে পদাৰ্থবিদ্যাৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ

১৪.৬ তত্ত্ব বিদ্যাৰ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ

১৪.৭ কাণ্টৰ ধাৰণাৰ মূখ্য ভাগ সমূহ

১৪.৮ অভিজ্ঞতা পূৰ ধাৰণা ৰূপে স্থান আৰু সময়

১৪.৯ সমালোচনা

১৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

১৪.১১ অধিক জানিবলৈ

১৪.১২ অগ্রগতি খতিয়ান

১৪.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- কাণ্টৰ পূৰ্ববৰ্তী জ্ঞানৰ নিশ্চিততা বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব
- পূৰ্ববৰ্তী ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰৰ সমস্যা বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব
- গণিত, পদাৰ্থবিদ্যা আৰু অধিবিদ্যাত অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰৰ নিশ্চিততা বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- কাণ্টৰ দৰ্শন ব্যৱস্থাৰ মূল বিভাগসমূহ বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- স্থান আৰু সময়ক অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ধাৰণাৰ ৰূপত জানিবলৈ সক্ষম হ'ব আৰু কাণ্টৰ পূৰ্ববৰ্তী জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ সমালোচনামূলক বিৱৰণ দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১৪.২ পৰিচয়

ইমানুৱেল কাণ্টক সাধাৰণতে আধুনিক দার্শনিকসকলৰ ভিতৰত আটাইতকৈ মহান বুলি গণ্য কৰা হয়। যদিও তেওঁ সাত বছৰীয়া যুদ্ধ আৰু ফ্ৰেঞ্চ বিপ্লৱৰ মাজেৰে জীৱন অতিবাহিত কৰিছিল, তথাপিও তেওঁ কণিগ্‌সবার্গ (Konigsberg) — ইষ্ট প্ৰাছিয়াৰ — বিশ্ববিদ্যালয়ত দার্শনিক শিক্ষাদান কেতিয়াও বন্ধ কৰা নাছিল। তেওঁৰ আটাইতকৈ বৈশিষ্ট্যপূর্ণ অৱদান আছিল 'critical' philosophy বুলি তেওঁ নাম দিয়া দর্শন পদ্ধতিৰ আৱিষ্কাৰ। এই দর্শন পদ্ধতিত তেওঁ ধাৰণা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল যে বহু বিধ জ্ঞান বিদ্যমান, আৰু এইবোৰ জ্ঞান কেনেকৈ সম্ভৱ হয় তাক অনুসন্ধান কৰিছিল। কাণ্ট নিঃসন্দেহে দুটা বিষয়ে কৃতিত্বৰ যোগ্য: প্ৰথম, তেওঁ উপলব্ধি কৰিছিল যে আমাৰ পূর্ববর্তী (priori) জ্ঞান আছে যি কেৱল "বিশ্লেষণাত্মক " (analytic) নহয়; আৰু দ্বিতীয়, তেওঁ জ্ঞান তত্ত্ব (epistemology) দার্শনিক গুৰুত্বক স্পষ্ট কৰি তুলিছিল। আমাৰ চিন্তন পদ্ধতিত এক বিপ্লৱৰ জৰিয়তে আমি তত্ত্ববিদ্যাক এটা বিজ্ঞানৰ পর্যায়লৈ উন্নীত কৰিব পাৰোঁনে? এইটো আছিল কান্টৰ এক মহান প্ৰশ্ন। তেওঁ ভাবিছিল যে, তেওঁ এনে এটা বিপ্লৱ আনিছে, আৰু তেওঁ এই কৃতিত্বটো কপার্নিকাচে জ্যোতিষবিদ্যাত অনা বিপ্লৱৰ সৈতে তুলনা কৰিছিল। কাণ্টৰ আগৰ মানুহে ভাবিছিল যে আমাৰ জ্ঞান বস্তুৰ লগত মিল খাই চলিব লাগে। কিন্তু কাণ্টে এটা সঁজুলি হিচাপে আগবঢ়ালে যে, বস্তু সমূহ আমাৰ জ্ঞানৰ পদ্ধতিক অনুকৰণ কৰে। এই অনুমানৰ জৰিয়তে তেওঁ বুজাব পাৰিলে যে, আমি বস্তু সমূহৰ priori জ্ঞান কেনেকৈ ৰাখিব পাৰো। যেতিয়ালৈকে ভাবিছিল যে, জ্ঞানটো বস্তুৰ লগত মিল খাই বা অভিজ্ঞতাৰ জগতত আগতীয়াকৈ দিয়া বস্তুসমূহক কেৱল প্ৰতিলিপি কৰি হয়, তেতিয়ালৈকে কোনো পূর্ববর্তী জ্ঞান কেনেকৈ সম্ভৱ হয় সেইটো বুজাব পৰা নাছিল। কিন্তু যদি বস্তু সমূহ আমাৰ জ্ঞানৰ ক্ষমতাৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়, অর্থাৎ আমি যি দৰে জানো, সেই অনুসৰি যদি বস্তুসমূহ গঠিত হয়, তেন্তে সেই পর্যন্ত, সেইবোৰ অভিজ্ঞতাৰ আগতেই জনা সম্ভৱ। কাণ্টৰ মতে, উপযুক্ত জ্ঞান হৈছে অনুভৱ আৰু বুজাৰ এক যৌথ প্ৰয়াস। অনুভৱ আৰু বুজাৰ বাহিৰে, 'reason' বযুক্তিবোধ থাকে, যিয়ে জ্ঞান গঠন কৰিবলৈ ব্যর্থ হয়। কিন্তু যুক্তিৰ ধাৰণাসমূহ গঠন মূলক নহয়, বৰঞ্চ সেয়া জ্ঞানৰ নিয়ন্ত্ৰণমূলক নীতি (regulative principles)। সেই বাবে কান্টে কয়, "জ্ঞান অনুভৱৰ পৰা আৰম্ভ হয়, আৰু যুক্তিত অন্ত পৰে।"

কোনো অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞানত থকা পূর্ববর্তী অর্থাৎ সার্বজনীন আৰু আবশ্যিক উপাদানসমূহ আছিল কাণ্টে উত্থাপন কৰা এটা গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়। কাণ্টৰ মতে, যিকোনো জ্ঞান তত্ত্বই এই পূর্ববর্তী উপাদানসমূহৰ অনুসন্ধান কৰাটো উচিত। এই উপাদানসমূহ অভিজ্ঞতাৰ পৰা সম্পূর্ণ স্বতন্ত্ৰ। এই পূর্ববর্তী উপাদানসমূহ কার্যকৰী নহ'লে, কোনো বস্তুৰ অভিজ্ঞতা সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন। সেয়ে, কান্টৰ চিন্তা নির্দিষ্ট কোনো বস্তুৰ জ্ঞানলৈ কেন্দ্ৰিত নহয়, বৰঞ্চ যিকোনো বস্তু জানিবৰ সামান্য বা অভিজ্ঞতাপূর্ব উপায়বোৰৰ

ওপৰত কেন্দ্রিত। এই কাৰণে কান্টে তেওঁৰ জ্ঞান তত্ত্বক " অধিবৈজ্ঞানিক" বুলি অভিহিত কৰিছে। কাণ্টে লিখিছে — "মই' অধিবৈজ্ঞানিক জ্ঞান' বুলি সেই জ্ঞানক ক'ম, যি বস্তু সমূহৰ ওপৰত নহয়, বৰঞ্চ এই ধৰণৰ জ্ঞান অভিজ্ঞতাপূর্ব ৰূপে কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে তাক লৈ ব্যস্ত। "কাণ্টৰ দর্শনক 'Criticism' বুলি কোৱা হয় — যিয়ে 'Dogmatism'-ৰ বিপৰীত। কাণ্টৰ মতে, Dogmatism হৈছে এনে এক অনুমান, যি মতে ধাৰণাৰ পৰা কেৱল নিখুঁত জ্ঞান লাভ কৰাটো সম্ভৱ অৱশ্যে কেতিয়াও এইটো অনুসন্ধান নকৰি যে যুক্তিবোধে এই ধাৰণাসমূহ কেনেদৰে, আৰু কিহৰ অধিকাৰত লাভ কৰিছে।

জানি থোৱা ভালঃ

কাণ্টৰ মতে, জ্ঞান অনুভৱৰ পৰা আৰম্ভ হয়, তাৰ পৰা গৈ যুক্তিত অন্ত পৰে।

১৪.৩ অভিজ্ঞতা পূর্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক ধাৰণাৰ সমস্যঃ

কাণ্টৰ মতে হিউম আৰু আন সকলে ভুল কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে জ্ঞান সম্পর্কীয় উক্তিসমূহ যথেষ্ট গভীৰভাবে বিশ্লেষণ কৰা নাছিল। কাণ্টৰ বাবে জ্ঞানৰ অর্থ সদায় আছিল বৈজ্ঞানিক জ্ঞান, যাৰ আটাইতকৈ স্পষ্ট উদাহৰণ পোৱা যায় গণিত আৰু পদার্থবিদ্যাত। কাণ্টৰ মতে, গণিত আৰু পদার্থবিদ্যাৰ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে, ই সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ অভিজ্ঞতাপূর্ব দ্বাৰা গঠিত। যেতিয়া এটা উক্তিত ব্যৱহাৰ কৰা বিধেয় আৰু উদ্দেশ্য অর্থত অন্তর্নিহিত থাকে, তেতিয়া তাক বিশ্লেষণ (analytic) বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, "All bodies are extended"। যদি আমি "material body" শব্দটোৰ অর্থ বুজো — যাৰ অর্থ ডেকার্ট, স্পিনোজা আৰু লাইবনিছে লৈছিল বিৰতি (extension) হিচাপে তেন্তে নিশ্চয় "extended" বিধেয় শব্দটো উদ্দেশ্যৰ ভিতৰতে অন্তর্ভুক্ত। অন্য পক্ষে, সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ হ'ল সেইটো য'ত বিধেয় শব্দটো উদ্দেশ্যৰ অংশ হিচাপে বা সম্পূর্ণৰূপে অন্তর্ভুক্ত নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, "Material bodies are heavy" — এটা বস্তু ডাঙৰ হয় নে নহয় সেইটো কেৱল অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে জনা যায়। আৰু, যেতিয়া কোনো উক্তি অভিজ্ঞতাৰ পৰা সম্পূর্ণ ভাৱে স্বতন্ত্র হয়, তেতিয়া তাক অভিজ্ঞতা পূর্ব বুলি কোৱা হয়। অভিজ্ঞতা পূর্ব উক্তিসমূহৰ দুটা মাপ কাঠি হৈছে — necessity (আৱশ্যিকতা) আৰু strict universality (নিৰপেক্ষ সার্বজনীনতা), আৰু এই দুয়োটাই অবিচ্ছেদ্য। "Strict universality" বুলিলে অর্থ — "সকলোৰে বাবে সত্য"। অভিজ্ঞতালব্ধ উক্তিসমূহ হৈছে সেইবোৰ যি অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে সম্ভৱ হয়।

কাণ্টে বিশ্লেষণ আৰু অভিজ্ঞতা পূর্ব উক্তিসমূহৰ মাজত বিশেষ ভেদ কৰা নাই। তেওঁৰ বাবে অভিজ্ঞতাপূর্ব আৱশ্যিকতা হৈছে বিশ্লেষণাত্মক আৱশ্যকতাৰ পৰা ভিন্ন আৰু অভিজ্ঞতালব্ধ উক্তিসমূহ

সকলো সংশ্লেষণাত্মক। কিন্তু কাণ্টে এইটো নকয় যে সকলো সংশ্লেষণাত্মক উক্তি অভিজ্ঞতালব্ধ। তেওঁৰ মতে এনে বহু উক্তি আছে, যিবোৰ অভিজ্ঞতা পূর্ব অথচ জ্ঞানত যোগ কৰে। অভিজ্ঞতা পূর্ব উক্তিসমূহ শুদ্ধ যুক্তি বা শুদ্ধ বোধশক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। সেয়ে এইবোৰ সম্পূর্ণভাৱে অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্বতন্ত্র ভাৱে বৈধ আৰু, অভিজ্ঞতালব্ধ উক্তিসমূহ অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। সেয়া বাবে সেইবোৰ বৈধতা পাবলৈ অভিজ্ঞতাৰ প্রয়োজন হয়। অধিকাংশ অভিজ্ঞতাবাদীৰ বাবে অভিজ্ঞতা পূর্ব আৰু বিশ্লেষণাত্মক উক্তিসমূহ একে, আৰু অভিজ্ঞতালব্ধ আৰু সংশ্লেষণাত্মক উক্তিসমূহ একে। কিন্তু কাণ্টৰ বাবে সংশ্লেষণাত্মক উক্তিসমূহ অভিজ্ঞতালব্ধ নহয়; সেয়া অভিজ্ঞতা পূর্ব হ'ব পাৰে আৰু বৈজ্ঞানিক জ্ঞানত ইয়াৰ বিশেষ গুৰুত্ব আছে যাৰ উদাহৰণ গণিত আৰু পদার্থবিদ্যা।

জানি থোৱা ভালঃ

প্লেটো (৪২৭-৩৪৭ খ্রীঃপূঃ): এজন গ্রীক দার্শনিক যিয়ে ৰূপ আৰু বাস্তৱৰ মাজত কড়া পার্থক্য আনে, "ৰূপতত্ত্ব" (theory of forms) বিকাশ কৰে যি স্থায়ী সত্যৰ এক ব্যাখ্যা প্রদান কৰে, আৰু মত দিছিল যে কেৱল সমাজৰ আটাইতকৈ জ্ঞানী সদস্যকেই শাসন কৰিবলৈ বিশ্বাস কৰিব পাৰি।

১৪.৪ অভিজ্ঞতা পূর্ব ধাৰণা ৰূপে গণিতৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰঃ

কাণ্টৰ আগতে থকা হিউমে অভিজ্ঞতাপূর্ব জ্ঞান কিয় হয় সেই বিষয়ে সাধাৰণ মত গ্রহণ কৰি, পোনপটীয়াকৈ ধৰিলে যে বহুবাৰ যি উক্তিসমূহ বিশ্লেষণ বুলি ধৰা হৈছিল, বিশেষকৈ কাৰণ আৰু কার্যৰ ক্ষেত্রত, সেইবোৰ সংশ্লেষণাত্মক আছিল। হিউমৰ আগতে যুক্তিবাদী-সকলে ভাবিছিল যে যথাযথ জ্ঞান থাকিলে কাৰণৰ পৰা যুক্তিৰে সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি। এই কাৰণে হিউমে সন্দেহজনকভাৱে উপসংহাৰ কৰিছিল যে কাৰণ আৰু কার্যৰ সম্পর্কৰ বিষয়ে অভিজ্ঞতাপূর্ব ৰূপে একো জনা সম্ভৱ নহয়। এই সমস্যাৰ উত্তৰ বিচাৰি কাণ্টে চেষ্টা কৰিলে। তেওঁ অনুভৱ কৰিলে যে কেৱল কাৰণ আৰু ফলাফলৰ সম্পর্কেই নহয়, গণিতৰ পাটিগণিত আৰু জ্যামিতিৰ সকলো উক্তিও সংশ্লেষণাত্মক। গণিতৰ উক্তিসমূহ সার্বজনীন আৰু আৱশ্যকীয়। এই বাবে এইবোৰ অভিজ্ঞতাপূর্ব বুলি কোৱা হ'ব।

তেওঁৰ প্রিয় উদাহৰণ আছিল — "7+5=12"। তেওঁ যুক্তিসহকৈ দেখুৱালে যে ৭ আৰু ৫ মিলাই ১২ পোৱা যায়। কিন্তু '৭' আৰু '৫'ৰ ভিতৰত '১২'ৰ ধাৰণা অন্তর্নিহিত নহয়, একেলগে যোগ কৰাৰ ধাৰণাতো নাই। কান্টৰ মতে, "7+5" বিষয়টোৱে কেৱল যোগ কৰাৰ প্রক্রিয়া বুজায়, ফলাফলটো বুজাব নোৱাৰে। এই

ক্ষেত্ৰত, '১২' ফলাফলটো সহজে গণনা কৰা যায়। এই সহজতা দেখিয়েই যেন অনুভৱ হয় যে বিধেয় (predicate) '১২' উদ্দেশ্য (subject) '7+5'-ৰ ভিতৰতে আছে। কিন্তু যদি আমি বৃহৎ সংখ্যাৰ যোগ লওঁ, তেনেহ'লে আঙুলিৰে তাত সহজে উত্তৰ পাওঁ নোৱাৰি। এইদৰে, কান্ট উপসংহাৰত উপনীত হ'ল যে সকলো বিশুদ্ধ গণিত যদিও অভিজ্ঞতাপূৰ্ব সেইবোৰ সংশ্লেষণাত্মক। এই উপসংহাৰে এটা নতুন সমস্যা উদ্ভৱ কৰালে, যাৰ সমাধান বিচাৰিবলৈ তেওঁ চেষ্টা কৰিছিল। আকৌ, কাণ্টে লক্ষ্য কৰিছিল যে জ্যামিটিক বিচাৰ ও সংশ্লেষণাত্মক। উদাহৰণস্বৰূপে — "The straight line between two points is the shortest." এই উক্তিত বিধেয় 'the shortest' উদ্দেশ্য 'the straight line'-ৰ ভিতৰত অন্তর্নিহিত নহয়। কাৰণ 'straight line' হৈছে qualitative (গুণগত) ধাৰণা, কিন্তু 'shortest' হৈছে quantitative (পৰিমাণগত) ধাৰণা। যেতিয়া উদ্দেশ্য গুণগত আৰু বিধেয় পৰিমাণগত, তেতিয়া বিধেয় শব্দটো উদ্দেশ্যৰ ভিতৰত অন্তর্নিহিত হব নোৱাৰে। সেইবাবে, কাণ্টৰ মতে জ্যামিতিক উক্তিসমূহ সংশ্লেষণাত্মক।

১৪.৫ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে পদাৰ্থবিদ্যাৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰঃ

কাণ্টৰ মতে, প্ৰকৃত পদাৰ্থবিদ্যাত সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্বহৈ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে — "Every event has a cause" — এইটো কান্টৰ মতে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ। কাণ্টৰ মতে এই ধৰণৰ উক্তিসমূহ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব আৱশ্যকতা ধৰি থাকে। 'Event' বুলিলে অৰ্থ, দুটা বা ততোধিক ঘটনা একে পিছত সংঘটিত হোৱাটো। 'Cause' বুলিলে অৰ্থ — এই ঘটনাসমূহৰ মাজত এক আৱশ্যিক সংযোগ। সেয়া বাবে, 'event' বিষয়টোৱে কেৱল ঘটনাবোৰৰ ক্ৰম বুজায়, কিন্তু আবশ্যিক সংযোগ অৰ্থাৎ 'cause' তাত অন্তর্নিহিত নহয়। সেয়ে, বিধেয় 'cause' উদ্দেশ্য 'event'-ৰ ভিতৰত নাই। সেইবাবে, "Every event has a cause" হ'ল সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ। কাণ্টে জোৰ দি কৈছিল যে যিকোনো বিজ্ঞানিক উক্তি, যি সকলো মানুহৰ বাবে প্ৰযোজ্য হব পাৰে, কাৰ্য-কাৰণৰ নীতি অবিহনে সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। কাৰ্যকাৰণ কাণ্টৰ মতে পদাৰ্থবিদ্যাৰ বাবে আৱশ্যক। তেওঁ কাৰ্য-কাৰণক পদাৰ্থবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞতাপূৰ্ব আৱশ্যকতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। সেইবাবে কাণ্টৰ মতে — "Every event has a cause" হ'ল অভিজ্ঞতাপূৰ্ব। কান্টৰ বাবে 'knowledge' বুলিলে বুজোৱা হৈছে 'scientific knowledge' — যি গণিত আৰু পদাৰ্থবিদ্যাত পোৱা যায়। গণিত আৰু পদাৰ্থবিদ্যাত থকা বৈজ্ঞানিক বিচাৰৰ বিশ্লেষণে দেখুৱায় যে সেইবোৰ সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব-ৰ দ্বাৰা গঠিত। আৰু কাণ্টে তেওঁৰ "Critique of Pure Reason" ত এই সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল অভিজ্ঞতাপূৰ্ব সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ কেনেকৈ সম্ভৱ?

১৪.৬ তত্ত্ববিদ্যাৰ অভিজ্ঞতা পূৰ্ব ধাৰণা ৰূপে সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰঃ

কাণ্ট সকলোতকৈ বেছি ইচ্ছুক আছিল যে জ্ঞানত কিছুমান পূৰ্বজ (অভিজ্ঞতাপূৰ্ব) উপাদান থাকে যিবোৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা নাহে, তথাপিও এইবোৰে অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞান বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে। এইয়া সমন্বয়তাত্মক পূৰ্বজ (synthetic অভিজ্ঞতাপূৰ্ব) সিদ্ধান্তৰ সঁচা অৰ্থ—অৰ্থাৎ কাণ্টৰ মতে, এনে উপাদান আছে যিবোৰে আমাৰ জ্ঞান বৃদ্ধি কৰে (অৰ্থাৎ সমন্বয়তাত্মক), কিন্তু অভিজ্ঞতামূলক (empirical) নহয় (অৰ্থাৎ পূৰ্বজ)। কিন্তু কাণ্টৰ কেন্দ্ৰীয় বিষয়টো এই যে পূৰ্বজ জ্ঞানই অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞানৰ বৃদ্ধিত সহায় কৰে। এই চৰ্তটো অধিবিদ্যাত দেখা নাযায়, কাণ্টৰ মতে। কিয়নো অধিবিদ্যাত আমি ঈশ্বৰ, অমৰ আত্মা, বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড আদি অতিপ্ৰাকৃতিক সত্তাসমূহৰ সৈতে সম্পৰ্ক ৰাখো। এইবোৰ বস্তু অভিজ্ঞতাত পোৱা নাযায়। সেয়ে, পূৰ্বজ উপাদানসমূহ এইবোৰৰ ওপৰত প্ৰযোজ্য নহয়। সেয়ে, কাণ্টৰ মতে, অধিবিদ্যা বিজ্ঞান হিচাপে সম্ভৱ নহয়। কাণ্টৰ মতে, কেৱল পূৰ্বজ উপাদানৰ সহায়ত জ্ঞান বঢ়োৱাৰ যিকোনো প্ৰয়াস অভিজ্ঞ বস্তুসমূহৰ পৰা বিচ্ছিন্ন যি এক নিৰাশাজনক ভ্ৰমত পৰিণত হয়। তথাপিও আমি অধিবিদ্যাৰ বস্তুসমূহৰ ভ্ৰমাত্মক স্বভাৱ উপলব্ধি কৰিলেও, আমি সেইবোৰক সম্পূৰ্ণৰূপে আঁতৰাব নোৱাৰো। কাণ্টৰ মতে, অধিবিদ্যা এটা বিজ্ঞান নহয়, কিন্তু মানৱজাতিৰ স্বাভাৱিক প্ৰবৃত্তিৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্ৰশ্ন ১: বিশ্লেষণাত্মক বচন বুলিলে কি বুজায়?

.....

প্ৰশ্ন ২: সংশ্লেষণাত্মক বচন বুলিলে কি বুজায়?

.....

প্ৰশ্ন ৩: অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বচনসমূহ কি?

.....

প্ৰশ্ন ৪: ডগমেটিজম (Dogmatism) বুলিলে কি বুজায়?

.....

প্ৰশ্ন ৫: খালী ঠাই পূৰণ কৰক

a) গণিতৰ বচনসমূহ .....।

b) কাণ্টৰ মতে, জ্যামিতিক সিদ্ধান্ত এটা .....।

c) কাণ্টৰ মতে, জ্ঞানৰ অৰ্থ হৈছে .....।

.....জ্ঞানে অভিজ্ঞিক জ্ঞান বৃদ্ধি কৰিবলৈ সহায় কৰে।

d) কাণ্টৰ মতে অধিবিদ্যা এটা ..... নহয়।

e) কাণ্ট পদাৰ্থবিদ্যা .....ক পূৰ্বজ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব হিচাপে গণ্য কৰে।

১৪.৭ কাণ্টৰ দৰ্শন মুখ্য ভাগ সমূহঃ

কাণ্ট চিন্তাশীল আৰু পদ্ধতিগত আছিল। সেউজ বিচাৰত গম্ভীৰতাৰ ইচ্ছাই তেওঁক অতিমাত্ৰাই বিশ্লেষণাত্মক কৰি তোলে। মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ত্ৰৈমূৰ্তি বিভাজন—জ্ঞান, অভিলাষ আৰু অনুভূতি—প্ৰথম কাণ্টেই প্ৰৱৰ্তন কৰে। এই তিনিটা বিভাজনৰ সৈতে মিল ৰাখি, তেওঁ তলৰ তিনিখন "ক্ৰিটিক" লিখে:

(১) Critique of Pure Reason,

(২) Critique of Practical Reason,

(৩) Critique of Judgement।

দৰ্শনৰ ইতিহাসত "Critique of Pure Reason" অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান লাভ কৰিছে। কাণ্ট পূৰ্বজ ৰূপত অনুভৱ, বুজাৰ ক্ষমতা আৰু যুক্তিৰ আলোচনা কৰিছিল। তেওঁ তেওঁৰ Critica তলৰ দৰে বিভাজন কৰে:

Transcendental Aesthetics:

ইয়াত কাণ্টে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছে যে অনুভৱৰ পূৰ্বজ ৰূপসমূহ থাকে। যিকোনো বস্তু উপলব্ধি কৰাৰ বাবে ই বাধ্যতামূলকভাৱে স্থান আৰু সময়ৰ ভিতৰত অৱস্থিত হ'ব লাগিব এইটো হৈছে উপলব্ধিৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত। গণিতৰ বচন কেৱল তেতিয়াহে সংশ্লেষণাত্মক হব পাৰে, যেতিয়া স্থান আৰু সময় পূৰ্বজ অনুধাৱন হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। ইয়াত কাণ্টে সোধে, অভিজ্ঞতাপূৰ্ব সংশ্লেষণাত্মক বিচাৰ কেনেকৈ সম্ভৱ?" তেওঁ দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে যে গণিতৰ বচনসমূহ প্ৰকৃততে অনুভৱৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱিত আৰু সেইসমূহ স্থান আৰু সময়ৰ পূৰ্বজ অনুধাৱনৰ ওপৰত আধাৰিত। এটা অনুভৱ 'empirical' বা 'pure' হ'ব পাৰে। 'Empirical percept' হৈছে এনে এটা যি কোনো ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহে—যেনে মোৰ আগত থকা টেবুল বা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ আগত থকা ব'ৰ্ড। আনহাতে, এটা 'pure percept' হৈছে এনে এক অনুধাৱন, যিটো এই বা সেই বস্তুৰ ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা নহয়, কিন্তু যিকোনো অনুভৱৰ আধাৰত

থাকে। সেয়েহে, কাণ্টৰ মতে এই 'pure percept' হৈছে পূৰ্বজ। স্থান আৰু সময় হৈছে এনে পূৰ্বজ অনুধাৱন যাৰ ওপৰত সকলো "empirical percepts" আধাৰিত। সেয়েহে গণিতৰ সিদ্ধান্তবোৰ সংশ্লেষণাত্মক বুলি কোৱা মানে তেওঁৰ মতে সেইবোৰ স্থান আৰু সময়ৰ পূৰ্বজ অনুধাৱনৰ ওপৰত আধাৰিত। কাণ্টৰ বাবে স্থান বুলিলে মূলতে ইউক্লিডীয় স্থান বুজোৱা হৈছিল, যাক তেওঁ চিৰস্থায়ী আৰু যিকোনো বাহ্যিক উপলব্ধিৰ বাবে অৱশ্যম্ভাবী বুলি গণ্য কৰিছিল।

এই কথা মনত ৰাখি, কাণ্টে আগবাঢ়ি কৈছে যে স্থান আৰু সময় ধাৰণা নহয়—এইবোৰ অনুধাৱন percepts)। আৰু এইবোৰ অভিজ্ঞতাত প্ৰত্যক্ষিত নহয়, এইবোৰ পূৰ্বজ বা pure percept। কাণ্টৰ মতে, যদি স্থানৰ ধাৰণা নাথাকিলেহেতেন, তেন্তে আমি বস্তুসমূহক এটাক আনৰ পৰা দূৰত বা কাষত বুলি অনুভৱ কৰিব নোৱাৰো। স্থানৰ ধাৰণা ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ আগতেই থাকে, সেয়ে এইটো পূৰ্বজ। কাণ্টে কৈছিল, যদি স্থান বা সময়ৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱিত হ'লহেঁতেন, তেন্তে সেইবোৰৰ অনুপস্থিতি ভাবিব পাৰিলেহেঁতেন—যেনেকৈ আমি ৰং, সোৱাদ বা গন্ধৰ অনুপস্থিতি ভাবিব পাৰো। কিন্তু আমি ভাবিব নোৱাৰো যে কোনো বস্তুৰ একো স্থান নাই। স্থানক কেতিয়াও বাদ দিব নোৱাৰি, সেয়ে কাণ্টৰ মতে এইটো হৈছে পূৰ্বজ অনুধাৱন যাৰ অবিহনে কোনো অনুভৱ সম্ভৱ নহয়। কাণ্টে মত প্ৰদান কৰিছিল যে আমাৰ সকলো অভিজ্ঞতাত দুটা উপাদান থাকে—এটা বস্তুৰ পৰা অহা (অৰ্থাৎ যাক আমি 'physical object' বুলি কওঁ), আৰু আনটো আমাৰ নিজস্ব প্ৰকৃতিৰ পৰা অহা। তেওঁ বিবেচনা কৰিলে যে সংবেদনসমূহত পোৱা ৰঙ, কঠিনতা আদি উপাদানবোৰ বস্তুৰ পৰা অহা, আৰু স্থান-সময়ত বস্তুৰ বিন্যাস, আৰু ইন্দ্ৰিয় তথ্যৰ মাজত যিকোনো ধৰণৰ তুলনা, কাৰণ-কাৰ্য্য সম্পৰ্ক আদি—এইবোৰ আমাৰ দ্বাৰা আৰোপিত। তেওঁৰ মতৰ আঁতধৰা কাৰণ হ'ল—আমি স্থান, সময়, কাৰ্য-কাৰণ, তুলনাৰ বিষয়ে পূৰ্বজ জ্ঞান ৰাখোঁ, কিন্তু সংবেদন উপাদানসমূহৰ বিষয়। সেয়ে তেওঁ কয়, যিকোনো অভিজ্ঞতাই এই গুণবোৰ দেখুৱাব, কাৰণ এইবোৰ আমাৰ অন্তৰ্গত স্বভাৱৰ পৰা আহে, আৰু সেয়ে অভিজ্ঞতাত পোৱা সকলো বস্তুই এইবোৰ গুণ লাভ কৰিব। তেওঁ যিবোৰ বস্তুক 'thing-in-itself' বুলিছে, তেওঁ তাক মৌলিকভাৱে অজ্ঞেয় বুলি গণ্য কৰে। জানিব পৰা বস্তু হ'ল অভিজ্ঞতাৰ বস্তু, যাক তেওঁ 'phenomenon' বুলি কয়। এই phenomenon হৈছে আমি আৰু thing-in-itself ৰ যৌথ উৎপাদ। সেয়ে phenomenon ত সেই সকলো গুণ থাকে যি আমাৰ পৰা আহে, আৰু সেইবোৰ আমাৰ পূৰ্বজ জ্ঞানৰ সৈতে সঙ্গতিপূৰ্ণ হয়। এইভাবে কাণ্টে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছে যে পূৰ্বজ জ্ঞান থাকিলেও আমি বাস্তৱ বা সম্ভাব্য অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰৰ কোনো বস্তুৰ বিষয়ে জানিব নোৱাৰো। এইদৰে কাণ্টে বুদ্ধিবাদীসকলৰ দাবিক অভিজ্ঞতাবাদীৰ যুক্তিসহ মিলাই ব্যাখ্যা কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণঃ

প্রশ্ন ৬: কাণ্টৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ তিনিটা বিভাজন কি কি ?

.....

প্রশ্ন ৭: কাণ্টৰ তিনিখন 'Critiques' ৰ নাম লিখক ?

.....

প্রশ্ন ৮: 'Empirical percept' বুলিলে কি বুজায় ?

.....

প্রশ্ন ৯: 'Pure percept' বুলিলে কি বুজায় ?

.....

প্রশ্ন ১০: কাণ্টৰ 'Critique' ৰ বিভাজনবোৰ কি কি ?

.....

১৫.৯ সমালোচনা

কাণ্টৰ পূৰ্বজ জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত বহুতো আপত্তি উত্থাপন কৰা হৈছে। কাণ্টে বিশ্লেষণ আৰু সংশ্লেষণাত্মক সিদ্ধান্তসমূহৰ মাজত কৰা পার্থক্যৰ ক্ষেত্রতো আপত্তি উত্থাপন কৰা হৈছে। প্রথমতে, কোৱা হৈছে যে কাণ্টৰ পার্থক্যটো যুক্তিসংগত (logical) নহয়, বৰং এক ৰূপক (metaphorical)। তেওঁ উদ্দেশ্য (subject) আৰু বিধেয় (predicate) ক দেৱাল আৰু দেৱালৰ ভিতৰত থকা বস্তু হিচাপে বিবেচনা কৰে। দ্বিতীয়তে, কাণ্টে কেৱল সেই সিদ্ধান্তসমূহৰ ক্ষেত্রতেই এই পার্থক্য ব্যৱহাৰ কৰে যিবোৰক উদ্দেশ্য-বিধেয়ৰ ভাষাত প্রকাশ কৰিব পৰা যায়। তাৰ উপৰিও, কোৱা হৈছে যে সংশ্লেষণাত্মক অনিবার্যতা (analytic necessity) শব্দবোৰক পর্যবেক্ষণৰে স্পষ্ট হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, "A rainy day is a wet day" এইটো নিছক শব্দ "rainy day" আৰু "wet day" চাব খোজিলে অনিবার্যভাবে সত্য বুলি জানিব পাৰি। তাৰ বিপৰীতে, কার্য-কাৰণ, পদার্থ, বা অনুভৱৰ দুটা ৰূপৰ পূৰ্বজ অনিবার্যতাৰ ক্ষেত্রত অতি বিস্তৃত ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজন হয় আৰু তাৰ পিছতো এইবোৰ সন্দেহৰ ওপৰত আৰু আলোচনাৰ উপযুক্ত হৈ থাকে। কাণ্টে গণিতীয় সিদ্ধান্তসমূহক পূৰ্বজ সংশ্লেষণাত্মক (synthetic

অভিজ্ঞতাপূর্ব) বুলি কোৱা ব্যাখ্যা সন্তোষজনক বুলি গ্রহণ কৰা হোৱা নাই। কোৱা হৈছে যে তেওঁৰ ব্যাখ্যাত তেওঁ মানসিকভাৱে যোগ কৰাৰ প্রক্রিয়া উল্লেখ কৰিছে, কাৰণ তেওঁ ডাঙৰ সংখ্যাবোৰ উল্লেখ কৰি নিজৰ বক্তব্যক সমর্থন কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। কিন্তু এই ক্ষেত্রটো যুক্তিগত (logical)। আমি সিদ্ধান্ত ল'ব লাগিব যে "7+5" নামৰ উদ্দেশ্যত "12" নামৰ বিধেয় আগতে ধৰা আছে নে নাই। ইয়াত কাণ্টে মানসিক প্রক্রিয়া আৰু যুক্তিগত প্রশ্ন একেলগে মিশ্রিত কৰা উচিত নহ'ল। কাণ্ট নিজেও এই অসুবিধাৰ বিষয়ে সচেতন আছিল বুলি প্রতীয়মান হয়, আৰু তেওঁ গণিতীয় সিদ্ধান্তসমূহক সংশ্লেষণাত্মক হিচাপে বুজাবলৈ এটা দুর্বল ব্যাখ্যাৰ সহায় লয়। জ্যামিতিক সিদ্ধান্তসমূহৰ ক্ষেত্রতো কাণ্টৰ ব্যাখ্যা অধিক সন্তোষজনক নহয়। কিয়নো, "The straight line between two points is the shortest" এইটো জ্যামিতিৰ এক মূল সিদ্ধান্ত, যাক কেতিয়াও সংশ্লেষণাত্মক বুলি ধৰা নহ'ব। কাণ্টৰ দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত আন এক আপত্তি হৈছে যে তেওঁ নিউটনৰ বিজ্ঞানৰ দৃষ্টিভংগী আগতীয়াকৈ মানি লৈছিল, য'ত স্থান আৰু সময়ক ঘটনাসমূহৰ এক স্থায়ী আধাৰ হিচাপে ধৰা হৈছিল আৰু কার্য-কাৰণক প্রকৃতিত এক স্থায়ী আৰু অপৰিবর্তনীয় নিয়ম হিচাপে ধৰা হৈছিল। ইয়াৰ পৰা কাণ্টে এই উপসংহাৰ উপনিত হৈছিল যে স্থান, সময় আৰু কার্য-কাৰণ হৈছে পূর্বজ আৰু ইন্দ্রিয় তথ্যসমূহক সজোৱা এক স্থায়ী ধৰণ। এই পূর্বজ অনুভৱৰ আৰু বুজাৰ ধৰণবোৰ কাণ্টৰ মতে সংশ্লেষণাত্মক, যিহেতু সেইবোৰ বাস্তৱ তথ্যৰ ওপৰত প্রযোজ্য। হিউমে সুধিছিল: "ধৰি লওঁ যে মনৰ দ্বাৰা তথ্যসমূহ এক নির্দিষ্ট ধৰণেৰে সজোৱা হয়। এই উপসংহাৰটো বিশ্লেষণাত্মক নে সংশ্লেষণাত্মক? যুক্তিত নির্ভৰ নে অভিজ্ঞতাত?" যদি এই উপসংহাৰ অভিজ্ঞতাত নির্ভৰ কৰে, তেন্তে এইটো মাথোঁ সম্ভাৱ্য হব আৰু সেয়ে পূর্বজ (অর্থাৎ অনিবার্য) বুলি ক'ব নোৱাৰি। আনফালে, যদি এই উপসংহাৰ যুক্তিত নির্ভৰ কৰে, তেন্তে ই বিশ্লেষণাত্মক নহ'ব পাৰে আৰু ই বাস্তৱ তথ্যৰ ওপৰত প্রযোজ্য নহ'ব; সেয়ে এইটো সংশ্লেষণত নাথাকিব। কাণ্টৰ মতে, সকলো প্রতিনিধিত্ব—অর্থাৎ percept—কেৱল বুজাৰ ক্ষমতাৰ দ্বাৰা সংযোগ পায়। আজিৰ Meta-scientist (Meta-বিজ্ঞানী) এই মতত কাণ্টৰ সৈতে একমত নহ'ব। সেয়ে, আজিৰ চিন্তাধাৰাত ঘটনাসমূহৰ মাজত অনিবার্য সংযোগৰ ব্যাখ্যা প্রয়োজন নহয়। কাণ্ট মাথোঁ empiric (অভিজ্ঞিক) জ্ঞানত সম্পৃক্ত পূর্বজ উপাদানসমূহৰ অপৰিহার্য উপস্থিতি দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কাণ্টে পূর্বজ সিদ্ধান্তসমূহৰ ক্ষেত্রত তাৰ নিশ্চিততাৰ ব্যাখ্যাৰ প্রচেষ্টাত বিফল হোৱাৰ উপৰিও, ইয়াৰ ক্ষেত্র-সীমা অত্যাধিক সীমাবদ্ধ কৰিছে। তেওঁৰ পূর্বজ জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ ওপৰত বহুতো সমালোচনাৰ পিছতো, উপসংহাৰ ৰূপে কোৱা যায় যে হিউমে causality (কার্য-কাৰণ) ধাৰণাৰ সমালোচনাৰে কাণ্টক তেওঁৰ ডগমেটিক নিদ্রাৰ পৰা জগাই তুলিছিল—অন্তত তেওঁ কৈছিল—কিন্তু সেই জাগ্রত অস্থায়ী আছিল, আৰু অলপতে তেওঁ নিজকে পুনৰ টোপনি অৱস্থালৈ লৈ যাব পৰা এক স্নায়ু-প্রশমন (soporific) উদ্ভাৱন কৰিলে। কাণ্টৰ দর্শনক মাথোঁ যুক্তি আৰু বৈজ্ঞানিক বিবৃতিৰ দৃষ্টিৰে বিবেচনা কৰিব নালাগে। এইবোৰ তেওঁৰ দর্শনীয় দৃষ্টিভংগীৰ অধীনত থাকে। কাণ্টৰ দৃষ্টিভংগী তেওঁৰ আৰু তেওঁৰ সমসাময়িক সকলৰ বাবে যিমান জীবন্ত আছিল,

আজিও সিমানেই প্রাসঙ্গিক। তাৰ উপৰিও, পূর্বজ সংশ্লেষণাত্মক সিদ্ধান্তৰ স্বভাৱ প্রথম কাণ্টে প্রকাশ কৰিছিল, আৰু আজিও ইয়াৰ যুক্তিগত বিশ্লেষণ এক ফলপ্রসূ অনুসন্ধান। কাণ্টৰ সংশ্লেষণাত্মক পূর্বজ সিদ্ধান্তৰ বিষয়ে তর্ক আজিও নতুন ৰূপত উপস্থাপন কৰিব পাৰি, আৰু সেইবোৰ এতিয়াও বৈধ আৰু গুৰুত্বপূর্ণ। কাণ্টৰ মতে, বৈজ্ঞানিক অন্বেষণৰ মূলতত্ববোধ হৈছে মানৱৰ সৃজনশীল অন্তর্দৃষ্টি, আৰু এনে সৃজনশীল ৰূপৰ অবিহনে সঁচা জ্ঞান সম্ভৱ নহয়। এইদৰে সংশোধিত ৰূপত কাণ্টৰ পূর্বজ ধাৰণাসমূহৰ শিক্ষা আজিও অতীতৰ দৰে প্রাসঙ্গিক।

১৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- কাণ্টৰ মতে সঁচা জ্ঞান ইন্দ্রিয়ৰ পৰা আৰম্ভ হয়, বুজাৰ ক্ষমতালৈ অগ্রসর হয় আৰু যুক্তিত শেষ হয়।
- গণিত আৰু পদার্থবিজ্ঞানৰ জ্ঞানৰ বিশ্লেষণে দেখুৱায় যে সেইবোৰ সংশ্লেষণাত্মক পূর্বজ সিদ্ধান্তত গঠিত।
- অনিবার্যতা আৰু কঠোৰ সার্বজনীনতা হ'ল পূর্বজ জ্ঞানৰ দুটা মানদণ্ড।
- পূর্বজ প্রস্তাবসমূহ প্রকৃত যুক্তি বা প্রকৃত বুজাৰ ক্ষমতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়, আৰু সেইবোৰ যিকোনো অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্বাধীনভাৱে বৈধ। কাণ্ট পদার্থবিজ্ঞানত কার্য-কাৰণক পূর্বজ অনিবার্যতা হিচাপে বিবেচনা কৰে।
- কাণ্টৰ মতে জ্ঞান মানে হৈছে বৈজ্ঞানিক জ্ঞান, যি গণিত আৰু পদার্থবিজ্ঞানত পোৱা যায়।
- কাণ্ট মানসিক প্রক্রিয়াৰ তিনিটা ভাগ—cognition (জ্ঞান), cognation (ইচ্ছা) আৰু affection (অনুভূতি)—উপস্থাপন কৰে।
- কাণ্টৰ মতে স্থান আৰু সময় হৈছে পূর্বজ অনুধাৱন, যাৰ ওপৰত সকলো অভিজ্ঞিক অনুধাৱন আধাৰিত।

১৪.১১ অধিক জানিবলৈ

১. Kant, Immanuel. Critique of Pure Reason.

২. Russell, Bertrand. Problems of Philosophy.

৩. Masih, Y. A Critical History of Western Philosophy.

১৪.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: যিকোনো প্রস্তাৱক বিশ্লেষণাত্মক (analytic) বুলি কোৱা হয়, যেতিয়া তাৰ বিধেয় (predicate) টো উদ্দেশ্যৰ অর্থত অন্তর্ভুক্ত থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, "সকলো বস্তু বিস্তৃত" । যদি আমি "ভৌতিক বস্তু" শব্দৰ অর্থ বুজো, যাৰ অর্থ 'বিস্তৃতি' বুলি ধৰা হয়, তেন্তে "বিস্তৃত" বিধেয়টো ইতিমধ্যে উদ্দেশ্যৰ ভিতৰত আছে।

উত্তৰ ২: যেতিয়া প্রস্তাৱটোৰ বিধেয় উদ্দেশ্যৰ সৈতে আংশিক বা সম্পূর্ণ ৰূপে সংযুক্ত নহয়, তেতিয়া তাক সংশ্লেষণাত্মক (synthetic) প্রস্তাৱ বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, "ভৌতিক বস্তুবোৰ ভাৰযুক্ত", বস্তু এটা ভাৰযুক্ত নে নহয়, সেইটো আমি অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা জানো।

উত্তৰ ৩: যিকোনো প্রস্তাৱ যি সম্পূর্ণৰূপে অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্বাধীন, তাক অভিজ্ঞতাপূর্ব প্রস্তাৱ বুলি কোৱা হয়। অভিজ্ঞতাপূর্বৰ প্রস্তাৱৰ দুটা মানদণ্ড হৈছে—(i) অবশ্যম্ভাবিতা (necessity) আৰু (ii) কঠোৰ সার্বজনীনতা (strict universality) । এই প্রস্তাৱবোৰ শুদ্ধ বুদ্ধি বা শুদ্ধ বুজাবুজিৰ পৰা উৎপন্ন হয়।

উত্তৰ ৪: ডগ্মেটিজম (Dogmatism) হৈছে এই ধাৰণা যে কেৱল ধাৰণাৰ সহায়ত শুদ্ধ জ্ঞানৰ ভিত্তিত আগবাঢ়ি যোৱা যায়, বুজি নোপোৱা সেই ধাৰণাসমূহ কেনেকৈ আমাৰ বুদ্ধিয়ে লাভ কৰিছে, সেইটো পৰীক্ষা নকৰাকৈয়ে।

উত্তৰ ৫:

i) সার্বজনীন আৰু অবশ্যম্ভাবী

ii) সংশ্লেষণাত্মক

iii) পূর্ববর্তী

iv) বিজ্ঞান

v) কার্য -কাৰণসম্বন্ধ (causality)

উত্তৰ ৬: কান্টৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ তিনি ভাগ হৈছে—(i) জ্ঞান (cognition), (ii) চিন্তা (cognation), (iii) অনুভূতি (affection)।

উত্তৰ ৭:

কান্টৰ তিনি 'Critiques' হৈছে—

(i) Critique of Pure Reason

(ii) Critique of Practical Reason

(iii) Critique of Judgement

উত্তৰ ৮: এটা অভিজ্ঞতাৰ (empirical) প্রত্যক্ষ বোধ হৈছে—যি কোনো ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, মোৰ সন্মুখত থকা টেবুল বা ছাত্র-ছাত্রীৰ আগত থকা ব্লেকবোর্ড।

উত্তৰ ৯: এটা শুদ্ধ (pure) প্রত্যক্ষ বোধ হৈছে—যি কোনো নির্দিষ্ট বস্তুৰ ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা নহয়, কিন্তু যিকোনো অভিজ্ঞতাৰ আধাৰত থাকে। এই শুদ্ধ বোধটো অভিজ্ঞতাপূর্ব বুলি কান্টে কৈছে। তেওঁৰ মতে,

স্থান (space) আৰু সময় (time) হৈছে এইধৰণৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বোধ, যাৰ ওপৰত সকলো অভিজ্ঞতা নিৰ্ভৰ কৰে।

উত্তৰ ১০: কান্টে তেওঁৰ "Critique" ত এইদৰে ভাগ দিছে—

(a) Transcendental Aesthetics

(b) Transcendental Logic (যাৰ ভিতৰত আছে—(i) Transcendental Analytic আৰু (ii) Transcendental Dialectic)

১৪.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বচনৰ মানদণ্ড কি কি?

প্ৰশ্ন ২. অধিবিদ্যাক কাণ্টৰ মতে বিজ্ঞান বুলি গণ্য কৰা যায়নে?

প্ৰশ্ন ৩. অভিজ্ঞতালব্ধ বচন বুলিলে কি বুজায়?

প্ৰশ্ন ৪. তেওঁ তেওঁৰ জ্ঞানতত্ত্বীয় অনুসন্ধানক কি বুলি কৈছিল?

প্ৰশ্ন ৫. Transcendental Logic বুলিলে কি বুজায়?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. চমু টোকা লিখক।

a) Transcendental Aesthetics

b) স্থান আৰু সময় অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ধাৰণা

প্ৰশ্ন ২. বিশ্লেষণাত্মক আৰু সংশ্লেষণাত্মক প্ৰস্তাৱৰ পাৰ্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন ৩. অভিজ্ঞতাপূৰ্ব আৰু অভিজ্ঞতালব্ধ প্ৰস্তাৱৰ পাৰ্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন ৪. কান্টে "Metaphysics as a science is not possible" কিয় কৈছিল? সংক্ষেপে আলোচনা কৰক।

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. কান্টৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞানৰ নিশ্চিততাৰ বিষয়ে সংক্ষেপে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২। গণিত, পদাৰ্থবিদ্যা আৰু অধিবিদ্যাত সংশ্লেষণাত্মক অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বচনৰ নিশ্চিততা আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। কান্টৰ দৰ্শনৰ মুখ্য বিভাগসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪। কান্টৰ সংশ্লেষণাত্মক অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞানৰ ওপৰত কৰা সমালোচনাবোৰ আলোচনা কৰক।

*****